

NÉPI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA—

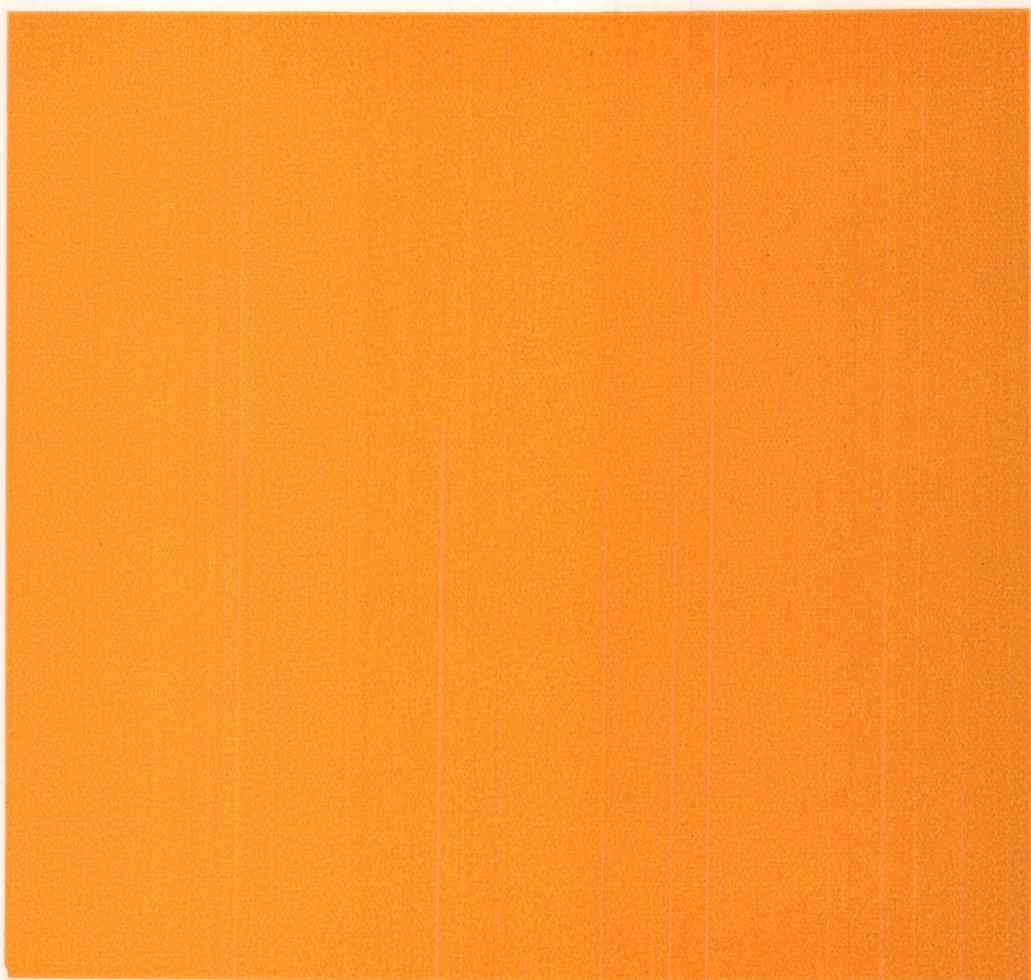
ÉVKÖNYVE

NÉPI



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM



NÉPI KULTÚRA—
NÉPI TÁRSADALOM
X. kötet

Főszerkesztő

Ortutay Gyula

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja évkönyvének X. kötetében található tizenegy tanulmány a néprajztudomány módszertani és tematikai sokoldalúságát bizonyítja. Elméleti kérdésekkel foglalkozik a magyar és az „urálirokonságirendszer” összehasonlító vizsgálatát végző tanulmány. Összefoglalóan ismerteti a szovjet kutatások etnikumra vonatkozó újabb eredményeit egy másik értekezés, amelyet a polgári kultúra-fogalom értelmezéseit tárgyaló írás követ. Olvashatunk arról a nem kevésbé fontos és elsősorban az őstörténet iránt érdeklődőket foglalkoztató kérdéskörrel, hogy milyen lehetett a korai magyar népesség már akkor fontos létfenntartó tevékenysége, a földművelés. Az anyagi kultúra későbbi történetével és néprajzi elemzésével foglalkoznak azok a tanulmányok, amelyek a halászat, a rétgazdálkodás és a részes aratás köréből választották tárgyukat. Mindnél nagy figyelmet szenteltek a szerzők munkaszervezeti kérdéseknek is. A magyar kutatásban eddig szokatlan téma az idő és a munka kapcsolata, amelyet egy lengyel falu példáján elemez egy tanulmány. Olvasható továbbá etno-szemiotikai bevezetés, tudománytörténeti pályakép Hunfalvy Pálról, valamint egy, a parasztság történelemszemléletét bemutató írás.



AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM
FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

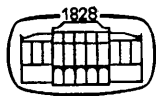
NÉPI KULTÚRA- NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE X.

FŐSZERKESZTŐ

ORTUTAY GYULA



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

Szerkesztette

KÓSA LÁSZLÓ

ISBN 963 05 1245 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1977

Printed in Hungary

TARTALOM

BODROGI TIBOR: A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez	9
TAKÁCS LAJOS: „Kapával ásni...” (A földművelés korai időszaka kutatásának néhány kérdése)	35
HOPPÁL MIHÁLY: Bevezetés az etnoszemiotikába	45
SZABÓ PIROSKA: Az idő és a munka kapcsolatának változásai egy lengyel faluban	73
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában	103
TAKÁCS LAJOS: Részes aratás a Várong körüli pusztákon	137
SZILÁGYI MIKLÓS: A rekesz (Az áradások jelentősége a tiszai halászatban)	161
KATONA IMRE: Parasztságunk történelemszemlélete	189
ZSIGMOND GÁBOR: Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiaiáig	207
VERES PÉTER: A legújabb szovjet kutatások etnikum-elmélete	253
KOZMA TAMÁS: A kultúra-fogalom értelmezései a polgári társadalomkutatásban	279

CONTENTS

(THE SUMMARIES CAN BE FOUND ON PAGES
INDICATED BY NUMBERS)

BODROGI, TIBOR: On the question of relationships between the Hungarian and the Uralian kinship systems	31
TAKÁCS, LAJOS: „To dig with a hoe . . . ” (Some questions of the research into the early period of land cultivation)	42
HOPPÁL, MIHÁLY: Introduction to ethnosemiotics	67
SZABÓ, PIROSKA: Changes in the time and labour relation in a Polish village	100
PALÁDI-KOVÁCS, ATTILA: Man-power and organization of labour in the meadow farming of the Hungarian peasantry	132
TAKÁCS, LAJOS: Share-harvesting on the farms around Várong . . .	158
SZILÁGYI, MIKLÓS: The <i>clausura</i> (The importance of floods with regard to fishing in the river Tisza)	186
KATONA, IMRE: Our peasantry's view of history	203
ZSIGMOND, GÁBOR: Pál Hunfalvy's way from 'the science of man' to ethnography	248
VERES, PÉTER: The ethnic-group theory of the latest Soviet ethnological researches	275
KOZMA, TAMÁS: Concept of culture in the interpretations of bourgeois sociology	304

A MAGYAR ÉS AZ „URÁLI ROKONSÁGI RENDSZER” VISZONYÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

1. Több mint száz esztendeje, hogy Lewis Henry MORGAN nagyszabású munkájában először használta a rokonsági rendszerek osztályozásáról szólva „az uráli rendszer” kifejezést.¹ Max MÜLLER nyelvészeti beosztását² követve a „turáni” családhoz sorolta mindazokat az ázsiai nyelveket, amelyek nem tartoznak sem az árja vagy a szemita csoportokhoz, és az innen ismert klasszifikáló rokonsági terminológiákat — csekély és lényegtelen, a struktúrát nem érintő eltéréseik miatt — az észak-amerikai indián rendszerekkel közös szisztémába, a „turano-ganováni”-ba fogta össze. Úgy látta azonban, hogy e nagyobb ázsiai, „turáni” rendszeren belül külön helyet foglal el az ugor és a török népek (az ugoron MORGAN a finnugor népeket értette) rokonsági terminológiája és ezt megkülönböztetésül „urali rendszernek” nevezte. Mint megállapítja: „Their system of consanguinity is not classificatory, but descriptive. If any inference can be drawn from the joint possession of such a system it would be that these nations are nearer akin to the Aryan és Semitic nations (ezek rokonsági rendszere ugyanis descriptiv³) than they are to the Turanian; and that the blood of the Finn, the Magyar and the Turk, if traced to its sources, will be found to revert to the common stream from which issued the Semitic and Aryan currents before it can approach the still older Turanian channel.”⁴ A rendszerben végbement változást — azaz az áttérést a klasszifikáló terminológiáról a descriptivre — MORGAN a monogám családforma létrejöttének tulajdonítja, és úgy véli, hogy az árja és a szemita rendszerek tiszta descriptiója és a turáni klasszifikáló szisztéma között az uráli rendszer jelenti az átmenetet. Mint egy későbbi munkájában írja: „Mégis megvannak még a régi turáni rendszer maradványai az uráli csalárendszerben, így pl.

¹ MORGAN, L. H., 1871, 58—59.

² MÜLLER, M., 1861.

³ Azaz nem olvasztja össze az egyeneságot az oldalágakkal.

⁴ MORGAN, L. H., 1871, 58—59.

a magyaroknál, akik a fivérek és a nővérek külön kifejezésekkel osztályozzák idősebbekre és fiatalabbakra.”⁵

Megállapításait MORGAN korának tudományos ismeretanyagából következően (a terminológiák gyűjtése 1859-ben indul meg és nagyjából egy évtizeden át tartott) kis számú terminológiára alapozta. Az uráli család néven összefogott csoportból az „ugorokat” a finn, az észt és a magyar, a törököt az oszmán-török és a kunabbasi terminológiák képviselték. Csak elismeréssel adózhatunk neki, hogy — ezúttal csak a finnugor népekre gondolva — ily csekély anyag alapján a különálló uráli rendszer néhány alapvonását felfedezte és ezzel (1871-ben megjelent munkájának egyébként elsősorban ez volt a célja)⁶ e népek ősi kapcsolatát is bebizonyította.

E rövid tudománytörténeti kitekintés — mondhatnánk „homage à MORGAN” — után az elmúlt évszázad alatt összegyűlt újabb adatok alapján a következőkben a magyar és az uráli rendszer kapcsolatának kérdését kívánjuk megvilágítani, megkísérelve egyúttal hipotetikus rekonstrukcióját adni a rendszer ősi formájának is.

2. A rokonsági terminológiák rendszerezésére MORGANNak az egyenesági és az oldalági rokonok terminológiai szétválasztásán, ill. összeolvasztásán alapuló eljárása a későbbiekben nem bizonyult kielégítőnek. A kutatás során több, szűkebb-szélesebb körben elfogadott módszer alakult ki a rendszerezésre. P. KIRCHHOFF pl. osztályozása alapjául Ego generációját, továbbá egy felmenő és egy lemenő generációt választotta.⁷ A legelterjedtebb G. P. MURDOCK módszere, aki a keresztunokatestvér terminológiát tartja a legfontosabbnak, ezen belül is azt a viszonyt, ami a férfi Ego által apai nagynéni lányára és az anyai nagybácsi lányára alkalmazott kifejezések és a párhuzamos unokatestvérekre és a vér szerinti testvérekre használt elnevezések között van.⁸ Véleményünk szerint MURDOCK módszere ebben a formában számunkra kevésbé használható, mivel túlságosan szűken vonja meg a terminológiai vizsgálatba bevont személyek körét, míg KIRCHHOFF három generációs módszerének használata túlságosan széles körű. Ezért vizsgálatunkat Ego generációjának (0 generáció) testvéri és elsőfokú unokatestvéri terminusaira és az első felmenő generációban (+1 generáció) az apa—anya kifejezések mellett az apai nagynéni és nagybácsi, ill. az anyai

⁵ MORGAN, L. H., 1961, 368.

⁶ „We may . . . be able to . . . reassociate nations and races whose original connection has passed from human knowledge.” MORGAN, L. H., 1859, 14.

⁷ KIRCHHOFF, P., 1832.

⁸ MURDOCK, G. P., 1949, 223. „Terms for cross-cousins, as they are related to those for siblings, parallel cousins, and avuncular and nepotic relatives, were eventually chosen as the basis for establishing types of kinship terminology.”

nagynéni és nagybácsi elnevezésekre alapozzuk: a rendszer lényeges vonásai e két generációban kellőképpen kirajzolódnak.

3. A vizsgálat során több nehézséggel találkozunk. Bár igaz az a MORGANHOZ fűződő felfedezés, amelynek érvényét máig sem tagadják, hogy a rokonsági terminológiák rendszerei elvei igen hosszú időn keresztül változatlanok maradhatnak, tudjuk azt is, hogy a megváltozott társadalmi viszonyok befolyására minden rendszerben idővel változások mennek végbe, amelyek az elnevezérendszerben is módosulásokat idéztek elő. Így magától értetődő, hogy a napjainkban végzett terminológiai adatfelvétel a mai struktúrát adja vissza s ha tartalmaz is archaikus, korábbi szisztémára utaló elemeket, történeti következtetésekre, a régi rendszer jellegének megállapítására nem mindig alkalmas. Jól mutatja ezt az a vizsgálat, amelyet korábban a magyar rokonsági terminológiával, ill. rendszerrel kapcsolatban végeztünk.⁹ A napjainkban Magyarországon általánosan elterjedt terminológia ugyanis csak nem szerint tesz különbséget az első felmenő generációban az apa, ill. az anya testvérei között, míg Ego generációjában — megtartva az idősebb és fiatalabb testvérek nem és kor szerinti szétválasztását — az előbb említett rokonok gyermekeit a vér szerinti testvérektől az *unoka* kifejezés hozzáadásával különbözteti meg. A rendszer így — a kor szerinti megkülönböztetéstől eltekintve — KIRCHHOFF B. típusába¹⁰ sorolható, amely az európai városi szisztéma, ill. MURDOCK eszkimó típusába, mivel terminológiailag különválasztja a keresztunoka-testvéreket a vér szerinti testvérektől.¹¹ (1. táblázat)

Némileg eltérő képet kapunk, ha a HUNFALVY Pál által 1859-ben¹² L. H. MORGAN számára összeállított terminológiát vesszük szemügyre. (2. táblázat)

A több mint 100 évvel ezelőtt végzett adatfelvétel a +1 generációban azt mutatja, hogy a „nagy” kifejezés még csak jelzőként szolgált és nem önálló terminusként, mint ma, és mutatja azt is, hogy a napjainkban használatos „unokabáty”, „unokahúg” stb. terminusok még nem voltak szélesebb körben használatosak. Erre utal egyébként az is, hogy az említett terminusok mindegyike hivatkozó s a mai szóhasználatban sem vált megszólító kifejezéssé.

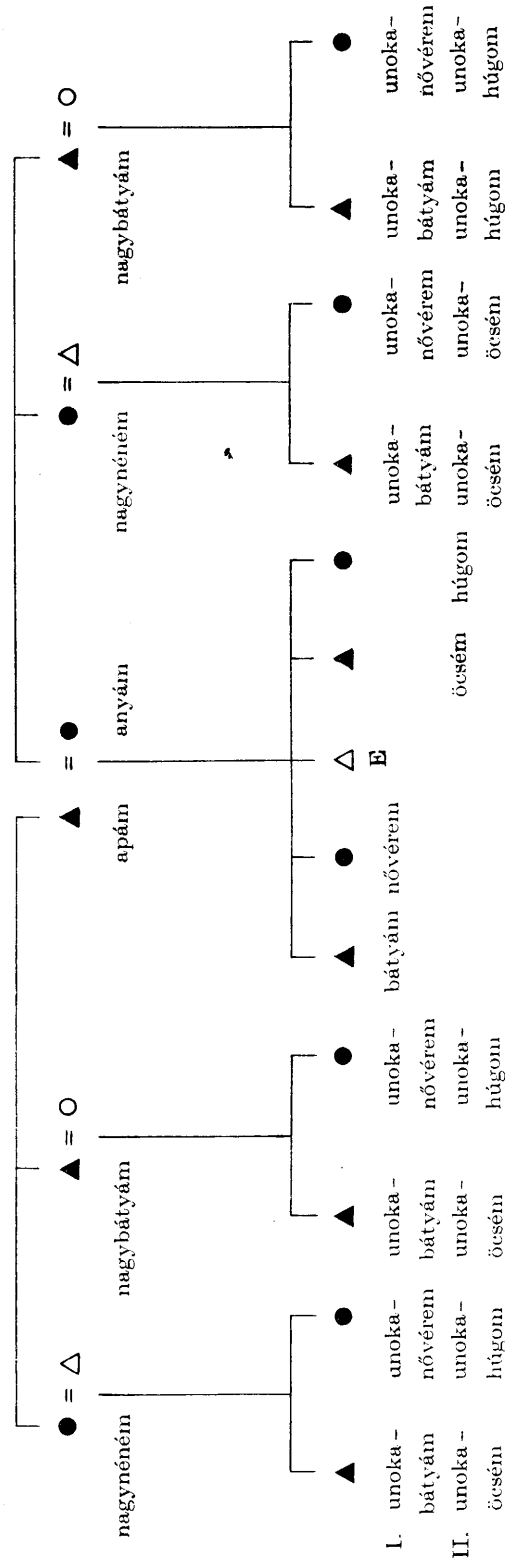
⁹ BODROGI Tibor, 1962.

¹⁰ „Je ein Wort für Vater und Mutter; ein gemeinsames Wort für Vaterbruder und Mutterbruder; ebenso eines für Mutterschwester und Vaterschwester. Ein Wort für Kind; ein gemeinsames Wort für Bruderkind und Schwesterkind. Je ein Wort für Bruder und Schwester; je ein gemeinsames Wort für alle Arten von Cousins and von Cousinen.” (KIRCHHOFF, P., 1932, 47–48.)

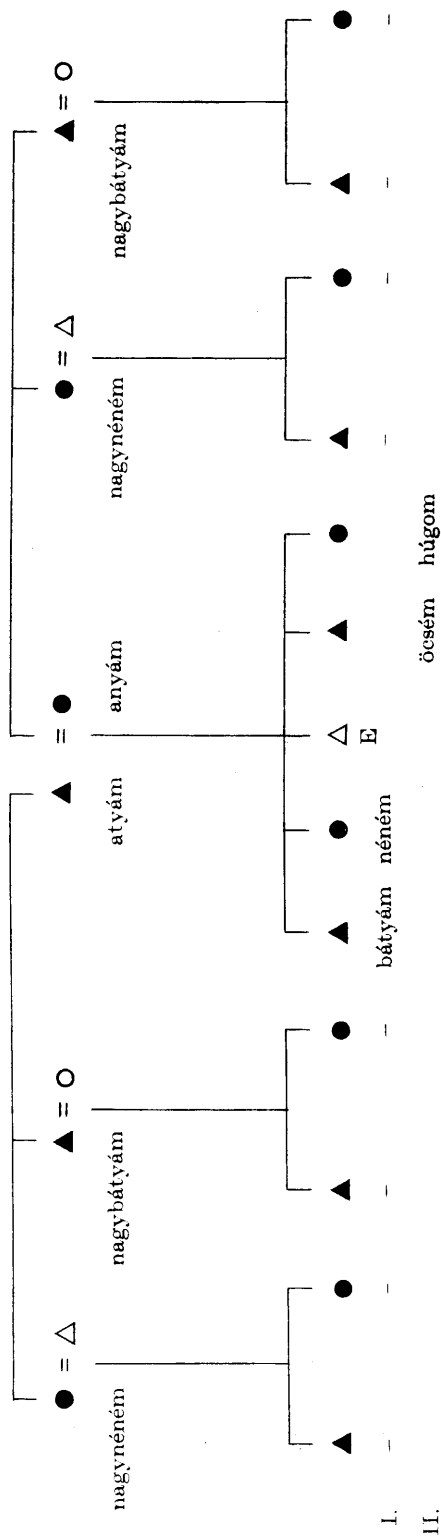
¹¹ „FaSiDa and MoBrDa called by the same terms as parallel cousins but terminologically differentiated from sisters; the terms for the two cross-cousins are usually but not always the same.” (MURDOCK, G. P., 1949, 223.)

¹² A teljes terminológiát lásd BODROGI Tibor, 1962, 276.

1. táblázat



2. táblázat



Még tovább szűkül a terminusok száma, ha a magyar paraszti rokonsági terminológiát vesszük szemügyre. Bár a rendelkezésre álló gyűjtött anyag módszeres kiértékelése még nem történt meg, s még további gyűjtőmunkára is szükség van, különösen történeti vonatkozásban, ismereteink alapján úgy látjuk, hogy a FÉL Edit által¹³ az 1940-es évek elején igen alaposan összeállított terminológia típusosnak és egy régebbi, mindenképpen 19. század előtti állapotot mutatónak tekinthető. (3. táblázat)

E terminológiai adatfelvételnél abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mind a hivatkozó, mind a megszólító terminusokat ismerjük. Mindezekből kitűnik, hogy a +1 generációban csak az apára és anyára, a 0 generációban pedig csak a vér szerinti testvérekre vannak önálló rokonsági kifejezések. (Nyilvánvaló, hogy a rokonsági helyzet mindkét generációbeli rokonok esetében kifejezhető, de csak körülírással, mint pl. „idesapám öccse”, „idesanyám bátyjának fia” s ez figyelmen kívül hagyható.) Ha most a megszólító terminológiát vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a +1 generációhoz tartozó oldalági rokonokat nemük szerint keresztnévvel és a bátyám, néném (esetleg idesbátyám, idesnéném) kifejezéssel, idősebb fiukat és lányukat (tehát az unokatestvéreket) keresztnév és bátyám, néném kifejezéssel szólítják meg, minden fiatalabb rokont pedig keresztnéven szólítanak. A rendszer lényege tehát: 1. a lineáris rokonokat a felmenő generációkban +3-ig különbözteti meg (az apa, anya, ill. a szüle szó elé tett „öreg” jelzővel), míg a -2 generációra az „unoka” szót nem alkalmazza; 2. a vér szerinti testvéreket nemük és koruk szerint terminológiailag megkülönbözteti egymástól, és az idősebb testvérre alkalmazott terminust használja minden idősebb férfi- és nőrokonra, de csak megszólítás, esetleg szűk körben történő hivatkozás esetén (ekkor ugyanis mindenki pontosan tudja, kiről van szó).¹⁴

4. Mielőtt bemutatnánk és elemeznénk az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek rokonsági terminológiáit, néhány bevezető megjegyzést kell tennünk:

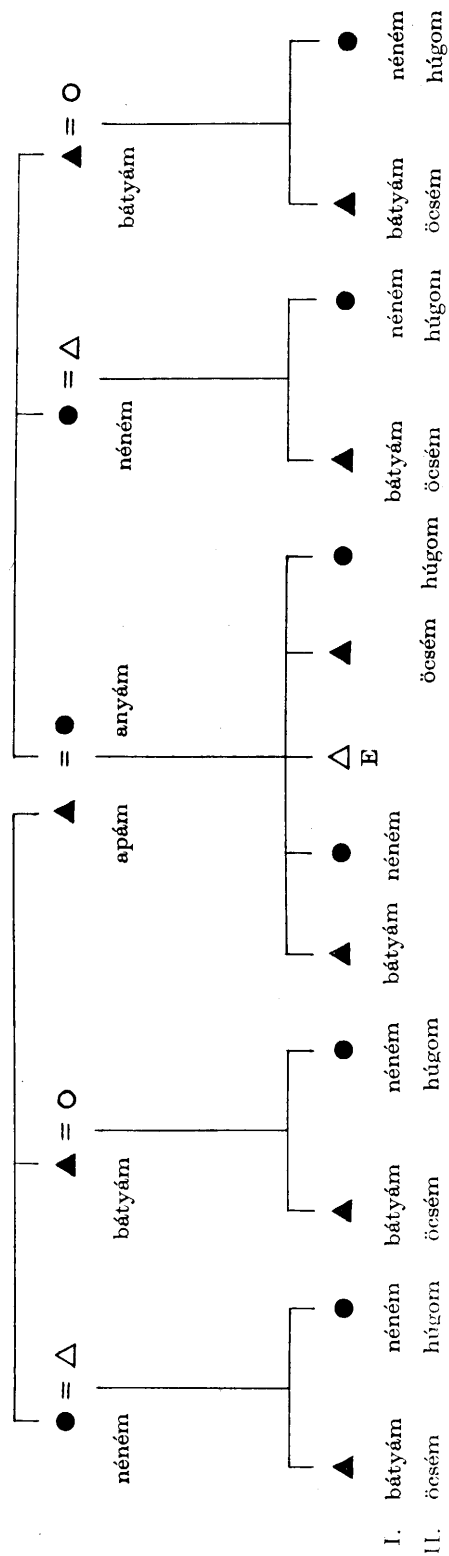
1. A rendelkezésre álló források nem tették lehetővé, hogy a nyelvcsaládhoz tartozó valamennyi nép rokonsági terminológiáját közöljük;

2. a közölt terminológiák közül mindössze az osztják és a vogul esetében rendelkezünk kielégítő elemzésekkel, amelyekre támaszkodhatunk; egyébként a terminusok összeállítása a szótárak alapján történt. Ebből következően: a) a terminusok általában a szótárak összeállításának időpontjának felelnek meg; b) a szótárt összeállító nyelvész nem a rokonsági terminológia adatfelvételének megfelelő módszerrel járt el, így az egyes rokon-

¹³ FÉL Edit, 1944.

¹⁴ A teljes terminológiát lásd: BODROGI Tibor, 1962, 285–287.

3. táblázat



sági kifejezések használatának módja és köre nem kielégítően tisztázott; c) a terminológiai változásokra a rendelkezésre álló szótárak általában nem térnek ki, így a változási folyamat nem követhető nyomon, még annyira sem, mint a magyar rokonsági terminológia esetében ezt láttuk; d) a szótári anyagból nem tűnik ki a hivatkozó és a megszólító terminológia közötti különbség;

3. a táblázatok — mint korábban ezt megindokoltuk — mindössze két generáció, a +1 és a 0 generáció terminusait mutatják és a 0 generációban férfi Egóból indulnak ki.¹⁵

Osztják (4. táblázat).

A terminológia jellemzői:

1. a +1 generációban Ego az oldalági rokonokat a hozzá viszonyított kornak és nemnek megfelelően osztályozza. A szülőknél idősebb +1 generációbeli rokonokra három kifejezést alkalmaz, ezek közül az apai és az anyai nagybácsit azonos terminussal jelzi; 2. a szülőknél fiatalabb és az Egónál fiatalabb +1 generációbeli rokonoknál az apai nagynénit az idősebb, ill. a fiatalabb nőtestvérrel, az apai nagybácsit az idősebb és a fiatalabb fivérrel együtt klasszifikálják és ugyanezeket a terminusokat használja kornak megfelelően ennek gyermekeire, tehát az apaági párhuzamos unokatestvérekre is; 3. az anyai rokonoknál a szülőnél fiatalabb férfi- és nőtestvérek megnevezései megegyeznek az anyai nagybácsi gyermekeire, tehát az anyaági keresztunokatestvérekre alkalmazott kifejezésekkel; 4. Ego az apaági keresztunokatestvéreket és az anyaági párhuzamos unokatestvéreket eltérő terminusokkal jelöli meg.

Mindebből (és most csak erre a vonásra térünk ki) kitűnik, hogy Ego a terminológiában különválasztja és külön kifejezésekkel jelöli meg az apai és az anyai nemzetség tagjait, mégpedig oly módon, hogy az apai nemzetségbeli rokonokat saját testvéreivel együtt klasszifikálja, az anyai nemzetségbeli rokonokat pedig — generációtól függetlenül — azonos megnevezésekkel illeti, és testvéreitől különválasztja.

Vogul (5. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai megegyeznek az osztjákéival azzal az eltéréssel mindössze, hogy a +1 generációban az anyai nagybácsira csak egyetlen terminus van, ami eltér az apai nagybácsira alkalmazott kifejezéstől.

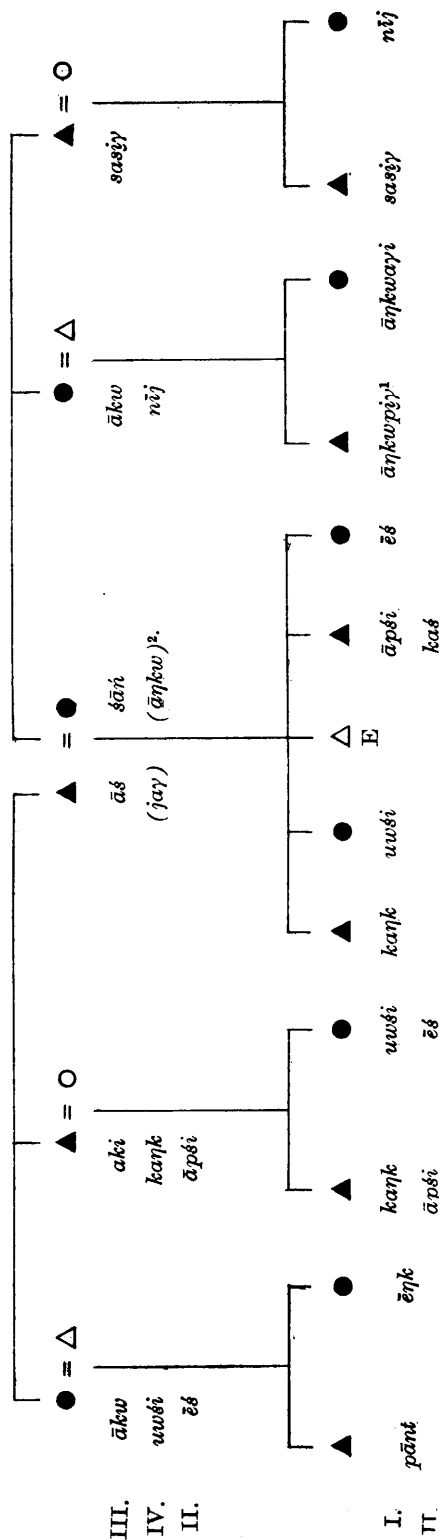
Zürjén (6. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. +1 generációban levő rokonok mind-egyikére külön kifejezést alkalmaznak; 2. Ego testvérei közül a fivérekre

¹⁵ A terminológiákat SCHMIDT Éva állította össze és ugyancsak tőle származnak a táblázatokhoz fűzött megjegyzések, ill. a bibliográfiai adatok is. Körültekintő munkájáért ezúton is hálás köszönetet mondok.

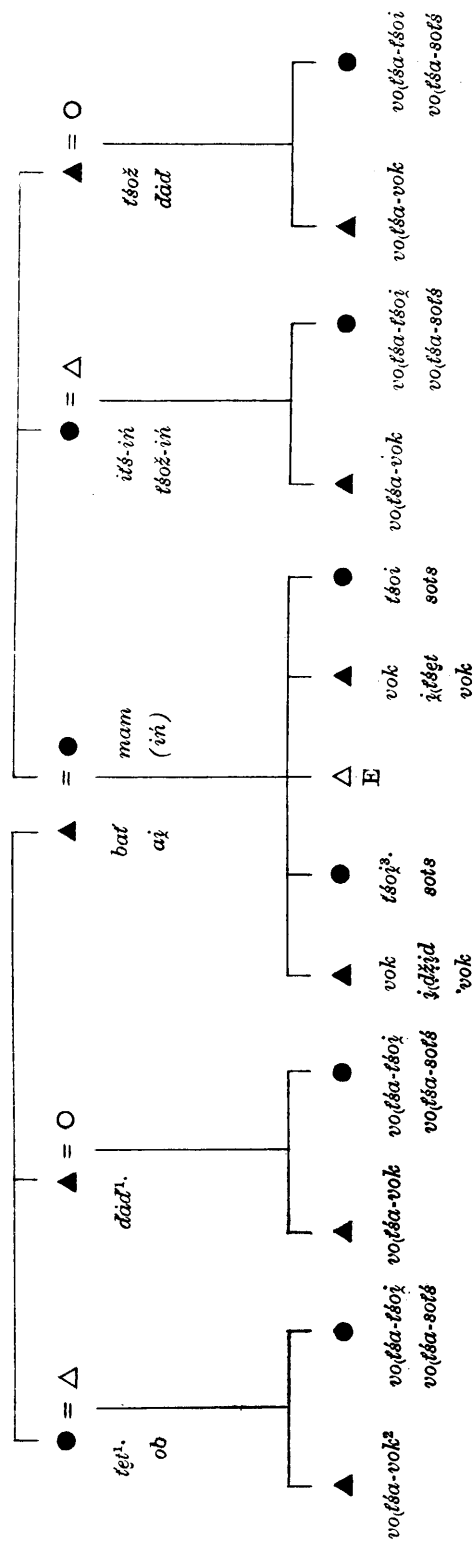
5. táblázat

Vogul (szoszvai nyelvjárás)¹⁷



¹⁷ 1. āḡkwpjγ, āḡkwpjγ: az āḡkw tag azonos az 'anya' jelentésű szóval, tehát āḡkwpjγ = anya fia, āḡkwpjγ = anya, lánya vő. osztják āšpōγ, āššew.

² āḡkw, jaγ: a köznap beszédben nem használják, hiszen ott mindig egy konkrét személy anyjáról v. apjáról van szó és ez a šān, ill. āš szóval fejeződik ki. Az āḡkw, jaγ leginkább összetételekben fordul elő, vő. osztják āš, jiw. Ромбандеева, Е. И., 1954; Баира, К., 1966, 217–226.

Zürjén (vicegdi nyelvjárás)¹⁸

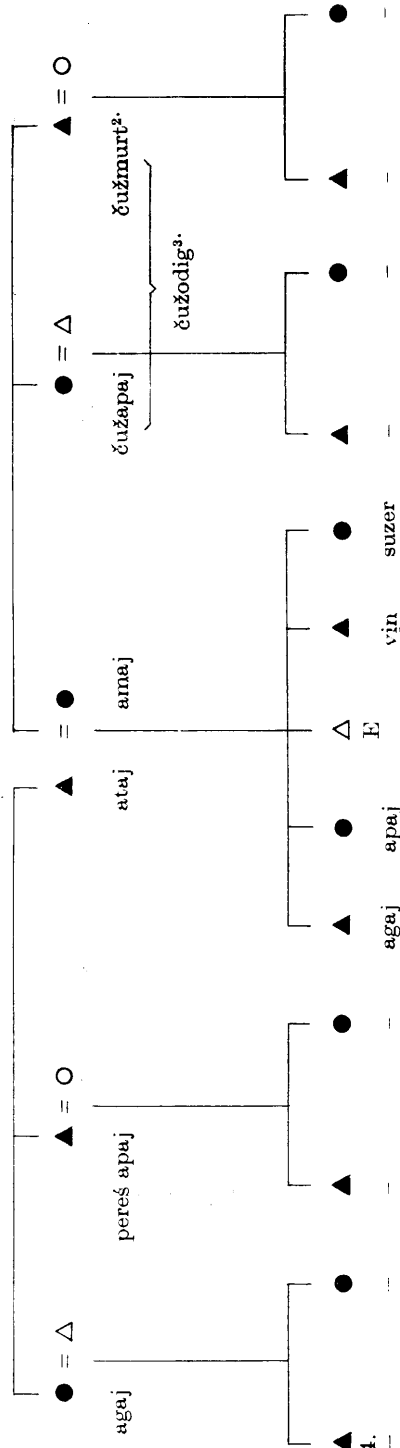
¹⁸ 1. *tet, dád*: mindkettő orosz jövevényszó, így eredeti, szélesebb értelmű használatuk érthető (< rétka, дядя).

2. *vo.tša-vok.tšoi*: a *vo.tša* jelentése 'gegenüber, gegeneinander',

2. *vo.tša-vok.tšoi*: a *vo.tša* jelentése 'gegenüber, gegeneinander'.

3. *Idő, szó:* sem a szótárak, sem a nyelvet beszélni konzultáns nem tud róla, hogy a nővéreket koruk szerint megkülönböztetnék. — (Жилина, Т. И.—Тимушев, Р. А. и др., 1966; Фокус-Фучс, Д. Р., 1959; Литкин, В. И.—Гуляев, Е. С., 1970.)

7. táblázat

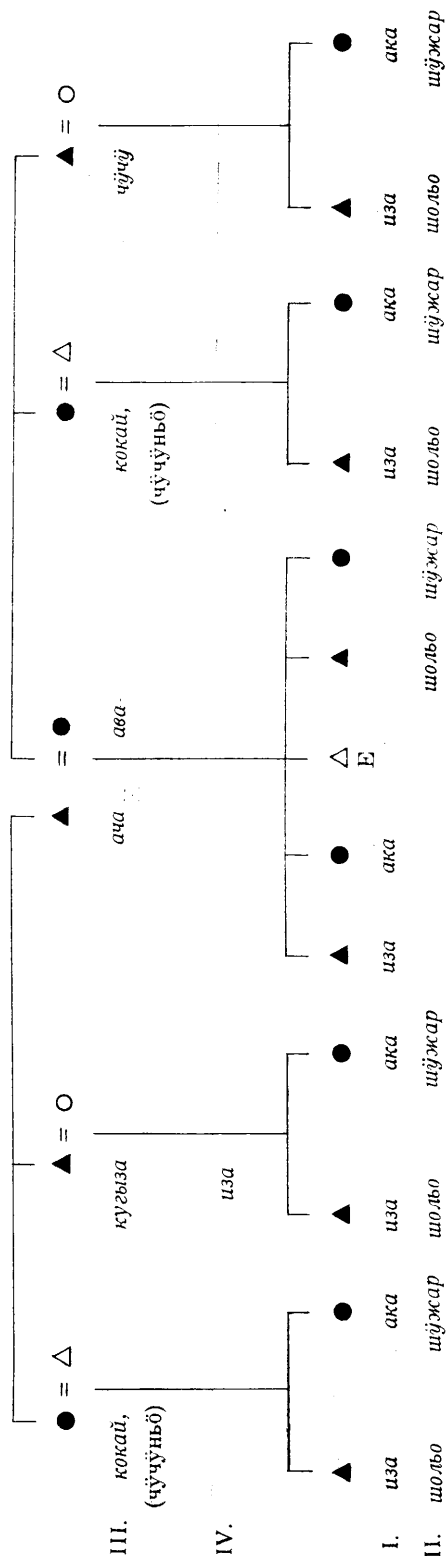
Votják (déli nyelvjárási csoport)¹⁹

¹⁹ 1. *peres apaj*: a *peres* szónak az 'öreg, vén' jelentésen kívül még 'ős, ük' 'nagyanya, öreganya, anyóka' jelentése is van. Más rokonság-nevekben is előfordul, pl. *peres ataj* 'nagyanya (anyai részről)', vagy *peres mumi* 'nagyanya (atyai részről)'.

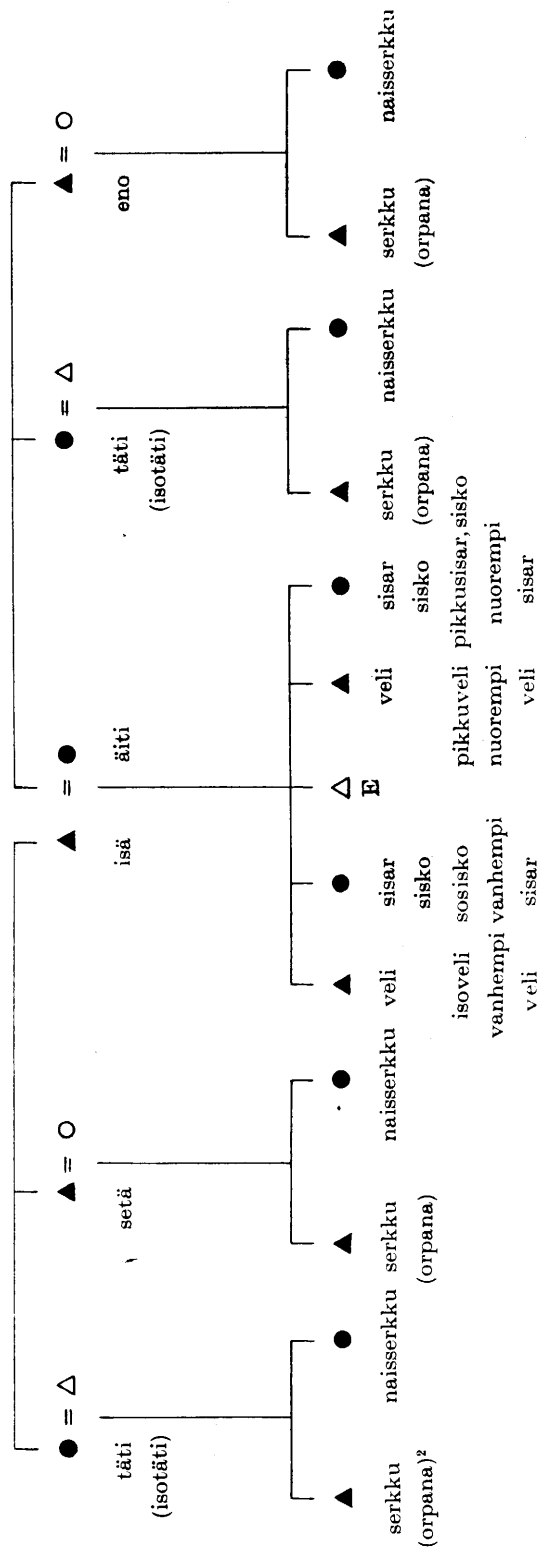
2. *žužmurt*: a *žu*-tagz anyagi rokont jelent, de önálló szóként nem használható. A *murt* jelentése 'ember'.

3. *žužodig*: bár más vélemények is vannak, valószínűleg a második tag az *odig* '1. egy, 2. egy, valamely (határozatlan névelő), 3. egyetlen, egyedül, csupán, csak, 5. egyforma, egyenlő, 6. egymás' jelentéssel szót alkot.

4. Az unokatestvérek terminusai nem voltak az áttekintett szótárakban, vagy ha igen, úgy újabb jövevényszóval fejeződtek ki pl. *двоюродной сестра* 'двоюродная сестра'. Szij Enikő szövege szerint az anyanyelvű adatgyűjtők sem tudták másról es azt mondták, hogy az unokatestvéreket keresztneveikön szokás nevezni. Természetesen a déli nyelvjáráscsoporton belül még több más rokonsági terminus is van, itt csak a legáltalánosabbakat adtam meg. (Мункэсэ Берна́т, 1896; Бахрушев, В. М. — Торбушкин, М. В. — Корепанов, А. В. — Скобелев Н. А. — Яшин, П. М. и др., 1956.)

Cseremis (mezei)²⁰

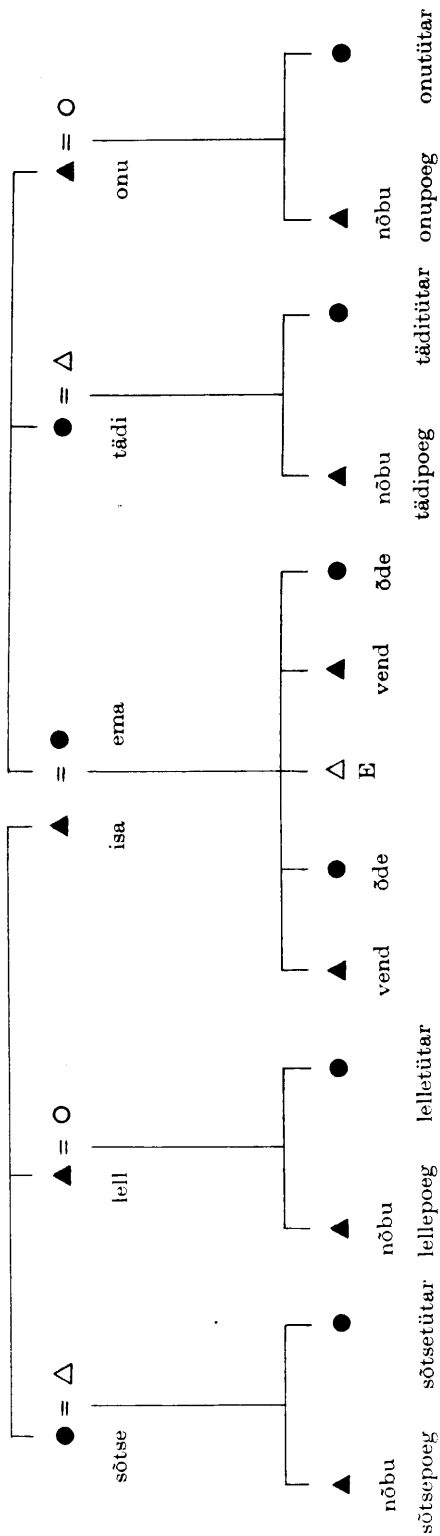
²⁰ I. *čijijnybŕ*: régebben azt tartották, hogy a *nyb* tag összefüggésben van a *no* szóval. Az újabb kutatások szerint inkább kicsinyítőképző. Lehet, hogy a szó eredetileg csak az anyai nagyunénit jelentette és így a *čijij* 'bácsi, anyai nagybácsi' szó parafaleje volt. Használata nyelvjárásonként eltérő. (Талкин, И. С. — Лагушев, Т. С. и др., 1966; Андреев, И. Ф. — Иванов, Д. И. — Смирнов, К. Ф., 1946; Szilasi Mórity, 1901; BUDENZ József, 332—442. Троицкий, В. П., 1895.)

$$Fin^{21}$$


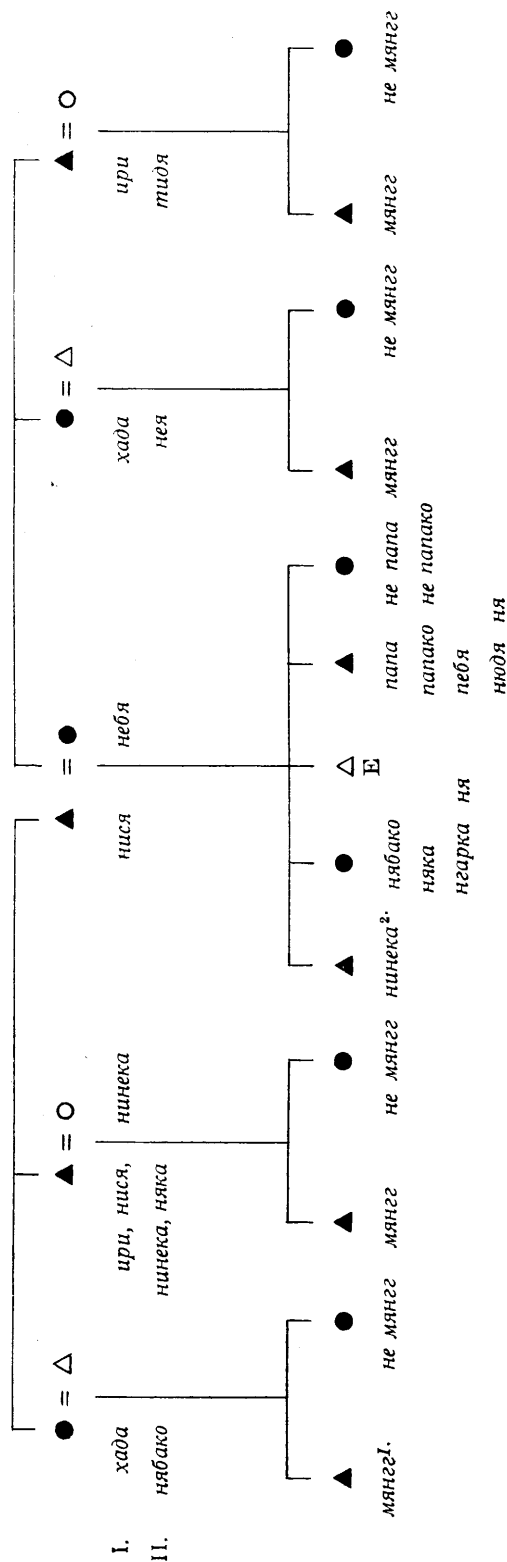
²¹ 1. *isotäti*: csak szótárakban található, a beszélt nyelvben nem használják

2. *orpana*: elavult, a mai nyelvben nem használják (*Nykysuomen sanakirja*. Porvoo, — Helsinki, 1951—1961).

10. táblázat
Észt (északi)²²



²² A testvéreknek az Egó-hoz viszonyított korát ugyanolyan körülírással fejezik ki, mint a finnben. MUHEL, V., 1963; (MÄGISTE, J., 1931; KETTUNEN, L., 1968; WIEDEMANN, F. I., 1869.)

Lapp (kildini nyelvjárás)²³

²³ I. *diedʹa*: orosz *jövevény*szó (< дядя). Más nyelvtársokban megmaradt az anyanyelvi szó pl. k'önk. *ĕnkĕ*.

2. *vöZ-Bjelje*: az 'unokafivér' jelentés mellett minden nyelvjárásban ismert 'mostohaivér' jelentésben is, sőt egyes nyelvjárásokban csak ezt az értekezést adják meg a szótárak. Ugyanígy, a *fél* szó és az apa, anyja összetételével fejezik ki a mostohaapát, a 'mostohaanyát'. Az utóbbi jelentését adják meg a szótárak, a *fél* szó és az apa, anyja összetételével fejezik ki a mostohaapát, a 'mostohaanyát'. A *uier Bjeff* 'unokanővér' szó a megadott nyelvjárás egy másik falujából származik, innen a hangalakai eltérés. Kísérletképpen több nyelvjárásból is ellenőriztem az adatokat, az erős hangalakai eltérések ellenére mindenütt ugyanezt a rendszert találtam. Egyik szótárból sem sikerült az összes terminust egy falu kiejtésében megtalálni, így a hiányzó adatokat kénytelen voltam valamely faluból származó adatokkal pótolni. Ez csak a nyelvészeti hitelességet ronthatja, a rokonsági terminológia rendszerét nem változtatja meg. [(I.) ITKONEN, T. I., 1958. (II.) LAGERCRANTZ, E., 1939; NIELSEN, K., 1932; GENETZ, A., é.n.]

a viszonyított kor szerint két terminus van; 3. az unokatestvér-terminológia KIRCHHOFF B., ill. MURDOCK eszkimótípusának felel meg.

Votják (7. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. A +1 generációban mindegyik rokonra külön kifejezés van; 2. az apai nagybácsira és nagynénire használt terminus megegyezik Ego idősebb fivérére és nővérére alkalmazott megnevezéssel; 3. adataink szerint nincsenek unokatestvér terminusok.

Cseremis (8. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. A +1 generációban levő rokonok között megkülönböztetik az anyai nagybácsit, az apai nagybácsit (ha a szülőnél idősebb), de közös kifejezéssel nevezik meg mindkét ági nagynénit; 2. a szülőnél fiatalabb anyai nagybácsit Ego idősebb fivérével azonosan nevezi (meg); 3. a 0 generációban a mindkét ági (kereszt- és párhuzamos) unokatestvérek terminusai megegyeznek a vér szerinti testvérekre alkalmazott (idősebbet és fiatalabbat jelző) kifejezésekkel.

Finn (9. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. a +1 generációban az apai és az anyai nagybácsit különbözteti meg egymástól, míg a nagynéniket azonos kifejezéssel nevezi meg; 2. A 0 generációban a vér szerinti testvéreknél a viszonyított kort jelzővel fejezi ki; 3. az unokatestvér terminológia KIRCHHOFF B., ill. MURDOCK eszkimótípusának felel meg.

Észt (10. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. a +1 generációban minden rokont megkülönböztet egymástól; 2. a 0 generációban a testvéreknél a viszonyított kort jelzővel fejezi ki; 3. az unokatestvér terminológia leíró.

Lapp (11. táblázat).

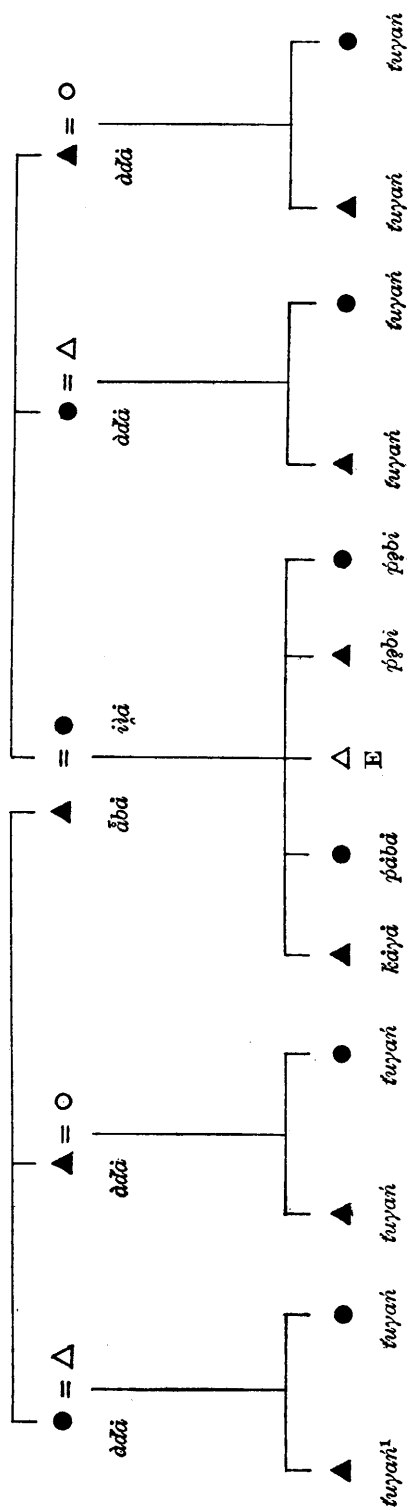
A rendszer jellemző vonásai: 1. a +1 generációban minden rokont megkülönböztet egymástól s az apai nagybácsi és anyai nagynéni esetében a szülőhöz viszonyított kor szerint is klasszifikál; 2. a 0 generációban a testvéreket Ego csak nemük szerint osztályozza; 3. az unokatestvér terminológia a vér szerinti testvérekre használt terminusokat alkalmazza, megkülönböztető járulékkal (Biell = fél). (Más lapp nyelvjárások anyaga azonos szerkezetű terminológiát mutat.)²⁴

Nyenyec (12. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. A +1 generációban a szülőknél idősebb rokonokat mindkét oldalon egy-egy kifejezéssel jelzi nemüknek megfelelően, míg a fiatalabb rokonok esetében minden egyes rokont külön terminussal nevez meg. E rokonok közül az apai nagynéni terminusa az idősebb nővér

²⁴ Az északi lapp nyelvjárásokra vonatkozóan lásd: LAGERCRANTZ, E., 1939.

13. táblázat

Kamassz²⁶

²⁸ 1. *tyqñ*: jelentései: 'Vetter, Kusine, Verwandte, Angehörige, die Eltern' (DONNER, K., 1944.)

terminusával, az apai nagybácsi terminusa az idősebb fivér terminusával azonos; 2. a 0 generációban Ego testvéreit nemük és koruk szerint osztályozza; 3. bár az irodalmi nyelvben használt unokatestvér terminológia a KIRCHHOFF B., ill. MURDOCK eszkimótípusának felel meg, a jegyzetben közölt adatok arra engednek következtetni, hogy eredetileg az unokatestvéreket a vér szerinti testvéreknek megfelelő terminusokkal jelölték meg, kiterjesztve ezeket — mint a táblázatban is látható — a +1 generáció egyes rokonaira is.

Kamassz (13. táblázat).

A rendszer jellemző vonásai: 1. a +1 generációban mind az apai, mind az anyai testvéreket egyetlen kifejezéssel jelöli meg, tehát sem nem, sem ág szerint nem különböztet; 2. a 0 generációban csak az idősebb testvéreket különbözteti meg nemük és koruk szerint, a fiatalabbakra egyetlen kifejezést alkalmaz; 3. az unokatestvérekre egyetlen terminust használnak.

5. Bár a rendelkezésünkre álló anyag forrásértéke szempontjából eltérő és nyilvánvalóan a rokonsági szervezet fejlődésének különböző szintjeit mutatja, bizonyos közös vonások kirajzolódnak előttünk. Ezek (az összehasonlításba a magyar paraszti terminológiát vonva be) a következők:

1. A +1 generációban az apai nagybácsi, nagynéni, az anyai nagybácsi és nagynéni külön-külön terminusokkal való megjelölése (ideszámítjuk azokat a terminológiákat is, amelyek az említettek közül legalább három rokont ily módon jelölnek meg, valamint azokat is, ahol a megkülönböztetés legalább egy korkategóriában van meg). A vonás megtalálható az osztják, vogul, zürjén, votják, cseremisiz, finn, észt, lapp és nyenyec terminológiákban.

2. A +1 generációban a szülőkhöz, ill. Egóhoz viszonyított kornak megfelelő terminusok vannak az osztják, vogul, cseremisiz, lapp és nyenyec terminológiákban.

3. A 0 generációban a testvérek kor és nem szerinti megjelölése (itt figyelmen kívül hagyjuk a jelzős, mint pl. nagy, kis, idősebb, fiatalabb megkülönböztetési módokat). Megtaláljuk az osztják, vogul, cseremisiz, votják, nyenyec, magyar, valamint az idősebb testvérek vonatkozásában a kamassz terminológiában.

4. Az unokatestvérek megnevezését illetően

a) mind az apai, mind az anyai kereszt- és párhuzamos unokatestvérekre külön-külön terminust (tehát négyet) használ az osztják és vogul terminológia; b) a testvérekkel azonos és kor szerint is különböztető terminusokat találunk a cseremiszeknél, részben a lappoknál, valamint a magyaroknál, esetleg a votjákoknál; c) A KIRCHHOFF-féle B., ill. MURDOCK-féle

eszkimótípus, vagyis az európai városi terminológia fordul elő a zürjének-nél, finneknél, nyenyecéknél és a mai magyar rendszerben.

5. *a)* Az apai nagynénire és nagybácsira Ego idősebb és fiatalabb férfi és nőtestvéreire alkalmazott kifejezést használja (vagy az idősebbet jelölő terminust) az osztják, vogul, votják, nyenyec terminológia és csak az apai nagybácsi esetében a cseremisiz terminológia; *b)* az anyai nagynénit és nagybácsit az anyaaági keresztunokatestvérekkel együtt klasszifikálja az osztják és a vogul terminológia; *c)* mind az apai, mind az anyai +1 generációs rokonokat a vér szerinti testvérekkel és az unokatestvérekkel együtt klasszifikálja a magyar paraszti terminológia.

6. Csak a voguloknál és az osztjákoknál találjuk meg azt a vonást, hogy az apai nagynénit az idősebb, ill. a fiatalabb nőtestvérrel együtt klasszifikálja, és hogy az apai nagybácsit és gyermekeit, tehát az apaági párhuzamos unokatestvéreket koruknak megfelelően az idősebb és fiatalabb férfi- és nőtestvérrel azonosan nevezik meg.

6. Következtetéseink a források hiányosságai miatt csak korlátozottak és a kutatás jelenlegi szintjén csak hipotetikusak lehetnek.

A rendszernek mindenekelőtt két alapvonása bontakozik ki előttünk: 1. a +1 generációban a rokonokra külön-külön terminusok alkalmazása és 2. a +1, valamint a 0 generációban a rokonok viszonyított kor szerinti megkülönböztetése. A két vonás közül az első a fontosabb, mivel a rokonságban elfoglalt hely pontos kifejezését teszi lehetővé, míg a kor szerinti megkülönböztetés a rokonsági hely megjelölése szempontjából lényegében közömbösnek mondható. Mivel az első vonás — mint láttuk — a magyar és a rendszerében mindenképpen problematikus kamassz terminológia kivételével az uráli család minden ágában megtalálható, a nemzetségi szintet a közelmúltig megőrző népek terminológiáinak analógiája alapján joggal feltehető, hogy ebben Egónak a két összeházasodó szülői nemzetség tagjaihoz való viszonya tükröződik. Elsősorban az osztják és a vogul terminológiákat véve alapul, egy olyan eredeti rendszer képe bontakozik ki előttünk, amelyben az apai nemzetség tagjait csak a férfi- és nőrokonokra alkalmazott kifejezésekkel jelöli meg Ego, mégpedig a vér szerinti testvérekkel megegyező terminusokkal, míg az anyai nemzetség tagjaira ugyancsak nem szerint megkülönböztető megnevezéseket használ, de ezeket nem azonosítja a vér szerinti testvérekkel. Az apai nagynéni gyermekei, valamint az anyai nagynéni gyermekei — a patrilineáris leszármazás szabályánál fogva — a férj nemzetségébe tartoznak, így terminológiai elkülönítésük érthető.

Egy ilyen rendszernek a korábbi meglétére utalnak az osztjákon és vogulon kívül az olyan terminológiák, mint pl. a cseremisiz, ahol az apai nagybácsi

terminusa azonos fiának és Ego idősebb fivérének terminusával; a jelenlegi unokatestvér terminológia, amely minden unokatestvért Ego vér szerinti testvéreinek kifejezéseivel jelöl meg, nyilván a nemzetségi szervezet bomlásának a terméke, amikor is az eredetileg csak a fent említettekre használt terminusokat kiterjesztették az azonos generációbeli rokonokra. Az egységes unokatestvér terminológia ugyancsak későbbi változások eredményeként jöhetett létre, a nemzetségi társadalom megszűnte utáni olyan helyzetben, amikor a házassági kapcsolatok szempontjából e rokonok megkülönböztetése már nem volt szükséges.

De hogyan jött létre ebből az alapformából a magyar paraszti terminológia, amely — mint látjuk — nem jelzi külön szóval az apa és anya testvéreit s elsősorban a rokonok kor szerinti megkülönböztetésével kapcsolódik az előbbieken körvonalazott eredeti rendszerhez. Feltevésünk szerint a magyar rokonsági terminológia rendszere a nemzetségi rendszer felbomlásáig az osztják-vogul szisztéma alapvonásait mutathatta (vagy attól lényegesen nem térhetett el) és ennek megfelelően az apai rokonokat koruk és nemük szerint (apai nagybácsi és gyermekei, apai nagynéni, vér szerinti testvérek) különböztette meg. Az anyai nemzetség tagjaira alkalmazott kifejezések a nemzetség és vele együtt az exogámia megszűnte után fölöslegessé váltak, e rendszerből eltűntek és az egyedül fontos (névöröklés, utódlás stb.) apai ágánál alkalmazott terminusokat terjesztették ki az anyai rokonokra is, a megkülönböztetésnél csak a nemre és korra való tekintettel. Az európai típusú unokatestvér terminológia megjelenése itt is, mint az uráli család több népénél, késői fejlemény és külső hatás eredménye.

7. A fentiekben ismertetett rövid vázlat természetesen mind a magyar, mind az uráli család többi népe, különösen pedig a terminológiai alarendszer rekonstruálásának vonatkozásában még igen sok finomításra, árnyalásra szorul. Magunk itt csak a rendszeri sajátosságokra voltunk tekintettel és valószínűnek tartjuk, hogy több, pontosabban felvett terminológia birtokában célunkat még inkább megközelíthetjük. A rendszervizsgálaton kívül különösen a terminológia- és nyelvtörténeti kutatások nyújthatnak ehhez jelentős segítséget.

Tibor Bodrogi

ON THE QUESTION OF RELATIONSHIPS BETWEEN THE
HUNGARIAN AND THE URALIAN KINSHIP SYSTEMS

In the introduction of the study the author quotes L. H. MORGAN's statements on the characteristics of the Uralian system of kinship. According to Morgan, the Uralian system represents a transitory form between the more ancient Turanian system and the younger (Aryan and Semitic) descriptive systems, as e. g. it has preserved the system of denoting the elder and younger brothers and sisters by separate terms.

Since Morgan could investigate the terminologies of only three peoples (Finnish, Estonian, Hungarian) from the Ugrian branch of the Uralian system, it was considered desirable that in the knowledge of the research data of the hundred years that have passed since the publication of his work, the basic characteristics of the system at issue and the relationships between the Hungarian kinship terminology and the Uralian kinship system should be re-examined.

For that purpose, the author reviews the blood-relation terms used to express the 0 and +1 generations by the Cheremissian, Estonian, Finnish, Hungarian, Kamas, Lappish, Nenets, Ostyak, Vogul, Votyak and Zyrian peoples. By inference he states that the most important among those terminological characteristics which are common to almost all of these peoples is that the blood relatives of the +1 generation are denoted by different terms. — The differentiation of brothers and sisters according to age and sex is found in 5 terminological systems. — The latter characteristic does exist in the Hungarian kinship terminology, but the former does not. Nevertheless, the author links the Hungarian kinship terminology with the Uralian system, and expresses his opinion that the explanation for the absence of the descriptive denotation (when addressing somebody) in relation to the +1 generation of the Hungarians may be the disappearance of the clan system from their social structure.

- АНДРЕЕВ, И. Ф. — ИВАНОВ, Д. И. — СМИРНОВ, К. Ф.
 1946 *Русско — марийский словарь*. Йошкар-Ола.
- BODROGI, Tibor
 1962 *Some Problems Regarding Investigations into the Hungarian Kinship Terminology*. Acta Ethnographica XI.
- BUDENZ József
Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. NyK. IV.
- CASTREN, M. A.
 1855 *Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen*. Bearbeitet von A. Schiefner. St. Petersburg.
- DONNER, K.
 1944 *Kamassisches Wörterbuch*. Helsinki.
- FÉL Edit
 1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Kisalföldi Közlemények I/2. Bp.
- FOKOS-FUCHS, D. R.
 1959 *Syrjänisches Wörterbuch*. Bp.
- GENETZ, A.
 é. n. *Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäytteitä*. h. n.
- ITKONEN, T. I.
 1958 *Koltan ja kuolanlapin sanakirja*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XV. Helsinki.
- KARJALAINEN, K. F.
 1912—1913 *Wie Ego im ostjakischen die Verwandten benennt*. FUF XIII. 207—795.
- KETTUNEN, L.
 1958 *Eastilais-suomalainen sanakirja*. Helsinki.
- KIRCHHOFF, P.
 1932 *Verwandschaftsbezeichnungen und Verwandtenheirat*. Zeitschrift für Ethnologie LXIV.
- LAGERCRANTZ, E.
 1939 *Lappische Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-ugricae VI. Helsinki.
- LEHTISALO, T.
 1956 *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XIII. Helsinki.
- ЛИШКИН, В. И. — ГУЛЯЕВ, Е. С.
 1970 *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва.
- MÄGISTE, J.
 1931 *Soome-eesti sõnaraamat*. Tartu.
- MORGAN, L. H.
 1959 *Circular in Referenceto the Degrees of Relationship among Different Nations*. Smithsonian Miscellaneous Collections II. 14.
- 1871 *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Smithsonian Contributions to Knowledge. XVII. Washington.
- 1961 *Az ősi társadalom*. Bp.
- MUHÉL, V.
 1963 *Vene-eesti sõnaraamat*. Tartu.
- MUNKÁCSI Bernát
 1896 *A votják nyelv szótára*. Bp.
- MURDOCK, G. P.
 1949 *Social Structure*. New York.
- MÜLLER, M.
 1861 *Lectures on the Science of Language*. London.
- NIELSEN, K.
 1932 *Lappisk ordbok*. Oslo.
- NYKYSUOMEN SANAKIRJA
 1951—1961 *Nykysuomen sanakirja*. Porvo — Helsinki.
- ПЫРЕКА, А. П. — ТЕРШЕНКА, Н. М.
 1948 *Русско-ненецкий словарь*. Москва.
- РОМБАНДЕЕВА, Е. И.
 1954 *Русско-мансийский словарь*. Ленинград.
- STEINITZ, W.
 1957 *A finnugor rokonsági elnevezé-*

- sek rendszere. MTA I. OK. X.
321—334.
- 1966—1972 *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjagischen Sprache*. Berlin.
- SZILASI Móritz
1901 *Cseremis szótár*. Ugor füzetek 13. Bp.
- ТАЛКИН, И. С.—ЛАТРУШЕВ, Т. С. и др.
1966 *Русско—марийский словарь*. Москва.
- ТРОЦКИЙ, В. П.
1895 *Черемисско—русский словарь*. Казань.
- БАВРА, К.
1966 *Семантический анализ терминов родства угорских языков*. SZFU. II. 217—226.
- ВАХРУШЕВ, В. М.—ТОРБУШКИН, М. В.—КОРЕПАНОВ, А. В.—СКОБЕЛЕВ, Н. А.—ЯШИН, П. М. и др.
1956 *Русско—удмуртский словарь*. Москва.
- WIEDEMANN, F. I.
1869 *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg.
- ЖИЛИНА, Т. И.—ТИМУШЕВ, Р. А. и др.
1966 *Русско—коми словарь*. Сыктывкар

„KAPÁVAL ÁSNI...”

(A FÖLDMŰVELÉS KORAI IDŐSZAKA KUTATÁSÁNAK
NÉHÁNY KÉRDÉSE)

A magyar nép korai történetében sem kisszámúak az olyan pontok, amelyek bizonytalanok, ködbe veszők, és amelyeket kutatóink csak nagyon is kurtán és sommás összefoglalással tudtak áthidalni. Amíg a kutatás új tényanyagot nem tár fel, természetesen a sommás összefoglalásokra lehet számítani, hiszen csak kevés olyan kutató akad, aki a gyér és homályos adatok alapján is alapvetően új megállapításokra mer vállalkozni. Mind-ebből az is következik, hogy a korszakokra vonatkozó megállapításokban, főleg a szakkifejezésekben gyakori a hasonlóság, netán ismétlődés is.

A magyar földművelés korai szakasza, úgy tetszik, történelmünknek az a része, melyről kevés a biztos adatunk, s melyben valószínűleg még a jövőendő nemzedéknek is bőven akad kutatnivalója. Kutatóink, kik közül eddig a történészek és nyelvészek tudták a legtöbb eredményt felmutatni, bár sokat fáradoztak, de kénytelenek voltak eddig csak rövid pár szóval megemlékezni arról a feltételezett földművelési formáról, mely az ekés földművelést nálunk is megelőzhette.

A marxista történetírás kiemelkedő képviselője, MOLNÁR Erik, ki nemcsak jelentős vitákat, hanem alapvetően fontos kutatásokat is indított útnak az ún. őstörténeti kérdések tisztázása érdekében, így ír a magyarok korai, Kubán vidéki földműveléséről:¹ „A földet már állatvontatta ekével szántották, de ásóbotot és kapát is használtak . . .” Majd egy évtizeddel később, VÁCZI Péter, kinek polemizáló összefoglalása azóta is sokat idézett cikke a mi tudományszakaszunknak is, ezt a következőképpen fogalmazta meg:² „Az eke alkalmazásával a magyarság elhagyta a föld megművelésének egyszerű, kezdetleges módját, karóval, kapával . . .”

A MOLNÁR Erikkel folytatott ún. őstörténeti vita egyik legeredményesebb résztvevője és a finnugor nyelvtudomány kiemelkedő képviselője, HAJDÚ Péter 1953-as összefoglalásában ez olvasható a fentiekre vonatkozó-

¹ MOLNÁR Erik, 1949, 48.

² VÁCZI Péter, 1958, 304.

an:³ „... a finnugor kor vége felé... kezdett valamely fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás-földművelés bizonyos primitív formájáról...”. Majd arról ír,⁴ hogy az „... ananyinói társadalom (melynek népe valószínűleg finnugor) termelő módjára jellemző — az állattenyésztésben, vadászaton, halászáton kívül — a... kapás földművelés”. Lényegében ezzel a megfogalmazással találkozhatunk 1962-ben megjelent összefoglalásában is:⁵ „Lehetségesnek tartjuk — írja —, hogy a finnugor kor vége felé... eleink már kezdték elsajátítani a kapás földművelés kezdeti formáit”.

S végül MAKSAJ Ferencnek a legújabban megjelent településtörténeti összefoglalásából idéznénk pár sort, melyben arról ír,⁶ hogy a Volga és mellékfolyói mentén szétszórtan élő őseinket „... a gyűjtögetés, halászat, továbbá kisállattartás és kapás művelés... tartotta el”.

A fenti idézeteknek, melyeket igyekeztünk az őstörténeti kutatás jellemző tudományágainak legjelesebb képviselőitől kiválasztani, kényszerű csonkaságuk ellenére is van bizonyos egyezése, mégpedig az, hogy a magyaroknak az ekés művelést megelőző földművelő módját *kapás művelés*nek minősítették, vagy legalábbis olyanak, melyben a *kapa* is fontos szerephez jutott. MOLNÁR Erik és VÁCZI Péter ugyan a *kapa* mellett még az *ásóbotot* és *karót* is megemlítették mint talajművelő szerszámot, de ezzel csak komplikáltabbá vált a helyzet, mert nem tudható, hogy a kezdetleges talajművelésben, ha mindkét tárgytypus előfordult, mi is lehetett a tényleges szerepük, helyzetük. Ugyanakkor a két megfogalmazásban már az a töprengés is bent sejthető, ami bennünk is támad, ha a fenti kifejezéseket jobban szemügyre vesszük.

A *kapáskultúra* elnevezés alapjául szolgáló *kapa* szavunk ugyanis, mint ismeretes, nem régebbi a 14. századnál,⁷ így olyan szóval vagyunk kénytelenek jelölni az ekés kultúra előtti földművelés formáját, mely jóval az eke tényleges elterjedése után, a fejlődés későbbi szakaszában válhatott szókincsünk részévé. Kérdés viszont, hogy azt a szerszámot, mit a *kapa* szó jelöl, ismertük-e korábban, s ha ismertük, mivel is jelölhettük? De legalább olyan fontos, hogy az ekés földművelés előtt ténylegesen a *kapa* vagy esetleg más eszköz volt-e a talajművelésnek fő eszköze? Ha a *kapa* volt, miért nem maradt nyoma nálunk a régi szónak? S ha nem az volt, melyik más eszköz lehetett? De egyúttal az is felvetődik, hogy akkor mi az oka annak, hogy a hajdani, kapától eltérő szerszám helyett éppen a *kapa* vált az ekés kultúra előtti időszak földművelésének elfogadott szakkifejezésévé? Mert nyilván-

³ HAJDÚ Péter, 1953, 26.

⁴ HAJDÚ Péter, 1953, 52.

⁵ HAJDÚ Péter, 1962, 71—72; vö. 90. lap.

⁶ MAKSAJ Ferenc, 1971, 15.

⁷ KNIEZSA István, 1955, 249; TESZ, 355.

való, hogy fent idézett kutatóink nem maguk alkották a terminusokat, hanem átvették más, illetékesebbnek tartott szakemberektől.

Hogy a fentiekre választ kaphassunk, először is a *kapáskultúra*nak mint szakkifejezésnek kialakulását, illetőleg elterjedését kell felderítenünk. Ez a nemzetközi etnológiai irodalom alapján nem is nehéz, hiszen a legtöbb etnológiai kézikönyvből már jó értesülést nyerhetünk,⁸ hogy a *kapáskultúra* fogalmát és terminusát, mely az emberiség történetének egy hosszú korszakát és egyben az ekéskultúra előtti fokát jelöli, E. HAHN alkotta meg,⁹ és alkalmazta a „gyűjtögetés—kapáskultúra—ekéskultúra” evolúciós sort feltételező fejlődési elméletben, amellyel az addig divatos ún. „három lépcsős” fejlődési teóriát (vadászat—pásztorokodás—földművelés) kívánta helyettesíteni. Ez sikerült is, hiszen a hahni elmélet, mely az ekés kultúra előtti gazdasági fejlődésnek az addigiaknál ésszerűbb magyarázatát kínálta, így a hosszadalmas és fáradságos kutatást is kényelmes sablonnal helyettesíthette, gyorsan és széles körben elterjedt. Elmélete azonban, melyet Hahn főleg az afrikai kezdetleges földművelő eszközök áttekintése során nyert tapasztalatai alapján alkotott, csakhamar elégtelennek, sőt félrevezetőnek bizonyult, hiszen a kutatók — ha az elmülethez tartották magukat — kénytelenek voltak a kapáskultúra kategóriába begyömöszölni azt a talajművelést is, mely a kapát egyáltalán nem is ismerte.¹⁰ Már tanítványai is észlelték a kifejezés elégtelenségét, de főleg terminológiai kérdésnek tekintették, amelyet némi módosítással használhatónak tartottak.¹¹ A kifejezés — s amit takart, az elmélet — használatban maradt egészen napjainkig, s azok közé tartozott, melyet a rokntudományok is leggyakrabban átvettek külföldön, majd nálunk is.

Elméletileg H. KOTHE szállt először komolyabb vitába vele, és a földművelésnek az ekéskultúra előtti formáját, tényanyagának megfelelően, már nem a kapával, hanem az ásóbot különböző formáival képzelte el.¹² Ugyanakkor H. DAMMnak az Afrikától távol eső óceániai kutatásai is az utóbbi szerszám nagyobb jelentőségére hívták fel a figyelmet.¹³ Kiderült, hogy a *kapás művelés* fogalmába igen sokféle eszközzel végzett talajművelési formát kell vonnunk, ha meg kívánjuk tartani, és amint E. L. KRAMER megállapította,¹⁴ „As Hahn conceived it, hoe culture might be better cha-

⁸ Vö.: THURNWALD, R., 1932, 44; LOWIE, R. H., 1937; ROSTLUND, E., 1955, 29 KRAMER, F. L., 1966, 76—94; HAHNNal egy időben RATZEL is lényegében hasonló eredményre jutott, vö.: RATZEL, F., 1891.

⁹ HAHN, E., 1891, 481—487; vö. még HAHN E., 1892, 8—12; HAHN, E., 1913, 347.

¹⁰ VAJDA László, 1957, 115—117.

¹¹ Vö.: SAPPER, K., 1910, 346; BERNER, U., 1925, 272; BERNER, U., 1960, 765—767.

¹² KOTHE, H., 1953, 52—76; KOTHE, H., 1954. 176—208.

¹³ DAMM, H., 1954, 18—99.

¹⁴ KRAMER, F. L., 1966, 1.

racterized by the absence of the plow, than the presence of the hoe . . . ”. Vagy mint E. WERTH összefoglaló művében leszűrte,¹⁵ az ásóbot, illetőleg az ásó elsőbbsége a trópusokra is a legtöbb helyt jól kimutatható.

Mindezeknél a tőlünk néha távol álló anyagra épült összefoglalásoknál, résztanulmányoknál számunkra jóval fontosabb az, ami az európai anyag tanulságaként leszűrhető. Noha az adatok korántsem teljeseek, de mégis alkalmasak arra, hogy tanulságaikat figyelembe vegyük. Főképpen hasznosak a skandinávok kutatásai, akik közül a svéd S., ERIXON illetve R. JIRLOW is hosszasan tárgyalták mind az ásókat, mind az ásóbotokat, és megjelenésüket, valamint jelentőségüket a korábbi földművelésben a kapa elé tették.¹⁶ Beszédes példát is sikerült eközben bemutatni, mégpedig az egyik gotlandi, 1100-ból való templom keresztelődényén fennmaradt domborműves ábrázolást, mely Ádámot és Évát az akkori kezdetleges földművelés két jellegzetes eszközével, a hanttörővel és az ásóbottal ábrázolja.¹⁷ Hozzátehetjük még ehhez, hogy ez a földművelés égetéses jellegű volt.

Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy A. STEENSBERG is, ki e kezdetleges talajművelés kutatásának egyik legkiválóbb szakembere az égetéses irtás igen fontos eszközének tartja az ásóbotot. Ezt írja többek között:¹⁸ „Nearly all peoples who in modern times use the Slash — and — Burning technique use the digging stick.”

Utalhatunk arra is, hogy D. FAUCHER egyik összefoglalásában, melyben ugyan a modern kor vívmányainak hatását vizsgálja a parasztságra, az *ültetőfát* egy sor szerszám kiindulópontjául tekinti, mely jóval megelőzte a kapát is.¹⁹

De ugyanerre a következtetésre jut a brit szigetek anyagának áttekintése után E. CURWEN²⁰ és a lengyel anyagra támaszkodva W. HENSEL is.²¹ Nyilvánvaló, hogy az ásónak a korai talajművelésben betöltött nagy szerepe is hozzájárult, hogy a skandináv és brit kutatók összefoglaló kötetben adták közre nemrég az ásóval kapcsolatos sokoldalú kutatásaikat.²²

S mielőtt a mi anyagunk áttekintésére térnénk át, még csak annyit említenénk meg, hogy a 14. századból való Vencel-Bibliának két olyan ábrázolása is van, ahol a szőlő földjét, melyet ma szinte kizárólagosan kapával művelnek, ásóval lazítják.²³

¹⁵ WERTH, E., 1954, 128.

¹⁶ ERIXON, S., 1956, 43—80; JIRLOW, R., 1956, 34—43; JIRLOW, R., 1961, 180—204.

¹⁷ JIRLOW, R., 1956, 36; JIRLOW, R., 1961, 187.

¹⁸ STEENSBERG, A., 1957, 69—70.

¹⁹ FAUCHER, D., 1954, 17.

²⁰ CURWEN, E., 1946, 50.

²¹ HENSEL, W., 1965, 17.

²² GAILLEY, A.—FENTON, A., 1970.

²³ KRAMAŘIK, J., 1959, 250—251; ZARYS, 1964, 345.

A fentiekből, melyek korántsem kívántak minden ide vonatkozó adatot közreadni, mindenesetre kiviláglik, hogy Európa jelentősebb részén, mégpedig elsősorban Észak-Európában — ahonnét az adatok jóval bőségesebbek — az eke előtt az ásó vagy még korábban az ásóbot volt az alapvető talajművelő eszköz.

Kérdés, hogy a fentiek rejtenek-e magukban számunkra némi tanulságot, s ha igen, mit? Kimutatható-e nálunk is az ásónak elsődlegessége és nagyobb fontossága, melyet később, a fejlődés bizonyos fokán átvett a *kap* is, illetőleg szerepét ez is megosztotta vele? Találhatunk-e nyomot arra, ami a két szerszám valamilyen korábbi összefüggésére utalna, mely mintegy a fejlődésnek átmeneti formáját jelentené?

Úgy tetszik, e két szerszám valamiféle korábbi összefüggésének földerítésére kísérletet is lehet tenni, még ha e kísérlet nagyon is mai és a fentiek-től messzinek tetsző témakörből indul is ki. Mindenekelőtt egy furcsának ható kifejezéssel kell kezdenünk, a *krumpliásással*. A kifejezés azért furcsa, mert e műveletet *kapával* végzik, ugyanakkor a neve: *ásás*. Mint szakkifejezés maradt fenn e terminus és elterjedéséről a Nyelvjárások Atlasza pontos áttekintést is ad, mely szerint az ország nagyobbik felén ismeretes.²⁴

Felmerülhet viszont bennünk a gyanú, hogy e szókapcsolat nem egészen új fejlődés eredménye-e — különös tekintettel a nálunk nem is régen honos burgonyára — és esetleg valamely speciális ásószerszám, mellyel e növényt kiszedték, kialakulásának és használatba vételének eredményeképpen jött létre? Kapóra jött e kérdés tisztázásához az egyik 1968-as gyűjtőút, mely során a Csongrád megyei Mártélyból speciális lapos élű krumpliásó botokat sikerült találnom, s belőlük kettőt a Néprajzi Múzeumba vinnem.²⁵ E botok, az Európában eléggé elterjedt krumpliásó botokhoz hasonlóan, a rendes ásónál rövidebb nyelűek és velük csak ősszel, krumpliásáskor szoktak dolgozni.²⁶

Meg kell viszont jegyezni, hogy egyedül e kis botokkal sosem szoktak, de nem is tudnának krumplit kiszedni a bokrából, mivel alkalmatlanok, tompák a fészek felvágására. Ezért aztán e szerszámok használatakor e munka megosztott: a fészket a rendes kapával vágják fel és lazítják meg, majd e kis lapátszerű eszközökkel a krumplit kikotorják, kikaparják fészkéből. Nevük is ennek megfelelően nem *ásó* vagy *ásóbot*, hanem *kaparó*, amely kifejezés egyébként e vidéken is a neve szokott lenni némely felületi talaj-lazításra szolgáló, kapaszerű eszköznek is.

²⁴ MNyA, 311. sz.

²⁵ Néprajzi Múzeum Földművelés gyűjteménye, ltsz.: 70.55.18 (H: 28,5, nyél h: 13, sz: 4 cm); 70.55.19 (H: 31,5 nyél h: 13, sz: 3,5 cm).

²⁶ Vö.: MANNINEN, I., 1933, 41–43.

Így tehát a *krumpliásás* kifejezés eredete nem magyarázható krumpliasó botok megjelenésével, melyek kétségkívül újabb, specializált szerszámok. S ha nem, akkor más irányban kell eredetét keresnünk, esetleg egy olyan korai időszak gyakorlatában és kifejezései között, amikor még az *ásás* kifejezés is tágabb értelemben lehetett használatos, és nem szorítkozott csak egyetlen, speciális alakú szerszámmal végzett munka jelölésére. Kérdés, hogy igazolható-e ez, legalább oly módon, hogy egyes kifejezésekben — még a krumpli nagyarányú elterjedése előtt — mind az *ásás*, mind a *kapa* feltűnik, azaz hogy *ásni* régebben nem pusztán a mai *ásónak* megfelelő szerszámmal lehetett?

Az adatok mindenesetre ezt látszanak igazolni, még ha nem is nagyszámúak. Az 1834-ben megjelent Kassai Szókönyvének magyarázó szövegében (III. 46), mely hihetőleg szélesebb körű tapasztalatokat kívánt szövegében megrögzíteni, olvashatjuk a következőket:²⁷ „... Tüskéket, Tuskókat, Tőkéket a' földből kiásogatják, ájják, vájják ájó vagy ásó kapákkal, ortó kapákkal” Egy másik, 1797-ből származó szentgáli jegyzőkönyvi adat szerint pedig Csőzsi János panaszt tett testvére ellen,²⁸ aki „... a megyekövet a fülessel edgyütt *ki akarta kapával ásní*”! Vagy egy még korábbi, 1783-ból ránk maradt egyezségben, melyet a mezőkomáromiak és szabadhídvégiek kötöttek az urasággal, arra kötelezik magukat a falusiak, hogy az egyik legelőből a tüskét²⁹ „... *Veremásó kapákkal* tövestül ... *ki ásní* és elhordani tartoznak.” Az utóbbival kapcsolatban pedig csak azt jegyeznénk meg, hogy Dél-Dunántúlon, ahol a szerszám neve *vermes* is, mely tudvalevően kapa formájú, és vele *csapni*, *vágni* kell munka közben és korántsem szűrni, mint az ásóval, e kapaszerű szerszámmal végzett veremkészítés neve általában: *veremásás*. *Veremásásra* kötött egyébként szerződést 1831-ben Szentpéterfán a Batthyány-uradalom is.³⁰

Úgy tűnik tehát, hogy a népnyelven kívül a történeti anyag is tartalmaz olyan adatokat, melyek alapján már szilárdabb alapot nyer az *ásás* kifejezés kapaszerű eszközökre való korábbi alkalmazásának feltételezése.

S hogy ez korántsem elképzelhetetlen, és szinte máig található rá más népeknél is példa, arra először talán Tagán Galimdzsánnak a kisázsiai, török nyelvű karatepeliek között végzett és 1940-ben közreadott gyűjtésére hivatkozunk, melyben a szerző leírja,³¹ hogy e nép talajművelésében „a faeke mellett nagy szerepet játszik náluk a *kézi-ásó*”, melynek helyi török

²⁷ KASSAI József, III. 1834, 46.

²⁸ VeML, Szentgál község feud. kori iratai. A *füles* kereszt alakú fa, mit határjelzőnek a mezsgyekő mellé tűztek.

²⁹ OL, Batthyány cs. lt. P. 1322. 65. cs. 1768—1769.

³⁰ OL, Batthyány cs. lt. P. 1322. 70. cs. 1834—1845.

³¹ TAGÁN Galimdzsán, 1940, 147—150.

neve: „*kol-kazmasi*”, azaz szó szerint kézi ásó, melynek a formája azonban, mint a szövegbeli képek is mutatják, kapaszerű. Jellemző egyébként, hogy e kettős név még a szerzőt is megtévesztette, mert bár a szövegben pontosan visszaadta a szerszám török nevét „kézi ásó”-nak fordítván, a kép aláírásában viszont a mai magyar gyakorlat szerint már „kapá”-nak írta az említett szerszámot.

De érdemes a példákat közelebbivel is szaporítani, nem egyébbel, mint a mi *kapa* szavunk előzményével,³² mely mint ismeretes, a szláv *kopati* és eredeti jelentése: *ásni*. *Kapálni* szavunk mai jelentését tehát bizonyos történeti fejlődés eredményeképpen nyerte el, olyan fejlődés során, mely a szerszámok specializáltságát eredményezte, s e specializáltságot szakterminusok kialakítása is kísérte. Érdemes itt megemlíteni, hogy az eszközök fejlődését kísérő szakterminológia a szomszédos népeknél sem mindig saját nyelvükből alakult ki, és ezért van az, hogy a szerb nyelvterületnek nem is olyan elhanyagolható részén az *ásó* jelölésére magyar kifejezést használnak *asov* alakban.³³ Hozzá kell fűzni viszont ehhez azt is, hogy a *kapa* szerszám jelölésére használt *motika* szónak korábban a mainál jóval tágabb jelentése volt: e szó általában jelölte a talajművelő szerszámokat.³⁴

Végül is joggal feltételezhető, hogy *ás* szavunknak korábban, a specializáltságnak egy kezdetibb fokán, a mainál kiterjedtebb jelentése lehetett, és vele jelölhették a kapaszerű eszközzel végzett talajmunkát is. Ha ez így volt, akkor ez egyúttal meg is mentheti sok kutatónkat a korai idők földművelésének kényszerű szimplifikálásától is. Vagy ha nem, legalábbis figyelmeztet arra, hogy bár szükséges a történeti kutatásoknál is a mából kiindulni, de veszélyes és hibás a mai fejlett állapotokat és eszközöket azonos alakban korai időszakba visszavetíteni. Azt a fejlődést pedig, mi száz, illetve ezer év alatt lezajlott, ha nehéz és szinte lehetetlen is pontosan nyomon követni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Ami pedig a kapáskultúra kifejezést illeti, úgy véljük, ideje volna mást kitalálni helyette, mely mai használatában is közelebb áll a tényekhez és nem kell a szakemberek számára külön is tisztázni tényleges jelentését, és ugyanakkor az átlagos érdeklődőket kitenni a kísértésnek, hogy egyes szavakból, csak azért, mert köznapri értelemben próbálják érteni, téves következtetéseket vonjanak le.

³² KNIEZSA István, 1955, 249.

³³ PETROVIĆ, P. Z., 1948, 32; MIHAJLOVIĆ, V., 1970, 72.

³⁴ VASMER, M., 1953, 156–166.

Lajos Takács

“TO DIG WITH A HOE . . .”

(Some questions on the research into the early period of land cultivation)

The sematic content of the word *ás* (= dig) has been examined by the author. He states that formerly the word had been used in a much broader sense than is today. It was not only the commencing of digging down into the soil with a spade-like tool that was expressed by the verb *ás*, but also the cutting of it with a hoe-like tool. This has been retained in the Hungarian vernacular up to the present time. Moreover, it has become one of the terms of potato-growing, which became generally spread in the 18th and 19th centuries; the lifting of the potato out of the soil is called *krumpliásás* (= potato-digging) or *krumpli-vájás* (= excavating the potato) throughout the country, though it is usually done with a hoe.

Incidentally, *kapa* (= hoe) is quite a new word; it is only since the 15th and 16th centuries that there have been data referring to it; as is known the original meaning of its basic word *kopati* is also to dig.

A number of data can be found in history, even after the spreading of the word ‘hoe’ for ‘digging with a hoe’.

The author presents ethnological parallels proving that similar terms occurred with other peoples, too. At the same time, other examples, mainly those of North-European regions, i. e. the great forest regions, show that the basic hand tool of land-cultivation must have been the *ásó* (= spade).

In support of the above statements, science-historical researches into the formation and spread in Europe of the term ‘hoe-culture’ are carried out by the author.

- BERNER, U.
1925 *Die wirtschaftlichen Grundlagen für Entstehung von Hackbau, Gartenbau und Ackerbau*. Zeitschrift für Ethnologie LVII. 271—282.
1960 *Die Handlung des Ackergerätes in ihrer Bedeutung für die Feststellung von Zusammenhängen*. Anthropos (LV), 765—777.
- CURWEN, E.
1946 *Plough and Pasture*. London.
- DAMM, H.
1954 *Form und Anwendung der Feldgeräte beim pfluglosen Anbau der Ozeanier*. In: Ethnographisch-archäologische Forschungen II, 18—99.
- ERIXON, S.
1956 *Landbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bonde-traditionen*. Lantbruk och Bebyggelse Teknisk Kultur II. (Nordisk Kultur XIII), Stockholm—Oslo—København, 43—215.
- FAUCHER, D.
1954 *Le paysan et la machine*. Paris.
- GAILEY, A.—FENTON, A. (red.)
1970 *The Spade in Northern and Atlantic Europe*. Belfast.
- HAHN, E.
1891 *Waren die Menschen der Urzeit zwischen der Jägerstufe und der Stufe des Ackerbaues Nomaden?* Das Ausland (LX), 481—487.
1892 *Die Wirtschaftsformen der Erde*. Petermanns Mitteilungen (XXXVIII), 8—12.
1910 *Niederer Ackerbau oder Hackbau?* Globus (XVIIIC) 202—204.
1913 *Hackbau*. Reallexicon der Germanischen Altertumskunde II.
- HAJDÚ Péter
1953 *A magyarság kialakulásának előzményei* (Nyelvtudományi Értekezések 2). Bp.
1962 *Finnugor népek és nyelvek*. Bp.
- HENSEL, W.
1965 *Die Slawen in frühen Mittelalter*. Berlin.
- JIRLOW, R.
1956 *Pflugloser Getreidebau in Schweden*. Ethnographisch-Archäologische Forschungen (IV), 28—45.
1961 *Bodenbau*, in: Schwedische Volkskunde (Festschrift für S. Erixon). Stockholm—Göteborg—Uppsala, 180—204.
- KASSAI József
1834 *Származtató és Gyökerésző magyar-diák szó-könyv. III.*, Pesten
- KNIEZSA István
1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp.
- KOTHE, H.
1953 *Völkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbauformen in Europa*. Ethnologisch-Archäologische Forschungen I., 28—78.
1954 *Einige Bemerkungen zur Agrar-ethnographie*. Ethnologisch-Archäologische Forschungen II., 169—210.
- KRAMAŘIK, J.
1959 *Drevene ryce se zeleznym okutim v ceskych zemich*. Československy Etnografie (VII).
- KRAMER, F. L.
1966 *Breaking Ground, Notes on the distributions of some simple tillage tools*. Sacramento, California.
- LOWIE, R. H.
1937 *The history of ethnological theory*. New York.

- MAKSAY Ferenc
1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Bp.
- MANNINEN, I.
1933 *Die Sachkultur Estlands*. Tartu.
- MIHAJLOVIĆ, V.
1970 *Adalékok a szerb-horvát szókincs magyar jövevényszavainak tanulmányozásához*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (II), 2. sz. 70—83.
- MOLNÁR Erik
1949 *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. Bp.
- PETROVIĆ, P. Z.
1948 *Život i običaji naroda u Gruziji*. Srpski Etnografski Zbornik (LVIII). Beograd.
- RATZEL, F.
1891 *Die geographische Verbreitung des Menschen*. Anthropogeographie II. Stuttgart.
- ROSTLUND, E.
1955 *Outline of cultural geography*. Berkeley.
- SAPPER, K.
1910 *Einige Bemerkungen über primitiven Feldbau*. Globus (XVIIIC), 345—347.
- STEENSBERG, A.
1957 *Some recent Danish Experiments in Neolithic Agriculture*. The Agricultural History Review (V), 66—73.
- TAGÁN Galimdsán
1940 *A karatepeliek néprajza*. NÉ. 146—165.
- THURNWALD, R.
1932 *Werden, Wandel und Gestaltung der Wirtschaft im Lichte der Völkerforschung* (Der Menschliche Gesellschaft III.). Berlin—Leipzig.
- VAJDA László
1957 *Kulturelle Typen und „Hackbau“ in Ostafrika*. Agrarethnographie, Vorträge der Berliner Tagung vom 29 Sept. bis 1. Okt. 1955 (Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde, Bd. 13.). Berlin, 112—148.
- VASMER, M.
1953 *Russisches etimologisches Wörterbuch II*. Heidelberg.
- VÁCZI Péter
1958 *A korai magyar történet néhány kérdéséről*. Századok. (XII.) 265—345.
- Zarys
1964 *Zarys historii gospodarstwo wiyskiego w Polsce*. Warszawa.

BEVEZETÉS AZ ETNOSZEMIOTIKÁBA

1. AZ ETNOSZEMIOTIKA HELYE

A szemiotika történetének kutatói egyetértenek abban, hogy a hatvanas évek eleje, egész pontosan 1962 az az időpont, amikortól a szemiotika újkori felvirágzását számíthatjuk.¹ Tudománytörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy ugyanabban az esztendőben, a világnak egymástól távol eső két táján, egymástól függetlenül fordultak a jelrendszerek kutatása felé. 1962-ben Bloomingtonban (Indiana, USA) és Moszkvában szenteltek egy-egy kerekasztal-konferenciát a szemiotika problémáinak.² A szovjet kutatók által rendezett szimpózium címe ugyan még a „jelrendszerek strukturalista vizsgálatáról” beszél, de a kötet tartalma világosan mutatja, hogy valami minőségileg új kezdődött ezekkel a tanulmányokkal, ami már a strukturalizmus meghaladását jelenti.³

Ugyanígy meglehetősen pontosan ismerjük az *etnoszemiotika* elnevezés megjelenési időpontját is: 1971-ben tűnt fel a szakirodalomban először. Egy időben négy tanulmányban egy szovjet kutató Ju. Sz. SZTYEPANOV,⁴ a Franciaországban dolgozó A. J. GREIMAS⁵ és két magyar kutató cikkében.⁶ Előlegezve ezen tanulmányok elgondolásait az etnoszemiotikának a következőkben egy munkadefinícióját adjuk: az adott kultúrában valaha is intézményesült és működött, ill. működő jelrendszerek vizsgálatával foglalkozó szemiotikai rész tudományt nevezzük etnoszemiotikának.⁷

¹ Ismeretes, hogy a szemiotika mintegy két évszázados csipkerózsika-álom után századunkban kelt új életre — két név jelzi az idő-távolság végpontjait: John LOCKE és Charles Sanders PEIRCE. — A szemiotika történetéhez lásd: SEBEOK, Th. A., (s. a.), valamint egy magyar nyelvű tanulmány: HOPPÁL Mihály—SZEKFÜ András 1973 az előszó I. fejezete, 9—20.

² A bloomingtoni konferencia anyaga megjelent: SEBEOK, Th. A.—BATESON, M. K.—HAYES, A. S., 1964.

³ V. V. IVANOV a kötet előszavát jellemző módon a *szemiotika* szóval kezdi — ИВАНОВ, В. В., 1962, 3. — magyarul: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György (szerk.) 1975, 349—354.

⁴ СТЕПАНОВ, Ю. С., 1971, 32—46. — magyarul: SZTYEPANOV, Ju. Sz., 1976.

⁵ GREIMAS, A. J., 1971.

⁶ HOPPÁL Mihály, 1971 és VOIGT Vilmos, 1971.

⁷ E tanulmány szerzője 1969 decemberében Moszkvában a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének Strukturális-Tipológiai Osztá-

A szóösszetétel két tagja világosan mutatja, hogy tudományok közötti tudományágról van szó. Azért használtuk a résztudomány kifejezést, mert az *etno + szemiotika* része az *etnográfának* (ill. *etnológiának*) és része a *szemiotikának*. A szemiotika terminust itt a Margaret MEAD által 1962-ben javasolt értelemben használjuk,⁸ mert a „legkülönbözőbb kommunikációs minták” vizsgálata adja a széles értelemben felfogott szemiotika kutatási területét. MEAD ugyanakkor rámutatott arra, hogy az antropológiának részt kell vállalnia a szemiotika egész területének fejlődésében.⁹

A francia Claude LÉVI-STRAUSS noha éppen fordítva közelítette meg a kérdést, már jóval korábban arról írt, hogy „az antropológiának szemiológiai tudománnyá kell válnia”.¹⁰ A neves olasz szemiotikus, Umberto Eco mindezt részletesen is megindokolta, amikor a kultúrában megvalósuló ún. „korlátlan szemioziszról” nyilatkozott. Az egész kulturális univerzumot a jelentő és jelentett ide-oda mozgásából fonódó láncnak tekintette. „A szemiotika egyaránt foglalkozik a „jelentő láncsal” és a „jelentett láncsal” . . .”, „A „jelentett lánc” tulajdonképpen az adott kultúrát alkotó kulturális egységek rendszere, ebben az értelemben a szemiotika egyben igazi kulturális antropológia is.”¹¹ — Mindezek a megnyilatkozások jól mutatják, hogy nemcsak elméletileg, de a gyakorlati megvalósítás szintjén is felmerült egy etnológiailag orientált szemiotika szükségessége. Másfelől pedig a konkrét etnográfiai és folklór-kutatásban éppen a kulturális érintkezésben kulcsszerepet játszó ún. *szimbolikus rendszerek* vizsgálata vezette el a kutatókat ahhoz a felismeréshez, hogy szükség van a jelrendszerek tudományának, a szemiotikának a módszereire ezeken a területeken.

1.1. Mint említettük az etnoszemiotika jellegénél fogva *interdiszciplináris* tudomány, illetve kifejlesztése esetén azzá válik. Minden tudomány vagy esetleg tudományág ki kell alakítsa a maga tudományos nyelvezetét. Azon tudományelméleti megfontolásból van erre szükség, mely szerint mindig külön kell választani a leírandó objektum és a leírás nyelvét. Az etnoszemiotikai leírások nyelve metanyelvként szolgál majd, és például az ilyen

lyán előadást tartott, amikor először javasolta az *etnográfiai szemiotika* kifejezés használatát a definíció adta értelemben. Ezt a javaslatot V. V. IVANOV, V. N. TOPOROV, D. M. SZEGAL, ISTVÁNOVITS Márton és mások társaságában ott megvitattuk; értékes, további inspirációkat adó gondolataikért a szerző ezúton mond köszönetet. — Ma a szakirodalom számára egyértelműen a rövidebb etnoszemiotika (*ethnosemiotics*) terminus használatát tartjuk a legmegfelelőbbnek.

⁸ „Patterned communication in all modalities” vö. SEBEOK, Th. A. — BATESON, M. K. — HAYES, A. S., 1964, 275.

⁹ „Anthropology has an integral part to play in the development of this whole science, and in semiotics.” — MEAD, M., 1964, 279.

¹⁰ „Anthropology aims to be a semiological science” — LÉVI-STRAUSS, Ch., 1963, I. 364.

¹¹ Vö. AMBROISE, C., 1973, 123.

kifejezések tartoznak hozzá: *kód, közlemény, csatorna, zaj, nyelv, dialektus, stílus, grammatika, lexikon, kulturális elem, jel, jelölő, jelölt, jelentő, jelentett, szöveg, jelrendszer, index, ikon, szimbólum, szintaxis, szemantika, pragmatika* stb. — Ebből a távolról sem teljes felsorolásból kitűnik, hogy a meta-nyelv terminusai egyrészt az általános kommunikációelmélet, másrészt az általános szemiotika területéről származnak. Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az etnoszemiotika meta-teóriája az általános szemiotika. Ez a tény az etnográfiai, ill. etnológiai kutatás területén nemcsak elméleti következményekkel jár majd, hanem jelentős módszertani újítások bevezetését teszi lehetővé. A meta-nyelv összes kifejezéseinek szabatos definíciója és használatuk pontos körülírása külön tanulmány feladata.¹²

Az ilyen fajta *bevezetéseknek* két típusa különböztethető meg: az egyik a szakterminológia teoretikus alapjainak tisztázásával építi ki az elméletet, a másik lehetőség az előzmények nyomon követése, az egy irányba mutató elgondolások útjának végigjárására, hogy végül elérkezzen az egyre tökéletesebb megfogalmazásokig.

Dolgozatunkban ez utóbbi lehetőséget választjuk.

1.2. Az etnoszemiotika helyének kijelöléséhez szükséges tudnunk azt, hogy milyen szemiotikák vannak még — és hol van az etnoszemiotika helye ezek között? Jurij SZTYEPANOV például beszél *bioszemiotikáról, etnoszemiotikáról, lingvoszemiotikáról, absztrakt szemiotikáról* és *általános szemiotikáról*.¹³

Sokkal inkább elfogadhatónak látszik SEBEOK elgondolása, amikor *antropozsemiotikáról, zooszemiotikáról* és *endoszemiotikáról* beszél. Ezt azért fontos idézni, mert így fogjuk tudni elhelyezni az etnoszemiotikát. Az *antropozsemiotika* az emberek között (az ember—ember viszonylatban) használt és kommunikált jelrendszereket; a *zooszemiotika* állatok közötti (az állat—állat és ember—állat közötti viszonylatokat); az *endoszemiotika*, nevéből következően, az emberen belüli kibernetikai rendszereket tanulmányozza (a genetikai kódra kell itt elsősorban gondolni).

Mi az antropozsemiotika? SEBEOK Tamás az emberi fajra jellemző, fajtaspecifikus jelrendszerek összefoglaló elnevezésére javasolja az antropozsemiotikát.¹⁴ SEBEOK szerint az antropozsemiotikai rendszereknek három fajtája van: 1. a nyelv; 2. a másodlagos szemiotikai rendszerek, amelyek a verbális infrastruktúrán alapulnak, ezek az ún. makrostruktúrák; 3. végül azok a

¹² Egy korábbi tanulmányunkban már hozzákezdünk, ehhez a munkához: HOPPÁL Mihály, 1971, 33–35. Előkészületben van egy másik tanulmányunk, amelyben az etnoszemiotika problémaköreit kívánjuk áttekinteni.

¹³ SZTYEPANOV, Ju. Sz., 1976, 37–102.

¹⁴ SEBEOK, Th. A., 1973, 9.

szemiotikai struktúrák, amelyek függetlenek a természetes nyelvektől. Ilyenek az akusztikus, vizuális, kinetikus és proxemikus kódok, amelyek a csatornahasználat terminusaival osztályozhatók. A második és harmadik csoport tartozik leginkább az etnoszemiotika érdeklődési köréhez. (A nyelvnek, mint speciális jelrendszernek a vizsgálata elsősorban a nyelvtudomány feladata, de jó néhány olyan nyelvészeti probléma van, ami nem választható el az etnoszemiotikai kérdésfeltevésektől.) Bár a nyelvvel kapcsolatban, mint később utalni fogunk rá, szintén igen fontos etnoszemiotikai kérdések várnak tisztázásra.

A. J. GREIMAS tanulmányában,¹⁵ ahol az etnoszemiotika fogalmához fűz megjegyzéseket, felbukkan egy *szocioszemiotika* terminus is, magyarul pedig VOIGT Vilmos és SZÉPE György¹⁶ egyik cikkében olvashatunk a *társadalmi szemiotikáról*. Felmerülhet a kérdés, hogy ezeknek mi a viszonya az etnoszemiotikához? Ez nem kevésbé érdekes, mint ahogy néhány szót kell majd ejtenünk a *kultúra szemiotikáról* is.

Az etnoszemiotika a népi kultúra, magyar néprajzi szóhasználatban a népi hagyomány vizsgálatával foglalkozik, vagyis a hagyományos népi kultúrában található jelrendszereket tanulmányozza. — S itt térünk rá az etnoszemiotika beágyazására — a szocioszemiotika viszont a mai, pontosabban a mai városi, vagy már majdnem városinak tekinthető falusi, a hagyományostól eltávolodó falusi kultúrával foglalkozik. Egyébként ez A. J. GREIMAS álláspontja is. A szocioszemiotika inkább a szociológia felé orientálódva a városi kultúra jelenségeivel foglalkozik elsősorban. A kultúraszemiotikája viszont az etnoszemiotika és a szocioszemiotika, vagyis kizárólag az antropológiai eredményeit általánosítja, s a modern kultúraelmélet számára nyújt új lehetőségeket az elméletépítés területén. Az etnoszemiotika parciális elmélet, mert a *kultúra szemiotikába* integrálódik.

A MORRIS-i intenciónak¹⁷ megfelelően az etnoszemiotikának kell legyen pragmatikája, amely a népi kultúra jeleinek eredetével, használatával és hatásával foglalkozik. Vizsgálnia kell a szemantikai szintet, ahol a jelek jelentésének feltárása a feladat, és a szintaktikai szintet, ahol a jelek egymáshoz való viszonyával kell foglalkozni.

Meg kell különböztetnünk egy *leíró* etnoszemiotikát, amely az aktuális jelek leírásával foglalkozik; azonkívül egy *tiszta* etnoszemiotikát, mely a jelekről, pontosabban a kódokról tesz kijelentéseket, ezek igen fontos elméleti megállapítások, és egy *alkalmazott* etnoszemiotikát, amely a vizsgálatok gyakorlati felhasználásának társadalmi lehetőségeit próbálja kikutatni.

¹⁵ GREIMAS A. J., 1971.

¹⁶ SZÉPE György—VOIGT Vilmos, 1972.

¹⁷ MORRIS, Ch., 1938.

Véleményünk szerint ez lesz az, amit VOIGT Vilmos és SZÉPE György a *társadalmi szemiotikának* nevezett. Végül, de nem utolsósorban lehet, és kell hogy legyen *szinkron*, valamint *diakron* etnoszemiotika is. Ezt természetesen csak a *leíró* etnoszemiotikára vonatkozik.

Végül idézzük fel VOIGT Vilmos egyik tanulmányát,¹⁸ amelyben az etnoszemiotikai kutatás feladatait körvonalazta: az első ilyen feladat az eddigi eredmények áttekintése, a második amivel egyetérthetünk az etnoszemiotika kutatási területének meghatározása, a harmadik pedig az etnoszemiotika eredményeinek felhasználása a kultúra szemiotikájának és a társadalmi szemiotikának a kiépítésében. Vegyük most ezek közül a feladatok közül az elsőt ebben a dolgozatban.

2. AZ ETNOSZEMIOTIKA KIALAKULÁSA

2.1. Az előzmények

Minden történeti oknyomozás során szembe kell nézni azzal a kényes kérdéssel, hogy kit tekintünk valódi előfutárnak. Mert különösen az etnográfiai kutatás területén nagyon sok olyan munkát találunk, melyeket nyugodtan besorolhatnánk az etnoszemiotikaiak közé, hiszen pl. már a múlt században többen foglalkoztak Amerikában az indiánok jelnyelvével, az egyik ilyen munkát egyébként most újra kiadták.¹⁹ Ezek a munkák természetesen semmiféle kapcsolatban nincsenek a szemiotikai gondolatokkal, pusztán az anyaguk maga a legtisztább etnoszemiotikai anyag, mint ahogy erre a későbbi kutatások rámutattak.²⁰ — Külön kutatási területet jelentett az angolszász etnológiában a különböző (óceániai és afrikai) népek fütyty- és dob-nyelveinek vizsgálata — ezekről is megjelent egy válogatott gyűjtemény 1972-ben.²¹

Az etnoszemiotika irányzatának hívei abból a megállapításból indulnak ki, s ebben úgy hiszem, kivétel nélkül egyetértenek, hogy az emberi közösségek életét, kultúrákként sokféle különböző (és természetesen sok-sok egyező) intézményes jelrendszer irányítja. A kezdetek kutatóit említve Amerikában, elsősorban és elsőként Edward SAPIR nevét szokták megemlíteni, aki 1934-ben egy társadalomtudományi enciklopédia egyik címszavában²² a szimbólumokról írt. Világosan megfogalmazta, hogy a társa-

¹⁸ VOIGT Vilmos, 1971.

¹⁹ MALLERY, G., (1881) 1972; HADLEY, L. F., 1893; TOMKINS, W., 1926.

²⁰ KROEBER, A. L., 1958, VOEGELIN, C. F., 1958.

²¹ COWAN, C. M., 1948; CARRINGTON, J. F., 1949; MEGGIT, M., 1954; STERN, Th., 1957; CLASSE, A., 1957, valamint SEBEOK, Th. A.—UMIKER, D. J. (eds.) 1972.

²² SAPIR, E., 1971, 140.

dalmi szükséglet hozza létre a szimbólumokat, mégpedig úgy, hogy a jelekkel (vagy tárgyakkal) felidéznek valamilyen személyt, tárgyat, eszmét, eseményt vagy gondolattartalmat. „A *szimbolizálás, szimbólumok* terminusokat egy sereg látszólag igen különböző viselkedési móddal kapcsolatban használjuk ... a jelrendszerek akusztikus vagy vizuális jelei nyilvánvalóan ... nem önmagukban jelentenek valamit ... csupán azok számára van jelentésük, akik értelmezni tudják őket ... Így például a meghajlás szertartásos aktusa voltaképpen nem a konkrét személynek szól, hanem az illető társadalmi állásának. ... A szimbólum mindig valamilyen másodlagos viselkedési mód helyettesítése ...”²³

Az egyesült államokbeli kutatásoknak, mint az idézetek is mutatják, egyik fő jellemvonása a behaviorista szemlélet, s ez az uralkodó eszmeáramlat még hosszú időn keresztül meghatározta a legkülönbébb tudományágak szemléletét. Így a Ch. S. PEIRCE-et követő legjelentősebb amerikai szemiotikus, Charles MORRIS munkáinak fő vonalát is.²⁴ Hasonlóképpen nagy hatással volt a háború utáni tudósnemzedék szemléletének alakítására G. H. MEAD behaviorista alapozású társadalompszichológiája.²⁵

Azt mondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedben az USA-ban igen jelentős eredményeket ért el az a kutatógárda, amelynek munkásságát minden joggal pre-szemiotikainak nevezhetjük, s amelyik az emberi gesztusok és a nem-verbális viselkedési formák vizsgálatával foglalkozik,²⁶ 1972-ben jelent meg Jurgen RUESCH összegyűjtött munkáinak vaskos kötete.²⁷ A nagy hatású amerikai pszichiáterprofesszor elméletében az ember szimbolikus (= szemiotikai) aktivitásának elképzelése átveszi a korábbi mechanisztikus elgondolások helyét. Helyes elgondolás ez annál is inkább, mert holisztikus és rendszerszemléletű. RUESCH könyve jól reprezentálja a kibernetika, és különösen a kommunikáció-elmélet felhasználását a társadalom és viselkedés-tudományok problémáinak újszerű felfogásában és újrafogalmazásában. RUESCH munkássága az alkalmazott szemiotika jó példája. Az emberi kommunikáció az ő megfogalmazása szerint magába foglalja mindazon folyamatokat, amelyek során az emberek egymásra hatást gyakorolnak.²⁸ A társadalmi interakciók hálójá — szerinte — egy igen összetett körbe-kapcsolt önirányító rendszernek tekinthető, amely arra törekszik, hogy a saját állapotát egy meghatározott színvonalon stabilizálja, ahol a változá-

²³ SAPIR, E., 1971, 140—141.

²⁴ MORRIS, Ch., 1946.

²⁵ MEAD, G. H., 1973 (eredetileg 1934-ben jelent meg).

²⁶ Csak a legfontosabb munkákat említve: RUESCH, J.—BATESON, G., 1951; RUESCH, J.—KEES, W., 1956; LA BARRE, W., 1964.

²⁷ RUESCH, J., 1972.

²⁸ RUESCH, J.—BATESON, G., 1951, 6.

sok aránya minimális. Abból a felismerésből építette ki pszichiátriai elméletét, hogy a gyógyítás során egy „megzavart kommunikációt” kell helyreállítani. Nemcsak az egyéni, de társadalom méretű csoportok kommunikációját is jellemezheti a kommunikációs képesség megrekedése az infantilis fokon, melyet orvosolni csak a „helyreállított” kommunikációval lehet. Az egyén — mondja RUESCH — és gyakran egy egész társadalom skizofrén vonásai annak eredményei, hogy a belső kommunikációs rendszer meghibásodott. (Érdemes megjegyezni, hogy nem a szintaxis, hanem inkább a szemantika és a pragmatika szintje hibásodik, s válik kirívóan egyedivé, majd deviánsná. Az ilyen egyén ezért használja gyakrabban a non-verbális kifejezési formákat — pl. az egyenruhák, jelvények, köszöntést helyettesítő mutogatások, értelmüket vesztett jelszavak, parancsok és az erőszak eszközeit.)²⁹

RUESCH könyvének elolvasása után az lehet az ember érzése, hogy az emberi viselkedés általános és egységes (szemiotikai) elméletének körvonalait rajzolta fel a szerző — s ez azért fontos, mivel megállapításait elsősorban a kis csoportokra tartja érvényesnek, így nemcsak az etnoszemiotika, de a társadalom szemiotika felé is új kiindulási irányokat mutatott meg.

A magyarországi születésű SEBEOK Tamást korábbi folklorisztikai érdeklődése után, a hatvanas évek legelején — a Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences ösztöndíjának eredményeként — teljesen „a jel-felismerés szemiotikai problematikája”³⁰ és e kérdéskör rendszeres kidolgozása kötötte le. Különösen az állatok kommunikációjával foglalkozó zoosemiotika megalapozásáért tett sokat (az elnevezés is tőle származik), valamint nemzetközi méretű szervező munkája (pl. a *Semiotica* c. folyóirat szerkesztése) érdemel figyelmet, amely a szemiotika minden ágára, így az etnoszemiotikára is lendítően hatott. Elméleti munkásságának sok olyan gondolata van, amelyet még nem használt fel kellő mértékben a napjainkban igazán nekilendülő etnoszemiotikai kutatás,³¹ ugyanígy az ő nevéhez fűződik az összehasonlító szemiotika gondolatának felvetése még 1968-ból, sajnos, követőre mind ez ideig alig akadt, pedig a későbbiekben az etnoszemiotikai kutatásnak ez is feladata lesz.³²

Roman JAKOBSON, immáron több mint fél évszázadot átívelő nyelvészeti munkásságának minden periódusában, gondolataival és felfedezéseivel min-

²⁹ A kérdés tanulmányozásához lásd: SCHEFLEN, A. E., 1972; valamint LEACH, E., 1972, ill. HINDE, R. A., (ed) 1972.

³⁰ SEBEOK, Th. A., 1972.

³¹ SEBEOK még 1964-ben írt az analóg és digitális kódolásról, fejtegetései termékenyítő hatású gondolatok, melyeket még be kell építeni az etnoszemiotikai kutatásokba. Vö. HOPPÁL Mihály (1974).

³² SEBEOK, Th. A., 1975.

dig túlmutatott a nyelvtudomány határain. Elméleti irányultságát alapvetően meghatározta a kommunikációs és szemiotikai szemlélete — ezt több ízben is megfogalmazta: „A nyelvnek és más jelrendszereknek funkcionális összefüggése és tipológiai rokonsága, szorosan és gyümölcsözően egyesített szemiotikai tudománysszakok keretében levő autonóm nyelvelméletet követel. Mind a szóbeli közlés sajátosságai, mind pedig a kommunikáció egyéb rendszerével való összefüggések, sőt általában a csere különböző formáival való megfelelések beletartoznak feladatkörünkbe . . . Az összefüggések tanulmányozására minden részlet hierarchiájának rendszerszerű szemléletét követeli meg; a részletek fokozatos sorba szedése talán a legjellemzőbb és leghasznosabb gondolata a modern tudománynak. A hierarchikus elrendezés problémái alapvető és elidegeníthetetlen feladattá válnak, amikor kapcsolatot állapítunk meg az egyes kategóriák között, amelyek megkülönböztetik vagy meghatározzák a nyelv különböző alkódjait, illetőleg a nyelvi viselkedésnek a többi jelrendszerben és a társadalmi érintkezés különböző rétegei között levő helyzetét.”³³

Nem lehet véletlen — JAKOBSON és SEBEOK nagy hatású munkásságának nagy szerepe van ebben —, hogy az észak-amerikai néprajzi (és folklór) kutatás pre-etnoszemiotikainak nevezhető irányzata egyfelől a kommunikáció-elmélet terminusainak felhasználásával, másfelől az ún. etnolingvisztika (és részben az újabban kialakuló szociolingvisztika) eredményeinek szintézisével kívánja felfrissíteni a kutatások módszertani fegyvertárát. Dell HYMES, aki talán az egyik legpraktikusabban gondolkozó kutató, az egyébként eléggé elméleti jellegű amerikai kutatásban már 1964-ben megállapította, hogy az antropológiai kutatásnak, különösen terepen végzett konkrét vizsgálatoknak jelentős a hozzájárulása a szemiotikai tudományokhoz, ill. a jelek általános elméletéhez.³⁴

Az angol nyelvterület jellegzetes, egyre inkább kibontakozó irányzata az ún. *symbolic anthropology*, melynek kutatói a szimbólumok, ill. a kultúrákban működő szimbolikus (jel-) rendszereket vizsgálják. Kiemelkedik közülük Mary DOUGLAS³⁵ és Victor TURNER munkássága.³⁶ TURNER a szimbólumoknak a rítusokban betöltött szerepével foglalkozott,³⁷ megállapította,

³³ JAKOBSON, R., 1967, és 1969, különösen a 93—155. oldalakon.

³⁴ HYMES, D., 1964, 9. — ugyanonnan még egy további megállapítását idézzük: „semiotics, and its congeners, such as semiology, continue to suggest most readily logical analysis, and the study of systems of signs as codes alone.”

³⁵ DOUGLAS, M., 1970.

³⁶ Emlegetjük még R. FIRTH, R. NEEDHAM, E. LEACH, A. DUNDES munkáit is, mint amelyek az új szimbolikus antropológia eredményei; az előzmények között pedig KROEBER, A. L., 1952, és LOTZ János, 1956.

³⁷ TURNER, V., 1961, 1966, 1967. — vö. 1967, 19: „The symbol is the . . . ultimate unit of specific structure in a ritual context.”

hogy „bizonyos domináns szimbólumok jelentéstartalma igen nagyfokú állandósággal rendelkezik és konzisztens a kultúra teljes szimbolikus rendszerével”.³⁸ Rendkívül érdekes, amit a rítusok és a színosztályozás különböző rendszereiről, s azon oppozíciók jelentéséről ír, melyet a fehér/fekete szín ellentét implikál.³⁹ Ezek a már tényleg az etnoszemiotika előzményeinek tekinthetők, mint a Szovjetunióban V. V. IVANOV cikke is, aki más témát, de teljesen azonos megközelítéssel dolgozott fel.⁴⁰

Edwin ARDENER kiadott egy érdekes tanulmánykötetet, melynek előszavában részletesen foglalkozik az etnoszemiotika előzményeivel, noha ő nem használja ezt a terminust, pedig kifejti, hogy a „primitív” társadalmakban a jelrendszerek szorosan kapcsolódnak a nyelvhez (a beszélt nyelv jelrendszeréhez), és az archaikus „népi” kultúrákban sajátos, a közlési csatornákat fenntartó-megőrző mechanizmus működik.⁴¹ A kötet legérdekesebb tanulmánya Caroline HUMPHREY írása a burját *ongon*okról, mágikus rajzokról.⁴² Az angol kutatónő abból indult ki, hogy minden kultúra magában foglal különféle részrendszereket, pl. a tárgyak, a viselkedési minták, az esztétikai értékek rendszereit, melyek egyenértékűek lehetnek a nyelvvel, és ezért a nyelvészeti elemzés módszerei alkalmazhatók rájuk is. Azért választotta a mágikus tárgyak, a rajzolt *ongon*ok részrendszerét, mert ez a burját kultúra egészében jól elkülöníthető. Aránylag kevés eleme van ennek a „nyelvnek”, és minden burját számára határozott jelentéssel bírnak ezek a tárgyak (pl. szerencsét hoznak a vadászathoz, betegségtől védik az embert, nehéz szülés esetén segítenek). Az *ongon*ok elkészítésekor az egyén ismeri a mintákat, mert e tárgyakon állandóan visszatérő, ismétlődő elemek találhatók, de mégsem hasonlítanak egymáshoz, viszont a használt jelrendszer, a kód mindig azonos. Vagyis a felhasznált színek, a figurák száma, jelentése és elhelyezkedése az, ami szigorúan meghatározott. A SAUSSURE-i terminológiát használva egy-egy elkészült *ongon* a *beszéd*; a minták, amelyek előírják azt, hogy milyennek kell lennie egy ilyen tárgynak, az a *nyelv*. Azután, hogy sorravette az *ongon*-jelrendszer elemeit, a különféle szimbólumokat és azok jelentését, megállapította, hogy ezek a jelentések (és maga az *ongon*, mint tárgy) nagyon szorosan összefüggnek a mítosszal, olyannyira, hogy létük a mítosz nélkül elképzelhetetlen. A kultúrában betöltött szerepüket tekintve az ilyen mágikus tárgyak készítése tulajdonképpen kiegészítő tár-

³⁸ TURNER, V., 1967, 31.

³⁹ TURNER, V., 1966, 64.

⁴⁰ IVANOV, V. V., 1968 (Magyar fordítása megtalálható az MTA Néprajzi Kutató Csoport szemiotikai szakkönyvtárában).

⁴¹ ARDENER, E., 1971, XVII.

⁴² HUMPHREY, C., 1971.

sadalmi cselekvés a mítosz elmondásához.⁴³ Egy kultúrában több ilyen tárgyi (nyelv-)rendszer is funkcionálhat egymás mellett. Caroline HUMPHREY jelelméleti megközelítése F. de SAUSSURE eredményeiből indul ki (de ismeri Roland BARTHES műveit is), ezért cikkét az első igazi etnoszemiotikai tanulmányok közé lehet számítani. Éppen ezért teljesen érthetetlen számunkra, hogy amikor 1968/69-ben Moszkvában és Leningrádban kutatásait végezte, nem ismerkedett meg a tartu – moszkvai szemiotikai kör tagjainak munkásságával, akik több tanulmányban is foglalkoztak hasonló jellegű problémák vizsgálatával.⁴⁴

2.2. Az etnoszemiotika megjelenése

Talán véletlen, hogy az etnoszemiotika legkorábbi és legkövetkezetesebb kidolgozójának P. G. BOGATYREVnek korai, de teljesen visszhang nélkül maradt munkája 1971-ben jelent meg újra, de az már nem véletlen: egyszerre orosz és angol nyelven.⁴⁵ BOGATYREV a harmincas években a prágai nyelvész-körben kifejtett tevékenysége során olyan megközelítési módot dolgozott ki, melyet funkcionálisnak⁴⁶ és szemiotikainak egyaránt nevezhetünk. Azt állította, hogy a népi kultúrában azt kell kutatni: milyen funkcióknak, milyen jelek felelnek meg. A funkciók társadalmilag meghatározottak és összetettek. Így pl. a népviselet formája — e felfogás szerint — egy összetett jel, melyet a társadalmi elvárások alakítanak mind anyagát, mind színét, mind pedig szabását tekintve. Az általános jelelmélet kereteiben kell szem-

⁴³ HUMPHREY, C., 1971, 287. — Ez a tény is mutatja, hogy a kultúrában a mítosz elmondása, mint akció mellett döntő szerepe volt a tárgyakat létrehozó akciónak, a *munkának* is, amint arra a marxizmus klasszikusai oly világosan rámutattak. A konkrét munka és a nyelvi termelés homológiáját érdekesen világította meg ROSSILANDI, F., 1972 és 1974.

⁴⁴ МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. — НЕКЛУДОВ, С. Ю., 1972. Ez a nagyon érdekes, sokrétű kötet bővebb ismertetést érdemelne, mert az összehasonlító-történeti etnoszemiotikai kutatás megindulását jelzi. Hasonlóképpen a történeti, tehát diakrón etnoszemiotikára szintén jó példa a Szovjetunióban: V. B. KOVALJOVSZKAJA, aki a magyar etnogenezist is érintő érdekes kutatásokat végez; avar szíjvég díszeket vizsgált rendkívüli alapos-sággal. A legkisebb motívumokra bontva, bemutatja ezeknek a motívumoknak az egymáshoz való viszonyát, s egy nagy táblázaton pedig azt, hogy melyik melyikhez kapcsolódhat a gyakoriság szerint erősítve ezeknek a kapcsolatoknak berajzolt vonalait. 1969-ben jelent meg két munkája is ebből a tárgykörből. A magyar régészetben azt hiszem, egy sor kérdés tisztázásához nagyon jó lenne ennek a két tanulmánynak az ismerete. — КОБАЛЕВСКАЯ, В. Б., 1969. — A magyar régészeti szakirodalomból két közlés kapcsolódik ide: DIENES István, 1962, valamint KALMÁR János, 1962. A szovjet szemiotikai kutatások ismertetését l. HOPPÁL Mihály 1977.

⁴⁵ BOGATYREV, P. 1937, és 1971, B., magyarul részletek: 1973. — Eredetileg csehül látott napvilágot Túrócszentmártonban.

⁴⁶ BOGATYREV, P., 1931; 1935.

lélni a hiedelmek, a szokások, és a népi színjátszás jelrendszereit — olvashatjuk 1971-ben oroszul megjelent gyűjteményes kötetében.⁴⁷ Megvizsgálta a népviselet különböző funkcióit „... a gyakorlatit, az esztétikait és az időnként szorosan hozzákapcsolódó erotikus funkciót, a mágikusat, az életkor szerinti, a szocio-szexuálist (vagyis a férjes asszonynak a hajadontól, a nős embernek az agglegénytől való megkülönböztetésére szolgáló funkciót), valamint a vele szorosan összefüggő etikait, mely hírt ad az öltözék viselőjének nemi életéről (az elcsábított lányok viselete), az ünnepi öltözet funkcióját, a szertartásbelit és a vele párosuló gyászra utaló funkciót, a szakmait, a rendit, a foglalkozást jelző, valamint az újoncot a veterántól megkülönböztető funkciót, a helyi jellegűt és a vallásbeli hovatartozást mutató — s megállapítható, hogy ezek a funkciók vagy magára a viseletre (mint dologra), vagy azokra a különböző szférákra vonatkoznak, amelyekre a viselet (mint jel) utal ... a viselet mindig gyakorlati szerepet tölt be nemcsak mint jel, hanem mint dolog is ... a jelek egyedi anyagi dolgok, és a természetben, technikában vagy fogyasztásban jelenlévő bármelyik dolog jellé tehető, de eközben olyan jelentésre tesz szert, amely túllép egyedi létének vagy meghatározott rendeltetésének határain ... Következésképpen a népviselet hol dolog, hol jel.”⁴⁸

Az orosz tudós megállapításai ma is iránymutatóak az etnopszichológiai kutatás számára: a népi kultúra egy tárgycsoportját jelrendszerként foghatjuk fel — nyelvészeti analógiát használva, a viselet a mondattal hasonlítható össze, ahol az egyes ruhadarabok a szavak. A funkciók mint az egyes viseletdarabok „jelentését” adó „megkülönböztető jegyek” képzelhetők el — itt, csak ezen az egy ponton tartjuk elnagyoltnak, kevésbé átgondoltnak BOGATYREV rendszerét, mert a funkciók feleslegesen átfedik egymást, mint ahogy azt annak a valójában igaz állításának a magyarázatával is adós maradt, hogy „a funkciók struktúrája organikus egész, rendszert alkot”.⁴⁹ Kutatásaiból annyi mindenesetre világosan kitűnik, hogy az etnopszichológiának az adott térben és időben történetileg összetartozó közösséghez tartozás jeleivel kell foglalkoznia.

A bevezetőben már idéztük Claude LÉVI-STRAUSST, a strukturalizmus egyik vezéregyéniségét, nevezetesen a strukturális antropológia megalapozóját. A francia szociológia nagy alakjának, Marcel MAUSSnak a szellemi öröksé-

⁴⁷ Ismertette: KÜLLÖS Imola, 1972.

⁴⁸ BOGATYREV, P., 1973, 342–343. — BOGATYREV, P., 1971-ben a 17. fejezet címe: A viselet, mint jel — ott írja: „costume always plays a practical role, but is always a sign and an object at the same time”. 82. p.

⁴⁹ Az idézet helye: BOGATYREV, P., 1971, A. 100. — BOGATYREV, P. terminusa: „community's signs” 97. — A 21. fejezetben az etnográfia és a folklór más területeiről vett példák is bemutatja módszerének használhatóságát.

gét fejlesztette tovább, lényegében 1945-től kezdve, amikor a New York-i nyelvész kör, főként Roman JAKOBSON hatására kialakította az ún. strukturális elemzés módszerét, először a társadalmi struktúrákat vizsgáló szociál-antropológia, majd a mítoszkutatás területén.⁵⁰ Munkásságának hatása csak az ötvenes évek végén bontakozott ki, egy időben Noam CHOMSKY⁵¹ fordulatot jelentő nyelvészeti tanulmányainak hatásával. Noha a francia tudós módszere a nyelvészeti strukturalizmus egy korábbi szakaszának eredményein alapult, mégis a néprajzi kutatásban ugyanúgy fordulatot hozott, mint a nyelvészetben az ún. generatív nyelvészet. LÉVI-STRAUSS a saját gondolati fejlődését elemezve első nagy sikerű művében a *Szomorú trópusok* lapjain ezt írta: „... létezik az ésszerűn túl egy fontosabb és árnyaltabb kategória, a *jelé*, amely a racionális legmagasabb megjelenési formája ... az ellentétek valójában nem is ellentétek, hiszen éppen a látszólag legérzelmibb magatartások, a legkevésbé racionális műveletek és a prelogikusnak tekintett megnyilvánulások a legnagyobb mértékben 'jelölők' ... meggyőződtem róla, élőlények és dolgok anélkül is megőrizhetik igazi valójukat, hogy elveszítenék körvonalaik tisztaságát, amely egymáshoz képest meghatározza őket, és érthető *struktúrá*t ad mindegyiküknek. Az ismeret ... az igazi szempontok kiválasztásából áll, vagyis azokból, amelyek egybeesnek gondolkodásom sajátosságaival.”⁵² — Világosan előtűnnek már ebben a korainak mondható művében azok a gondolatok, amelyek a strukturális antropológia lapjain mint következetesen végigvitt elméleti megállapítások szerepelnek. Nevezetesen a kulturális jelenségek nagy részét, legyenek azok a társadalmi szervezet, a beszélt nyelv, a „vad gondolkodás”, a totemizmus, a szín-szimbolika vagy a tételrendezés jelenségei, hasonló strukturális törvényszerűségek irányítják,⁵³ melyeknek alapja a kettős szimbolikus szembenállások rendszere. Az általános rendszerelmélet és a kommunikáció-kutatás eredményei (és természetesen a strukturális nyelvészet hatása) vezették el ahhoz a megállapításhoz, hogy az

⁵⁰ LÉVI-STRAUSS, Cl., 1967. — Az eredeti francia kiadás 1958-ban jelent meg és a francia etnológusnak 1944 és 1957 között írt tanulmányait tartalmazta. — A *Strukturális antropológia* II. fejezetében a rokonsági rendszer nyelvészeti mintákon alapuló és rendszerű leírását, ill. elemzését valósítja meg. vö. 29—53. pp. — A mítoszelemző tanulmány a XI. fejezet. vö. 202—228. pp.

⁵¹ CHOMSKY, N., 1957, — magyarul: CHOMSKY, N., 1973.

⁵² LÉVI-STRAUSS, Cl., 1973, 53. — JÓZSA Péter (1969-ben) találóan így jellemezte LÉVI-STRAUSS világképét az engelsi tétel parafrázisával: „A világ egysége szemioticitásában van.”

⁵³ LÉVI-STRAUSS, Cl., 1967, 128. „... the affinity is to be explained by a common origin or by an accidental resemblance between structural principles which govern the social organization and religious beliefs in both areas, we all acknowledge that this affinity does exist.” — vö. még LÉVI-STRAUSS, Cl., 1963.

antropológiát mint szemiotológiai tudományt tételezte,⁵⁴ s ezzel az etnoszemiotika legnagyobb hatású előfutárának kell tartanunk.

Nemcsak LÉVI-STRAUSS vette módszereinek egy részét a nyelvészetből, hanem mások is, így az etnoszemiotika másik jelentős képviselője A. J. GREIMAS is a nyelvészet felől, közelebbről a szemantika vidékéről, érkezett el a teljes kulturális rendszer jelelméleti megközelítéséhez.⁵⁵ Összegyűjtött tanulmányai között, és az általa is szerkesztett kötetben⁵⁶ csak néhány tanulmány kapcsolható szorosan az etnoszemiotika problémaköréhez, mégis 1971-ben ő az, aki egy nemzetközi kongresszuson az etnoszemiotika tárgyáról értekezik.⁵⁷ Az előadás tulajdonképpeni célja az európai összehasonlító folklorisztika tárgykörének körülhatárolása, s ezt szemiotikai keretben képzei el. Sok értékes gondolatot vet fel már a bevezetőben is, számunkra mégis tanulmányának második része az érdekes, amely „A szemiotikai megközelítés” címet viseli, és ahol három módszert, lehetőséget ajánl:⁵⁸ vizsgálhatjuk a szövegeket egy-egy kódon belül maradva; szigorúbban véve szemiotikainak tekinti, amikor a jelölők szintjén a nyelvtanokat hasonlítjuk össze; s végül elképzelhető egy olyan kutatás, ahol a különböző kódokat egyidejűségükben vizsgáljuk. A harmadik pontban kísérletet tett arra, hogy meghatározza az etnoszemiotika és szocioszemiotika⁵⁹ kutatási területét, az előbbi számára az archaikus (és „az európai paraszt”) társadalmakat, az utóbbi számára pedig a jelenkori városi életformát tekinti a vizsgálódás terrénjának. Külön felhívja a figyelmet arra, hogy a szociolingvisztikai jelenségeket egy nagyobb együttesben a *társadalom szemiotika* egészébe illesztve kell kutatni.⁶⁰ Sajnos, ebben a cikkében GREIMAS végül is nem határolja körül az etnoszemiotikát, és a felsorolt példák megmaradnak érdekeségek szintjén, annál is inkább, mivel az etnográfiai és folklór jelenségek körét néhol talán indokolatlanul kiszélesíti.

⁵⁴ LÉVI-STRAUSS, Cl., 1967, 366. „... as a 'semeiological' science, anthropology turns toward linguistics...”

⁵⁵ GREIMAS, A. J., 1966 és 1968.

⁵⁶ GREIMAS, A. J., 1970 és GREIMAS, A. J., et alii 1970.

⁵⁷ GREIMAS, A. J., 1971. — Az előadás alcíme: „A poetikai, zenei és gesztus megnyilatkozások.” — A gesztusok nyelvével már korábban is foglalkozott: GREIMAS, A. J., (szerk.) 1968.

⁵⁸ Algirdas GREIMAS tanulmánya a francia tudományosságra jellemző esszé-stílus jegyében született; inkább a ragyogó gondolatok halmaza, mint a logikus építkezés jellemzi. Pl. az archaikus társadalmakban volt szakrális és profán beszéd, volt különbség az asszonyi és férfi beszédmód között, volt társadalmon kívüli és társadalmon belüli beszéd, illetve stílus, ma viszont csak egyféle beszédmód van, s ez teszi lehetővé azt a kaméleonszerű viselkedést, amivel oly gyakran találkozunk a napjaink, különösen nagyvárosi életformájában.

⁵⁹ GREIMAS, A. J., 1971, 3. — terminusai: „ethno-semiotique” és „socio-semiotique”.

⁶⁰ GREIMAS, A. J., 1971, 4. — A *társadalom szemiotika* kidolgozására újabban éppen a hazai kutatásban találhatunk példákat; vö. VOIGT Vilmos, 1974.

A bevezetőben már idézett szovjet Jurij SZTYEPANOV nyelvész még szélesebben értelmezte az etnoszemiotika fogalmát, és néhány önkényesen kiragadott példa felsorolásával igyekezett megvilágítani azt, hogy mit ért e terminuson. Így kerülnek egymás mellé a gesztusok, az ülés-módok (mintegy ötvenféle ülési minta), és az etnolingviszta jelenségei, majd ismerteti a francia strukturalisták szorosan oda nem illő nézeteit (Cl. LÉVI-STRAUSS, R. BARTHES és M. FOUCAULT műveit)⁶¹ — így könyve az etnoszemiotika szempontjából csak tudománytörténeti jelentőséggel bír.

Sokkal érdekesebb viszont a román Mihai POP előadása, amely a párizsi SIEF-kongresszuson hangzott el, mint nyitóelőadás: „Az európai etnológia problémáiról.”⁶² A néprajz, ill. az új európai etnológia tárgyát meghatározólag azt mondta, hogy a nem-grammatizált kultúra vizsgálata az, ami tulajdonképpen az új etnológia tárgyát kell hogy képezze. A nem-grammatizált kultúra szerinte nem más, mint amit mi a magyar néprajzban „a hagyományos népi kultúrának” szoktunk nevezni. A lotmani értelemben vett *kulturális szöveg* képezi a vizsgálatok tárgyát: szövegnek tartja a szóbeli szövegeket magukat, de szokásokat, öltözetet, építkezést, a tárgyakat is. A nem-grammatizált kultúrában a közleményt, a szövegeket adók és vevők végtelen számú csoportja hozza létre és fogadja be — mondja Mihai POP —, míg a grammatizált kultúrában csak egy adóról vagy csak igen korlátozott számú adóról beszélhetünk. Minden ilyen kulturálisan meghatározott adó által kibocsátott üzenet, az európai kultúra általános jelrendszerének egy jele. Az európai etnológiai kutatás feladata tehát e jelek jelentésének a feltárása. Tegyük hozzá, nemcsak a jelentések vizsgálata fontos, hanem más szintek elemzése is! Idézzük tovább POP elgondolásait: „A népi, vagyis a nem-grammatizált kultúra, jelenségei és tényei sajátos belső logika szerint csoportosulva alkotnak szervezett struktúrát, rendszert. E rendszer megismerése a cél, mert ez adja a kulcsot az általa létrehozott üzenetek megfejtéséhez, valamint azoknak a törvényszerűségeknek a megfejtéséhez, amelyeknek segítségével átalakítják az üzenetet, transzfórmálják a kódon belül, vagy esetleg átteszik más kódokba.”⁶³

Előadásának végén érkezik el a valódi etnoszemiotikai elgondolásokhoz: „szükség van arra, hogy ma, a már oly komplexnek tűnő valóságot valamilyen módon modelláljuk, jelrendszerre alakítsuk, amelynek jelentését a valóság adja. A mai etnológia célja tehát a jelen grammatizált és nem-grammatizált kultúrái közötti kapcsolatok tanulmányozása és e kapcsolatok törvény-

⁶¹ SZTYEPANOV, Ju. Sz., 1976. 44 — 60.

⁶² POP, M., 1971.

⁶³ POP, M., 1971, 22.

szerűségeinek megállapítása”.⁶⁴ Mihai POP előadásáról elmondhatjuk, hogy nemcsak a korszerű kultúra szemiotikai gondolatok átvétele miatt, hanem sokkal inkább a néprajzi kutatásoknak egy általános kommunikáció-elméleti keretbe való illesztésével ő került legközelebb az etnoszemiotikához. Arról nem szólva, hogy ő maga is, valamint fiatal munkatársai a nemzetközi etnoszemiotikai kutatások élvonalában dolgoznak.⁶⁵

Adósok vagyunk még a két magyar etnoszemiotikai tanulmány ismertetésével. Mindkét munka határozott elméleti alapozottságával tűnik ki. Adódik ez minden bizonnyal abból a helyzeti előnyből, hogy a közép-európai kutatók egyformán figyelemmel kísérik a szocialista és a nyugat-európai országok eredményeit.

VOIGT Vilmos már 1971-ben kifejtette, hogy a szemiotikai kutatások legkezdetén felsejlett az elgondolás, hogy „a jelek rendszerszerűségét a nyelv analógiájára képzeljük el, ettől már csak egyetlen lépés volt annak a következtetésnek a levonása, hogy amiképpen egy nemzeti kultúra nyelve voltaképpen a népnyelvben gyökerezik, ugyanígy a kultúrák jelnyelveinek, szemiotikai rendszereinek a vizsgálata is elválaszthatatlan az illető népi hagyományok szemiotikai analízisétől”.⁶⁶ — Egy másik, későbbi cikkében⁶⁷ vázlatosan áttekintette egyrészt az „etnikai szemiotika”, másrészt a „szemiotikai etnológia” történetét — a kétféle szóhasználatban a második tag jelzi, hogy milyen irányból közeledtek a kutatók az etnoszemiotika kialakítása felé! Véleménye szerint a korábbi elszigetelt kísérletek közös mederbe terelése hozza majd meg az igazi eredményt.

Fontos feladat azonkívül az etnoszemiotika metanyelvének kidolgozása, a metanyelv szótári egységeinek pontos definíciója. Erre tettem kísérletet, amikor az etnoszemiotika tárgyát képező jelfolyamatokat a (népi) kultúrában megvalósuló kommunikációs folyamat egész rendszerébe ágyazva javasoltam vizsgálni.⁶⁸ Bonyolult és sokoldalú feladat a kultúrákban működő különböző kódok vizsgálata (az előbb említett dolgozatban található egy kód-tipológia), mert e nélkül nem képzelhető el a kulturális jelenségek sokoldalú és alapos vizsgálata. Ezért teljesen egyetértünk VOIGT Vilmossal az etnoszemiotika általános feladatait illetően: „ . . . jogosult egy minden irány-

⁶⁴ POP, M., 1971.

⁶⁵ Mihai POP professzor volt kezdetben rendszeres folklorista előadója az urbinói szemiotikai nyári egyetemnek. Azonkívül Bukarestben fiatal kutatók, zömmel folkloristáknak kis csoportját indította az etnoszemiotikai kutatások különböző területeire, vö. pl. GOLOPENTIA-ERETESCU, S., 1972, és NICOLESCU, R., 1973.

⁶⁶ VOIGT Vilmos, 1971, 577.

⁶⁷ Általunk kéziratban megismert tanulmányában, melynek címe: „Az etnoszemiotikáról — Egy új tudományos kérdéskör” (1973).

⁶⁸ HOPPÁL Mihály, 1971. A dolgozat második része példán mutatja be a szemiotikai elemzésre, egy kulturális alrendszer az ún. „*hiedelem rendszer*” leírását.

ban elvégezhető etnoszemiotikai kutatás megindítása. Ez önálló feladatkör, amelynek megvannak a maga néprajzi szabályai is, amelyeket áthágni tévedés lenne. Az ilyen kutatás fényt vethet a szemiózis természetére, de az etnikus vonások természetére is . . . a jelező viselkedés, a kifejező kultúra sajátosságainak pontos megvizsgálása nélkül egyetlen néprajzi kutatás sem tekintheti magát befejezettnek, teljes értékűnek. Az etnoszemiotika önálló tudományos feladatkörnek tekinthető.”⁶⁹

2.3. *Az etnoszemiotika eredményei*

Az etnoszemiotikai kutatások eredményeit számba véve, meg kell jegyezzük, hogy ezek az eredmények nagyrészt még az etnoszemiotika kialakulása (1971) előtt születtek, a kulturális jelenségek kutatásának széles felfogott területein. Három ilyen fő területet különböztethetünk meg: a kultúra szemiotikai vizsgálatát, a mitológiai rendszerek elemzését, és az ún. verbális szemiotika napjainkban kialakuló irányzatát.

2.3.1. *A kultúra szemiotikája*

A szemiotikailag orientált kultúrakutatás legjelentősebb alakja a Szovjetunióban dolgozik, mint ismeretes Jurij LOTMAN, a tartui egyetem professzora. Ha egy kicsit szűkmarkúak vagyunk, akkor tulajdonképpen őt nem tekinthetjük igazán az etnoszemiotika előfutárának, pedig az ő gondolatai nélkül aligha kristályosodott volna ki számos elgondolás más kutatók munkásságában, s az ő hatása a korszerű etnoszemiotikai gondolkodásra valószínűleg még csak ezután fog megmutatkozni. Már 1967-ben megjelent írásában *A kultúra tipológiájának problémájához* címűben igen sok figyelemre méltó új gondolatot vetett fel. Azzal a megállapítással indította fejtegetéseit, hogy a kulturális jelenségek szemiotikai eszközökkel történő tanulmányozása a humán tudományok egyik legfontosabb, ugyanakkor egyik legbonyolultabb feladata. Itt munka-meghatározásként a kultúra fogalmának következő definícióját adja: „A nem-öröklött információk olyan összessége, amelyet az emberi társadalom különböző közösségei felhalmoznak, megőriznek és átadnak.”⁷⁰

⁶⁹ VOIGT Vilmos, 1971, 581. — Természetesen sem a szemiotikát, sem az etnológiát nem kívánjuk felcserélni az etnoszemiotikával. Azt mégis biztosan állíthatjuk, hogy az etnoszemiotikának megvan a jelentősége a néprajzi és a szemiotikai kutatások egészén belül. Az előbbiben a kultúra önkifejeződésének fontos vonásaira utal, az utóbbiban pedig a társadalmi szemiotika egyik fontos ágát alkothatja.

⁷⁰ LOTMAN, J. M., 1973, B. 1213.: „Culture is information . . . collected non-hereditary information accumulated, preserved and banded on by the various groups of human society.”

Ezt a koncepciót később továbbfejlesztve többször kifejtette⁷¹ és kiegészítette azzal a megállapítással, hogy a kultúrát egységes szemiotikai mechanizmusként is vizsgálhatjuk. Ez következik abból a tényből, hogy a kultúrát különböző kódok („nyelvek”) hierarchiájaként foghatjuk fel⁷² — a „társadalmi kódok rendszere” egyfelől olyan magasan rendezett szisztémák, másfelől olyan rendszerek egymásba fonódására épül, amelyek különböző mértékben dezorganizáltak lehetnek. Sőt éppen ez a belső rendezettség, a nem tökéletes szervezettség biztosítja azt a hallatlan dinamizmust, amely lehetővé teszi az emberi társadalmak életét a mindig változó, alakuló világban. (A teljesen rendezett rendszerek nem rendelkeznek ilyen rugalmassággal, kevésbé tudnak alkalmazkodni az új körülményekhez s környezetekhez — s ez szorosan összefügg az információátvitel képességével.)

Mint korábban, itt is Jurij LOTMAN a kultúrát a kollektíva olyan nemöröklődő emlékezeteként határozza meg, amely tiltások és előírások meghatározott rendszerében fejeződik ki. Ezek a viselkedést meghatározó programként funkcionálnak — a szó kibernetikai értelmében. Egy közösség e program segítségével szervezi kultúrává az élettapasztalatait, és örökíti át az utódoknak. A szemiotikai megközelítés lehetővé teszi, hogy „a kultúrát információszervező társadalmi mechanizmusként írjuk le ... s így a kultúra bizonyos értelemben ugyanolyan funkciót tölt be a közösség szemszögéből, mint amelyet az emlékezet az egyén számára ... A kultúra maga hozza létre a szemiózis rá jellemző típusát, mely jelentős mértékben, mint belső egységének szervezője működik.”⁷³ A tartui iskola szerint a kultúra egyik alapvető jellemzője a jelhez és jelszerűséghez való viszonya —

⁷¹ Eredetileg oroszul részletesen a Sztaty po tipologii kulturnykh kodov című kötetben foglalkozott ezzel a kérdéskörrel (vö. Лотман, Ю. 1970) — ismertetését magyarul lásd: ZSILKA Tibor, 1971, — fordítását pedig LOTMAN, J. M., 1973, 267—356.).

⁷² LOTMAN, J. M., 1973, B. 1213. („system of social codes”, „culture as a hierarchy of codes”) — Teljesen megegyezik ezzel a felfogással az olasz Umberto Eco gondolatmenete — Eco, U., 1973, 61.: „any cultural phenomenon is also sign phenomenon.”)

⁷³ LOTMAN—USZPENSZKIJ, 1973, 375. — Eredetileg oroszul 1970-ben jelentek meg ezek a tézisek, — 1971-ből való, „A kultúra szemiotikai mechanizmusáról” c. szintén közös tanulmányuk egyik fontos, szorosan ide kapcsolódó részletét idéznénk — mivel ez még magyarul nem jelent meg — Лотман, Ю. — Успенский, Б., 1971, 146—147.: „A kultúra alapvető tevékenysége az embert körülvevő világ strukturális szervezésében nyilvánul meg ... s ez az ember körül olyan szociális szférát hoz létre, amely a bioszférához hasonlóan lehetővé teszi az életet, de nem a szerveset, hanem a társadalmi. E szerep betöltése céljából a kultúrában kell legyen egy olyan szerkezet, amely létrehozza a strukturális sablonokat. Ezt a funkciót tölti be a természetes nyelv. A nyelv okozza az emberi közösségek tagjaiban a strukturalitás intuitív érzését ... fontos, hogy a kultúra rendszerének középpontjában a strukturalitásnak egy olyan erőteljes forrása legyen, mint a nyelv ... Ily módon az emberi tapasztalat megörökítésének és átadásának egész rendszere úgy épül fel, mint valamely koncentrikus rendszer, amelynek középpontjában helyezkednek el a leginkább szembetűnő és szigorúan rendezett struktúrák. A perifériákhoz közelebb helyezkednek el azok a képződmények, amelyeknek strukturalitása nem annyira szemmel látható ...”

„a kultúra szemiotikai mechanizmusa nemcsak meghatározza, mi a jel-szerű az adott kultúra kontextusában, nemcsak bonyolult hierarchiákká szervezi ezeket a jeleket, hanem a feltételezett adó és a feltételezett címzett játékának szabályait is megadja azáltal, hogy a játék során felmerülő lehetőségekre vonatkozóan általános megszorításokat jelöl ki”.⁷⁴

Fontosak ezek a fentebb idézett megállapítások, és fontos a kutatások folytatása, mert a kultúra leírásának még nincs jól kidolgozott meta-nyelve — a szemiotika (kiegészítve a kommunikáció és rendszer-elmélet terminusaival) mint metateória nagy segítséget jelenthet ebben a munkában.

A lengyel kultúra szemiotikai iskola vezető alakja kétségtelenül Stefan ZOŁKIEWSKI, aki az utóbbi években kutatásait erre a kérdéscsoportra irányította.⁷⁵ Meg kell mondani, hogy az ő kutatásai nem annyira az új utak, lehetőségek keresésében nyilvánultak meg, hanem inkább a korábbi zömmel külföldi eredmények összefoglalásában. Szerinte, mint azt több ízben is kifejtette, a kultúra-szemiotika fontos feladata az, hogy tanulmányozza az adott kultúra szemiotikai rendszerei, és a kultúrát hordozó közösség társadalmi viszonyai közötti kapcsolatokat, s ily módon a szemiotika segédtudomány lehet a szociológia számára. Bár ez az „ancilla sociologiae” szemlélet általában is jellemzi a lengyel iskolát, azért mégsem teljesen egyoldalú, mert ezzel előkészíti az utat a társadalom-szemiotika számára.

Antonia KŁOSKOWSKA, aki a lódzi egyetemen tanít, még 1967-ben tartott egy előadást a Lengyel Szociológiai Társaság kultúrszociológiai szekciójában *A kultúra szemiotikai kritériuma* címmel.⁷⁶ (Nem ismerte a szovjet kutatások eredményeit — igaz, az ő tanulmányát se sokan ismerik.) A lengyel professzornő az ún. tömegkultúra jelenségeinek vizsgálata során jutott el a társadalmi-kulturális jelenségek szimbólum-, ill. jeltermészetének felismeréséhez, majd a különféle „kódok”, illetve művészetek szemiotikai problémáival, közelebbről az irodalmi, a zenei és a festészeti szemiózis kérdéseivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy „a szimbolikus kultúra megkülönböztetése, melynek alapelveit korábban oly nagy figyelemre méltatták, csak a kultúra egészének talaján bír jelentőséggel. . . . Nem lenne helyes, ha minden emberi kulturális tevékenységnek szimbolikus jelleget

⁷⁴ LOTMAN—USZPENSZKIJ, 1973, 376. — Megjegyezzük, hogy a magyar kultúra-szemiotikai kutatások csak a legutóbbi időkben indultak meg, éppen a Tihanyban 1974 májusában rendezett kultúraszemiotikai konferencia eredményeként a kutatási beszámolókat közreadó kiadványból HANKISS Elemér, KELEMEN János és VOIGT Vilmos beszámolóira hívjuk fel a figyelmet, melyek speciálisan a kultúra szemiotikai vizsgálatáról tudósítanak.

⁷⁵ ZOŁKIEWSKI, St., 1971, 1973, 1974, 1975.

⁷⁶ KŁOSKOWSKA, A., 1968.

tulajdonítanánk.”⁷⁷ Ezért aztán a szimbolikus kulturális tevékenységnek nevezi például a termelő tevékenységet, a munka különböző formáit. Egészében a társadalmi-kulturális rendszer a szimbolikus, valamint a külső — például munka — jellegű tevékenységek és a tárgyi berendezések összességén alapszik, és nem nélkülözheti ezeknek egyikét sem. Jelrendszerek (más szavakkal szimbolikus formák rendszerei), cselekvés és tárgy- (illetve eszköz-) rendszerek bonyolult egymásba kapcsolódása jellemzi a kultúrát.⁷⁸

Zygmunt BAUMAN, lengyel szociológus még LOTMAN munkáinak nemzetközi visszhangja előtt foglalkozott hasonló kérdésekkel. — Ő más irányból jutott hasonló következtetésekre: „... szemiotikai perspektívából szemlélve a kultúra funkciója az emberi világ determináltságának csökkentésében áll. Ez a funkció valósul meg először is azzal, hogy csökkenti bizonyos események valószínűségét, és ezáltal lényegében fokozza az emberi környezet alakulásának előreláthatóságát; másodsor: az információ-átadás által, vagyis a valóságos környezet jelzéseinek értelmezése által — így aztán elérhető a megfelelő fogalmi szféra relatív autonómiája, amely összekapcsolja az organizmus és annak környezete közötti viszonyokat, esetleges következtelenséget feltételez a kultúra-funkció két (a fogalmi és az ellenőrző) aspektusa között ... az emberi kultúra kifejleszti a valóság jelekkel történő ’megjelölésének’ funkcióját ... a hatékony ellenőrzőerő érdekében olyan jel-gazdaságot vezetünk be a társadalmi valóságba, melyet mesterségesen hoztunk létre. Ahogy a dárda rövid emberi kart, a ruházat és díszítés különbözősége, a mozdulatok és az etikett, a lakóhely és az étel különböző módokon egészítik ki az emberi test jelszegénységét. Ezek a jelek kettős funkciót teljesítenek, és jelszerepük belejátszik szükséglet-kielégítő szerepükbe.”⁷⁹ — Különösen ez utóbbi gondolatokat tekintjük fontos, korábban ki nem mondott megállapításoknak.

⁷⁷ KŁOSKOWSKA, A., 1968. — Az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában megtalálható a tanulmány magyar fordítása (készítette: MOLNÁR István) — az idézet a 27. oldalról.

⁷⁸ KŁOSKOWSKA, A. tanulmányának végén megjegyzi: „... az embert a tevékenység és a *szimbolikus alkotások* által kielégített szükségletek széles skálája elválasztja az állatoktól. Az emberek társadalmi együtteséből következik a szimbolizáció hipertrofiája. E tevékenységi szféra rendkívüli megnövekedésének eredményeként születik meg a szűkebb értelemben vett kultúra ... Helytelen volna azonban, ha tagadnánk a másik nyilvánvaló kulturális szférát, melyet a társadalmi normáknak és mintáknak ugyancsak alárendelt külső, nem-szimbolikus tevékenységi formák együttesen alkotnak.”

⁷⁹ BAUMAN, Z., 1968 elgondolásai nagyon közel állnak Lotman megfogalmazásaihoz. — Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Adattárában megtalálható a tanulmány magyarul — az idézetek a 4–6. oldalról.

2.3.2. A mitológia mint jelrendszer

A mitológia a kulturális rendszer egyik alrendszere. Éppen az elmúlt évtized alatt a szovjet mitológiakutatás eredményeiből tudjuk, hogy a különböző népek mitológiai rendszereit (pl. a régi szláv, a szibériai ket nép, a tibeti buddhista, a görög-római mitológia — és valószínűleg nemcsak ezek! —) oppozíciók hálói alkotják, és a legadekvátabb módon a szemiotika módszereivel vizsgálhatók.⁸⁰

A Szovjetunióból elsősorban V. V. IVANOV és V. N. TOPOROV nevét kell itt megemlítenünk. Jóllehet a szóösszetételt, hogy etnoszemiotika, ők még nem írták le, s bármennyire is szerteágazónak tűnik munkásságunk, mégis teljesen koherens, és egy irányba mutató az életmű, amit nagyrészt közös cikkek, közös tanulmányok vagy könyvek formájában teremtettek meg. Ők elsősorban nyelvészek, de csakhamar eljutottak a világképet meghatározó nyelvi-mitológiai jelrendszerek problémáinak vizsgálatához. V. V. IVANOV egyik kitűnő cikkére kell utalnunk: *A nyelvészet és a humán szemiotika problémái* című írására,⁸¹ amelyben ilyen alapvető, univerzálé jellegű oppozíciókra hozott példákat a legkülönbélebb nyelvekből, mint kisebb — nagyobb, bal — jobb, fiatal és öreg. Ezeknek az igen alapos nyelvi-szemantikai és mitológiai vizsgálódásoknak az eredményeként új megvilágításba kerültek olyan kérdéskörök, mint pl. a nyelvi és gondolkodási struktúrák kölcsönössége, vagy a nyelv és a társadalmi szervezet kölcsönhatása, vagy a nyelv és a mitológia összefüggései.⁸²

A szovjet mitológiakutatás szemiotikai irányzatának és a kutatások eredményeinek bemutatása e cikk kereteit szétfeszítené — máshol részletekbe menően elvégeztük ezt a feladatot.⁸³

Mégsem hagyhatjuk említés nélkül a mitológiai kutatáshoz szorosan kapcsolódó népmese elméleti, pontosabban a szöveges folklóralkotások strukturális (szemiotikai) megközelítésén munkálkodó Je. M. MELETYINSZKIJ nevét.⁸⁴ Ő sem nevezi mindig munkáit etnoszemiotikai jellegű kutatásnak. Viszont éppen MELETYINSZKIJ, és a⁸⁵ hozzá kapcsolódó három fiatal kutató⁸⁵

⁸⁰ A szemiotikai módszer a szovjet mitológiai kutatásban lényegében a francia strukturalista mítoszelemzés egy javított változatát jelenti.

⁸¹ ИВАНОВ, В. В., 1968, valamint IVANOV, V. V., 1967. (Előkészületben van válogatott műveinek magyar kiadása.)

⁸² IVANOV, V. V., 1973.

⁸³ HOPPÁL Mihály, 1975. — A legújabb irodalom adatai megtalálhatók EIMER-MACHER, K., 1974. bibliográfiájában.

⁸⁴ MELETYINSZKIJ, Je. M. — SZEGAL, D. M., 1973. A cikk jó áttekintést ad az utóbbi évek szovjetunióbeli szövegsemiotikai kutatásokról, s azon belül a mitológiai és a folklórkutatásról is.

⁸⁵ МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. — НЕКЛУДОВ, С. Ю. — НОВИК, Е. С. — СЕГАЛ, Д. М., 1969 és 1971.

a népmesék szerkezetének kutatásával olyan új eredményekhez jutottak el, amelyek teljes egészében az etnoszemiotika körébe tartoznak. Itt nem kerülhetjük el azt, hogy V. J. PROPP nevét meg ne említsük, hiszen az ő munkásságára épült MELETYINSZKIJ-nek és társainak értékes, a módszert jelentősen továbbfejlesztő munkája. PROPP-t talán nem tekintenénk az etnoszemiotika előfutárának, sokkal inkább a strukturális meseleírás egyik korai klasszikusa. A szovjet kutatók azonban a nagy elődöt tisztelték személyében, s kétségtelen szerepe BOGATYREVÉ-éhez hasonló, aki a tárgyi etnográfia területén nyitott új utat, PROPP pedig a folklórkutatásban.

2.3.3. *A verbális szemiotika felé*

A kultúra alrendszerai között csak kicsiny részterületet fednek le az ún. nyelvi szövegek. A természetes nyelveken létrehozott szövegek az „aktuális kontextus”-tól függően többek között lehetnek köznapi nyelvi szövegek és művészi szövegek. Az előbbiekkel a nyelvészet, az utóbbiak jellemző sajátosságaival a művészetelmélet, az irodalomelmélet foglalkozott. Az utóbbi két évtizedben a legaktívabban talán a strukturalizmus néven ismert műelemző irányzat.

Mivel az emberi tudat nyelvi tudat, a tudatra épülő összes modellek, így a művészetek is másodlagos rendszereknek tekinthetők. A művészetben az egyedi műalkotások az adott művészet nyelvén megfogalmazott szövegnek tekinthetők. A folklór narratívok például verbális szövegek — ezért vizsgálatuk rendkívül fontos, a teljes kulturális rendszert átfogni kívánó etnoszemiotika számára.

A szöveg-fogalom fontosságát mutatja a szovjet szemiotikai iskola gondolatrendszerében az a tény is, hogy LOTMAN többször, külön fejezetekben, foglalkozott vele.⁸⁶ Azonkívül nagyszámú konkrét szövegelemzést találhatunk a tartui kötetekben. Ezekben a tanulmányokban a szöveget magát három kulcsfogalom segítségével határolja körül: a kifejezettség, az elhatároltság és a strukturáltság fogalmaival. Ezenkívül hangsúlyozza, hogy van a szövegeknek még egy fontos tulajdonsága, ez pedig a szöveg különböző szintjeinek (pl. fonológiai, grammatikai) hierarchikus szervezettsége.

Mindezen teoretikus premisszákat leszögezése ellenére hosszú ideje nem született meg a szövegnek mint narratív entitásnak az egységes elmélete, sem a szovjet kutatásban, sem máshol.

⁸⁶ LOTMAN, Ju. M., 1973.

A helyzet csak a közelmúltban, néhány éve változott meg, amikor a korábbi strukturalista narratív elméleteket a verbális szemiotika irányába fejlesztették tovább, elsősorban a Német Szövetségi Köztársaságban. A kifulladás strukturalista szövegelemzés után ez az irányzat látszik új vért, pezsdülést hozni a kutatásokba. Programszerű megfogalmazást nyert a célkitűzés: „kialakulóban van a kutatásnak egy új ága, melyet olyan *szövegelméleti* kutatásnak nevezhetünk, amely magába olvaszt egy explicit szöveggrammatikát. Ez az irányzat a *verbális szemiotika* (melynek részei, szintaxis, szemantika, pragmatika) megalapozását tekinti céljának, amely a tudománynak egzakt ága lesz, s amely első és legfontosabb feladatának éppen azt tekinti, hogy kifejlesszen egy olyan átfogó, explicit elméleti keretet, amely aztán garantálja a különféle aspektusok homogén és együttes kezelését.”⁸⁷

Jóllehet a szövegelméletet nyelvészek fejlesztették ki, és elsősorban irodalmi művek elemzését tűzték ki célul, minden bizonnyal az ott kialakított módszerek folklór szövegek esetében is használhatók lesznek. Különösen fontos itt azt hangsúlyozni, hogy a korábbi teóriák bármennyire is használhatók voltak az alsóbb szintek: a fonológia, ritmikai struktúra, a mondat- vagy a szójelentések szintjén, szinte semmit sem mondtak szöveg egészének szintjén.

Pedig már korábban is megindultak idekapcsolható ambiciózus kísérletek a folklór területén,⁸⁸ vagy ahhoz igen közel eső területeken,⁸⁹ viszont a megfelelően megalapozott nyelvészeti teória hiányában a szövegelméleti kutatás, az ún. *discours analysis* nem jutott előre. Remény van rá, hogy a most nekilendülő szöveggrammatikai-szövegelméleti kutatások⁹⁰ eredményeket hoznak a folklór narratívok vizsgálatában is, s elmondhatjuk, hogy ily módon a verbális szemiotika irányzata hatást gyakorol majd áttételesen az etnoszemiotikára.

3. BEFEJEZÉS

A külföldi előzmények és eredmények áttekintése után a magyarországi kutatások ismertetése egy másik dolgozat tárgya.⁹¹

⁸⁷ PETŐFI, J. S., 1974, 1.

⁸⁸ ПЕРМЯКОВ, Г. И. 1970. és KÖNGAS-MARANDA, E., 1972.

⁸⁹ GRABNER-HAIDER, A., 1973, CHABROL, C.—MARIN, L. (eds) 1973.

⁹⁰ PETŐFI, J. S., 1973; PETŐFI, J. S.—RIESER, H., 1973. — Két újabb, a németországi kutatásoktól független tanulmány: HENDRICKS, W. O., 1974, HOPPÁL Mihály, (1974).

⁹¹ Dolgozatunknak ez a második része megjelenés alatt áll az Ethnographia 1976-os évfolyamában.

Mihály Hoppál

INTRODUCTION TO ETHNOSEMIOTICS

The recent renaissance of semiotics arose at the beginning of the 1960s (more exactly in 1962). The date of the appearance of ethnosemiotics is also exactly known: it is the year of 1971, when four essays appeared practically at the same time. They include the examination into ethnosemiotics both in their titles and aims (Stepanov, Greimas, Hoppál, Voigt). These essays defined the topic of research for ethnosemiotics: ethnosemiotics deals with the study of the system of signs which has ever been institutionalized and had a function in the given culture. The two members of the compound name clearly indicate that ethnosemiotics has an interdisciplinary character belonging partly to the field of ethnography and partly to that of semiotics.

The aim of this essay is practically to give an outline of the development of ethnosemiotics, to point out the historical (primarily ethnographical-ethnological) results which preceded, promoted and urged the development of ethnosemiotics in the researches abroad from the end of the last century up to the present time.

In the second part of the essay the author deals with these results one by one, although often only in reference-like conciseness, then he recalls the topical thoughts of 20th century researchers of greater importance, who contributed to the formation of the ethnosemiotic conception. Thus the author discusses the views of E. Sapir, G. H. Mead, Th. A. Sebeok, R. Jakobson, D. Hymes, E. Ardener, and others. In chronological order, P. G. Bogatyrev, Cl. Lévi-Strauss, J. A. Greimas, Ju. S. Stepanov, M. Pop and the Hungarian V. Voigt can, strictly speaking, be considered the representatives of early ethnosemiotics.

In the third part, the ethnosemiotic results of the researches carried out in the years after 1971 are presented in the following three groups (representing at the same time the three strongest trends of the ethnosemiotic investigations): (1) the examination of culture, as a semiotic system, (2) the analysis of mythological systems, (3) the approaches to verbal semiotics developing in our days.

IRODALOM

- AMBROISE, C.
1973 *Umberto Eco a szemiotikáról.* Valóság, 16 : 5 : 122—124.
- ARDENER, E. (ed)
1971 *Social Anthropology and Language.* ASA Monographs No. 10. London.
- BAUMAN, Z.
1968 *Szemiotika és a kultúra funkciója.* Social Science Information.
- BENEŠ, B.
1969 *A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajz-tudományban.* Ethn. 80 : 3 : 392—398.
- BOGATYREV, P.
1931 *Prispevek k strukturalni etnografii.* Slovenska miscellanea. Bratislava.
1935 *Funkcino-strukturalna metoda a iné metody etnografie a folkloris-tiky.* Slovenské Pohl'ady, 550—558.
1937 *Funkcie Kroja na moravskom Slovensku.* Spisy narodopisneho odboru Matike Slovenskej, Sv. Martin.
1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia.* The Hague—Paris.
1973 *A népviseletek funkciói Morva-Szlovákiában.* Helikon, 19 : 2—3 : 342—345.
- CARRINGTON, J. F.
1949 *The talking drums of Afrika.* London.
- CHABROL, C.—MARIN, L. szerk.
1973 *Erzählende Semiotik nach Berichten der Bibel.* München.
- CHOMSKY, N.
1957 *Syntactic Structures.* The Hague—Paris.
1973 *A nyelv formális természete.* In: SZÉPE György (szerk): A nyelvtudomány ma. 215—283. Bp.
- CLASSE, A.
1957 *The Whistled Language of La Gomera.* Scientific American, 196: 4 : 111—120.
- COWAN, G. M.
1948 *Mazateco Whistle Speech.* Language, 280—286.
- DIENES István
1962 *Nemzettségjegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton.* Folia Archeologica, 14 : 95—109.
- DOUGLAS, M.
1970 *Natural Symbols: Exploration in Cosmology.* New York.
- ECO, U.
1973 *Social Life as a Sign System.* In: ROBEY, D. (ed): Structuralism: An Introduction. pp. 57—72. Oxford.
- EIMERMACHER, K.
1974 *Auswahlbibliografie zur zeitgemässischen sowjetischen Semiotik.* (Mineographed.)
- FIRTH, R.
1970 *Postures and gestures of respect.* In: POUILLON, J.—MARANDA, P. (eds.) The Hague—Paris.
- GOLOPENTIA-ERETESCU, S.
1972 *Szemiotikai problémák a folklór kutatásban.* Szemiotikai Tanulmányok 1. Kny. Ethn. 572—576.
- GRABNER-HAIDER, A.
1973 *Semiotik und Theologie.* München.
- GREIMAS, A. J.
1966 *Sémantique structurale.* Paris.
1968 (ed) *Pratiques et langages gestuels.* Languages No. 10. (juin.)
1968 *Conditions d'une sémiotique du*

- monde naturel. Languages, 3 : 10 : 3—35.
- 1970 *Sign—Language—Culture*. The Hague—Paris.
- 1971 *Reflexions sur les objets ethno-semiotique*. (Manifestations poétique, musicale et gestuelle.) Paper for the SIEF-Congress. Mimeographed.
- 1970 *Du sens. — Essais sémiotiques*. Paris.
- GREIMAS, A. J.—RASTIER, F.
1968 *The interaction of semiotic constraints*. Yale French Studies, No. 41.
- GUMPERZ, J. J.—HYMES, D. (eds)
1964 *The Ethnography of Communication*. Menasha, Wis.: American Anthropological Association.
- HADLEY, L. F.
1893 *Indian sign talk*. Chicago.
- HENDRICKS, W. O.
1973 *Essay on Semiolinguistics and Verbal Art*. (Approaches to Semiotics, 37.) The Hague—Paris.
- HINDE, R. A. (ed)
1972 *Non-Verbal Communication*. Cambridge.
- HOPPÁL Mihály—SZEKÉNYI András (szerk.)
1973 *A mozgókép szemiotikája*. MRT TK szakkönyvtára 22. sz. Bp.
- HOPPÁL Mihály
1971 *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához*. Népi Kultúra — Népi Társadalom V—VI. 25—43.
(1974) *Az „első” mese. — Jegyzetek a verbális szemiotikához*. Előadás A folklór poetikája c. konferencián. 1974. szept. Budapest.
1975 *A mitológia mint jelrendszer*. SZÉPE György—SZERDAHELYI István—VOIGT Vilmos (szerk.): Jel és közösség. Bp. 93—105.
1977 *Szemiotikai kutatások a Szovjetunióban*. In: HOPPÁL Mihály—VÁNDOR Ágnes szerk.: Jel — kommunikáció — kultúra. Bp.
- HORÁNYI ÖZSÉB—SZÉPE György (szerk.)
1975 *A jel tudománya*. Bp.
- HUMPHREY, C.
1971 *Some Ideas of Saussure Applied to Buryat Magical Drawings*. In: ARDENER, E. (ed) 271—290.
- IVANOV, V. V.
1967 *Typological Parallels to the Semantic Category of „Smallness” in certain Languages of Africa*. II. International Congress of Africanists Papers presented by the USSR delegation. Moscow.
- 1968 *Лингвистика и гуманитарные проблемы семиотики*. Известия АН СССР-Серия литературы и языка, XXVII : 3 : 236—245.
- 1973 *La semiotica delle opposizioni mitologiche di vari popoli*. In: *Ricerca semiotica*. Nuova tendenza delle scienze umane nell' URSS. Torino. 127—147.
- JAKOBSON, R.
1964 *On Visual and Auditory Signs*. *Phonetica*, 11 : 216—220.
1969 *Hang — Jel — Vers*. Bp.
- KALMÁR János
1962 *Számyszerű, mint parancsnoki jelvény* — Arrabona, 4 : 71—84.
- KŁOSKOWSKA, A.
1968 *Semiotyczne kryterium kultury*. *Studia Socyologiczne* 1 : 5—25.
- КОВАЛЕВСКАЯ, В. Б.
1969 *О некоторых знаковых системах в археологии* Труды... IV.: 425—432.
- KÖNGÄS-MARANDA, E.
1972 *Theory and Practice of Riddle Analysis*. Working Papers No. 11. Urbino.
- KROEBER, A. L.
1952 *Sign and symbol in communications*. *Proc. Nat. Acad. Sci.*, 38 : 753—757.
1958 *Sign Language Inquiry*. *International Journal of American Linguistics*. 24 : 1—19.
- KÜLLÖS Imola
1972 *Strukturalistische Folkloristik und Ethnographische Semiotik*. *Acta Ethnographica* 21 : 3—4 : 390—393.
- LA BARRE, W.
1964 *Paralinguistics, Kinesics, and Cultural Anthropology*. In: SEBEOK, Th. A.—BATESON, M. K.—HAYES, A. S. (eds), 192—220.
- LEACH, E.
1972 *The Influence of Cultural Context on Non-Verbal Communication in Man*. In: HINDE, P. 1972 (ed) 315—344.
- LÉVI-STRAUSS, Cl.
1963 *Totemism*. Boston.
1967 *Structural Anthropology*. Garden City, N. Y.
1973 *Szomorú rítusok*. Bp.
- LOTMAN, J. M.
1967 *Problèmes de la typologie des cultures*. *Social Science Information*, 6 : 2/3 : 29—38.
1969 *О метаязыке типологических*

- описаний культуры. Труды. . . : IV: 460-477.
- 1970 *Статьи по типологии культуры.* Тарту.
- 1971 *A kultúra tipológiájának problémájához.* Valóság, 14 : 1 : 89-94.
- 1973a *Szöveg, modell, típus.* (Válogatta és az utószót írta: HOPPÁL Mihály.) Szerkesztői utószó: 381-407. Bp.
- 1973b *Different cultures, different Codes.* Times Litterary Supplement (okt.) 1213-15.
- ЛОТМАН, Ю. М. — УСПЕНСКИЙ, Б.
- 1971 *О семиотическом механизме культуры.* Труды... 5: 144-166.
- 1973 *Kultúraszemiotika.* Helikon, 19-2-3 : 375-376.
- LOTZ, J.
- 1956 *Symbols make man.* — Frontiers of knowledge in the study of man. New York.
- MALLERY, G.
- 1972 *Sign Language Among North American Indians.* (1881.) The Hague — Paris. (2. ed)
- MEAD, M.
- 1964 *Vicissitudes of the study of the total communication process.* In: SEBEOK Th. A. — BATESON M. K. — HAYES, A. S. (eds), 277-287.
- MEAD, G. H.
- 1973 *A pszichikum, az én és a társadalom.* Bp.
- МЕЛЕТинский, Е. М. — НЕКлюдов, С. Ю.
- 1972 (ред) *Ранние формы искусства.* Москва.
- MELETYINSZKIJ, Je. M. — SZEGAL, D. M.
- 1973 *Strukturalizmus és a szemiotika a Szovjetunióban.* Helikon, 19 : 2-3 : 381-393.
- МЕЛЕТинский, Е. М. — НЕКлюдов, С. Ю. — НОВИК, Е. С. — СЕГАЛ, Д. М.
- 1969 *Проблемы структурного описания волшебной сказки.* Труды по знаковым системам, IV: 86-135. Тарту.
- MEGGIT, M.
- 1954 *Sign language among the Walbiri of Central Australia.* Oceania 22 : 2-16.
- MORRIS, Ch.
- 1938 *Foundation of the Theory of Signs.* International Encyclopedia of Unified Sciences. Vol. 1. No. 2. 78-217.
- MORRIS, Ch.
- 1946 *Sign, Language and Behavior.* New York.
- NIOULESCU, R.
- 1973 *Repere ale unei teorii structural-semiotice a culturii populare materiale.* Revista de Etnografie și Folclor, 18 : 1 : 11-29.
- PETŐFI, J. S.
- 1973 *On the present state of the elaboration of texttheoretical conception.* (Mimeo.)
- 1974 *New Trends in Typology of Texts and Text Grammars.* General report delivered at First Congress of the International Association for Semiotic Studies. — Milan, June 2-6. 1974.
- PETŐFI, J. S. — RIESER, H. (szerk.)
- 1973 *Studies on Text Grammar.* Dordrecht.
- ПЕРМЯКОВ, Г. Л.
- 1970 *От поговорки до сказки.* Заметки по общей теории клише. — Исследования по фольклору и мифологии востока. Москва.
- POP, M.
- 1971 *Problèmes généraux de l'Ethnologie européenne* (Mimeographed) Paper for the SIEF-Congress. Paris.
- POUILLON, J. — MARANDA, P. (szerk.)
- 1970 *Échanges et communications.* — Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire. — Le Haye — Paris.
- PROPP, V. Ja.
- 1975 *A mese morfológiája.* Bp.
- RAKITOV, A.
- 1971 *A tudományos ismeret anatómiája.* — Bevezetés a logikába és a tudományos metodológiába. Bp.
- ROSSI-LANDI, F.
- 1972 *Omologia della riproduzione sociale.* Ideologie No. 16-17: 43-103.
- 1974 *Articulations in Verbal and Ob- jectual Sign Systems* Working Papers No. 38-39. Urbino.
- RUESCH, J. — BATESON, G.
- 1951 *Communication, the social matrix of society.* New York.
- 1956 *Nonverbal communication.* Notes on the visual perception of human relations. Berkeley — Los Angeles — London.
- 1972 *Semiotic Approaches to Human Relations.* Approaches to Semiotics, 25. The Hague — Paris.
- SCHEFLEN, A. E.
- 1972 *Body Language and the Social*

- Order. Englewood Cliff, Prentice Hall.
- SEBEOK, Th. A.
 1964 *Kódolás a jelző viselkedés fejlődésében.* Nyelvtudományi közlemények, 66 : 285–302.
 1972 *Perspectives in Zoosemiotics.* The Hague – Paris.
 1973 *Problems in the classification of signs.* Szemiotikai Tanulmányok 9. (Szerk.: HOPPÁL Mihály. Bp.)
 1975 *Az összehasonlító lehetőségéről.* In: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György szerk.: A jel tudománya. Bp. 419–426.
 1976 *Iconicity.* Modern Language Notes, 1427–1456.
- SEBEOK, Th. A.—BATESON, M. K.—HAYES, A. S. (eds)
 1964 *Approaches to Semiotics.* London – The Hague – Paris.
- SEBEOK, Th. A.—UMIKER, D. J. (szerk.)
 1972 *Speech Surrogates: A Reader.* Vol. I. Drum and Whistle Systems. The Hague – Paris.
- STERN, Th.
 1957 *Drums and Whistle language: An Analysis of speech surrogates.* American Anthropology, 59 : 487–506.
- SZÉPE György—VOIGT Vilmos
 1972 *Szemiotikai alternatívák.* Valóság, 40–49.
- Симпозиум...
 1962 *Симпозиум по структурному изучению анаковых систем.* Москва: Изд. Акад. Наук. СССР.
- СТЕПАНОВ, Ю. С.
 1971 *Семiotика.* Москва.
- SZTYEPANOV, Ju. Sz.
 1976 *Szemiotika.* Bp.
- TOMKINS, W.
 1926 *Universal Indian Sign Languages.* San Diego.
- TURNER, V.
 1961 *Ndembu Divination: Its Symbolism and Techniques.* Rhodes-Livingstone Institute Paper 31.
 1966 *Colour Classification in Ndembu Ritual.* 47–84. In: M. Banton (ed) *Anthropological Approaches to the Study of Religion* ASA Monographs 3. London.
 1967 *The Forest of Symbols.* Aspects of Ndembu Ritual. Ithaca, NY.
- VOEGELIN, C. F.
 1958 *Sign language analysis — on ones level or two?* International Journal of American Linguistics, 24 : 71–77.
- VOIGT Vilmos
 1971 *Etnoszemiotikai jegyzetek.* Ethn. 577–581.
 1974 *Egy társadalmi ünnep jelvilága.* Május 1. Bp.
- ZSILKA Tibor
 1971 *A szemiotika és a kultúra tipológiája.* Ethn.: 568–572.
- ZOŁKIEWSKI, St.
 1971 *Sociologie de la culture et sémiotique.* In: *Essays in Semiotics*, 120–136. Kristeva, J. et alii (eds).
 1973 *Des principes de classement des testes de culture.* Semiotica VII : 1 : 1–17.
 1974 *Quelques problèmes de sémiotique de la culture dans les ouvrages d'auteurs des pays est-européens.* Paper presented at Milano conference on Semiotics.
- 1975 *Kultúra és szemiotika.* In: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György szerk.: A jel tudománya. Bp. 385–400.

AZ IDŐ ÉS A MUNKA KAPCSOLATÁNAK VÁLTOZÁSAI EGY LENGYEL FALUBAN¹

Az anyag gyűjtésére a cseszyni járásban folytatott átfogó változás-vizsgálati kutatás keretében került sor, amelyet M. Gładysz professzor irányított. A kutatási program az 1945–1970 közötti változások vizsgálatát tűzte ki célul. — Brenna közigazgatásilag a Katowicei Vajdaság cseszyni járásához tartozik. A Sziléziai-Beszkidek nyúlványai veszik körül. Hosszan elnyújtott egyutcás település, a hegyoldalakon kisebb zárt település csoportokkal. A kisparaszti gazdaságok az állattenyésztésre specializálódtak. Helyben ipari üzem nem működik. 1945 után Brennában alapjaiban változott meg a lakosság foglalkozási struktúrája.² Míg a háború előtt nem volt lehetőség az iparban munkavállalásra, addig ma — egy-két kivételtől eltekintve — csak a férjes asszonyoknak nincs ipari munkájuk. A mezőgazdasági kisüzemek földterülete tovább csökken,³ ugyanakkor tanúi lehetünk a belterjes gazdálkodásra való áttérés lassú, nem egyenletes folyamatának is. Tehát egyrészt megmaradtak a mezőgazdasági kisüzemek, másrészt emellett a család férfitagjai állandó ipari munkát vállalnak. Az elmondottak hatását a szabadidőre a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szabadidő megvalósításának hiányát tapasztaljuk, ennek minden következményével együtt, a „paraszt-munkásoknál”, akik összekapcsolják az ipari munkát a mezőgazdasági kisüzem fenntartásával és vezetésével.

2. A foglalkozások sokfélesége, új kapcsolatok kialakulása, a szabadidő-tevékenységek individualizálódásához vezetnek. Lassan kiesnek — első-

¹ A tanulmány egy nagyobb munka — a „Szabadidő a közép-kelet-európai paraszttársadalomban” c. doktori disszertáció — része.

² 1970-ben a 4387 fős összlakosságból 3386-nak a fő jövedelme ipari munkából származott.

³ Az 1960. XII. 6-i általános összeírás adatai szerint: A gazdaságok megoszlása a művelt földterület nagysága alapján:

sorban a hétköznapi — szabadidő-tevékenységek hagyományos közösségi formái.

A szabadidő legjellegzetesebb vonása falun, hogy idényjellegű. E tekintetben Brenna sem kivétel. A gazdálkodás, valamint a háztartás gépesítése elősegíthette volna a szabadidő mennyiségének növekedését. Ez azonban nem következett be. A háború utáni időszakban, amilyen mértékben emelkedett a lakosság életszínvonala, olyan mértékben nőttek az igények. Nyolcvan százalékban kicserélődött a falu házállománya, sokat költenek berendezési tárgyra, többet adnak a lakás rendbentartására, igényesebbek az öltözködés terén stb. A felsorolt jelenségek összhatásukban nemhogy növeleték, hanem sok esetben éppen ellenkezőleg, csökkentették a vizsgálat kezdetén megállapítható szabadidő-mennyiséget.

Különösen kedvezőtlen helyzetben vannak a férjes asszonyok azokban a családokban, ahol nagyobb a gazdaság. Teljesíteniük kell mind a háztartás vezetésével kapcsolatos, mind a gazdasági munkákból rájuk háruló feladatokat, kötelességeket. A férfiak vagy a már dolgozó felnőtt gyerekek csak munkaidejük leteltével segíthetnek a gazdasági munkák elvégzésében. Továbbra is érvényben van ugyanakkor a női és férfimunka hagyományos felosztása. Így a férfiak, annak ellenére, hogy a nyolcórás munka után még elvégzik a gazdaság üzemeltetéséből rájuk háruló feladatokat, több szabadidővel rendelkeznek, mint a nők. A fiatalok, miután szakmát szereznek, anyagilag függetlenné válnak a szülőkétől és általában nem szívesen dolgoznak a gazdaságban, igyekeznek kibúvót keresni a munka alól. Ez a

A gazdaságok nagysága ha-ban	gazdaságok száma	
	1960. év	1970. év
—0,1	23	17
0,1 —0,49	32	115
0,5 —1,99	118	246
2,0 —4,99	133	197
5,0 —6,99	86	72
7,0 —9,99	80	72
10 felett	109	73
Összesen	581	792

A falu összterülete 7816 ha,
ebből 66% erdő
12% legelő

6% rét
10% szántó
6% egyéb

magatartás idáig ritkán vezetett a szülők és felnőtt gyerekeik közti éles ellentétekhez, összetűzésekhez, de az ellentét elmélyülése megfigyelhető.

A földdel nem rendelkező és a kis gazdasággal (3 hektárig) bíró családokban az idényjelleg annyiban számottevő, hogy ezek az emberek mellékjövedelem szerzése céljából — amikor lehetőség nyílik rá — nagyobb gazdaságokhoz mennek napszámba, vagy a családnak, szomszédoknak segítenek a mezőgazdasági munkákban más szolgálatokért cserébe. Azoknál az idős embereknél, akik csak minimális mértékben vagy már egyáltalán nem vesznek részt a termelőmunkában, a legkevésbé figyelhető meg a szabadidő mennyiségének idényjellege.

Az idényjelleg egyelőre megoldhatatlan probléma a mezőgazdaságban, különösen abban az esetben, ha az egyéni gazdaság üzemeltetése párosul állandó ipari munkával. A szabadidő mennyiségét a gépesítés, a jól átgondolt munkaszervezés növelheti.

A szabadidő mennyiségében fennálló különbség a nyári és téli évszak között tükröződik a szabadidő szerkezetében, tartalmában és funkciójában is. Sokkal sivárabb, szegényesebb a tavasztól ősziig fellépő szabadidő tevékenységek csoportja, mint télen. Azonban nemcsak a tevékenységek száma kisebb, hanem a rendszeresség, gyakoriság sem jellemző. A nagy mezőgazdasági munkák idején hétköznap minimális a szabadidő mennyisége és felhasználása monoton. Az előforduló formák: az étkezésre szánt idő, a szükséges ügyek elintézése a faluban, hírek, és időnként egy-egy hangjáték meghallgatása a rádióban, újságolvasás, passzív pihenés. Ha a mezőgazdasági munkák között szabadabb időszak adódik, akkor a háztartásban összegyűlt olyan munkákat kell elvégezni, mint a mosás, nagytakarítás stb. Szintén ebben az időszakban kerül sor a különböző javításokra.

A csak kereső munkából élőknek és a kis gazdasággal rendelkezőknek nagyobb lehetőségük van, mint az 5 hektáron felüli gazdaságban dolgozóknak, a szabadidő színesebb, tartalmasabb felhasználására még a tavaszi— őszi időszakban is. Az ő esetükben a kor határozza meg a szabadidő felhasználásának alakulását. Az idős emberek szabadidő-tevékenységeiben kevés a változatosság, a fiatalok esetében az egyéniségtől függ az általánostól való eltérés. A kisgyermekes családokban a lehetőségek kihasználatlanul maradnak. A tárgyalt csoportba tartozó családokban nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a nagyobb gazdasággal bíró családokban, a házi munkák pontos, rendszeres, alapos elvégzésének, a gyermekek nevelésének. A felhasználásra kerülő szabadidő-formák alacsony száma, a tartalom szegényessége a munka jellegének és mennyiségének következménye. Egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy az olyan megerőltető munka-

tempó mellett, mint amilyen a faluban általános, különösen a gazdasági munkák szezonjában, az emberek a szórakozással és önműveléssel szemben a szabadidő pihenési funkcióját részesítik előnyben.

A szabadidő felhasználásának módja télen arról tanúskodik, hogy az emberekben él az igény, s ha lehetőség nyílik rá, fel is használják az alkalmat, hogy szabadidejüket minél sokrétűbben töltsék el. A téli időszakban a szabadidő mennyisége sokkal kedvezőbben alakul, mint tavasztól őszig, amit lemérhetünk a formák és a tartalom sokrétűségében, valamint az egyes tevékenységek gyakoriságában is. Jellegzetes, hogy a nyáron és télen is előforduló formák tartalmilag gazdagodnak ez utóbbi időszakban. Télen a szabadidő felhasználása tekintetében a vasárnap és ünnepnap, valamint a hétköznapi között fennálló különbség csökken, hacsak nem szabályozza azt valamely szokás.

Télen a szabadidő felhasználásának állandó összetevői: a tömegkommunikációs eszközök, társasági összejövetelek; erre az időszakra esnek azok a közös munkák is, amelyek a termelés és a szórakozás funkcióját kapcsolják egybe. A felsorolt formákat kiegészíti a passzív pihenés. A szabadidő-tevékenységek a nyáriakhoz képest gazdagabbak, tartalomban összetettebbek, és ami lényeges, nemcsak egyetlen funkciójuk dominál. Ilyenkor olyan tartalmú szabadidő-tevékenységek vannak többségben, amelyek a szórakozás és önképzés funkcióját egyszerre szolgálják. A pihenés háttérbe szorul. A téli időszakban a szabadidő-tevékenységek tartalma nyújtja a legváltozatosabb képet. A változatosság mértéke függ a nemtől, kortól, foglalkozástól, iskolai végzettségtől. Az egyéniség szabja meg az elfogadott, általános mintától való eltérést.

A szezonjelleg mellett, a szabadidő felhasználásának másik jellegzetes vonása falun, a rendelkezésre álló szabadidő mennyiségében található óriási különbség hétköznapi és vasárnap, illetve ünnepnap között. A szabadidő felhasználásának módjában is kifejezésre jut ez a különbség. Ez utóbbi jelenség nem egyedül a rendelkezésre álló szabadidő mennyiségének következménye. Fontos szerepe van ebben az elfogadott magatartásformáknak. Falun általában, így Brennában is, a szabadidő felhasználása során számolni kell az uralkodó szokásokkal, a közösség véleményével. A vasárnapot és ünnepnapot kizárólag pihenésre kell fordítani. Csak sürgős gazdasági munkák idején tűrik a mintától való eltérést. Mint már említettük, a hétköznapi és ünnepnap szabadidő-tevékenységek közötti különbség nem olyan jelentős télen, mint a tavasztól őszig terjedő időszakban.

Vasárnap a szabadidő szórakozási funkciója kerül előtérbe. Ennek legáltalánosabb formája az otthoni társas összejövetel, főleg családi körben. A fiatalok a táncos szórakozásokat, a mozilátogatást részesítik előnyben,

vagyis szintén a társas formát választják, de a társaság elsősorban ismerősökből, egykorúakból tevődik össze. A meghatározott társadalmi helyzetben levő egyén szabadidejének a mennyisége kevés változást mutat a vizsgált időszakban, ugyanakkor jelentősen átalakult a szabadidő felhasználásának módja. E változások okát a bekövetkezett társadalmi-gazdasági átalakulásban találhatjuk meg. A munkahelyek sokfélesége, a több műszakban való munkavégzés, a fiatalok kötelező szakmai oktatása, a középiskolások számának emelkedése, az asszonyok kötelezettségeinek növekedése, a férfiak esetében a két munkahely stb., mind kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárult a szabadidő-felhasználás háború előtti mintájának gyors felbomlásához, amelyre a közösségi formák voltak jellemzőek. A felsorolt okok nemcsak a közösségi formák felbomlását idézték elő, hanem elősegítették új tevékenységek elterjedését, növelték mások gyakoriságát, a szabadidő-tevékenységek elterjedését, tartalmi gazdagodását. Jelenleg az individuális szabadidő-formák előretörését figyelhetjük meg.

Az emberek tudatában történt változásoknak köszönhető, hogy létjogosultságot nyert a szabadidő ideája, hogy általánossá vált a szabadidő felhasználása. A szabadidő-tevékenységek változása terén nagy jelentősége van a tömegkommunikációs eszközök elterjedésének. A hétköznapi szabadidő-tevékenységek állandó és általános összetevőivé váltak. Természetesen különbség tapasztalható egyénenként, különböző az érdeklődés a rádió, a tévé, a sajtó, a mozi által nyújtott programok kiválasztásában, az alapvető hatás azonban azonos. Ilyen vagy olyan mértékben, de mindenképpen elősegítik a személyiség fejlődését, módot nyújtanak az igényesebb szórakozásra, csökkentik a passzív pihenés idejét. A falu többek között a tömegkommunikációs eszközök elterjedésének köszönheti, hogy kijutott a kulturális izoláltságból. Szintén új szabadidő-tevékenység a szakmai tudás bővítése, a gazdaság- és háztartásvezetés korszerűsítése céljából a tanfolyamokon való részvétel. Ugyancsak a háború utáni időszakban kezdték szervezni különböző intézmények a honismereti kirándulásokat.

Megfigyelhetünk egy erős törekvést a családi kötelékek hangsúlyozására. Ugyanakkor a fiataloknál, akik a falun kívül dolgoznak, ellenkező irányú folyamat tapasztalható. Társaságukat igyekeznek ismerőseik köréből kialakítani.

A hagyományos, falura jellemző szabadidő-formák maradványai azok a közös munkák, amelyek magukban hordozzák a szórakozás, pihenés csíráit is. Azonban lassan ezek is kivesznek, elveszítik eredeti funkciójukat. Ma már kisebb szerepet játszanak a szabadidő szerkezetében mint az újabb, az utóbbi 25 év alatt teret nyert szabadidő-tevékenységek.

I. A SZABADIDŐ FOGALMA⁴

a) Az adatközlőktől nyert anyag elemzése során négy különböző típusú meghatározást kapunk. Az első csoportot a meghatározásnak tekinthető közlések képezik (33%). Ezek lényege, hogy a szabadidőt a munkával és a kötelezettségekkel állítják szembe. Kitérnek a szabadidő felhasználásának módjaira is. A legáltalánosabb tevékenységeket említik, mint passzív pihenés, olvasás, rádióműsor hallgatása.⁵ Szükséges annak megismerése a definíció tartalmának megértése szempontjából, hogy milyen elemeket tartalmaz a munka. Erre a kérdésre kevés utalást találunk és azok sem egyértelműek. A szabadidőnek ez a típusú meghatározása közelebb van a kategória lényegéhez, mint a gyakorlathoz, valósághoz. Megbizonyosodhatunk erről a konkrét tevékenységek vizsgálata során, amikor tisztázódik, mely elemek tartoznak a szabadidő és a lekötött idő keretébe, melyek helyezkednek el a kettő határán.

b) Az adatközlők 30 százaléka a szabadidőt az estével, vasárnap, ünnepnapal azonosítja. Ez a típusú meghatározás, amely lényegében a fogalom időbeli elhelyezésére utal, nem mond ellent az előzőnek. Mindkét esetben a szabadidő és a munka különválasztásáról van szó. A csoporton belül egyesek az estét — mindamellet, hogy a szabadidő kategóriájába sorolják — olyan tevékenységekkel töltik el, amelyeket nem sorolunk a szabadidő körébe. Ilyen például a varrás, a gyerekek segítése a tanulásban. Ezt a típusú definíciót középkorú és idős háziasszonyoktól, idősebb parasztemberekől nyertük.⁶

c) A meghatározások harmadik csoportja a szabadidőt kitöltő tevékenységeket sorolja fel. Ezek az aktív és passzív pihenés, szórakozás és a könnyebb munkák köré csoportosulnak. Az egyes konkrét esetekben a felsorolt elemek kombinációjával találkozunk. A felsorolás nem meríti ki a szabadidő-tevékenységek teljes listáját. Inkább arra utal, mivel töltik szabad

⁴ A szakirodalomban használt szabadidő-meghatározások városi viszonylatban érvényesek. Gyakori az a megállapítás, hogy a paraszti társadalom nem ismeri a szabadidő fogalmát. Azonban különböző részvizsgálatok azt bizonyították, hogy a fogalom már nem ismeretlen a mai falusi társadalomban, ha tartalmában el is tér a városi mintáktól. Ezt a nézetet képviseli pl. GRUSZYN, B., 1970; DANECKI, J., 1964; GALAJ, D., 1965; JAGIELLO-ŁYSIOWA, 1960; LAPIŃSKA, K., 1968. Ez tette szükségessé olyan vizsgálat végzését, amely kideríti, hogy a szabadidő fogalma ismert-e az adott közösségben. Viszonyításként fogadtuk el Gruszyn városi társadalomra vonatkozó szabadidő-meghatározását: „Szabadidő az a része a munkával nem kapcsolatos időnek, amely megmarad, ha elvesszük mind a felsorolt időráfordításokat, vagyis minden kötelezettségtől szabad idő.” — (GRUSZYN, B., 1970, 83).

⁵ „Szabadidőm akkor van, amikor mindent elvégeztem” (J. D. nő, szül. 1914). — „Amikor nem dolgozom, az a szabadidő. Pl. tévét nézek, vagy olvasok,” (P. K. nő, szül. 1930.)

⁶ „Szabadidőben, esténként stoppolok, a gyerekeknek segítek a tanulásban, a kisiklakkal foglalkozom.” (M. M. nő, szül. 1933.)

idejüket leggyakrabban, vagy erre a kérdésre mit tekintenek közlésre érdemesnek.⁷

d) A definíciók negyedik, utolsó csoportja tagadja a szabadidő létezését. Az adatközlők 15 százaléka képviseli ezt a típust, olyan idősebb parasztemberek, akik kizárólag mezőgazdasági munkából élnek.

A legfontosabb munkától a szabadidőig

A fenti meghatározások alapján nagyjából képet alkothatunk arról, hogyan értelmezik Brenna falu lakói a szabadidőt. Ez az anyag azonban nem elegendő a fogalom pontos meghatározásához. Éppen ezért a megközelítésnek egy másik módját is alkalmaztuk: az általunk felsorolt tevékenységek jellegét kellett az adatközlőknek meghatározniuk. Így jutottunk el a különböző munkáktól azoknak a tevékenységeknek a csoportjáig, amelyek a szabadidőt kitöltik.

Az alábbi tevékenység-csoportokról kellett az adatközlőknek megállapítaniuk, hogy a *munka*, a *lekötött* vagy a *szabadidő* kategóriájába tartoznak-e?

a) A növénytermesztéssel és állattartással kapcsolatos tevékenységek; b) állandó ipari munka; c) alkalmi munkák; d) háztartással kapcsolatos elfoglaltságok; e) lakás és munkahely közötti közlekedés; f) a gazdaság fenntartásával kapcsolatos karbantartási munkák; g) a gyerekek ellátása-nevelése; h) egyéni elfoglaltságok: higiénia, étkezés, alvás.

A családfő jövedelemforrásának eredetétől függően alakul a paraszti gazdasággal összefüggő és a gazdaságon kívül vállalt munkák jelentősége. Ezek szerint három megítélés van.

Az első csoportban a növénytermesztéssel és az állattartással kapcsolatos tevékenységek foglalják el a különböző jellegű munkák hierarchiájában az első helyet. A vizsgált közösségre mégis az a nézet jellemző, amely egyenértékűnek tartja a saját gazdaságban végzett munkát az ipari munkával.⁸ A földnélküliek és a kis gazdasággal (2 hektárig) rendelkező adatközlők az ipari munkát tették az első helyre. Nagy a faluban az ingázók száma, és ennek következtében sok időt vesz igénybe — a lekötött idő szerkezetében — a munkahelyre és a hazautazás. A férjes asszonyok csak alkalmi munkát vállalnak még abban az esetben is, ha a házasságkötés előtt állandó munkaviszonyban álltak. A falutól különböző távolságra vannak a munka-

⁷ „Szabadidő akkor van amikor az ember elüldögélhet, pihenhet.” (A. P. nő, szül. 1936.) — „Szabadidő: nyugodt rádióhallgatás, pihenés, olvasás.” (G. W. nő, szül. 1946.)

⁸ „Az ipari munka ugyanolyan fontos, mint a gazdaságban végzett munka. Pénz nélkül nincs élet. A hegyekben a gazdaságból nem lehet megélni. Ez a pénz (az ipari munkából származó) kell építkezésre, ruházkodásra, iskolára.” (H. H. férfi, szül. 1907.)

helyek. Az utazásra fordított idő naponta 2—3, ritkán 4 órát vesz igénybe. Jelentősen csökkenti az ingázás a férfiak szabad idejét, és növeli az asszonyok otthoni munkáját. Az adatközlők az utazásra fordított időt lekötött időnek, kötelességnek ítélik.⁹

A *lekötött* idő legfontosabb alkotóelemei — nőknél — a családi háztartással kapcsolatos tevékenységek. Városban világosan elhatárolható a háztartási munkára fordított idő a kereső munkára fordított időtől. Falun a helyzet bonyolultabb, mivel nem lehet mindig — időben — világos határvonalat vonni e kétfajta tevékenység között. A paraszti gazdaságban a munkahely nincs elkülönítve a lakóhelytől és háztartástól. Ezek után természetes, hogy a termelőmunkát, a növénytermesztéssel és állattartással kapcsolatos munkát helyezik az első helyre, és csak annak elvégzése után kerülhet sor a háztartási munkákra. A mezőgazdasági munkák jellege, azok időbeli elhelyezkedése, e munkák ritmusa okozza, hogy amikor egyéni paraszti gazdaságok dominálnak a falu gazdasági szerkezetében, gyakran hallani olyan véleményt, amely szerint a házimunkát szabadidőben végzik.

A háztartási munkára fordított idő szabadidőként való meghatározása nem egyértelmű. Azt az időt jelenti, amely szabad a mezőn való munkától, az állatok körüli elfoglaltságoktól, ugyanakkor a háztartásban végzett tevékenységek a munka kategóriájába tartoznak. Emellett világosan kirajzolódik a háztartási munkák között fennálló fontossági sorrend. Ennek szemléletes példája egyes munkák szezonjellegű elvégzése, pl. mosás, takarítás, varrás, amelyeket a mezőgazdasági munkától szabadabb időszakra hagynak. A házimunkát szükséges időrabló munkának tartják a munka megkönnyítését szolgáló befektetések ellenére (vízvezeték, mosógép stb.).¹⁰

A saját gazdaságukban előforduló karbantartásokat munkának ítélik. Egyik könnyebb, másik nehezebb, de elvégzésük elengedhetetlenül szükséges a gazdaság megfelelő működéséhez. Elemmezve a karbantartás, felújítás jellegét megítélő véleményeket, hasonlóan egyes házimunkához, a szabadidő értelmezésének és a munka elvégzésének szezonjellegével találkozunk. Az udvar, a ház környékének rendbehozatalára vagy rendszeresen szombatonként, vagy a mezőgazdasági munkától szabadabb időszakban kerül sor, az elvégzendő munka fontosságától függően. A gépek generáljavítása, a mezőgazdaságban használt munkaeszközök javítása a téli hónapokra marad. Szezonban csak a legszükségesebb javításokat végzik el.

⁹ Az utazásra fordított időben gyakran találkozunk szabadidő-tevékenységekkel is. Ezekről részletesebben szólunk a szabadidő-tevékenységek tárgyalásánál.

¹⁰ „Otthon még talán nehezebb a munka, mint a mezőn. Látszata nincs, de állandóan kell csinálni.” (P. K. nő, szül. 1930.)

A lekötött idő kategóriájába tartozó tevékenységek között a szülői kötelességekről (gyerekek ápolása, felügyelete, nevelése, segítése a tanulásban) alkotott vélemények igen eltérőek. Minden esetben kötelességgként, szükség-szerűséggként értékeli a kisgyerekek ápolását; szintén kötelességüknek tartják a szülők, hogy felügyeljenek a kisebb gyerekekre; a gyerekekkel való foglalkozás terén megoszlanak a vélemények.

A személyi higiéniaira fordított időt szükségesnek tartják. Véleménykülönbség csak az ide tartozó tevékenységek megítélésében alakul ki.

Eddig azokat a tevékenységeket elemeztük, amelyek a *munka* és *lekötött idő* kategóriájába tartoznak. Célunk az, hogy megadjuk a szabadidőnek a vizsgált közösségre érvényes definícióját, rámutassunk azokra az okokra, amelyek előidézik e fogalom tartalmának eltérését városon és falun. Éppen ezért, mielőtt a „határos” formákat tárgyalnánk, pár szót kell ejteni azokról a tevékenységekről, amelyek városi viszonylatban a lekötött idő körébe tartoznak, de amelyeket a vizsgált falu lakói szabadidőként értékelnek.

Az étkezést pihenésnek tekintik. Leülhetnek, nyugodtan elbeszélgethetnek, átnézhetik az újságot. Hangsúlyozzák, hogy a mezőgazdasági munka szezonjában az étkezésre szánt idő, az alvás mellett, jóformán az egyetlen pihenési lehetőség.¹¹ Az éjszakai alvás alapvető szükséglet, és mint ilyen, nem tekinthető szabadidőnek. Ugyanakkor az adatközlők 50 százaléka annak a véleménynek ad hangot, hogy a szabadidőbeni pihenés legeredményesebb módja az éjszakai alvás. A megállapítás elsősorban a mezőgazdasági munkák szezonjára vonatkozik. Az iparban dolgozó fiatalok, valamint a kis gazdasággal rendelkezők nem osztják ezt a véleményt. Nem ezek az eltérések befolyásolják azonban döntően a szabadidőnek a falusi társadalomra jellemző tartalmát. Egy sor olyan tevékenység van, amelyet nem tudnak besorolni egyértelműen sem a szabadidő, sem a lekötött idő kategóriájába. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ezek a tevékenységek a termelés és pihenés, a lekötött idő és pihenés, szórakozás határán helyezkednek el.

A falusi ember szabad idejének sajátosságát azok a termelő jellegű tevékenységek adják, amelyek a *pihenés és szórakozás funkcióját* is betöltik. Ezt a kategóriát egészítik ki azok az elfoglaltságok, amelyek a lekötött idő és a pihenés vagy szórakozás körébe egyaránt beletartoznak. Vegyük sorra a fent jellemzett tevékenységeket.¹² Egyes mezőgazdasági jellegű

¹¹ „Nyáron inkább érzem, hogy ez pihenés. Ha eszem, legalább akkor pihenek. Az alváson kívül más úgy sincs.” (G. W. nő, szül. 1946.)

¹² A kettős jellegű tevékenységek szabadidőre vonatkozó anyagát a szabadidő-tevékenységek között tárgyaljuk.

munkákat a szomszédok segítségével végeznek el. Ilyen az aratás, cséplés, kapálás stb. A munkák befejezése után áldomás következik. Az áldomás funkcionálisan kapcsolódik az azt megelőző munkához. Ezért kapunk olyan értékelést, amely a társasmunkában megemlíti a szórakozás mozzanatát is. Húsz-harminc évvel ezelőtt még nagyobb volt a társas munkák száma, de az azt követő áldomás megtartásának szokása az utóbbi tíz évben gyakoribb, és egyre inkább társas összejövetel jelleget ölt. Az áldomás megtartása majdnem kizárólag a férfiak számára jelent szórakozást.¹³

Az 1960-as évek elején kezdett elterjedni az állattartást megkönnyítő kerített legelőrendszer. Ez megváltoztatta a családon belüli munkaszervezést, lehetőséget nyújt a munkaerő racionálisabb kihasználására. 15 gazdaságban alkalmazzák a kerített legelőrendszert. A legeltetést értékelik: mint szabadidőt és mint munkát, kötelességet. Az esetek 10 százalékában olyan vélemény hangzott el, hogy a legeltetés szabadidő. Ez a megállapítás idős, termelőmunkát már nem végző emberektől származik. Általánosan az a nézet uralkodik, hogy az állatok legeltetése „elfecsérelt” idő. Ebben a megállapításban kifejezésre jut az idő értékének és hatékony kihasználásának a felismerése.¹⁴

Brennában régi szokás a tollfosztóba járás. A megkérdezettek 45 százaléka szerint a tollfosztás fárasztó, unalmas munka. 25 százalék a tevékenység kettős jellegére utal: munka szórakozással összekötve. Az adatközlők 30 százaléka szórakozásként értékelte, mindannyian fiatalok.

Nem lehet egyértelműen ebbe vagy abba a kategóriába sorolni a gazdaság és a saját háztartás számára készített eszközök előállítására fordított időt. A férfiak kivétel nélkül munkának, de másodrendűnek, tekintik ezeket a tevékenységeket. Az idesorolt tevékenységeket a következő módon értékelik: munka; munka és szórakozás; szabadidő. A megkérdezettek 60 százaléka a háziipari tevékenységeket a munkához sorolja. Az esetek 20 százalékában kettős jellegére utalnak: munka és szórakozás. Rádióhallgatással, a munka alatti beszélgetés lehetőségével magyarázzák e tevékenységek pihenési, szórakozási jellegét. Ugyancsak az esetek 20 százalékában értékelik szabadidőként. A munkavégzés közös jellegével, a beszélgetés, rádióhallgatás lehetőségével támasztják alá e megállapításukat.

A városlakó számára a hivatalos ügyek elintézésének, a bevásárlásoknak más jelentősége van, mint a falusi ember számára. Az esetek 20 százaléká-

¹³ „Ez csak az uramnak szórakozás. Elbeszélget az emberekkel.” Férj: „Ez nem szórakozás a feleségemnek. A többiekkel együtt van kinn a mezőn, azután az ételt kell felszolgálnia, mindent sietve csinál.” (F. G. férfi, szül. 1930.)

¹⁴ „Unalmas az egész délután állni. Ha felnőtt van kinn az állatokkal, akkor az elvesztett idő.” (J. K. nő, szül. 1930.)

ban a városba utazást valamely dolog elintézéséért szórakozásként, kikapcsolódásként értékelik. A többség számára elveszett időt jelent, habár hangoztatják, hogy a beutazás minden esetben szükséges. Csupán a szabad perceket töltik kirakatok nézésével, esetleg beülnek a cukrászdába, ismerősséggel beszélgetnek. A városba utazást egyébként a minimumra csökkentik, amiben közrejátszik a szolgáltatóházak fejlődése a falun belül, valamint az is, hogy egyes ügyek elintézésére a bejáró munkásokat kéri meg.

Az élelmezést kiegészítő gyűjtögetésről alkotott vélemények ugyancsak kettősséget mutatnak. Az esetek 60 százalékában pihenésként, szórakozásként értékelik ezt a tevékenységet. A házi gondoktól való elszakadással, a társaság, a természet szeretetével magyarázzák megállapításukat. Az adatközlők 40 százaléka a gyűjtögetést munkának nevezi, sőt nehéz fizikai megterhelésnek. Gombát, fekete áfonyát, málnát a gazdasági munkáktól szabadabb időszakban, és akkor is vasárnaponként gyűjtenek. Ez a tény is mutatja a tevékenység másodlagos szerepét a gazdasági munkák sorában.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a vélemények elemzése után?

1. A szabadidő fogalmát ismerik ugyan a megvizsgált községben, de az igények rendszerében a szabadidő még nem lelte meg illő helyét.

2. A szabadidő tartalma eltér a városi mintától.

3. Feltétlenül szükséges önálló fogalmi kategória kialakítása a falusi szabadidő felhasználásának elemzéséhez. Ez a vizsgált falu gazdasági, társadalmi és kulturális adottságaiból fakad: az élet a gazdasági követelményeknek van alárendelve. A kisparaszti gazdaság — legalábbis a jelenlegi körülmények között — nem kedvez a szabadidő eszméje szélesebb körű elterjedésének. Ennek fő oka a mezőgazdasági munkák szezonjellege, a munkaidő kötetlensége.

4. Az új típusú gazdasági-társadalmi változások eredményeként a szabadidő megítélésében lassan eltűnnek azok a jelenségek, amelyek mindig a falu különállását hangsúlyozták. A kisparaszti gazdaságon kívüli munka lehetővé teszi a család anyagi igényeinek kielégítését, és ezáltal potenciális lehetőséget nyújt a szabadidőnek új tartalommal való megtöltésére, lehetővé teszi új szabadidő-formák elterjedését.

II. SZABADIDŐ-TEVÉKENYSÉGEK

A szabadidő-tevékenységet a szabadidő szerkezete, tartalma és funkciója szempontjából elemezzük. A szabadidőnek három elsődleges funkcióját különböztetjük meg: 1. pihenés, 2. szórakozás, 3. önművelés.¹⁵ Valamely

¹⁵ KAMIŃSKI, A., 1965, 80.

tevékenység funkcióját — empirikus vizsgálatok során — azok tartalmának, valamint az egyéni vélemények ismeretében állapíthatjuk meg. A szabadidő-tartalmán a konkrét cselekvést értjük.¹⁶ Funkció és tartalom — a szabadidő-tevékenységek minőségi jellemzői. Egy meghatározott közösség szabadidő-felhasználásának vizsgálata során a funkció típusok között fennálló arány érdekel bennünket. Ily módon érthetjük meg a szabadidő szerepét az ember, a társadalom életében. Mindezen minőségi jellemzők kiegészítője a szabadidő szerkezetének vizsgálata, az alkotóelemek feltárása, elemzése, a közöttük fennálló relációk megállapítása.¹⁷ A következő lépés az egyes tevékenységek tartalmának a vizsgálata konkrét esetekben.

A szabadidő szerkezetének vizsgálata során az első nehézséget a szabadidő-tevékenységek osztályozása okozza. Empirikus vizsgálatok alkalmával a szabadidő-tevékenységek felosztása a fenti funkciók szerint nem célravezető. Például, egy film tartalmától és az egyéni értékeléstől függően, lehet szórakozás, pihenés vagy önművelés, de éppúgy mindhárom egyszerre. Éppen ezért erre a célra a praktikus felosztáson alapuló osztályozás látszik a legmegfelelőbbnek.¹⁸ Ennek alapján a következő csoportokba soroltuk a szabadidő-tevékenységeket: önművelés, közösségi munka, sport, turizmus, társasélet, tömegkultúra, a szabad- és lekötött idő határán levő tevékenységek.

E felosztástól függetlenül szükségszerű a szabadidő-tevékenységek megkülönböztetése a hétköznapiak, vasárnapok, illetve ünnepnapok szerint is. Ez a megkülönböztetés lehetőséget nyújt egy sor törvényszerűség feltárására, mindenekelőtt feleletet ad arra a kérdésre, mennyiben függ a szabadidő-felhasználása a munkától és a pihenésre szánt napok jellegétől. A szabadidő felhasználás megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a végzett munka jellegének ismerete. Habár kétségtelen, hogy más képet kapunk hétköznapi és ünnepnap a szabadidő eltöltéséről, ugyanakkor vannak olyan tevékenységek, amelyek hétköznapi is, ünnepnap is előfordulnak. Mindemellett a szabadidő-tevékenységek közül kiemelhetünk egy olyan csoportot, amely a pihenőnapokra jellemző. Ez az eljárás annál is inkább indokolt, mivel a szabadidő falun elsősorban a vasárnapokra és ünnepnapokra esik.

A következőkben az egyes szabadidő-tevékenységeket egyszerre vizsgáljuk mindhárom szempont — tehát szerkezet, tartalom és funkció — szerint.

¹⁶ GRUSZYN, B., 1970, 27.

¹⁷ GRUSZYN, B., 1970, 76; lásd SUCHODOLSKI, B., 1958, 281.

¹⁸ Ezt a felosztást KAMIŃSKI után fogadtam el, KAMIŃSKI, A., 1965, 82.

1. Tanfolyamok

Brennában a szervezett önművelési formák a foglalkozásbeli tudás elmélyítésével kapcsolatosak. Ezek mezőgazdasági, főzési és varrási tanfolyamok. A mezőgazdasági munka jellegével összefüggnek annyiban is, hogy a különböző előadássorozatokat télen tartják. Az első mezőgazdasági tanfolyamot az 1960-as évek elején szervezték. Egy-egy tanfolyam legfeljebb két egymás után következő téli időszakot ölel fel. Az adatközlők 70 százaléka végighallgatott egy-egy előadássorozatot. Milyen okból vállalkoznak a tanfolyamokon való részvételre? A nők esetében az egyéni érdeklődés, kíváncsiság, a környezet hatása dominál. A mezőgazdasági tanfolyamokon mind a nők, mind a férfiak adminisztratív intézkedésre vesznek részt. Az indíték jellege azonban nem zárja ki, hogy az előadások hasznosságát ne ismernék el. Az alatt a 2–3 hónap alatt, amíg a tanfolyam tart, más szabadidő-tevékenységek háttérbe szorulnak.

2. Közösségi munka

Jelen esetben csak a szervezett társadalmi munkát vizsgáltuk. Az adatközlők 40 százaléka tagja a különböző pártoknak, szakszervezeteknek, és egyéb társadalmi szervezetnek, azonban csupán a tagok 50 százaléka végez rendszeres tevékenységet. Az aktív közösségi munkát végzők között nők és férfiak fele-fele arányban vannak. A férfiak különböző korosztályokból kerülnek ki, mindannyian az iparban dolgoznak és mindegyik rendelkezik 3 hektárig terjedő gazdasággal. A nők valamennyien háziasszonyok, és gazdaságot vezetnek 1–6 hektárig. A nőknek csak akkor nyílik lehetőségük a különböző társadalmi szervezetekben való munkára, amikor gyermekeik már elérik a 8–10 éves kort. Azoknak, akik sohasem vettek részt valamely társadalmi szervezet munkájában, a többsége nő. Érthető ez a kisgyermekes családanyáknál vagy a legidősebbeknél, figyelemre méltó azonban, hogy fiatal, nem férjes nők is ehhez a csoporthoz tartoznak. Ha a társadalmi munka gyakoriságát vizsgáljuk, sokkal sivárabb képet kapunk. Aktivitásról nem lehet szó abban az esetben, ha valakinek a tevékenysége az évente 2–3 alkalommal tartott gyűléseken való részvételre korlátozódik. A többségre éppen ez a jellemző. A rendszeres munkát a férfiak vállalják.

3. Sport

A sportról szólva előljáróban két területet kell megkülönböztetni: a sport mint látványosság; és a rendszeres, nem versenyszerű sportolás. A vizsgált közösségben csak 3 személy sportol rendszeresen. Valamennyien férfiak, és különböző korosztályhoz tartoznak. A nők esetében az aktív sportolás elterjedését akadályozzák a megcsontosodott társadalmi szokások. Egyáltalán, a nőknél bizonyos fajta idegenkedés, ellenszenv tapasztalható a sporttal szemben, nemcsak az aktív, hanem a passzív tevékenység esetében is. A sportolás megszerettetésében igen jelentős feladat hárul az iskolára. Ugyanakkor az érdeklődés felkeltésében nagy szerepet játszik a televízió. Ritkán fordul elő, hogy valaki meghallgatná a rádió sportműsorát, ugyanakkor egyre többen nézik végig ugyanazt a programot a tévében.

4. Turizmus

A turizmus megítélésében nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a fajta tevékenység Lengyelországban nagy múltra tekinthet vissza. A turizmusnak három fajtáját különböztetjük meg:¹⁹ üdülés; országjárás; hétvégi kirándulás. A vizsgált esetekben a férfiaknak — egy kivételtől eltekintve — állandó mezőgazdasági munkán kívüli munkahelyük van. A nők többsége házasságkötés előtt szintén eljárt az iparba dolgozni. Valamennyiüknek volt, illetve van fizetett szabadsága. Összesen 16 személy, a 25 közül, dolgozott vagy dolgozik olyan munkahelyen, ahol fizetett szabadságot kap. Különbség azonban nincs a fizetett szabadsággal rendelkezők és az avval nem rendelkezők között. Szabadságát senki sem veszi ki egyszerre, hanem egy alkalommal csak 2—3 napot. Ezt az időt sem pihenésre használják. A szabadságot a legnagyobb mezőgazdasági munkák idején veszik ki: aratáskor, szénakaszáláskor, behordáskor.²⁰ Abban az esetben, ha az illetőnek nincs saját gazdasága, a szabadság idején különmunkát vállal vagy rokonoknak, szomszédoknak segít más szolgálatokért cserébe. A fiatalok szabadságának felhasználása ettől eltérő. A szabadság egy részében a gazdasági munkákban segítenek otthon, de legalább 4—5 napot hosszabb kirándulások, más helységeken lakó rokonok meglátogatására fordítanak. A háziasszonyok még névleges szabadságidővel sem rendelkeznek. Legfeljebb 3—4 évben egyszer,

¹⁹ KAMIŃSKI, A., 1965, 149.

²⁰ „Van 26 nap szabadságom. Nem veszem ki egyszerre, hanem pár naponként aratáskor, behordáskor. Szabadság alatt itt nem lehet elutazni. Mit csinálnánk az állatokkal?” (F. G. férfi, szül. 1927.)

pár napos rokonlátogatások adódnak. Ismervén a falusi családok életmódját, nem elképzelhetetlen — legalább is egyelőre —, hogy a fiatalok családalapítás után, a mostani családoso khoz hasonlóan használják fel a szabadságukat. Az elsődleges visszatartó erő a gazdaság, de az igény, a törekvés a szabadság pihenésre való felhasználására sem alakult még ki. Gátló tényezőként hat a pénz felhasználásáról kialakított értékrendszer is.

Mind az anyagi eszközök, mind a rendelkezésre álló szabadidő szempontjából nagyobb lehetőségek vannak 2—3 napos kirándulások szervezésére. Az 50-es évek végétől a helyi szervezetek, intézmények, a brennaiakat foglalkoztató ipari vállalatok országjáró, honismereti kirándulásokat szerveznek. Ezeken nemcsak az említett intézmények tagjai, hanem azok családtagjai is részt vesznek. Az adatközlők közül csupán ketten nem éltek az adott lehetőségekkel. Mindkettő középkorú, rendkívül hagyományos életmódot képviselő nő. Így bátran beszélhetünk ennek a hasznos szabadidőtevékenységnek általánossá válásáról a vizsgált faluban. A vizsgálatba bevont személyek átlag 2—4 alkalommal éltek a pihenést, szórakozást, önművelést egyaránt nyújtó honismereti kiránduláson való részvétel lehetőségével. A megkérdezettek 15 százaléka évente több alkalommal vesz részt ezeken a kirándulásokon, de ez a szervező intézményekben betöltött funkciójukkal függ össze. A házasságkötést követő 5—6 év során a nők hosszabb kirándulásokon nem vesznek részt. A helyi szervezésű kirándulásokon általában csak nők vagy csak férfiak vesznek részt, attól függően, hogy milyen intézmény a szervező. Egy-egy honismereti kirándulás során a szabadidő mindhárom funkciója érvényesül.

5. Társasélet

A legkevésbé ceremóniális, a leggyakoribb társas érintkezési forma falun a *szomszédolás*. Az a vélemény uralkodik, hogy csak szükség esetén járnak a szomszédok egymáshoz, ha valamit kölcsönkérnek, segítséget kérnek, de az üres perceket nem ily módon töltik el. Megfigyelések csak részben igazolták ezt a véleményt. A legszívesebben az idős gazdák töltik együtt az estét, megbeszélve a gazdasággal kapcsolatos problémákat, és a legújabb politikai eseményeket. Gyakori, hogy a nők téli délutánokon egy-egy háznál többen összejönnek, kötnek, horgolnak, varrnak. A szomszédok között alkalom nyílik az információk kicserélésére az úton való találkozás során, az üzletben, templomból jövet, ipari munka idején.

A szabadidő meghatározásánál az előzőekben kitértünk arra a véleményre, amely a faluban elintézendő dolgokra szánt időt szabadidőnek

tekinti. Ez a vélemény általános. Az idetartozó kötelességeknek, kötelezettségeknek az elvégzése a háziasszonyoknak naponta minimálisan fél órát, a férfiaknak havonta néhány órát vesz igénybe. A férfiak esetében nem rendszeres elfoglaltságokról van szó. A bevásárlások, hivatalos ügyek intézése stb. miért nem olyan fárasztó, mint a városi ember számára? Miért tekintik az erre fordított időt szabadidőnek? Falun az emberek között a közvetlen jellegű érintkezési típus az uralkodó, míg városon sokkal gyakoribbak a közvetett érintkezések. A funkcióval kapcsolatos érintkezésnek (hivatalban, üzletben stb.) falun szintén közvetlen érintkezés jellege van. Ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy ezek az emberek nemcsak járókelők, hanem egyúttal szomszédok, rokonok, ismerősök is.²¹ Az értékelés kialakulásában annak a ténynek is szerepe van, hogy a falusi embert kevesebb benyomás éri, mint a városit. Felvetődik a kérdés: miért gondolkoznak így a falu határain kívül dolgozók is? A falu számukra nemcsak lakóhely. Egész életük e lokális közösséghez kötődik, annak szabályai szerint, annak kerekein belül valósul meg.

6. Tömegkommunikációs eszközök

Ha az utóbbi 25 év eseményeit vizsgáljuk a szabadidő-tevékenységek alakulása szempontjából, első helyre kívánczik a tömegkommunikációs eszközök elterjedése. Ma már mindennapos forma a sajtótermékek olvasása, a rádió hallgatása és a tévé nézése — a szabadidő eltöltéseként.

Olvasás. Már a háború befejezését követő hónapokban elkezdődött az újságelfizetés népszerűsítése. Általánossá vált legalább egy politikai napilap járatása minden családban. Idővel más intézmények is bekapcsolódtak az akcióba. 1971 májusában 25 családból 21 fizetett elő különböző újságokra, a többiek elárusítóhelyeken szerezték be. Az adatközlők 70 százaléka mindennap elolvassa a megvásárolt napilapot, a többiek szombatra, vasárnapra hagyják. Télen mindenki talál időt a napi sajtó átnézésére. Míg nyáron a felgyülemlett napilapok átnézése esetleg vasárnapra marad, addig a hetilapok, folyóiratok a téli estéken szolgálnak olvasmányul. Általános tendencia, hogy a férfiakat jobban érdeklik a napi hírek, mint a nőket. A férfiak mindig találnak maguknak időt arra, hogy átnézzék az aznapi sajtót, például étkezés idején, az autóbuszon munkába menet vagy jövet. A családi munkamegosztás következtében a nőknek csak este vagy vasár-

²¹ „Itt az ember ismerősökkel találkozik, elbeszélget velük, nem úgy mint a városban. Ott az ember a hivatalnokokat nem ismeri, az utcán is rengeteg az ismeretlen.” (Z. H. nő, sz. 1931.)

nap jut erre idejük. A rendszeres olvasók, a férfiak, fiatal nők, illetve az idős generáció tagjai. A legkevesebb idejük az újságolvasásra azoknak a nőknek van, akik a gazdaságban dolgoznak és háztartást vezetnek. A legkedveltebbek azok a cikkek, amelyek a nemzetközi élet eseményeiről adnak hírt, valamint a mezőgazdasági és háztartási tanácsok. A hetilapok, folyóiratok vásárlásánál meghatározó szempont a gyakorlati jelentőség. Sokkal kedvezőtlenebb a helyzet a könyvolvasás terén, amely több időt, türelmet, és magasabb intellektuális szintet követel, mint az újságolvasás. Habár a könyvolvasás időigényes tevékenység, mégis a vizsgált közösségben nagyobb szerepe van az érdeklődés hiányának, mint az időhiánynak. A megkérdezettek 35 százaléka olvas könyvet rendszeresen. Egy-két családban téli estéken a gyerekek iskolai könyveiből olvasnak fel. Két családban mezőgazdasági szakkönyvekből álló házikönyvtár van. A leggyakrabban azt olvassák, ami kéznél van. A gyerekek kötelező olvasmányait, szomszédoktól, munkatársaktól kölcsönzött könyveket. Csupán hárman tagjai a helyi könyvtárnak. A legkedveltebbek a romantikus tárgyú regények, útleírások, krimik. Az újságolvasással ellentétben a könyvolvasás mindenekelőtt a szórakozás funkcióját tölti be.

Rádió, tévé. Minden családban van rádiókészülék. Még 1945-ben minden házban felszerelték a vezetékes rádiót, majd a villamosítással, 1953 óta folyamatosan, párhuzamosan megjelentek az új típusú rádiókészülékek. A rádiót reggel bekapcsolják, és az kivéve a tévézés idejét, egész nap szól. A rádióhallgatással kapcsolatban két tendencia érvényesül. 1. A rádió egész nap szól, egyes adásokat meghallgatnak, miközben olyan munkát végeznek, amely nem köti le teljesen a figyelmüket; 2. vagy a rádióhallgatást nem kísérik más tevékenységek. Az első típust kizárólag a nők képviselik. Főleg télen, kézimunkázás közben szívesen hallgatják a rádió műsorát. A második lehetőséget egy-két háziasszonytól eltekintve, férfiak használják ki. A szabadidő-mérleghez napi fél-, télen átlag egy órával járul hozzá ez a tevékenység. A rádióhallgatásra este, vacsora után kerül sor. A rádióhallgatás abban az esetben tartozik a szabadidő kategóriájába, amennyiben elsődleges tevékenység. Ezt a véleményt juttatták kifejezésre az adatközlők. Az utóbbi 25 évben a rádióhallgatás állandó és általános elemmé vált a napi szabadidő felhasználásában. A passzív pihenés mellett nincs még egy olyan tevékenység, amelyről ugyanezt el lehetne mondani. Azonban a tévé konkurenciát jelent, nemcsak a mozira, hanem a rádiózásra nézve is. Általános jelenség, hogy ott, ahol tévé van a családban, kevesebbet hallgatják a rádióműsort. A legközkedveltebbek a rádiójátékok, szórakoztató műsorok, napi krónikák és a mezőgazdasággal foglalkozó adások. Az esti rádióhallgatást az aktív pihenés fontos formájaként értékelik. Szeretik a rádió mező-

gazdaságról szóló adásait, mert sok hasznos, alkalmazható tanács hangzik el benne. A reggeli vagy az esti krónikát mindenki meghallgatja. Kedvelik a népzénét, a fiatalok pedig a tánczenét. Amint ebből a rövid áttekintésből kitűnik, a különböző rádióadásokat — tartalmuktól függően — pihenésnek, szórakozásnak, az önképzés formájának tekintik. A rádió szerepének tárgyalása során elsődleges célunk volt a szabadidőre gyakorolt hatásnak vizsgálata. Ezentúl jelentős a rádió másodlagos szerepe; az, hogy más tevékenység kísérője. A rádió jelenlétének hatása van az egyes szokások hagyományos lefolyásának a megváltoztatására (pl. tollfosztás). A rádió legnagyobb eredménye, hogy megteremtette a külvilággal a falusi ember számára az állandó kapcsolatot.

A legtöbb időt lekötő szabadidő-tevékenység, amely a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével függ össze, a tévézés. 1965-ben vásárolták Brennában az első tévékészüléket. 1971-ben az adatközlők 35 százalékának otthonában már volt tévé. Azok a családok, amelyeknek nincsen készülékük, az érdekesebb adásokat rokonoknál nézik meg, ha azok a közelben laknak. Szomszédokhoz csak három család jár tévét nézni, azok sem rendszeresen. Nyáron természetesen kevesebb idő jut tévézésre, mint télen. A nagy mezőgazdasági munkák idején a tévézés az esti híradó, és esetenként egy-egy érdekesebb film megtekintésére korlátozódik. A tévé vonzerejére jellemző, hogy még nyáron is, amikor minimális szabadidővel rendelkeznek a falusi emberek, találnak arra lehetőséget, hogyha többet nem is, de átlagban naponta fél órát a tévé előtt töltsenek. Természetesen ez más szabadidő-tevékenységek rovására történik. A tévézésre szánt idő télen megsokszorozódik, a tevékenység általánosabbá válik. Érvényesül a tévé előnye más elfoglaltságokkal szemben, nem kell otthonról kimozdulni, a család együtt van, a program olyan összetételű, hogy mindenki talál benne magának megfelelőt. A tévékészülékkel rendelkező családokban igen jelentős az aránytalanság a tévézés és más szabadidő-tevékenységek között. Vasárnap, amikor minden családban legnagyobb a szabadidő mennyisége, a tévézés foglalja le a legtöbb időt, kiszorítva más tevékenységeket. Ha többen nézik a műsort, az adás után gyakran alakul ki vita a látottakról. Ezeknek a beszélgetéseknek önművelő, gondolatébresztő szerepe jelentős. Az adatközlők 30 százaléka csak alkalmanként nézi a tévé műsorát. Melyek a legkedveltebb műsorok? Vasárnap délután az érdeklődéstől függetlenül minden programot végignéznek, míg hét közben az esti híradót, esetleg egy-egy filmet. Akik nem otthon nézik a műsort, azok a sportközvetítéseket, filmeket részesítik előnyben.

Mozi. A háború után nyílt először lehetőség a falvakat járó vándormozi révén a film megismerésére. A faluban 1955 óta van rendszeres vetítés.

A tanulóifjúság s a felnőtt, még nem házas fiatalok alkotják az állandó közönséget. A mozinak gyakori látogatói még a gyermektelen fiatal házások. Hétköznapi moziba menni a fiatalok előjoga. Az idősebb korosztályba tartozóknak sem idejük, sem kedvük nincs az egész napi munka után az estét filmnézéssel tölteni. A középkorú családok embereket csak a nagy történelmi filmek vonzzák, mint a Keresztések vagy a Légió. A középgenerációból 6 házaspár egy-két éve még hetente, havonta egy alkalommal rendszeresen járt moziba. Valamennyien alkalmazottak, illetve ipari munkások. Ma már ez a helyzet is a múlté. Miután tévékészüléket vásároltak, ők is otthonülők lettek. Csak a különösen nagy propagandával körülvett filmeket nézik meg. A társadalmi normák tiltják, hogy házaspárok külön járjanak moziba. Az esetek többségében nem tudják egyeztetni szabadidejüket, vagy egyikük sem szereti ezt a fajta szórakozást. A mozihelyiség messze esik a falu egyes részeitől. Az autóbuszok este ritkábban járnak, így az oda-vissza út tovább tartana, mint maga az előadás. Ezek a tények is gátolják a mozi nagyobb látogatottságát. A vállalatok szerveznek dolgozói és azok családtagjai részére mozilátogatást a környező nagyobb városokba. Az adatközlők 60 százaléka vett részt ilyen jellegű filmvetítésen. A fiatalok közül hárman rendszeresen bejárnak a városi mozielőadásokra. A legnagyobb érdeklődés a történelmi és romantikus tárgyú filmeket kíséri.

Színház, hangverseny, kiállítások egyelőre még nem a tömegkultúra alkotóelemei, de össztársadalmi szinten nő azoknak a száma, akik élnek a lehetőségekkel. Magától értetődő, hogy a falusiak számára nincs olyan jelentőségük, mint a városiak számára, és ez még ott sem általánosan elterjedt szabadidő-tevékenység. Éppen ezért, ezeket a tevékenységeket részletesebben nem tárgyaljuk, mivel az adott közösség szabadidő-szerkezetében nincs jelentős szerepük, csupán egyedi esetek bemutatására vállalkozhatnánk.²²

A lekötött idő és a szabadidő határán húzódó tevékenységek

A szabadidő meghatározásáról szóló fejezetben — más szempontból ugyan — már szóltunk a fenti cím alatt jelölt tevékenységekről. Itt szeretnénk részletesebben kitérni ezeknek a tevékenységeknek szabadidő-jellemzőire.

²² „Lényegében szeretem a színházat, de a tévében nem nézem meg. Nincsenek azok a színészek, csak a színpadon látni.” (H. H. nő, szül. 1922.) — „A színházat jobban szeretem a mozinál, mert az csak szórakozás.” (A. P. férfi, szül. 1922.)

Legeltetés. Ezt a tevékenységet az idősebb korosztály szabadidőnek tekintti. A fiatal és középgeneráció munkának, habár utalnak arra, hogy legeltetés közben lehetőség nyílik bizonyos szabadidő-tevékenységekre is, a legelő elhelyezésétől, az évszaktól, időjárástól függően. Hétköznapi asszonyok és gyerekek, vasárnap a férfiak vannak kinn az állatokkal. Azokban a családokban, hol termelőmunkát már nem végző idős személyek is vannak, az ő feladatuk a legeltetés. Napos, meleg időben pihenni lehet a legeltetés mellett, esetleg olvasni; ősszel gombát, áfonyát szedni. A gyerekek közös játékokkal töltik az időt. Tábortüzet gyújtanak, krumplit sütnék stb.

Megvendégelés. A rokonok, szomszédok segítségével végzett munkát áldomás, egyes esetekben nagyobb szabású megvendégelés zárja le. A munka jellege és a család anyagi körülményei határozzák meg az ünneplés formáját. A segítők egyre inkább megkövetelik a vendégül látást minden közösen végzett munka után. Étekezés után a férfiak egy-két órát még az asztal mellett töltöttek beszélgetéssel.

Tollfosztás. Brennában még él, igaz megváltozott formában, a tollfosztóba járás szokása. A sok-sok téli estét kitöltő elfoglaltságot hagyományosan szabadidő-tevékenységnek tekintik. 1969–70 telén a megvizsgált családok 40 százalékánál volt tollfosztás. A családok 60 százaléka önerőből végezte el ezt a munkát, vagy idős személyeknek adta ki bér munkára. A tollfosztásra januárban, februárban kerül sor. Minimum 3–4, maximum 12–15 asszony jön össze egy-egy háznál. A munka egy helyen 3–7 napig tart. A tollfosztóban minden generáció képviselteti magát, többségük azonban idősebb asszony, akiknek ez az alkalom kifejezetten szórakozási lehetőséget teremt. Szívesen látott vendégek, mert a régi történetek, mesék stb. kifogyhatatlan ismerői. A tollfosztóban lehetőség nyílik a falu életének megbeszélésére, a hírek kicserélésére. Ha az asszonyokat érdeklő műsort sugároz a rádió, például hangjátékot, félbeszakítják a beszélgetést, meghallgatják a műsort, majd megbeszélik. Régen a fiatal lányok gyakran csak azért jártak el a tollfosztóba, hogy utána táncolhassanak, szórakozhassanak, hiszen az utolsó estére szokás volt zenészeket, legényeket is meghívni. A tollfosztás lassan elveszíti szórakoztató funkcióját, más, kifejezetten szabadidő-tevékenységek térhódítása következtében, és veszít hagyományos formájából is, a munka bérbeadásának elterjedésével.

Városba utazás. Az 1950-es évek elejére esik a legintenzívebb mozgás falu–város között. E kapcsolatok kiszélesedését több ok váltotta ki. A faluban a kereskedelmi hálózat nem volt kielégítő. Ugyanakkor a falun kívüli foglalkoztatottság növekedésével nőtt az igény és a kereslet a helyben elérhetetlen áruk iránt. A város megnövekedett felvevőerőt jelentett a mezőgazdasági termékeknek, amelyeket közvetlen a termelők adtak el

közvetítő intézmények hiányában. Ennek következtében mindenki, aki mezőgazdasági termékek előállításával foglalkozott, hetente több alkalommal is beutazott a városba. Az orvoshoz, gyógyszerért, adminisztratív ügyek elintézése végett ma is be kell menni. A helyi üzlethálózat kiszélesítésével, a szövetkezet tevékenységének növelésével, és az orvosi rendelőintézet megteremtésével csökkent ez a mozgás. Ma havonta átlag 1–2 alkalommal mennek be a városba különböző ügyek elintézése végett. Szórakozni, rokonlátogatóba, moziba, színházba ritkábban mennek be. Figyelemre méltóak azok a vélemények, amelyek a különböző ügyek elintézése után fennmaradó időre vonatkoznak. 10 százalék kivételével — akik örülnek, ha bemehetnek a városba — a bent-tartózkodás elveszett időnek számít. Csak akkor utaznak be, ha valami elintézni való van, és igyekeznek hamar visszatérni.

A gyerekekkel való foglalkozás. A gyerekekkel való foglalkozás a szülők kötelessége. Azonban akadnak olyan vélemények, amelyek ezt a tevékenységet a szabadidő körébe sorolják, e vélemény képviselői férfiak. Nem számítva a munka közti szünetet, amikor lehetőség nyílik a kisebbekkel való játékra, beszélgetésre a nagyobb gyerekekkel, a velük való foglalkozásra este és vasárnap kerül sor. Nyáron elmennek együtt az erdőre, télen szánkózni, síelni.

Éjszakai pihenés. Az adatközlők 50 százaléka a szabadidő körébe sorolja az éjszakai pihenést. Ezt tekintik a legeredményesebb pihenési formának. Ez a véleményük azoknak a férfiaknak, akik az iparban dolgoznak, és legalább 4 hektáron felüli gazdaságuk van, valamint feleségeiknek. A férfiak valójában két műszakban dolgoznak, de az asszonyokra is nagyon sok kötelesség hárul. Az a vélemény, amely az éjszakai pihenést a szabadidő kategóriájába sorolja, két aspektust foglal magába, amelyek a szabadidő felhasználásának lehetőségei és szükségletei szempontjából fontosak: a szabadidő az év egyes szakaszaiban az éjszakai pihenésre szánt időre korlátozódik; a fizikai munka olyan mértékben kimeríti az embereket, hogy nem ismerik el más szabadidő-tevékenységek rekreációs értékét.

Étkezés. Az étkezésre fordított időt pihenésnek tekintik. Ez a vélemény a paraszti munka jellegéből adódik. Az étkezés alkalmával végre lehetőség nyílik leülni, pihenni. Az étkezésre szánt idő szabadidő jellegét erősíti az újságolvasás, rádiózás, esetleges beszélgetés az étkezések alatt. A földdel nem rendelkező, ipari munkából élők is pihenésnek tekintik az étkezésre szánt időt.

Passzív pihenés. A hétköznapi szabadidő-tevékenységek között fontos helyet kapnak a passzív pihenés formái: napközi alvás, minden egyéb elfoglaltság nélküli üldögélés. Az egészségi állapottól, munkavégzéstől, a rendelkezésre álló időtől függően alakul a passzív pihenésre szánt idő, az egyes

csoportok között. Az ebéd utáni alvás, nyáron a ház előtti üldögélés, télen a külső élet szemlélése az ablakon át, gyakran tölti ki az idős emberek szabad idejét. Ha ritkán is jutnak hozzá, mégis sokra értékelik a passzív pihenés előbb felsorolt formáit a gazdasági munkával nagyon elfoglalt középkorú nők.

Adatszerűen nem lehet megállapítani, hányan, milyen gyakran töltik idejüket a kocsmban, presszóban italozással. Egy tény — valamennyien férfiak. Az érvényes társadalmi normák nem tűrik meg ugyanezt a nők esetében. Az adatközlők megállapítása szerint, az utóbbi 10 évben egyre nagyobb mértékben terjed a fiatalok között az alkoholfogyasztás, kocsmazás. Anyagiilag függetlenek, csökken a szülői akarat érvényesülése. A fiatalok egyrészt nem tudnak mit kezdeni szabadidejükkel, másrészt igénytelenek.

A szabadidő felhasználása vasárnap és ünnepnap

Szükséges, hogy külön tárgyaljuk a vasárnapi és ünnepnap szabadidő-tevékenységeket. Magából e napok funkciójából ered a megkülönböztetés szükségessége. A vasárnap a pihenést szolgálja. A szabadidő-tevékenységek, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból, különbözőek hétköznapi, illetve vasárnap. Az ünnepnapok funkciója eltér a vasárnapétól. Igaz, egyik is, másik is munkaszüneti nap, de az ünnepnapoknak esetenként más és más, eltérő tartalmi kiegészítője van, amelyet magáénak vall vagy az egész közösség, vagy annak egy csoportja.

Templomba járás. A kettős jellegűnek ítélt tevékenységek közé tartozik a templomba járás. Az adatközlők 50 százaléka értékeli így módon ezt a tevékenységet, azzal magyarázva, hogy kötelességet és pihenést jelent számukra. Az idősök valamennyien mindennap, a fiatalok és középkorúak általában minden vasárnap mennek templomba. A templomba menet és jövet csoportok alakulnak, ismerősök, rokonok, szomszédok találkoznak, beszélgetnek. A falu központjától távolabb lakóknak gyakran a vasárnap az egyetlen lehetőség, hogy falubeli emberekkel találkozzanak, megtudják, mi történik a faluban. Mise után a templom előtt gyülekeznek beszélgetni, itt nyílik lehetőség az ügyes-bajos dolgok elintézésére is.

Séta. Ezt a szabadidő-tevékenységet a vasárnap és ünnepnap aktivitások között tárgyaljuk, mivel hét közben nem fordul elő. Sajátságos vonása, hogy a nyári évszakra korlátozódik. Vasárnap, mise után, vagy a kora délutáni órákban az asszonyok kimennek a gyerekekkel az üdülőtelepek környékére megnézni, hogyan szórakoznak a vendégek, mivel töltik idejüket. Visszafelé betérnek a presszóba vagy valamelyik kertvendéglőbe. E tevékenység másik típusa az, amikor a házastársak vasárnap délután kimennek

a határba megnézni a vetést, termést, beosztani a következő heti munkát. Nem sikerült megállapítani e tevékenység gyakoriságát, előfordulásuk esetleges. Említésre méltó jelenség, hogy a központtól távolabb eső falurészben a társadalmi norma tiltja az asszonyoknak az öncélú sétát. Otthon, a kertben ülve, vagy az ablak mögül szemlélik, megjegyzésekkel fűszerezve, az úton elhaladókat, nyáron főleg az üdülővendégeket. Az idősebb generáció tagjai, vagy akiket jobban leköt a mezőgazdasági munka, szívesebben töltik a vasárnap délutánt a kertben üldögélve vagy a tévét nézik, vendéget fogadnak.

Társasélet. A társadalmi kapcsolatok új formája legvilágosabban azoknál a fiataloknál figyelhető meg, akik az iparban dolgoznak. A fiatalok társaságában egyre nagyobb, fontosabb helyet kapnak a barátok, ismerősök, munkahelyi kollégák. Az idős, mindig a saját gazdaságukban dolgozó emberek vagy középkorú, a háztartásban, családi gazdaságban dolgozó asszonyok nem különböztették meg az ismerős fogalmát a szomszédétól. Az adatközlők másik csoportja tartalmilag pontosan megkülönböztette egymástól a két fogalmat, de ismerőseikkel nincs olyan közös programjuk, amely a szabadidő-tevékenységek közé tartozna.²³ Az adatközlők 40 százaléka élénk kapcsolatot tart fenn munkahelyi kollégákkal, ismerősökkel. Hét család közülük átlagban havonta egyszer közös programot szervez ismerőseivel. Leggyakrabban névnap, születésnap szolgál alkalmul az összejövetelre, nyári délutánokon közös kirándulásokat szerveznek a környéken vagy az étteremben töltik a szombat-vasárnap estét. A mindig vasárnap megtartott otthoni összejöveteleken az ismerősökön kívül rokonok is részt vesznek. A hagyományos kapcsolatok nem alakulnak át gyökeresen, hanem módosul, kiszélesedik az érintkezők köre. Az otthon tartott összejövetelek nagyjából azonos formára épülnek. Vasárnap kora délután jön össze a társaság. Miután a háziasszony feltálalta az uzsonnát, italozás mellett folyik tovább a beszélgetés a késő esti órákig. Bekapcsolják a televíziót, akit érdekel a műsor az nézheti, a többiek beszélgetnek a fiatalok táncolnak.²⁴

A faluközponttól távolabb lakók, ha lejönnek a faluba, esetenként meglátogatják ismerőseiket is.

Négy család szorosabb barátságot kötött üdülővendégekkel. Évente egy-egy alkalommal felkeresik a városban új barátaikat. Ez kitűnő alkalom az övékétől eltérő környezet megismerésére, szórakozásra.

²³ „A szomszédokhoz, bátyámhoz, sógoromhoz járok, de kollégákhoz nem. Egész nap velük vagyok, ez elég.” (J. G. férfi, szül. 1912.)

²⁴ „Ez egyrészt kötelesség, mert ha meghívnak, nem illik nemet mondani, de szórakozás is, mert vidáman vagyunk, elbeszélgetünk. (H. H. nő, szül. 1922.) — „Sok hasznát ad, mert sok dolgot el lehet intézni az ismerősök által, de szórakozás is.” (F. G. férfi, szül. 1930.)

Az összejövetelek funkcióját elemezve kiderül, hogy azok — az igényeket kielégítő — szórakozási, pihenési alkalmak. Ez utóbbiakon kívül olyan motívumok is felszínre kerültek, mint érdek, kötelesség.

A brennai szállodában étterem is, presszó is működik. A presszót hétköznap rendszertelenül ugyan, a megkérdezettek többsége, 60 százaléka látogatja. Ez a tevékenység jellegében eltér a hasonló városi példától. Betérnek a presszóba valamit enni vagy inni azok, akik a faluközponttól távol laknak és lejönnek valamit elintézni. A férfiak hétköznap is gyakrabban látogatják, habár az ő esetükben a presszó a kocsrát helyettesíti. Hányan és milyen gyakran töltik így idejüket, nem lehetett megállapítani. Vasárnap más jellege van ennek a szórakozásnak. Mise vagy ebéd után a család együtt ül be a presszóba. Ismerősökkel, rokonokkal itt beszélnek meg a találkozót.²⁵ A megkérdezettek 30 százaléka egyáltalán nem látogatja a presszót, szinte kivétel nélkül idős és középkorú nők tartoznak ebbe a csoportba.

Az étteremben minden szombat és vasárnap este van tánc, az adatközlők közül csak két fiatal, gyermektelen házaspár vesz részt rendszeresen ezeken a rendezvényeken. A pavilon megnyitása előtt a kocsmákban tartottak nagyobb ünnepek alkalmával táncos összejöveteleket.

Az 1960-as évek második felétől kezdődően szerveznek a faluban „házi bulikat”. A városban tanuló, dolgozó fiatalok voltak a kezdeményezők, amely példát követték a fiatal házaspárok. A szülők szívesen beleegyeznek ezeknek az összejöveteleknek a megtartásába, hiszen így az ő felügyeletük mellett szórakoznak a fiatalok.

Az iskola minden évben megrendezi a szülők bálját. Hagyományos immár a sportolók és a tűzoltók bálja is. A szövetkezet, a szülői munkaközösség biztosítja a szilveszteri szórakozás szervezett formáját. A nyári szabadtéri ünnepélyeket elsősorban az üdülővendégek szervezik, nem zárt körben, részt vehetnek rajta a falu lakói is. A sportolók bálját, a szülők bálját, a nyári szabadtéri ünnepélyek többségét az 1950-es évektől szervezik. A legújabb forma a szilveszteri bál, egyelőre kevésbé népszerű. A táncos szórakozás új lehetőségeként jelentkeznek a munkahelyi rendezvények. Ezeket szívesen látogatják abban az esetben, ha a rendezvény időpontja alkalmazkodik a mezőgazdasági munkák ritmusához, és a vállalat biztosítja az utazást. Az iskolai bálon való részvételt a szülők kötelességüknek tartják. Kivétel nélkül minden házaspár talál erre az alkalomra időt, és nem sajnál

²⁵ „Ha a fiam vasárnap meghív bennünket kávéra, süteményre, csak akkor megyünk a presszóba. Kellemes ott. Az ember kicsit elüldögel nyugodtan, valamit lát, megtud. Mindig adódik valami szórakozás.” (A. H. nő, szül. 1916.)

ják az anyagi kiadást sem.²⁶ Kötelességből mennek, de az összejövetel kellemes hangulata biztosítja a szórakozás jelleget. A tűzoltók bálján és a szabad téri ünnepélyeken való részvétel nem rendszeres. Esetenként évekig nem mennek el egyikre sem, majd szinte törzsvendégként részt vesznek valamennyin. Általános jelenség, hogy a kisgyermekes családok nem engedhetik meg maguknak ezt a fajta szórakozást. Leginkább a gyermektelen házaspárok és a 30—35 éven felüliek vesznek részt a rendezvényeken. A báljellegű táncos szórakozásokon való részvétel gyakoriságát döntően befolyásolják az anyagi természetű kérdések. Egy-egy ilyen rendezvényen nagyobb társaságban szórakoznak, ami több pénzbe kerül. Formailag is megváltoztak a táncos-zenés rendezvények. Egyre inkább hasonlítanak az ismeretvárosi képhez. Kifejezést nyer ez az emberek magatartásában, öltözetükben, a zene jellegében stb. A rendezvények velejárója a túlzott alkoholfogyasztás.

Családi, egyházi és állami ünnepek

Napjainkban a következő családi ünnepekről emlékeznek meg: esküvő, keresztelő, elsőáldozás, illetve konfirmálás, születésnap, névnap, házassági évforduló, és a gyerek első születésnapja. A családi, egyházi és állami ünnepek megtartása, az azokon való megjelenés nem mindig történik szabad akaratból. Sok esetben a szokás, az uralkodó társadalmi normák betartása az indíték. Éppen ezért, a szabadidő-tevékenységeknek ennél a csoportjánál különös figyelmet fordítottunk azokra a véleményekre, amelyek az egyes tevékenységek értékelésére vonatkoznak.

A lakodalom és a keresztelő egyike a legrégebb családi ünnepeknek. A szülőknek és a fiatal párnak a lakodalom életük kiemelkedő eseménye, a nagyszámú vendégsereg egyik legkedvesebb szabadidő-tevékenysége. A lakodalomnak mint szórakozási formának a megítélésében történt változást a legjobban a háború előtti és a ma szervezett lakodalmak jellegének az összehasonlítása adja vissza. Még 10—15 évvel ezelőtt is egy-egy lakodalomba mindenki elmehetett, akinek kedve volt táncolni, szórakozni. Azóta a szórakozás más, újabb formái hódítottak teret, és ennek következtében megszűnőben van a lakodalom hagyományos funkciója²⁷.

²⁶ „Egyedül az iskolai bálra megyünk el. A gyerekek kapnak utána karácsonyra ajándékot, kirándulást szerveznek nekik a bevételből. Főleg azért megyünk, hogy ne legyen kellemetlenségük.” (J. K. nő, szül. 1930.)

²⁷ „Ma csak a meghívottak jönnek el. Ma azt mondják, hogy zártkörű. Az emberek nem kíváncsiak annyira a lakodalomba, legfeljebb az ablaknál nézelődnek.” (A. P. nő, szül. 1936.)

Vendégek hívása az elsőáldozás, illetve a konfirmálás alkalmából, 5–7 éve jött divatba. Nincs ma olyan család, amelyik ne várna vendéget erre az alkalomra. A keresztszülőkön kívül a rokonokat, szomszédokat hívják meg. Az elsőáldozás, illetve a konfirmálás alkalmából rendezett összejövetel presztízsjellegét öltött.²⁸ Ha ma valamelyik család ezt az eseményt szerényebb keretek között ünnepli meg, annak csak anyagi akadályja van. Minél több a vendég, minél gazdagabb az asztal, annál nagyobb a szülők öröme, megelégedése. Nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek is, hogy ezek az események jó alkalmat nyújtanak a tágabb értelemben vett család együttlétének, a családi összetartozás tudatának erősítésére.²⁹

A háború előtt csak a József- és János-napot ülték meg. A névnap megünneplésének akkori formája eltért a maitól. Napjainkban — ugyanúgy, mint az elsőáldozást — illik a szülők, egy-két helyen már a gyerekek születésnapját, névnapját is megtartani. A vizsgált esetekben csupán 5 családban nem találkoztunk ezzel a családi ünnepel, amelynek oka elsősorban az anyagi eszközök hiánya.³⁰ Otthon, az ismerősök, rokonok körében tartják a névnapot vagy születésnapot. A fiatalok, a nem mezőgazdaságban dolgozó középkorúak szívesen hívnak meg erre az alkalomra ismerősöket, kollégákat is, míg az idősebb emberek születésnapját vagy névnapját csak családi körben tartják meg.

Három éve jött divatba, hogy a gyerek első születésnapjára vendégeket hívnak. Ez a családi ünnep lassan szokássá alakul. Ha az anyagi lehetőségek engedik, erre az alkalomra a szűkebb család tagjait meghívják. Az esemény megünneplése egyik példája a fiatalok által elfogadott új életmódnak, annak formája pedig arra enged következtetni, hogy becsülik, fontosnak tartják a családi kötelekeket is.

Az 1960-as évek elejétől kezdődően találkozunk a házassági évforduló ünnepélyes formában való megemlékezésével. Nagy családi összejövetel formájában ünneplik meg a szülők házasságkötésének 25., 30. és 50. évfordulóját. Ennek a családi ünnepnek a tartalma az adatközlők szerint a szülők iránti tisztelet kimutatása, kiemelve a két ember életének oly fontos eseményét. A házassági évfordulót családi körben ünneplik meg, de az esemény jelentőségét igyekeznek a külsőségekben is kifejezésre juttatni. Ezek az

²⁸ „Amikor én konfirmáltam, az anyám semmit sem csinált. Már most gondolkodom, ha a fiamra kerül a sor (3 év múlva), nekem is vendégeket kell hívni, ki kell tennem magamért.” (A. P. nő, szül. 1936.)

²⁹ „Kötelesség erről megemlékezni. Együtt van a család és együtt szórakozunk.” (Z. H. nő, szül. 1931.)

³⁰ „Születésnapot, névnapot mi nem ünnepljük meg. Állandóan hiányzik a pénz.” (H. H. férfi, szül. 1924.)

összejövetelek szilárdítják a családi köteleket, és ezért a szabadidő felhasználásának nagyon értékes formájaként tartják számon.³¹

Ünnepélyes keretek között a következő egyházi ünnepeket tartják meg: karácsony, újév, háromkirályok napja, húsvét, pünkösd, úrnapja, Szent János-napi búcsú és mindenszentek. Azokat az egyházi ünnepeket, amelyeket mint munkaszüneti napot a háború után megszüntettek, a nem kötött munkaidőben dolgozók ugyanúgy megtartják, mint korábban.³² Karácsony, újév, húsvét a családi találkozásokra, összejövetelekre ad alkalmat.³³ Még húsz évvel ezelőtt is ezeknek a látogatásoknak más jellegük volt, mint ma. Így pl. a karácsonyi látogatást nem annyira családi összejövételnek lehet nevezni, mint inkább az István napján történő köszöntés szokásának. Ugyanez vonatkozik az újévi látogatásokra is. Az ünnepekkel kapcsolatos egyházi szertartások, szokások megtartása után fennmaradó szabadidőben a rokoni látogatáson kívül, lehetőség nyílik passzív pihenésre, olvasásra, rádiózásra, tévézésre. Az ünnepek a pihenést, szórakozást jelentik a szabadidő szempontjából.³⁴

Május 1. és július 22., a két állami ünnep a vizsgált közösség valamennyi tagjánál még nem tudatosodott ünnepek. Ha ezeken a napokon sürgős mezőgazdasági munka adódik, akkor ugyanúgy dolgoznak, mint hétköznap. Ellenkező esetben, a szokásos szabadidő-formákkal találkozunk.

Az ünnepek értelmét, jelentőségét sommásan a következőképp fogalmazta meg egy parasztasszony: „A nagyobb ünnepekről, eseményekről meg kell emlékezni, mert az élet egyhangú lenne, ha az ember csak dolgozna.”

³¹ „Ez inkább szórakozás. Az ember a pénzt a családra költi. Az egész család együtt örül.” (M. M. nő, szül. 1933.)

³² „Ez számomra megszokás. Minek ilyenkor dolgozni, ha anélkül is megvagyok. Legalább pihentebben látok munkához.” (H. H. nő, szül. 1922.)

³³ „István napján összejön a család. Elüldögélünk, a férfiak isznak, beszélgetnek. Jó, hogy így összejövünk, mert család nélkül az ember elveszítettnek érzi magát. (J. K. nő, szül. 1930.)

³⁴ „Az ünnepek kellemesség és pihenés. Előbb az ember kidolgozza magát, azután az ünnepek alatt pihen, szórakozik.” (G. W. nő, szül. 1946.)

Piroska Szabó

CHANGES IN THE TIME AND LABOUR RELATION IN A POLISH VILLAGE

After the Second World War, the economic and social changes, the intensive industrialization, the accelerating urbanization process, all these called attention to the necessity of researching into ethnographic changes. As a result of the researches, the question of leisure time has come to the foreground. The change in the way of life of the peasant society and/or those living in the villages resulted in not only the ousting ceasing and functional changing of the traditional elements, but also in the appearance, gaining ground and becoming general of a whole series of phenomena new in the life of the village.

The research took place in a village of Southern Poland (Brenna, Czeszyn borough). The village of 4300 inhabitants is a highland settlement, with a population traditionally engaged in agricultural labour. Nevertheless, at the time of the authoress' field-work (1969 to 1970) the main source of income of nearly 75% of the population was industrial labour, since more than three fourths of the male population undertook permanent labour of industrial character, besides small-scale agricultural farming.

The authoress extended her investigations to 10% of the population. The results include the distribution of data according to the existence and size of smallscale farms as well as according to the age and sex of the population, and cover the period of the past 30 years.

The research had two main directions: (i) the spreading of the concept of leisure time in minds and (ii) the quantity of leisure time; the structure, contents and function of actions.

Leisure time had no place in the traditional peasant way-of-life, but parallel with the latter's disintegration, the concept of leisure time gained a footing in the consciousness of the society observed. At the same time, the quantity and utilization of leisure time here, differently from the town pattern, are in accordance with the rhythm of agricultural work. The structure of leisure time activities is strongly influenced by the distribution according to sexes, and considerably changes according to week-days and holidays. The forms of leisure-time activities change on a narrow scale.

IRODALOM

- DANECKI, J.
1964 *Problemy czasu wolnego w warunkach miejskich*. Studia Socjologiczne. Nr. 2 (13). 123—167.
- DOBROWOLSKI, K.
1958 *Chłopska kultura tradycyjna*. Etnografia Polska. 19—56.
1961 *Studia nad teorią kultury ludowej*. Etnografia Polska. IV. k. 15—90.
- GAŁAJ, D.
1965 *Zmiany społeczne na wsi w Polsce Ludowej*. In: *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*. W-w.
- GAŁĘSKI, B.
1966 *Socjologia wsi — pojęcia podstawowe*. W-w.
- GŁADYSZ, M.
1959 *Kultura ludu śląskiego*. In: *Górny Śląsk*. Poznań.
- GRUSZYN, B.
1970 *Czas wolny — aktualna problematyka*. W-w.
- JAGIEŁŁO-ŁYSIOWA, E.
1960 *Zawód rolnika oraz czas wolny w świadomości starszego i młodszego pokolenia wsi*. Wieś Współczesna. Nr. 12. 45—67. 1961. Nr. 1. 72—90.
- KAMIŃSKI, A.
1965 *Czas wolny i jego problematyka społeczno wychowawcza*. Wrocław.
- ŁAPIŃSKA, K.
1964 *Czas wolny mieszkańców wsi*. Roczniki Socjologii Wsi. 1. k. 139—148.
- 1964 *Wolny czas młodzieży wiejskiej*. Wieś Współczesna. Nr. 7. 75—88.
- 1968 *Czas wolny w świadomości społecznej mieszkańców wsi*. Etnografia Polska. XII. k. 67—85.
- MALICKI, L.
1947 *Materiały do kultury społecznej górali śląskich*. Prace i Materiały Etnograficzne. 6. k. 77—126.
- NOWAKOWSKI, S.
1957 *Czas wolny od pracy — zagadnienie cywilizacji nowoczesnej*. Kultura i Społeczeństwo. Nr. 3.
- SKÓRZYŃSKY, Z.
1965 *Miedzy pracą a wypoczynkiem — czas „zajęty” i czas „wolny” mieszkańców miast w świetle badań empirycznych*. Wrocław.
- SUCHODOLSKI, B.
1958 *Próba typologii wczasów*. In: *Oświata i kultura dorosłych*. W-w. 271—286.
- TOTI G.
1963 *Czas wolny*. W-w.
- TUROWSKI, J.
1964 *Przemiany wsi pod wpływem zakładu przemysłowego*. W-w.
- ZAJĄCZKOWSKI, A.
1959 *Badania nad czasem wolnym*. Przegląd Socjologiczny. XII. k. Nr. 2. 126—129.

MUNKAERŐ ÉS MUNKASZERVEZET A MAGYAR PARASZTOK RÉTGAZDÁLKODÁSÁBAN

A) A MUNKAERŐ BIZTOSÍTÁSA

1. Általában

A rétgazdaságban foglalkoztatott munkaerő biztosítása minden korszakban és minden üzemtípusban a gazdaság vitelének, szervezésének kulcskérdése volt. A feudalizmus hosszú századaiban ez a kérdés másképpen vetődött fel a robotoltató földesúri üzemek, mint a munkaszolgáltatásai miatt időnként saját gazdaságát elhanyagolni kénytelen jobbágy gazdaságában. Nem szabad azonban azt gondolni, hogy a robot mint feudális munkajáradék végig kizárólagosságot élvezett, hiszen meglepően hamar megjelentek a bér munka különböző formái.¹ Ezek közül a részes munka, a napszámos és a szakmányos munka kiemelten szerepel a későbbiekben, de hangsúlyozni kell, hogy az uradalmi szénagazdaságban egyéb bér munkás csoportok is szerephez jutottak. Bérese, uradalmi cselédek esetenként szintén végeztek réttisztogatást, sáncolást, szénahordást stb. A Festetics-uradalom csurgói ispánja 1766-ban így panaszkodott: „Szentmiklóson tisztartó úr szénahordásra 13 szekeret küldött, de a béreseknél nem sok hasznát veszem . . .”² Bizonyos azonban, hogy ezt az uradalmat nem lehet alapul venni, hiszen már 1766-ban közel 200 konvenció cselédet tartott, 1848-ban pedig már csaknem 1500 fizetett tisztje és cselédje, bérese volt.³

A rétgazdaság egyes munkálatainak munkaerő-szükségletére, illetve az uradalmi munkaszervezés méreteire vet fényt a Sárospatak-regéci uradalom 19. század eleji kimutatása. Eszerint a gazdaság 431 kaszás rétének évi munkálataira előírányoztak:⁴ (A táblázatot lásd a 104. lapon.)

A berki uradalom (Somogy m.) 1839-ből fennmaradt számításai szintén igen tanulságosak. Összesen 537 hold rétről kellett gondoskodniok. Az *előfű* kaszálására holdanként 2 kaszást számítottak, ehhez tehát 1075 kaszásnapra volt szükség. A sarjúhoz 2 holdanként 3 kaszást véve 805 kaszás

¹ Összefoglalóan: SÁPI Vilmos, 1967.

² SZÁNTÓ Imre, 1954, 159.

³ SZÁNTÓ Imre, 1954, 158.

⁴ OLÁH József, 1960, 322.

	Marhás nap	Gyalogos nap
a) Tisztítás s jó rendben tartásra	12	68
b) Kaszálásra	—	560
c) Szénagyűjtésre	—	560
d) Szénaforgatásra	—	110
e) Kazalberakásra	—	60
f) Szénahordásra	129	22

kellett. Egy hold rét gyűjtésére, a széna szárítására, boglyázására 4 „kézi munkás” kellett, ezért a kétszeri gyűjtéshez 4298 kézi napszámot vettek tekintetbe. A behordást majorsági igaerővel és béresekkkel végezték, de ehhez is kellett fogadni napszámosokat. Számításaik szerint a széna és a sarjú *takaródás* rendszeren 21 napig tartott, ha 10 négyökrös szekér végezte a hordást. Minden szekér mellé 1 napszámos rakodót és 1 kazalozót számítva a hordáshoz 20 munkást kellett fogadni, akiknek 21 napra összesen 420 napszámbért fizetett az uradalom.⁵

Ezekből a felvillantott példákban is nyilvánvaló, hogy a rétgazdaság egyike volt a mezőgazdaság legmunkaigényesebb ágazatainak. Ráadásul egyes munkálatait az időjárásnak kiszolgáltatva, kampányban kellett végezni. A viszonylagos munkaerőhiány, amely egy adott korszakban valamely táj vagy valamely üzemtípus esetében jelentkezett, befolyással volt a munkatechnikára, a munkaeszközök formájára is. Elősegítette a munkát gyorsító eljárások, szerszámok és gépek elterjedését. Más oldalról nézve közvetlenül alakította a parasztság anyagi kultúráját. Mindenekelőtt az Alföld volt az a terület, ahová a munkaerőhiány következtében a 16. század óta folytonosan jártak a távoli peremvidékek vándormunkásai idénymunkára. A szénaszárítás módozatai, a kaszapenge hossza, a gyűjtés módozatai és a gereblyeformák kapcsán már rámutattunk a munkaerő-gazdálkodás és a munkaeszközök közötti összefüggésekre.

A 19. század második felében a munkaerőviszonyok jelentősen változtak. Uralomra jutottak a kapitalista bér munkaformák, széttöredezett a paraszti gazdaságok hagyományos összesegítésén, kooperációján alapuló munkaszervezet. Ugyanakkor a nagybirtok, sőt a gazdag paraszti réteg is görcsösen ragaszkodott az ingyen munkaerő, a „robot”, a ledolgozás feudális gyökerű változataihoz. A 19. század végi mezőgazdasági válság csak kiélezte a rendkívüli módon felszaporodott agrárproletariátus foglalkoztatási

⁵ T. MÉREY Klára, 1966, 354—355.

gondjait,⁶ amelyen már csak az egész társadalmi struktúra átformálása segíthetett.

A férfi és a nő munkamegosztása a szénagazdaságban is élesen megmutatkozott. A szénakaszálás, a kasza fenése, kalapálása jellegzetesen férfimunka. Férfiak rakják a szekeret, a kazlat és a téli boglyát. Az asszonyok dolga, hogy az ebédet a mezőre vigyék a kaszások után. Rendszerint ők forgatják, szárítják és gyűjtik a szénát. Szénagyűjtő kis gereblyével rendszerint nők dolgoznak, ez a szerszám a nőkhöz tartozik. Mindezek a nemek közötti munkamegosztás jellegzetes példái.

2. Robotmunka

A feudális majorsági gazdálkodás kialakulásától csaknem megszüntéig elsősorban a jobbágyság ingyenes munkaszolgáltatására, a robotra volt alapozva. Ennek a jelentősége túlnőtt a földesúri majorokon, mert visszahatott a jobbágygazdaságra is. A szénagyűjtéshez és hordáshoz igénybe vett robotot a 14. század első feléből már adatolni lehet. Kezdetben szerény szolgáltatásról volt szó. Így a váradi káptalan falvaiban élők robotja 1347-ben a tized-gabona beszállítása és fejenként egy szekér széna behordása volt csupán. A Németújvárhoz tartozóknak viszont minden telek után 2 embert kellett egy napra állítani szénagyűjtéshez és a szénát saját szekerekkel, igájukkal kellett a várhoz behordani.⁷ A 14. század végén a szlavóniai Bélavár melletti mezővárosban élő jobbágyok minden évben ekénként 3 napot tartoztak szántani, aratni, kaszálni és gyűjteni. Ugyanakkor a felvidéki soltész telepítéseken élők minden munka alól mentesek voltak, csupán egy-egy szénakaszást kellett kiállítaniok telkenként.⁸ Szentjánosfalván a jobbágyokat 3 napi szántó-arató-kaszáló robot terhelte minden telek után, de cséplőmunkásokat a földesúr fogadott. A munkajáradék a 15. században sem növekedett jelentősen, az egri püspöki uradalom például megelégedett $\frac{1}{2}$ –1 napi kaszás robottal telkenként.⁹ Másutt egy-egy falura egy meghatározott kiterjedésű rét kaszálása és takarítása volt kivetve, aminek munkáit a jobbágyközösség osztotta el tagjai között. PACH Zsigmond Pál rámutat, hogy a munkajáradék a 15. század második felében csekély szerepet játszott, ezzel szemben a megváltásaként követelt pénzjáradék, a *kaszapénz* egyre fontosabb lett.¹⁰

⁶ SÁNDOR Pál, 1958; BALKÁNYI Béla, 1915; ECSERI Lajos, 1898; MILHOFFER Sándor, 1898.

⁷ SZÉKELY György, 1953, 290, 292.

⁸ SZÉKELY György, 1953, 293, 300.

⁹ SINKOVICS István, 1930, 50.

¹⁰ PACH Zsigmond Pál, 1963, 48, 55.

Ez a tendencia a 16—17. században megtorpant, a bér munka nem feszítette szét a feudális munkaszervezetet, sőt a 16. század utolsó évtizedeiben ott is visszatértek a robotoltatáshoz, ahol korábban fizetett munkások dolgoztak. Ugyanakkor az allodiális gazdálkodás kiterjesztésével párhuzamosan mértéktelenül megnövekedtek a jobbágyság robotterhei. Ezek között számos magyar tájon a kaszálás, a szénagyűjtés és hordás volt a legterheesebb. A somogyicsicsóiak panaszolták 1551-ben Nádasdy Tamásnak: „Mikoron az kaszálásnak ideje eljő, annyi törvéntelen kaszálás vagy on rajtunk, ki miatt az Nagyságod jószága naponként igen megromol, mert az Nagyságod szegény nyomorodott jobbágyinak sem szolgálai, sem fiai nem maradhatnak meg az sok törvéntelen dolog miatt, hanem mind a mezőségre futnak.”¹¹ A gyalui uradalom jobbágysai 1548-ban rögzített kötelezettsége szerint szántás és vetés idején heti egynapos, szénacsinalás, aratás és szőlőmunka idején viszont heti kétnapos robottal tartoztak.¹²

Azt, hogy a földesúr mire használta fel jobbágysai munkaidejét, elsősorban a birtok adottságai, a művelési ágak arányai szabták meg. Sok vidéken a kaszálás robotja a szántásnál, aratásnál is fontosabb,¹³ de olyan esetek is akadtak, hogy a rétkaszálás volt az egyetlen munkaszolgáltatás.¹⁴ A Thurzó-birtok helységeinek egy része — régi szokás szerint — a 17. század első harmadában is csak a helybeli vagy szomszédos urasági rétek szénatermését tartozott betakarítani. Újlak és Udvarnok oppidumokban némi szénakaszálás mellett a teljes jobbágyság a halastónak és a szőlőnek viselte gondját. Az uradalom legnagyobb helységeit szén- és gabonahordáson kívül más fuvarozási kötelezettség nem terhelte.¹⁵

A robot azonban országosan egyre súlyosabb teherként nehezedett a jobbágyság vállaira és a 17. században már se szeri, se száma nem volt a kaszálást, szénatakarást, hordást, kazaltetézést elmulasztó jobbágyok elleni panaszoknak, úrszéki vizsgálatoknak. Nem egy esetben a robot kerek megtagadásával vádoltak jobbágyokat.¹⁶

Alföldi mezővárosaink gazdálkodásában szintén megtalálható a robotoltatás. Nagykőrös városa a 17. század végén önálló szén- és rétgazdálkodást

¹¹ SZÁNTÓ Imre, 1954, 12. L. még: PACH Zsigmond Pál, 1963, 213—219.

¹² JAKÓ Zsigmond, 1944, LIX.

¹³ MAKSAJ Ferenc, 1959, 34—36.

¹⁴ Így pl. a gyalui uradalom községeinek (Hévszamos, Hidegszamos, Lapupatak) 1666 és 1679 táján, lásd SZABÓ T. Attila, 1940, 21, 22. A sárospataki uradalom bodrogközi falvai a Pálóczi birtoklás idején mindössze 2 napi kaszásrobottal tartoztak uruknak (MAKKAI László, 1955, 444—447). Később a kaszás robot megemelkedett és lakóhelyüktől 20—40 km távolságra is elhajtották szénamunkára a jobbágyokat (MAKKAI László, 1954, 213, 216, 224, 246, 297).

¹⁵ BERLÁSZ Jenő, 1936, 72—73, 78, 87.

¹⁶ Főleg Nyugat-Dunántúlról származó anyagot közöl VARGA Endre, 1958, 164, 169, 174, 186, 188, 346, 497, 547.

folytatott, amelynek munkálatait — földesúri jogaival élve — a város lakosságával végeztette el. Ebben az időben a város gazdálkodásában a „leghűbéresebb” elem a *szénarobot* volt. Aki tehette, megváltotta magát a munkaszolgáltatás alól. A befizetett pénzen a tanács fogadott munkásokat, akik a szénát kaszálták és betakarították a város számára.¹⁷ A kaszásrobot megváltásaként a földesúrnak fizetett összeget a 16—17. századi urbáriumok általában *pecunia falcationis* néven említik.¹⁸ Mindezt annak alátámasztására említjük, hogy a pénzért, bérért végzett szénamunka az „elkanyarodás” után sem szűnt meg és a robot nem volt az egyetlen, kizárólagos munkaforma.

A majorsági gazdálkodás azonban a 18. századi Magyarországon is maximálisan kiaknáztatta az úrbéresek robotszolgáltatását.¹⁹ A 18. században a robot növekedését a majorsági gazdálkodás újabb lendülete mellett az újonnan bevezetett állami terhek, az állandó katonaság ellátása, a porciózás és a hosszú fuvar, a forspont szolgáltatás kiterjesztése okozta. Természetesen a robotfajták és a robotnapok száma továbbra sem volt mindenütt egyforma. Az alföldi uradalmakban jó ideig a szénakaszálás volt a jobbágyok egyedüli jelentős robotterhe.²⁰ Tiszakürtön 1742-ben minden „külön kegyeres ember” egy nyári szekérre való boglya szénát tartozott betakarítani.²¹ Debrecenben egy-egy polgár robotkötelezettsége 1789-ben 37 nap volt 56 Ft értékben. Ebből 10 Ft értékben 5 nap esett a szénaszállításra.²² Ugyanabban az évben Pályiújlak jobbágyainak szintén 10 Ft értékben kellett állami robotot végezniük és ez 300 porció széna és 150 porció szalma elszállítását jelentette Nagyváradra.²³

A 18. század elején a veszprémi káptalan birtokain még hiányzott a robot pontos, számszerű meghatározása; rendszerint 2—3 napi kaszálást jelentett. A kiskomáromi Festetics-birtokon az egész- és a féltelkes jobbágyok egy napot kaszáltak, a zsellérek és a negyedtelkesek összegyűjtötték a szénát, a marhás jobbágyok behordták, a zsellérek pedig kazalba rakták.²⁴

Erdélyben a robotterhek talán magasabbak voltak. Domokos község (Belső-Szolnok m.) jobbágyai két hetet tartoztak az úrnak kaszálni, két hetet pedig aratni. Az évi két hét kaszálás meglehetősen általános volt

¹⁷ MAJLÁT Jolán, 1943, 121—122.

¹⁸ MAKSAY Ferenc, 1959, 829.

¹⁹ SZÁNTÓ Imre, 1952, 222.

²⁰ WELLMANN Imre, 1952, 146.

²¹ Soós Imre, 1958, 36.

²² DÁVID Zoltán, 1969, 150.

²³ DÁVID Zoltán, 1969, 144.

²⁴ SZÁNTÓ Imre, 1954, 23; SZÁNTÓ Imre, 1957, 14, 20.

a Lápos folyó vidékén. Felsőilosván 2 hét kaszálás, egy hét aratás és egy hét törökbúza kapálás volt a robotkötelezettség, a szelniceiek viszont 6—6 hetet szolgáltak nyáron kaszával és sarlóval. A kaszálás tehát az aratással együtt a legfontosabb robotmunka volt.²⁵ A Toldalagi-birtok falvaiban élő jobbágyokra a szénamunka szintén nagy terheket rótt. Toplicai, dédai jobbágyok szolgáltatásában szerepel 1789—92-ben: „Nyárban kaszával két heteket szolgálni ottan ahol fogják porontsolni.” Azaz más, távoli falvak határában fekvő rétekre is kirendelhették őket. Az agárdi jobbágyok augusztus folyamán 21 napot kaszáltak a mojasi réteken.²⁶ Mojas község 1791-ben 696 robotnapjából 261-et a réteken teljesített. Eközben a jobbágyok saját gazdaságai szenvedtek kárt. Volt olyan jobbágy, amelyik a július 10—szeptember 3 közötti 8 hétből 7 hetet töltött földesúri szolgálatban és csak egy hét jutott saját gazdaságára.²⁷

A robottal az uradalmak a 19. század első felében is számoltak, de az igényesebb munkát egyre kevésbé lehetett robotosokra bízni, ezért mindjobban rákényszerültek a bérmunkára. Jellemző, hogy a sárospataki uradalom 1827-ben a robotnapok 31%-át fordította réti munkára, 27%-át szőlőmunkára, 15%-át ölfahordásra, a többit pedig egyéb célokra.²⁸ A pataki ispán 1827 áprilisában 102, júniusában 1040, júliusában 1792, augusztusában 682 gyalognapot használt fel réti munkára. Zömmel tehát júliusban használták fel a robotnapokat, de márciusban is előfordult 40 és decemberben is 12 gyalognap igénybevétele a réteken.²⁹ Nyilván rétegyengetéshez, sáncolásra fordították. A reformkorban egyre többen látták, hogy a robot és a dézsma, a feudális szolgáltatások a magyar mezőgazdaság fejlődésének legfőbb akadályozói és többen kiszámították, hogy kifizetődőbb a bérmunka alkalmazása.³⁰

Itt kell megemlékeznünk a munkaerő biztosításának már a 18. században gyakorlatban levő módjáról, a *ledolgozásról*, a beneficiális napszámról. A kemendi uradalom (Zala m.) erdejének legeltetése fejében 1738-ban falvanként meghatározott számú kaszást, szénagyűjtőt kért és kapott.³¹ A keszthelyi uradalom 1795-ben 4495 gyalognapszámot szerzett haszonbér fejében; 1250 napot fű- és makkbér ellenében. Jobbágysai haszonbéres

²⁵ SZENDREY István, 1963, 130—131.

²⁶ IMREH István, 1967, 87.

²⁷ IMREH István, 1967, 76, 89.

²⁸ OLÁH József, 1960, 304.

²⁹ OLÁH József, 1960, 309.

³⁰ L. BATTHYÁNY Kázmér, 1845 (három tanulmányt ad közre); MÉREI Gyula, 1948, 89—90.

³¹ SZÁNTÓ Imre, 1952, 285.

munkával tartoztak legelőért, feles szénáért, faizásért, feles kukoricáért.³² Az előszállási uradalom 1821-ben kukoricaföldeket osztott ki holdanként 12 kaszás vagy 24 gyűjtőnapszámért.³³ Ugyanott 1855-ben a részes földek fejében 1024 hold rét lekaszásához biztosítottak munkaerőt. A jobbágyszabadítás után a *ledolgozás* országszerte a munkaerő biztosításának egyik legfőbb formája lett.³⁴

Buda vidékén a feles kapással az 1870-es években is szénatakarítási kötelezettséghez volt kötve.³⁵ A ledolgozás különböző formái között a nép nem tett különbséget, mindet *robotnak* nevezte az egész Alföldön. Már a kortársak közül is számosan látták a ledolgozás, a „robot” tarthatatlanságát. A század végén kirobbant agrármegmozdulások, aratósztrájkok fő követelései között szerepelt a ledolgozás csökkentése, a kaszás robot eltörlése.³⁶ Mindamellett a részes művelésre kapott kukorica- és burgonya-földért a szegényparasztok a Tiszántúlon csakúgy, mint a Csallóközben, Torontálban éppúgy, mint Veszprém megyében ingyen kaszálással tartoztak. A robot mértéke tájanként változott: Csallóközben 1 hold feleskukorica-földért 6 kaszás napot kellett ingyen szolgálni, Veszprém megyében viszont 1 hold feles föld után 1 hold rét betakarítását kellett elvégezni.³⁷ A csákvári uradalom a 19. század utolsó évtizedében a feles művelők „robot-kötelezettségével” évente kb. 2000 napra biztosított munkaerőt és ez azt jelentette, hogy a szálas takarmányok mintegy $\frac{3}{4}$ részét a robotosok ingyen munkájával takaríthatta be és csak $\frac{1}{4}$ -ét fizetett napszámokkal.³⁸ Nógrád, Borsod iparvidékén a falusi proletárasszonyok egész napra is elmentek szénát gyűjteni a gazdákhoz egy-két liter tejért, pár marék túróért a felszabadulás előtt. A munkauzsora hasonló eseteivel az ország más tájain is találkozunk. A ledolgozásnak, mint munkaformának a jelentőségét néprajzi kutatásunk már felismerte,³⁹ s miután a falusi szociális viszonyok, a kapáskultúrák és a takarmánygazdaság feltárásához egyaránt elengedhetetlen pontos megismerése, kíváncsok lennének a kérdés további vizsgálata.

³² SZÁNTÓ Imre, 1954, 156.

³³ BODROG György, 1966, 510.

³⁴ SÁNDOR Pál, 1958, 39–41, 74–75.

³⁵ GALGÓCZY Károly, 1877, III. 64.

³⁶ ECSERI Lajos, 1898, 87, 107, 122. A szentesi munkások 1898-as hétpontos követelésében első helyen szerepelt a robot eltörlése. Tápiószentmárton földbirtokosai az 1897-es aratósztrájk után mérsékeltek a kukoricaföldért kívánt 6 kaszásnapi robotot. A korszak munkaszerveződései általában rögzítik a „robotnapok” számát. L. még SZABÓ Ferenc, 1966, 48, 73, 96.

³⁷ MILHOFFER Sándor, 1898, 322–323.

³⁸ FÜR Lajos, 1969, 135.

³⁹ BALASSA Iván, 1955, 186. skk.

3. Bér munkaformák

a) Napszámos munka

„Pénzen fogadott kaszások” alkalmazása a 15. században már egyáltalán nem volt ritkaság. Nemcsak a Dunántúlon, de az egri püspökség birtokain, Kolozsmonostor vidékén, tehát az ország különböző, egymástól távol eső részein lehet a kaszás bér munka kezdeteivel találkozni.⁴⁰ 1518-ban az ónodi vár számadásában rögzítették a kaszás napszámosok részére kifizetett munkabér összegét.⁴¹ Bár a 15—16. században főként a kaszás bér munkával kell számolnunk, azonban ismeretesek a nehezebb rétmunkával, irtással és sáncolással kapcsolatos pénzes munkák is. Például a Nádasdyak sárvári uradalma 1562-ben 3 napon át foglalkoztatott 32 embert rértirtással, fejenként 8 dénár és napi élelem ellenében.⁴² Bár ezt követően az ún. második jobbágyság évszázadaiban az allodizáció a földesúri majorgazdaságok bővítése a robotra épült, a bér munka nem tűnt el teljesen a főúri majorságokban sem. A robotra épített Rákóczi-uradalom nagykállói birtokán például az 1646—47. évi számadás szerint igen tekintélyes összeget költöttek a kaszás, szénagyűjtő, arató és asztagrakó napszámosok bérére, élelmezésére. Összesen 1178 kaszás és arató, valamint 272 gyűjtő napszámot fizettek ki annak az 56 kaszásnak és 34 szénagyűjtőnek, akiket a nyár folyamán alkalmaztak.⁴³ A bér munkaformák azonban főként a városokban, mezővárosokban erősödtek, ahol a gazdag parasztok a community által elrendelt munkára is pénzen fogadott munkásokat küldtek maguk helyett, vagy pénzen váltották meg munkatartozásukat.

A 18. század eleje óta az ország csaknem minden megyéjéből ismeretesek azok a limitációk, amelyek munkanemek szerint szabályozták a napszám-bér összegét. Zala megyében az, aki a kiszabott béren felüli, nagyobb összeget követelt, pálcával bűnhődött; ha nemesember volt, akkor 24 forintba büntették.⁴⁴ Vas megye 1724-ben kiadott statútumából kiderül, hogy a legmagasabb napszámot a boglyarakóknak engedélyezte (25 dénár). A kaszásnak és a szőlőmeteszőnek élelmezés nélkül 20—20 dénárban állapította meg, az aratónak viszont 15, élelmezés esetén 20 dénár napszámért engedélyezett. Ugyanabban az évben Sopron megye limitációja boglyarakásért csak 15 dénárt, Moson megyéé pedig a kaszásoknak 25—30 dénárt állapít meg, s csak 10—12-t engedélyez az aratók részére.⁴⁵ Az aratók alacsonyabb nap-

⁴⁰ PACH Zsigmond Pál, 1963, 70—72.

⁴¹ MOLNÁR Erik, 1949, 232.

⁴² Vö. SÁRKÓZI Zoltán, 1965, 323.

⁴³ MAKKAJ László, 1954, 402.

⁴⁴ SZÁNTÓ Imre, 1954, 165.

⁴⁵ SZÁNTÓ Imre, 1952, 295.

számbérét nyilván az magyarázza, hogy sarlóval végzett női munkáról van szó, a kaszás napszámosok megyék közötti eltérései pedig a rétviszonyoktól függtek. A mosoni Hanságban a kaszálás, az árbocos boglyákhoz szokott Vasban a boglyarakás lehetett a megbecsültebb, nehezebb munka.

Érdemes megjegyezni, hogy a „kézi munkások”, napszámosok bérezésében mindenütt érvényre jutó elv szerint legmagasabb bért a kaszások kapták. A Székelyföldre érvényes 1777-ben kiadott rendtartás szerint napi háromszori étkezés mellett (amit a gazda adott munkásainak) a kaszás bére 18 dénár, az őszi gabona aratójáé 15, a tavaszi gabonáé 12, a cséplőé 15 dénár volt.⁴⁶ Bereg megye 1781. évi limitációja szerint a kaszás napszámbére élelmezés nélkül 15, „élés adással” 12 krajcár, viszont a gyűjtő csak 8, illetve 6 krajcárra volt jogosult.⁴⁷ Ugyanakkor Hódmezővásárhelyen a kaszásoknak 17 krajcár, a szénagyűjtőknek és a kapásoknak pedig 12 krajcár napszámbért fizettek. A 19. század elején a kaszás napszám 1 váltó forintra emelkedett.⁴⁸

A fenti példákból nyilvánvaló, hogy a szénamunkás napszámbérek országrészek, sőt megyék szerint is eltértek, ami egyben magyarázatot ad a 18. század mezőgazdasági vándormunkás mozgalmainak felerősödésére is. (Látni fogjuk, hogy a részes munka tekintetében még nagyobb táji eltérések voltak.) Bizonyára a munkaerő-vándorlás megfékezése végett voltak kénytelenek a szomszédos megyék egyeztetni a munkabéreket és közösen kiadni egész országrésznyi területre szóló limitációt. Így például 1812-ben Abaúj, Borsod, Heves Torna, Zemplén, Sáros, Szepes, Ung és Kassa fogott össze és adott ki közös limitációt. Ebben lefektették, hogy a kaszás élelmezés nélkül 24, takaró (szénagyűjtő) 12, a villás (boglyarakó) 18, az arató 15, a kéveköto pedig 18 krajcár napszámbérre jogosult.⁴⁹ Egyes vidékeken a nyári és az őszi, azaz a sarjúkaszálás bérezésében is különbséget tettek. Háromszékben 1823-ban a kaszásoknak nyáron 18, az őszi kaszálásért pedig 15 krajcár napszámbért fizettek.⁵⁰

A 18. században nemcsak az előrehaladottabb dunántúli, de a robotra jobban építő északkeleti, keleti uradalmak is tetemes összegeket fizettek ki a szénamunkásoknak. Regécen például 184 cumulus (boglya) széna kaszálásáért 105 forintot fizettek ki.⁵¹ A berki (Somogy m.) birtok 1839. évi számadásából az derül ki, hogy összesen 6598 munkanapra fizettek bért,

⁴⁶ IMREH István, 1956, 129–130.

⁴⁷ TÁLASI István, 1957, 56.

⁴⁸ SZEREMLEI Samu, 1911, IV. 219.

⁴⁹ KORPONAY János, 1866, I. 90.

⁵⁰ Cs. BOGÁTS Dénes, 1943, 106.

⁵¹ BAKÁCS István, 1930, 111.

ebből 805 a kaszásokra, 420 a hordásra jutott, a fennmaradó $\frac{2}{3}$, azaz 4298 napszám viszont a gyűjtés, a szárogatás, boglyázás munkáira lett kifizetve.⁵² Az Eszterházy-uradalom keletcsényi birtokán számított norma szerint az 1830-as években 1 hold rét kaszálása 1 Ft, a sarjúkaszálás újabb 1 Ft, a gyűjtés és boglyázás szintén 1 Ft, a szénahordás holdanként $\frac{1}{4}$ szekeres napot számítva 2 Ft 30 krajcár, a felügyelet 30 krajcár költségkihatással járt.⁵³ A napszámos munka még így is bizonyítottan kifizetődőbb volt a robotos munkánál. A fejlettebb üzemek azonban már keresték a napibérnél is ösztönzőbb, gyorsabb és jobb munkát eredményező bér munkafarmát.

A 19. század második felében az ingyenmunka, a ledolgozás továbbélése ellenére is a bér munka határozta meg a korszak mezőgazdasági munkaerő-gazdálkodását. Továbbra is jelentős táji eltérések voltak a napszámbér tekintetében. A mezőgazdasági vándormunkások mozgalmi minden korábbit meghaladó méreteket öltöttek. Nemcsak az országrészek közötti mozgásra kell gondolnunk (erről külön is szólunk), hanem a szűkebb tájakon belül kibontakozó, parasztbirtokon megtalálható napszámosok vándorlására is. Szentgál nagy határába a Bakony távoli községeiből is jártak kaszálni. Tótvázsonyból, Hidegkútról, Bándról, Berendről csapatostul mentek a kaszások Szentgálra, ahol 40 váltó krajcár napszámért dolgoztak a századfordulón.⁵⁴ A sárközi gazdák a betelepült szegénység közül fogadtak napszámosokat, de még azonfelül is válogathattak a munkások között. „Főkaszáláskor özönlött be a nép. Tudták a vidékiek előre. A Duna túlsó feléről Sükösdről, Szentistvánról, Bajáról jöttek, s reggelenként odaálltak, mikor a nap fölkelt, világosodott, a nagy kocsmá sarkához . . . Voltak híres virtigli kaszások, s a nagyobb gazdák nyolcat, tízet is felfogadtak egyszerre belőlük.”⁵⁵ Szénakaszálás kezdetekor a kiskun nagygazdák udvarán „csak-úgy toszog a nép”. A felfogadott napszámosokat, illetve a szegődségért (teljesítményben) dolgozó munkásokat hét elején csöngős szekéren vitték ki a városból a kaszálókra és csak hét végén hozták őket haza.⁵⁶ Ahol választani lehetett a munkaadók között, ott a mezőgazdasági munkás inkább az uraságot, nagybérletet választotta, mint a nagygazdát, mert a nagybirtokon rendszeresebben kapott munkát. Azt tartották, hogy „többet ér a sűrű garas, mint a ritka forint”.⁵⁷

⁵² T. MÉREY Klára, 1966, 354–355.

⁵³ MÉREI Gyula, 1948, 88.

⁵⁴ GÖNYEY Sándor, EA. 003. 13.

⁵⁵ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1965, 32.

⁵⁶ TÁLASI István, 1936, 172.

⁵⁷ S. gy. Adatközlő: Juhász János, sz. 1891 (Visonta).

b) *Részes munka*

Általában részes munkának nevezzük a bérmunkának azt a válfaját, amikor a munkáltató nem pénzben fizeti ki munkása bérét, hanem a betakarított termék bizonyos hányadát, részét engedi át. Magyarországon az aratás, a szénamunka, a kapáskultúrák és a szemnyerés (cséplés, nyomtatás) munkálataiban egészen a legutóbbi időkig találkozunk ezzel a bérezési formával.⁵⁸ Kialakulását és szívós fennmaradását nemcsak abban kell keresnünk, hogy a munkáltató pénzhiánnyal küzdött, hanem abban is, hogy a munkavállalónak a pénznél is nagyobb szüksége volt a terményre. Történetírásunk kimutatta, hogy a részes munka, a napszámos munkához hasonlóan, a 15. századi Magyarországon már meglehetősen ismert volt. Egy 1498. évi dekrétum olyan részes aratókat említ, akik parasztgazdaságban végzett munkájukért terményrészt kaptak.⁵⁹ A bérezésnek ez a formája a 16–17. században sem szűnt meg, az ország számos vidékén említenek terményrészt szénakaszálást és aratást vállaló jobbágyokat.

A 18. században megszaporodó feljegyzésekből már olyan kép bontakozik ki, amely egy orszászerte megszilárdult rendszert, jogilag szabályozott viszonyokat mutat. Ezek a viszonyok országrészek, megyék szerint változóak, s a differenciáltság szoros kapcsolatot mutat az egyes tájak népsűrűségével, a termőföld kiterjedtségével. Ahol munkaerőhiánnyal küzdenek, a munkásnak is nagyobb terményrészt juttatnak. Ezzel szemben a viszonylagosan túlnépesedett tájakon a munkás részét a minimumra szorították le. SZÁNTÓ Imre mutatott rá, hogy 1729 táján az előrehaladott dunántúli megyék sokkal kisebb aratórészt engedtek meg, mint az alföldiek. Pest megye 1/8 rész búzát engedélyezett az aratóknak akkor, amikor Vas megyében még 1/18 részért is arattak, Somogyban pedig 1/12, 1/13 rész volt a maximum. Zala megye az 1780-as években az aratók és cséplők részét a termés 1/11, idegen vármegyebeliek esetén 1/12 részében szabta meg. Pest megyében az arató- és cséplőrészek csak az 1840-es években zuhantak le erre a szintre.⁶⁰ Mindez nagyban hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a 18–19. századi mezőgazdasági vándormunkás-mozgalmak fő irányvonalait helyesen értelmezzük.

A szénagazdaságban a 18. század közepétől figyelhető meg a részeskaszás kiterjedése. A részelés formái időközben finomodtak, mint azt a következő kis-balatoni adatok is sejtetik. Egy 1770-ben kelt tanúvallomás

⁵⁸ HOFFMANN Tamás, 1963, 294. skk.

⁵⁹ PACH Zsigmond Pál, 1963, 72.

⁶⁰ SZÁNTÓ Imre, 1954, 161. Az 1720-as évektől a Dél-Alföldről is igazolható a részes aratás és nyomtatás gyakorlata (SZABÓ Ferenc, 1966, 25).

szerint a sármelléki lakosok régebben „boglarészben” kaszáltak, az előző esztendőben viszont „harmadában”.⁶¹ A kaszást illető szénarész vidékenként és korszakonként is váltakozott. Például a Hanságban a szergényi jobbágyok 1803-ban azzal a feltétellel vállalták az urasági rétek kaszálását, hogy minden második boglya az övék. Ők tartoznak beszállítani a majorba az uraságot megillető részt is, még a sajátjuk előtt. A sarjúkaszálás nem részért, hanem boglyánként 2 Ft *boglyapénz*ért a szerződő jobbágyokat illeti.⁶² A Balaton mellékén a 19. század közepén szintén megtalálható a rétek feles kaszálása.⁶³ Viszont a 20. század első felében a Kis-Balaton környéki falvak a széna 1/3, sőt 1/4 részéért is vállalkoztak a betakarítás munkálataira. A csereszegtomajiak a falujuktól 8–10 km távolságra levő Berekben vállaltak ilyen feltételek mellett szénamunkát.⁶⁴ A Sárospatak-regéci uradalom már 1825 táján is felébe, harmadába adta ki a ritkafüvű, távoli, kicsiny rétek kaszálását.⁶⁵ Ugyanakkor Kisjenő vidékének (Arad m.) parasztsága a széna felében takarításához volt szokva, s miután a termékre tartott igényt, vonakodott pénzért szénát vagy gabonát takarítani.⁶⁶

A részes munka azonban nemcsak a parasztok, hanem az uradalmak számára is tartogatott előnyöket. GALGÓCZY ezt pontosan megvilágította: „A jó munkás ott is kaszál, a hol az ember alig lát, a napszámos pedig semmit sem talál.” Főleg az egyenetlen talajú, rossz növéssű rétek esetében tartja célravezetőnek a feles, harmados vagy negyedes kaszálást.⁶⁷ A csákvári uradalom az erdei szénát részes munkásokkal rendszerint felesbe kaszáltatta le, és az így kapott takarmányt az 1860-as évek előtt rendszeresen eladta, ezt követően pedig saját majorságaiban használta fel. Az 1870-es évektől az I. világháborúig terjedő időszakban azonban annyira megnövelte saját állatállományát, hogy a részes kaszálást vissza kellett szorítania, mert minden szál szénára szüksége volt. Ekkor már kizárólag a napszámosok és a *robotosok* (ledolgozók) munkájára támaszkodott.⁶⁸ Ez az irányváltás az uradalom vonzáskörébe tartozó falvak állattartását bizonyára érzékenyen érintette.

A századfordulón számos vármegyében már nagyon nehezen jutottak a parasztok részes kaszáláshoz. Nagyobb parasztgazdaságok is inkább napszámost fogadtak; részért csak elvétve adtak ki rétet. Szentgálon a nagygazdák fogadtak részes kaszásokat is. Rendszerint 1/3, a jobb szénát pedig

⁶¹ TAKÁCS Lajos, 1966, 191.

⁶² KÖVÉR Fidél, 1930, 93.

⁶³ SZÁNTÓ Imre, 1954, 195.

⁶⁴ VAJKAI Aurél, 1941, 253.

⁶⁵ OLÁH József, 1962, 259.

⁶⁶ PETERDY Gábor, 1864, 75.

⁶⁷ GALGÓCZY Károly, 1854, I. 100.

⁶⁸ FÜR Lajos, 1969, 134–135, 265.

1/4—1/5 részért adták oda a kaszásoknak.⁶⁹ Göcsejben, ahol minden szegény ember marhát kívánt tartani, még az is, akinek semmi rétje nem volt, igen kapós volt a széna. A letenyei járásban, ahol bővebben van rét, a szénát 1/3 részért takarították, viszont a zalaegerszegi járásban a szénát 1/5, a sarjút 1/4 részért kaszálták és gyűjtötték századunk elején. Ezenfelül még napszámot kellett rászolgálni vagy fizetniök.⁷⁰

A részes munka történeti alakulása északon is hasonló tendenciát mutatott, mint a Dunántúlon. BALASSA kimutatta, hogy az abaúji Hegyközben a 19. század elejétől kezdve fokozatosan megnőtt a részes munka jelentősége; az uradalom rétjeit felesben kaszálta a vidék parasztsága. A századfordulóig azonban nagyot változott a helyzet, mert a részes munkás csak a széna 1/5-ét kapta. Nyíriben a 20. század elején a jobb szénának már csak az 1/8-a, a gyengébbnek pedig az 1/6-a illette a munkást. Vetett takarmány részes kaszálását csak azok kaphatták, akik képes aratóként az uradalom szolgálatában állottak.⁷¹ Hasonló volt a helyzet Abaúj, Borsod, Nógrád szélesebb körzetében is. Dédesen (Borsod m.) a helyi parasztok közül csak a gróf 20 pár aratója, képese kaphatott részes kaszálást. Hatodába kaszálták és takarták a szénát, lóherét és lucernát, egyötöd részért pedig a sarjút. Az ipolyszögiek, a mohoraiak (Nógrád m.) a szénát 1/4, 1/5 részért, a vörösherét 1/7—1/8 részért takarították be a két világháború közötti évtizedekben. Honton a rét minőségétől függően 1/4—1/5, sőt 1/6 részért dolgoztak. Részelésnél a szélén kezdve minden ötödik vagy hatodik boglyát megjelölték egy *cinnavessző*vel (fűz). Először az uraság hordatta be a maga részét. Amíg ez meg nem történt, a részesek sem vihették el saját boglyáikat.⁷²

A Székelyföld kaszálóban bővelkedő területein, így Csík, Udvarhely és Maros-Torda havasalji községeiben 1879-ben még a jobb kaszálót is kiadták felébe, a gyengébbet pedig a széna 2/3 részéért takarították fel. Ott, ahol kevesebb volt a kaszáló, a sarjút 1/2, a jobb kaszálót 1/3 részért kaszálták és gyűjtötték a részes munkások.⁷³

Az Alföldön részes kaszálást nemcsak az uradalmaktól kaphattak a parasztok, hanem a városoktól is. Orosháza feles vagy harmados kaszálásra adott lehetőséget. Feles volt a széna akkor, ha a részes kaszás gondoskodott a községet illető szénarész behordásáról, harmados pedig akkor, ha a szénát vontatóboglyába gyűjtve fejezte be munkáját.⁷⁴ Az átányiak (Heves m.) a környező uradalmakban már kora tavasszal „felvállalták a kaszálást”.

⁶⁹ VAJKAI Aurél, 1959, 78.

⁷⁰ GÖNCZI Ferenc, 1914, 586.

⁷¹ BALASSA Iván, 1964, 134—135.

⁷² S. gy.

⁷³ KOZMA Ferenc, 1879, 171; BARABÁS Endre, 1904, 52.

⁷⁴ GULYÁS Mihály—HAJDÚ Mihály—SZABÓ Mihály, 1965, 191.

Egy „kaszára” 4—5 holdat számoltak, de többet fölállaltak és később szereztek társakat maguk mellé. Főleg szegényebb lovasgazdák, fuvaros emberek szereztek szénát ilyen módon. A részelés arányát csak közvetlenül a kaszálás előtt határozták meg, miután a termés mennyiségét és minőségét mérlegelték. A kaszás része $1/3$ — $1/6$ között váltakozott.⁷⁵

A részelésnek, vagy ahogy sok vidéken nevezték: a *dézmálás*nak, legáltalánosabb módja az volt, hogy az uraság vagy a község képviselője megjelölte a tulajdonost illető boglyákat. Vagy zöld gallyat szúrt beléjük, vagy a boglya mellett ásóval megjelölték a földet, esetleg a boglyát leszorító szénakötelet oldották meg és dobták le. Túrkeve város az ecsegpusztai feles kaszálókra a *pusztagazdát* küldte ki, aki a kaszásokkal együtt sorsolással döntötte el, hogy melyik boglyasor illeti a várost és melyik a feles kaszásokat.⁷⁶ Miután a részes munkás nem tudhatja előre, hogy a sors vagy az intéző szeszélye folytán melyik boglya lesz az övé, igen nagy gondot fordít arra, hogy minden mezei boglya azonos nagyságú legyen, sőt még arra is figyel, hogy mindegyikben legyen a jobb és a gyengébb minőségű szénából is.

c) Szakmány munka

A részes munkával szemben, amely már a 16. század előtt is elterjedt lehetett Magyarországon, a szakmányos munkáról csak a 17. század elejétől kezdve találunk említést a statutumokban, szabályzatokban. A szakmányban végzett munka azt jelenti, hogy a munkaadó és a munkás egy meghatározott munkafolyamat elvégzésében állapodik meg, s a munkabért egy összegben fizetik. Máramarosban 1642-ben már említenek szakmányban végzett kaszálást. SÁPI Vilmos rámutat, hogy a szakmányt már a bér-munkát megelőzőleg, a robotnál is alkalmazták hazánkban egészen a középkortól kezdve. Erre mutat, hogy az urbáriális szerződésben nem a robotnapok számát, hanem meghatározott terület meghatározott munkálatait rótták ki a jobbágyokra.⁷⁷ A 18—19. században talán a szőlőmunkák esetében alkalmazták leggyakrabban a szakmányos munkaviszonyt, de egyre gyakrabban tűnt fel az aratás, takarás, szénagyűjtés munkáiban is. Háromszékben 1837-ben *átaljában* végzett munkáról beszélnek, amit nem nap-száámért végeznek, hanem az elvégzett munka alapján állapítják meg a munkabért.⁷⁸ Tereptapasztalataink szerint a szakmányos munkaviszony

⁷⁵ FÉL Edit—HOFFER Tamás, 1961, 78—79.

⁷⁶ SZABÓ Mátyás, 1957, 20—22.

⁷⁷ SÁPI Vilmos, 1967, 174—175. A kortársi megfigyelésekről és véleményekről: PLOETZ Adolf, 1845, 375—380 (szerk. BATTHYÁNY Kázmér)

⁷⁸ Cs. Bocáts Dénes, 1943, 8.

megjelölésére a magyar nyelvterület nagyobb részén ismerik és használják ezt a kifejezést.

A szakmányos munkát, akárcsak a többi bér munkát, nem azonos mértékben alkalmazták a különböző tájakon, az eltérő üzemtípusokban. A kiskisjenői uradalom általában szakmányban kaszáltatta 10 000 holdas rétjét és lucernáját, de a bükkönyt csak akkor, „ha a munka szorgos, egyébként pedig napszámosok, havi legények és béresek által takarították”.⁷⁹ A Dél-Alföldön a szakmány munkának később, a 19. század végén és a 20. század első felében is nagyobb szerepe volt, mint az ország más területein. Nemcsak az uradalmak ragaszkodtak ehhez a munkaviszonyhoz, de a mezőgazdasági munkások is ezt szokták meg.⁸⁰

A bér munkaformák 19. század végi elterjedtségéről országos áttekintést nyújt MILHOFFER gyakorlati céllal írott könyve. Közli, hogy Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Arad megyében nem szoktak takarmányfélélt részes kaszálásba kiadni, uralkodó a szakmánybérezés. A másik terület, ahol a részes munka nem, vagy csak ritkán fordul elő, Moson, Sopron, Veszprém területe. Túlnyomó a szakmánybérezés Pest, Bihar és Csanád megyében. Erdélyben Nagykovácsos megye és a szász területek válnak ki a szakmányos munka túlsúlyával.⁸¹ A pénzes munka, a szakmányosok és a napszámosok alkalmazása az Alföld északi részein is láthatólag túlsúlyban volt a részes kaszálással szemben. Viszont az északi, északkeleti megyékben a részes kaszálás dominált. Gömörről olvassuk, hogy „a részért való kaszálás igen el van terjedve, csak helyenként láthatunk pénzért való letakarítást”. Tornában a rétek kaszálását többnyire részért vállalják föl, mégpedig az anyaszénát 1/7—1/4, a sarjút 1/3—1/5 részért. Hasonló rész illetve a kaszást Abaújban, ahol a részes kaszálás igen gyakori. A 19. század végén Borsod, Heves, Nógrád, Hont, Esztergom, Nyitra, illetve Szepes, Sáros, Ung megyében szintén a részes munka volt túlsúlyban.⁸² A gazdák azonban ekkor már az északi tájakon is kezdtek áttérni a pénzes munkára.

4. Közösségi munka, társas munka

A kalákában, csoportosan végzett munka hozzátartozott a feudális faluközösség lényegéhez. Ezt a munkaszervezést megkövetelték a falura kivetett földesúri, egyházi, illetve állami munkaszolgáltatások. Az előljáróik által megszabott rendben, közösségben végezték a parasztok a robotot

⁷⁹ PETERDY Gábor, 1864, 76.

⁸⁰ SZABÓ Ferenc, 1966, 180—181. (csanádi uradalom, 1930.)

⁸¹ MILHOFFER Lajos, 1898, 147, 154, 163, 171, 183, 233, 236, 241, 245, 267.

⁸² MILHOFFER Lajos, 1898, 156—157, 187, 194.

is. Nagyobb községekben *tizedek*, szűkebb lakóhelyi közösségek szerint került rájuk a sor. Kunhegyesen például a földesúrnak végzendő robotot úgy szervezték meg, hogy „egy tized elsőben kaszáljon, a második gyűjtsön, bogjazzon, a harmadik annak idején horgya össze”.⁸³ Évenként változott a tizedek közötti munkamegosztás, és 3 év alatt mind a három tized lakossága végzett kaszás, gyűjtő és ígásrobotot is. A közterhek kulcsát általában a birtok, a telek alapján állapították meg. Az alföldi városok, községek majorsági rétjein házrészek szerint szokták elosztani a munkát, küldeni a *palétát*. Az illetékes *hadnagy* a hátralékos jobbágyhoz a tanács pecsétjével ellátott cédulát (*paléta*, *poléta*) küldött, amelyre még azt is ráírták, hogy milyen szerszámot vigyen magával a munkába.⁸⁴

Állami munkaszolgáltatás volt a *forspont*, amelynek lebonyolítását szintén az előjáróság szervezte meg. Kunhegyes lakosságát 1809-ben a nagykun kapitány forspontra rendelte a „sűrű transzennák végett”. Szénát, abrakot kellett szállítaniok a Karcagon beszállásolt katonaság részére. A szükséges takarmányt a community majorságából fedezték.⁸⁵

Egyházi szolgáltatás volt a falusi parochiák rétjeinek kaszálása, a széna gyűjtése, behordása. Erdély egyes részein, így Maros-Tordában a vagyontalanok kézi napszámmal vagy *osziporával* tartoztak az egyháznak. Velük takarították be az egyház gabonáját és szénáját.⁸⁶ Kolozs mezőváros a kamarának egy nagy, 60 szekeres *szénaföld* kaszálásával, gyűjtésével és hordásával tartozott.⁸⁷

Eredetileg a földesúrnak tett munkaszolgáltatás volt a *kaláka* is. Így például 1640-ben a vécsi jobbágyok *klaka* nevű szolgálata egy nap szántásból, egy szekér széna kaszálásából és gyűjtéséből, valamint 4 kalangya gabona aratásából állott.⁸⁸ Hunyad, Zaránd, Alsó-Fehér megyében a 18. században a kaláka a gazdasági idénymunkák elvégzését szolgálta. Ez is kötelező munkaszolgáltatás volt, de nem feltétel nélkül, hanem a földesúr és a parasztok között létrejött egyezség alapján. A kaláka fejében a földesúr elengedte az úrbéresek terményadóját, a dézsmát, vagy annak bizonyos hányadát.⁸⁹

Ugyanakkor a Székelyföldön *kaláka* alatt a szomszédoknak vagy a communitynak szívességből tett ingyenes munkát értették. Aki a kalákát kérte, a munka végeztével áldomást fizetett, muzsikusokat hívott és megvendé-

⁸³ SZABÓ Lajos, 1966, 58.

⁸⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961, 109 (Hódmezővásárhely); SZABÓ Mátyás, 1957, 17 (Szarvas); SZABÓ Lajos, 1966, 72 (Kunhegyes); Tud. Gyűjt. 1833, X. 25 (Sárköz).

⁸⁵ SZABÓ Lajos, 1966, 65.

⁸⁶ BARABÁS Endre, 1907, 113.

⁸⁷ BARABÁS Endre, 1910, 36.

⁸⁸ MAKKA László, 1954, 493.

⁸⁹ BERLÁSZ Jenő, 1952, 411.

gelte a résztvevőket.⁹⁰ Ismeretes, hogy egészen a közelmúltig kalákának nevezték egész Erdélyben, sőt a szomszédos Szatmárban is a barátságból, ingyenesen végzett munkát. A Szamosháton például vasárnap szokták a kalákát tartani. Annyi embert hívogattak, hogy egyetlen délután felgyűjtötték a község szénáját. Ezért a község bált rendezett a közmunkában részt vevő fiatalok részére. Az egyénileg kért munkát visszasegítették.⁹¹ Kalotaszegen, a Székelyföldön gyakran végezték el a kaszálást és a szénatakarást meghívott kaláka segítségével.⁹² A századfordulón azonban erősen megmutatkoztak már az árnyoldalai is ennek a munkaszervezésnek. Csíkban a kalákások csak délelőtt, majdnem délben álltak munkába, keveset dolgoztak, de annál többet ettek-ittak. A végzett munka értéke távolról sem felelt meg a vendégeskedés költségeinek. Legtöbb haszna a trágyahordó kalákának volt, mert a távoli földekre egy nap alatt elfuvarozták a trágyát.⁹³ Szabolcsban találóan *koma-kaszás*nak nevezték a segítségbe ment ingyen kaszást, aki nem erőltette meg magát a munkában.⁹⁴

A Dél-Alföldön általában *móva* néven ismerték a pénz nélkül, a kölcsönös segítségen, szívésségen alapuló társas munkát, amelyet vendégség, táncmulatság követett. A Kiskunságban viszont a *koceta* szóval jelölték a társas munkának ezt a fajtáját.⁹⁵ Természetesen az ország más tájain szintén szokásban volt a szomszédos, illetve a rokon családok „összesegítése”, a kölcsönmunka, ha nem is volt olyan jelentős, mint a nyelvterület keleti felén. Zalában szénakaszáláskor a rokonság „kölcsönbe” szokott segíteni. Egy-két évtizede még országsszerte szokásban volt, hogy a szegény családok igáért, fuvarért mentek „segíteni”. Rendszerint 3 napot kaszáltak egy napi szántásért vagy fuvarért. Martoson (Komárom m.) szénakaszálást, gyűjtést akkor végeztek segítséggel, ha kevés számú volt a család.⁹⁶

A tolnai Sárközben a századfordulóig négy nagy munka volt, amihez segítséget hívtak, kooperáltak a paraszti gazdaságok: a szőlőmetszés, a szénakaszálás, a gabona nyomtatása és a szüret. Ezeket a társas munkákat rendszerint vendégséggel, mulatsággal végezték be.⁹⁷ Az abaúji Hegyközben a kölcsönös segítség leginkább a rokonok, sógorok, testvérek között volt szokásban. Előre megegyeztek, hogy milyen sorrendben kaszálják a réteket, kinek a rétvén kezdik a munkát.⁹⁸

⁹⁰ Cs. BOGÁTS Dénes, 1943, 64.

⁹¹ CSÚRY Bálint, 1935, I. 444; VARGA Gyula, DENIA. 120.

⁹² SZINNYEI József, 1893, I. 1019; SZENDREY Ákos, 1938, 275; NAGY Jenő, 1940, 488.

⁹³ T. NAGY Imre, 1902, 17.

⁹⁴ SZINNYEI József, 1893, I. 1158.

⁹⁵ SZINNYEI József, 1893, I. 1486; SZENDREY Ákos, 1938, 275.

⁹⁶ NÉMETHY Endre, 1940, EA. 145. 2; FÉL Edit, EA. 400. 41.

⁹⁷ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1965, 32.

⁹⁸ BALASSA Iván, 1964, 143.

A családi, egyéni szervezésű társas munkák mellett a nagyobb, a falu vagy a közbirtokosság által szervezett közösségi munkák a 19. század végéig egyre jobban háttérbe szorultak. Ott is, ahol régebben közösen kaszáltak, gyűjtötték a földközösségi eredetű rétek szénáját és csak a boglyákon osztottak, mint a zalai Alsóórsön, megszűnt a közös munka. Századunk elején már nem jártak együtt kaszálni a falu rétjére, hanem pénzért értékesítették a szénát.⁹⁹ *A kapitalista tulajdonviszonyok és bér munkaformák között nem maradhatott fenn tovább a faluközösségi munkaorganizáció.*

5. Vándormunkások

A szénakaszálás, akárcsak az aratás, nyomtatás vagy a szüret, olyan idény-munka volt, amelynek elvégzéséhez vándormunkásokat alkalmaztak ott, ahol nem volt elegendő munkaerő, illetve ahol kifizetődőbbnek bizonyult ez a munkaszervezés. Ilyen terület volt évszázadokon át az Alföld, Kelet-Dunántúl, s részben a Kisalföld. A kaszás vándormunkások zöme viszont Nyugat-Dunántúlról, az Északi Kárpátok és Erdély hegyvidékeiről került ki. Az is megállapítható, hogy jelentős részük, a kapitalizmus korában talán többségük, nem magyar nemzetiségű volt.¹⁰⁰ Vizsgálódásunk korszakhatárait tágítva azt látjuk, hogy a kaszás vándormunkások megjelenése az Alföldön nem a kapitalizálódással járt együtt, hanem sokkal korábbi jelenség. Ami talán ennél is meglepőbb, hogy a *vándormunkás mozgalom irányai a 16. század elejétől a 20. század elejéig lényegében változatlanok, a peremektől a Kárpát-medence középső térségeibe tartanak.*

Már a Magyar Simplicissimusban feljegyezték, hogy a Felső-Tisza vidéki magyarok az aratást nem maguk végzik, hanem vannak Kassán emberek, akik 50 vagy még több lengyel, ukrán parasztot összegyűjtenek és velük a Tisza vidékére, a Tiszántúlra aratni járnak. Egész falvak termésének learatását elvállalják. Bérük a negyedik, ötödik vagy hetedik kereszt, s részüket ott helyben csépekkal kiverik, a szemet elviszik, a szalmát ott-hagyják.¹⁰¹ Ugyanekkor I. Rákóczi György ónodi, szerencsi birtokain rendszeresen robotoltak Makovica-vidéki jobbágysai. Eleinte csak alkalomszerűen két hétre hozattak le a lengyel határon levő birtok falvaiból a kaszásjobbágyokat. Később ez rendszeres kötelezettség lett és 6—7 hetes alföldi robotná vált. Emiatt többen megszöktek közülük, s panaszolták, hogy „még a Ti-

⁹⁹ JABLONKAY Géza, 1968, 192.

¹⁰⁰ Vö. SÁRKÖZI Zoltán, 1965. A tanulmány összefoglalóan szól a korszak mezőgazdasági vándormunkásairól.

¹⁰¹ Magyar Simplicissimus, 1956, 205.

szán túl is kellett a kaszásoknak menni”.¹⁰² Ugyancsak a 17. században gömöri szlovák parasztok is rendszeresen lejártak az Alföldre, ahol részes aratást, pénzes kaszálást vállaltak. Gömör megye 1676-ban követségben kérte az egri basát, engedje meg, hogy a gömöri szegénység lemelessen az Alföldre, s onnan hozhasson élelmet magának. Említi, hogy korábban Miskolc környékére, a Tisza mellékére szoktak lejárni.¹⁰³ 16. századi összeírásokból kitűnik, hogy Trencsén megyei zsellérek már akkor lejártak az Alföldre idénymunkára.¹⁰⁴

A 18. században az észak-déli irányú vándormunkás-mozgalom még jobban kiterjedésszerűsödött. Kis szlovák hegyi falvak népe már márciusban útra kelt, hogy a Buda környéki szőlőkben a nyitás munkájában részt vehessen. Dolguk végeztével továbbmennek, a Duna–Tisza között szegődnek el szénát kaszálni, majd aratnak ugyanott. Aztán maradnak nyomtatni kétkezi munkásnak, ősszel a budai szőlőkben szüretelni segítenek, és késő ősszel térnek vissza falvaikba.¹⁰⁵ Még jobban beépültek a Kisalföld északi feléne, a Csallóköz, Mátyusföld falvainak idénymunkáiba. Itt az uradalom a 18. században rendszeresen fogadtak aratásra, kaszálásra pénzért *hornyák* (szlovák) kaszásokat.¹⁰⁶

A bér munkaformák dunántúli elterjedtségét mutatják a 18. századi vándormunkás mozgalom adatai. Az 1770-es években a Festeticsek csurgói (Somogy m.) uradalmában szlovén aratók dolgoztak, „akik aratásig pénzért kaszáltak”. Azonban a pénz ellenére is munkaerőgondjai voltak az uradalomnak és 1768-ban csak nehezen kapott kaszásokat, „mivel noha sok munkás emberek Tótságból gyakorta ezen lejárnak Bácskára, de egyet sem lehet megtartóztatni . . . csak Bácskára sietnek, ahol nagyobb nyereséggel munkát és kaszálást találhatnak.”¹⁰⁷

Az Alföld keleti szegélyén, Erdélyben szintén a 18. század elejétől ismerünk feljegyzéseket rendszeresen megjelenő román vándormunkásokról. A gyalui uradalom a havasokban élő zselléreit fokozatosan rászorította, hogy a völgyekben levő birtokain róják le munkaszolgáltatásukat. 1727-ben már egy-egy heti kaszálással és aratással tartoztak.¹⁰⁸ Megjelent azonban a bér munka több formája is. Belényes vidékéről a román nincstelenek a 18. században Békés megyébe jártak, ahol pénzért kaszálást, aratást vállal-

¹⁰² MAKKA László, 1954, 53, 115, 120, 299. A Makovica-vidéki ruszin, lengyel jobbágyság robotoltatása az Alföldön 1636–1648 táján évtizedekig szokásban volt.

¹⁰³ ILA Bálint, 1938, 9–10.

¹⁰⁴ VÖ. SÁPI Vilmos, 1967, 176.

¹⁰⁵ HOFFMANN Tamás, 1970, 258.

¹⁰⁶ GERENDÁS Ernő, 1934, 104.

¹⁰⁷ SZÁNTÓ Imre, 1954, 164.

¹⁰⁸ JAKÓ Zsigmond, 1944, LXIII.

tak. Hódmezővásárhely város 1745-ben 12 villás románt fogadott pénzért és küldött a derekegyházi uradalom számára.¹⁰⁹

A 19. században a vándormunkás-mozgalmak a régi nyomokon haladtak, de mennyiségileg növekedtek. Ezt jelzi, hogy például a kisjenői uradalom 500—600, a bihari hegyekből (Belényes vidékéről) érkezett munkást alkalmazott kaszálóin. Ezek a kaszások holdanként 1 Ft 50 krajcárt és 1 meszely pálinkát kaptak.¹¹⁰ A hódmezővásárhelyi uradalom 1841-ben 200 Krassó megyei román munkást fogadott takarmány és a repce kaszálására. Egy katasztális hold kaszálásáért, a széna felgyűjtéséért és vontatózásáért összesen az uradalom 4 Ft-ot fizetett.¹¹¹ Az említett két dél-alföldi példa azt igazolja, hogy a szakmáymunka, a teljesítménybérezés már a 19. század első felében előnyben részesült ezen a területen. A kolozsvári Hóstát magyar parasztjai szénacsináláshoz még az 1940-es években is rendszeresen fogadtak föl napszámos román munkásokat, akik kisebb csoportokban még 100—120 km távolságról is sereglettek Kolozsvárra.¹¹²

Ugocsában, Nagyszőlős vidékén a múlt század derekán előszeretettel alkalmaztak a máramarosi Verchovináról érkező híres kaszásokat. A máramarosi ukránok már tavasz nyíltával leözönlöttek a síkságra és onnan csak késő ősszel tértek haza.¹¹³

A kelet-dunántúli uradalmakban a 19. században *bugernak* nevezett felvidéki szlovák kaszásokat alkalmaztak. Így például az előszállási uradalom 1814-ben 88 szlovák vándormunkást szerződtetett szénakaszálásra, boglyázásra.¹¹⁴ A nagydorogi uradalom 1842-ben 62 *bugert* fogadott, akiknek a napi teljes ellátás mellett mindössze 24 krajcár napszámot fizetett. *Vajdáik* (a bandagazdák) ettől előnyösebb feltétellel dolgoztak. Az 1840-es években a tata-gesztesi uradalmi pusztákon is dolgoztak szlovák vándormunkások.¹¹⁵ A Duna bal partján szintén szlovák vándormunkások segítettek a kaszálásban. A gödöllői uradalom már az 1770-es években is szlovák pénzes kaszásokat, gyűjtőket fogadott. A 19. század folyamán rendszeresen megjelentek a nógrádi nagybirtokokon. Szentendrére a tavaszi és nyári munkákra 1877 táján Trencsén megyéből jöttek munkások. Ugyanakkor a pilisi falvakban a kaszás napszám lényegesen olcsóbb, mint a Csepel-sziget északi részén, ahonnan a napszámos réteg

¹⁰⁹ SZÁNTÓ Imre, 1952, 279; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961, 70.

¹¹⁰ PETERDY Gábor, 1864, 75—76.

¹¹¹ PLOETZ Adolf, 1845, 364.

¹¹² SÁNDOR Gábor, 1944, 43.

¹¹³ GALGÓCZY Károly, 1855, 221; SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 332—333.

¹¹⁴ SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 328.

¹¹⁵ PLOETZ Adolf, 1845, 365; SZINNYEI József, 1893, I. 191; SZABAD György, 1957, 79.

tömegesen eljárt dolgozni a budai oldalra, a szőlőkbe. Megtörtént, hogy kaszáláskor a szigeten magasabb volt a napszámber, mint rajta kívül. 1855 táján Kunszentmiklóstra szlovák kaszások és sváb aratók jártak.¹¹⁶

Közép- és Dél-Dunántúl uradalmaiban, nagyobb gazdaságaiban a 19. század folyamán végig a nyugati peremvidékről fogadott szlovén, horvát, hienc és magyar munkásokkal enyhítettek a munkaerőhiányon. A keszt-helyi uradalom rétjeit 1860-ban 150 felsőlendvai, többségében szlovén kaszás vágta le. Kőszeg környékén az 1820–30-as években még csehországi kaszásokat is alkalmaztak.¹¹⁷ Zala és Vas munkáskibocsátó járásai egészen a felszabadulásig, sőt napjainkig küldik a mezőgazdasági munkásrajokat Kelet- és Dél-Dunántúl területére. Az idők során munkájuk a fűkaszás, aratás, cséplés mellett egyebekkel bővült és jogviszonyaik is átalakultak; a vándormunkások summássá váltak.¹¹⁸

Meg kell emlékezni a felvidéki magyar vándormunkásokról is. Az 1840–50-es években „palócz napszámosok, munkások jártak Nagykovácsra Salgó-Tarján vidékéről; seregestül jöttek le kora tavasszal és csak késő ősszel tértek vissza; . . . mióta Salgó-Tarjánon és vidékén a kőszénbányászat és vasgyártás kifejllett, azóta ezek elmaradtak.”¹¹⁹ Az 1828. évi összeírás szerint Borsod megyének mintegy 50 községéből, főleg az északi hegyes vidékről, rendszeresen jártak le vándormunkások az Alföldre kaszálni, aratni, csépelni.¹²⁰ A Nagykunságban a 18. század végén évről évre Gömör megyei aratók jelentek meg, aszályos években viszont a nagykunok is a Felső-Tisza vidékére mentek részes aratást, kaszálást vállalni. Rimaszombat környékére az 1850-es években Felső-Garam vidéki, illetve galíciai kaszások jártak, ugyanakkor ez a vidék maga is bocsátott ki vándormunkásokat.¹²¹

A szénamunkával kapcsolatos munkásvándorlás természetesen nem volt a Kárpát-medence specialitása. Észak-Olaszországból rendszeresen jártak vándormunkások Svájc több kantonjába, főként Engadinba és Tessinbe. A tretinóiak a Velencei-síkságra, az umbriai, romagnai hegyvidékek parasztjai a Po-medencébe, a lombard síkságra mentek kaszálni. Ez az egykor igen élénk kapcsolat az egyes vidékek között olyanszoros volt, hogy egy-egy falu, sőt egy-egy család férfiai nemzedékek során át ugyanabba a faluba jártak kaszálást vállalni.¹²² A Svájci Néprajzi Atlasz térképlapjai dokumen-

¹¹⁶ WELLMANN Imre, 1933, 148; VARGA Gyula, 1965, 271; GALGÓCZY Károly, 1855, 210–211; GALGÓCZY Károly, 1877, II. 132. III. 74.

¹¹⁷ SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 325, 327, 329, 332.

¹¹⁸ BOROSS Marietta, 1967, 236–238.

¹¹⁹ GALGÓCZY Károly, 1896, 506.

¹²⁰ SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 330.

¹²¹ SZABÓ Lajos, 1966, 40, 45; SZILÁGYI Miklós, 1966; SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 332.

¹²² SCHEUERMEIER, P., 1943, I. 46.

tálják, hogy Svájcba nemcsak olasz, hanem francia, német és osztrák idénymunkások is rendszeresen jártak szénamunkára az 1930-as évekig. Ugyanakkor Svájcban belül is igen élénk volt a távoli vidéken szénamunkát vállaló munkások mozgása.¹²³ A vándor szezonmunkások Svédországon belül és az ország határain túl is távoli vidékekre eljártak, hogy ott aratást, cséplést és szénamunkát vállaljanak.¹²⁴ A sort lehetne további német, francia, brit analógiákkal folytatni. Mind azt támasztja alá, hogy az egész kontinensen évszázadok óta ismeretes a mezőgazdasági vándormunka, azon belül a kaszások, szénamunkások szezonális vándorlása.

6. Kaszás bandák

A mezőgazdasági bér munkásság, különösképpen a vándormunkások munkaszervezeti formái több évszázados múltra tekintenek vissza. A 19. század elején már általánosan elterjedt organizáció volt a *banda*, azaz munkacsoport, amelyet a *bandagazda* fogott össze. Főleg a Dunántúlon, de itt-ott Hevesben, Borsodban is használatos volt a *vajda* megnevezés. Így nevezték a sort fogó kaszások, kapások közül az elsőt, aki mint előmunkás a munkát vezette, a bandát irányította.¹²⁵ A munkásokat a bandagazda toborozta, ő tárgyalta a munkaadóval, ő írta alá a szerződést és járt el a munkacsoport ügyeiben. Az egész idényben évről évre együtt dolgozó kaszások összeszokottan dolgoztak, ismerték egymás erejét, ügyességét. Munkaeszközeiket a kaszások vándormunka esetén is magukkal vitték. A keszthelyi uradalom 1812-ben Ficzkó János felsőlendvai *kaszásgazdával* kötött szerződést, amelynek második pontja kimondotta: „A Kaszások tartoznak magokkal jó kaszát, követ és kalapácsot hozni, ellenben a gyűjtőknek szükséges gereblyék és vellák a gazdaság részéről fognak adatni . . .”¹²⁶ Meglehetősen általános szokás volt azonban, különösen parasztbirtokokon alkalmazott idénymunkások körében, hogy magukkal hozták a gereblyét, favillát, a csépet és egyéb faeszközöket, s munkájuk végeztével néhány krajcárért otthagyták a gazdánál.

Az alkalmilag szerveződött, segítő rokonokból és napszámosokból összeálló munkáscsoporttól is elvárták az egyenletes munkát. A Sárközben az első rendet mindig a legjobb kaszás „vitte”, a gazda rendszerint hátul

¹²³ *Atlas der schweizerischen Volkskunde*, I. 86—87 (szerk. WEISS, R.)

¹²⁴ NELSON, H., 1957—58, 85—99.

¹²⁵ SZINNYEI József, 1897, II. 898; SÁRKÖZI Zoltán, 1965, 325.

¹²⁶ BOROSS Marietta, 1967, 244. A munkásszerződések tartalmi és formai kérdéseihez; SZABÓ Ferenc, 1966, 32—39.

kaszált. Szép kaszálásnak azt tartották, ha egyszerre lendültek a kaszák még akkor is, ha húsz ember vágta a rendet egymás után.¹²⁷ A Kiskunságban rendszerint a gazda vagy a fia kaszált elől, vagy esetleg egy *előcsajhos*, akinek egy pohár pálinkával több jár.¹²⁸ A munkaorganizációt — úgy tesszik — nemcsak racionális szempontok alakították. Gazdasági íróink meg is jegyezték: „Soha sem kellene megengedni, hogy tíznél többen kaszáljanak együtt, mert ha hosszú sor kaszál, mi *sok magyar gazdának annyira tetszik*, sokkal lassabban és rosszabbul dolgozik, mintha csak tíz vagy ennél is kevesebb van egy csoportban. A munka leggyorsabban megyen, ha minden csapat elé ügyesebb kaszást állítunk, ki a többit vezérli”.¹²⁹ A részes kaszálást vállaló parasztok rendszerint csoportba, bandába tömörültek. Verpeléten (Heves m.) a részes kaszások bandáját a *kaszásgazda* fogta össze. A munka kezdetét, a pipaszünetet, a pihenő idejét a kaszásgazda határozta meg. Ő kaszált elől, ő intézte a banda képviseletében az uraság embereivel együtt a részelést. Munkájáért az uraságtól ún. *talpaló-bért* kapott; ez rendszerint egy boglya széna volt. Tagjai fölött a banda mint munkatársulás is ítélkezett időnként. A későn jövőt, a munkában elmaradót megbüntette. Legelfogadottabb büntetés az volt, hogy a munkaerköles íratlan szabályai ellen vétő tagot egy liter pálinka fizetésére kötelezték.¹³⁰ A kaszás bandák a munkában saját szerszámaikat használták, bármilyen bér munka formában is dolgoztak. Részes bandák a széna minden munkáját elvégezték kaszálástól a boglyázásig. Rendfordításhoz gyakran asszonyaikat küldték maguk helyett, de a gyűjtéshez mindig elmentek a férfiak is másodmagukkal. Munka végeztével a banda áldomást ivott a kocsmában. Az italt a részelésnél fennmaradó 1—2, egymás között el nem osztott boglya árából fizették.

B) ÉLET A SZÉNAMUNKÁN

Attól függően, hogy a kaszáló milyen távolságra volt a településtől, a szénamunkások életrendje is igen különböző volt. Távoli rétekre nem járhattak ki naponta, hanem egész hétre kint maradtak és maga a kiutazás is hosszabb előkészület után, járművekkel történt. Az ideiglenes szálláshelyen a szénamunkások életkörülményei (táplálkozás, éjszakai pihenője stb.) eltértek a megszokottól.

¹²⁷ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1965, 33.

¹²⁸ TÁLASI István, 1936, 172.

¹²⁹ KORIZMICS László—BENKŐ Dániel—MORÓCZ István, 1856, IV. 172.

¹³⁰ TAKÁCS Lajos, EA. 3039. 14—19.

1. Éjszakázás a kaszálón. Építmények

A kaszálás rendszerint napokig, esetleg hetekig elhúzódó sietős munka volt, amit a munkanapok megnyújtásával is igyekeztek siettetni. Hajnali 3—4 órakor kezdték a munkát, majd amikor a nap fölszárította a harmatot, hosszabb déli pihenőt tartottak. Ebéd után elkezdvén a munkát, késő alkonyatig kaszáltak. Abban az esetben, ha a falutól több km távolságban volt dolguk, nem engedhették meg a hazajárást, inkább kint aludtak a kaszálón. Az Alföldön rendszerint ideiglenes gunyhókat készítettek s azokban töltötték az éjszakát. A Körös—Berettyó vidékén, akik kocsival utaztak szénamunkára, *kast* is vittek magukkal. A többiek szénából, fűből rögtönöztek maguknak kunyhót a *rudasfák* felhasználásával. Az is előfordult, hogy a *vontató*, a mezei szénaboglya oldalában készítettek üreget és oda húzódtak az eső elől.¹³¹ Az Észak-Tiszántúlon elterjedt *ekhós szekér* különösen megkönnyítette az éjszakázást a mezőn. Debrecen erdei kaszálóin, amelyeknek egy része több mint egy napi járóföldre volt a várostól, föld alatti kunyhók és hasított fából, szalmából készített *hegyes-kunyhók* is voltak. Ez utóbbi olyan nagy volt, hogy a *padmalyában* 10 ember is kényelmesen elaludhatott. A kunyhó mellett levő *gazólban* 8—10 ökör számára volt hely, Télen 160—170 marhát csaptak ki az erdei kaszálóra és tavaszig ott szénáztatták.¹³² Hasonló, kaszálón rendszeresített szénázó telelőhelyekben kereshetjük alföldi tanyáink csíráit. Gyuláról 1832-ben közlik: „A' kaszállókon rendesen Tanya épületek, vagy Szállások vagynak, takarmány bé rakására, marha teleltetésére . . .”¹³³

A Dunántúl nagy határú helységeiben, mint Szentgálon, szintén megtalálhatók a kaszálón emelt építmények. Általában kúp alakban összeállított fából, gyöpszínnel borított *gunyhókat* csináltak. Ha rövidebb időre mentek, a szél és harmat ellen faágakból készítettek *borítékot*, *lándzsát* vagy pedig a szekéren kiszállított zsupkévékből építettek *menedéket* maguknak. Az asszonyok csak minden második napon látogatták meg a kaszásokat élelemmel.¹³⁴

Azok a parasztok, akik 20—30 km-es körzetből jártak szénamunkára a Gúta, Keszegfalva, Imely (Komárom m.) határában vett vagy bérelt kaszálókra, hétfőtől szombatig nem mentek haza. A hetényi, szentpéteri, aranyosi, madari parasztok szekerekkel érkeztek. Vadkörtefa alatt vertek ideiglenes tanyát, építettek kunyhót, ahol az éjszakát töltötték. A fehérnép

¹³¹ SZABÓ Mátyás, 1957, 53.

¹³² BALASSA Iván, 1940, 55.

¹³³ Tud. Gyűjt. 1832, XI. 19.

¹³⁴ HERKELY Károly, 1941, 56.

sem ment haza a távoli falvakba. Szombatig befejezték a gyűjtést és egy szekérrel már vittek is a szénából haza. Gömörben csak a kaszások töltötték az éjszakát is a távoli réteken. A sziliceiek az erdő szélén készítettek *gazból*, azaz lombos ágakból kunyhót, amire fűvet, szénát terítettek. Hétfőtől szombatig maradtak. Esténként a kunyhó előtt *tanyatűzet* raktak, ahová néha 10 kaszás is összegyűlt beszélgetni, melegedni. A csucsomiak kunyhót sem építettek, szénából készített vackon a szabad ég alatt aludtak, pokróccal takaródtak.¹³⁵

A Székelyföldön a távoli havasi kaszálókon nemcsak ideiglenes, de állandó építmények is találhatóak, amelyek megkönnyítik az éjszakázást. Ditrón szénacsinálás idején rendszerint az egész család kivonult a havasra és hetekig ott maradt, a falutól 10–15 km távolságra. Szénából készített *kalibák*-ban háltak. Lecsonkolt fenyőrudakat (*cselhe*) állítottak körbe és kereken megrakták szénával. Végül úgy nézett ki, mint egy *bugja*. Ez megvédte őket az esőtől is. Voltak olyan havasi szénafűbirtokok, amelyeken *boránok*-ból (gerenda) rovott házikó állt. Szénamunka idejére kivitték magukkal a kaszálóra a fejőstehenet és a sertéseket is. Ott élt a család, az asszony naponta főzött.¹³⁶ A gyergyóújfalusi kaszások szekérrel utaztak a távoli kaszálóra és ott *kalibát* csináltak. Családjuk tagjai, a *takarók* másnap követték őket gyalogosan. Jó idő esetén, ha gyorsan száradt a széna, másnap este a gazda hazaküldte a feleségét egy szekér szénával, amit még az éjszaka feldobáltak az istálló padlására. Hajnalban már ismét kint volt az asszony a szekérrel a havason és a reggelit már ő főzte meg.¹³⁷ Csíkszentdomokos, Gyimesközélpok távoli kaszálóin szintén található szénamunka idején használatos kis házak, kalibák, s itt-ott istállóval összeépített tárolóépületek, csűrök is láthatók.¹³⁸

A Hargita nyugati oldalán főleg állandó, szilárd falazatú épületek találhatóak a réteken. Ilyenek Homoródalmás határában az *esztenák* (sövényfonású, kör alaprajzú kunyhók) és a *boronából* (gerenda) rakott házak, házikók. A nagy távolság és a rossz útviszonyok miatt többen tekintélyes *odor*-ral rendelkező *pajtát* építettek kaszálóikon a takarmány helyben történő elraktározására és a téli istállózás céljára. A huzamosabb téli tartózkodásra szolgáló, teljesen körülzárt *akoj* lakóházból és 2–3 pajtából áll, amelyek úgy vannak elhelyezve, hogy egy udvart zárnak közre.¹³⁹ Zetelaka havasán *szállásnak* nevezett házból, csűrös istállóból álló tartozéktelepek talál-

¹³⁵ S. gy.

¹³⁶ FÖLDES László, 1956, 197.

¹³⁷ CSÍSZÁR Árpád gyűjtése és szíves közlése.

¹³⁸ HOFER Tamás, EA. F 166708–735; FÖLDES László, EA. F 167947–949.

¹³⁹ MÁRKOS András, 1958, 437–438.

hatók, amelyeknek kettős rendeltetése van: szénatároló és egyben állatteltető helyek. Szénacsinalás idején június–augusztusban ezek a szállások benépesednek, mert az egész család kiköltözik a faluból.¹⁴⁰ Hasonló szállások találhatók Székelyvarság távoli kaszálóin is.¹⁴¹ A korondiakról már ORBÁN Balázs feljegyezte, hogy „mint marhatenyésszéssel foglalkozóknak szintén két lakásuk van, téli házuk a faluban, szép, üde nyaralójuk fenn a havason, s nyaranta a nép nagyrésze, főként a nők idejüket fenn töltik e havasi nyaralókon”, az irtványokon álló pajták körül.¹⁴²

Aprófalvas vidékeken, ahol a kaszálók közel vannak a faluhoz, nem szoktak kint aludni a határban. Ezt jegyezték fel az abaúji Hegyközzről is, viszont a Hernád völgyében néhol előfordult, hogy a távoli, erdei kaszálón háltnak (Pányok, Abaújalpár). Pokrócba burkolódnak és a fűvön alszanak.¹⁴³

Szénamunka idején a nők csak azokon a tájakon maradtak éjszakára is a mezőn, ahol a kaszálók ideiglenes vagy állandó épületek álltak, tehát elsősorban a Székelyföldön. Előfordult kaszálón való éjszakázásuk a nagyhatárú alföldi települések esetén is, illetve ott, ahol távoli falvak határában vett, bérelt vagy részes kaszálóra utaztak szénát gyűjteni. Ilyenkor „vigyáztak egymásra, mert a szénaszag nemcsak a jószágot csábítja, hanem a fiatalokat is.”¹⁴⁴ Mindenesetre a szénaforgatás, gyűjtés „kedves munka” volt, amiben még a szoptatós menyecskék is szívesen vettek részt. Csecsemőiket a munka idejére vászonponyvából és rudakból összeállított mezei bölcsőkben (*bellő, bellőke*) faágra, kocsirúdra kötött lepedőben helyezték el.

A kaszálón épített kunyhók, szállások, szénarakodók, sőt csűrrel egybeépített istállók megtalálhatók a Kárpátok minden népénél és az Alpokban is sűrűn lehet találkozni hasonló rendeltetésű épületekkel, szállásokkal. A szepességi Jakubanyban szénamunka idején csak az öregek és azok a fiatalok maradtak, akik a tűzvédelmi szolgálatban váltották egymást. Ugyanis a gazdák kaszálás előtt szekérre rakták a legszükségesebb holmit, élelmet, szerszámokat, a baromfit és egész családjukkal, valamint lábasjószágaikkal együtt 4–6 hétre kiköltöztek a kaszálón álló épületekbe.¹⁴⁵ A Felső-Garam vidékén a kaszások ácsolt, padlás és ablak nélküli faházikókban töltötték az éjszakát. Ugyanott nyitott tűzhely is volt, ahol ételüket megmelegítették. Az asszonyok minden reggel főtt ételt vittek a kaszálóra, napközben szárították, gyűjtötték a szénát, este azonban visszatértek a faluba.¹⁴⁶

¹⁴⁰ FÖLDES László, 1958, 34–35; FÖLDES László, EA. F 170672–678.

¹⁴¹ TAGÁN Galimdzsán, EA. F 88743–746.

¹⁴² ORBÁN Balázs, 1868, I. 131.

¹⁴³ BALASSA Iván, 1964, 143; BAKÓ Ferenc, EA. 2994. 46.

¹⁴⁴ SZABÓ Mátyás, 1957, 53.

¹⁴⁵ PODOLÁK, J., 1967, 36–37.

¹⁴⁶ BARAN, L., 1952, 86.

A kaszálón épített szórványtelepek a Kárpátok és az Alpok népeinél elsősorban a takarmánygazdaság és az állattartás szolgálatában állanak, szemben az Alföld tanyáival, amelyek földműves üzemmé alakultak át.

2. A szénamunkások étkezése

Szűk határu dunántúli és északi falvakban a kaszások hazajártak ebédelni a faluba. Nagyobb távolság esetén az asszonyok vittek főtt ételt a mezőn dolgozóknak. Azonban ott, ahol a férfiak egész héten a távoli kaszálókön maradnak, ahová nem lehet naponta kihordani az ételt, maguk főznek ebédet. Az Alföld, különösen a Tiszántúl nagy határu városai, községei legtovább megőrizték a férfiak főzőtudományát. A Körös—Berettyó vidék kaszásai egész hétre vittek magukkal élelmet és főzőeszközöket. Egy szénamunkás heti szükséglete 5 kg kenyér, 1 kg szalonna, 4 levél száraz tészta, 2 liter kása volt, amihez még burgonya, hagyma, cukor, ecet és paprika járult. Mindenki vitt magával bográcsot, szolgafát, fakanalat és vasakanalat, sőt még tüzelőt is. Legjobban szerették a *betyárost*, amit 10—15 dkg szalonnából és másfél marok kásából főztek maguknak a bográcsban.¹⁴⁷ Észak-Tiszántúl és a heves-borsodi síkság parasztjai *öhön*, *slambuc*, *típpan*, *lacsuha* stb. néven ismert száraz tésztás kásás ételei kiválóan megfeleltek a távoli pusztákon verejtékező kaszások igényeinek.

A kaszásoknak tartalmas ebéd kell amire a jó gazdasszony előre gondol. Sonkát, füstölt húst, szalonnát tartalékol, baromfit vág, friss húst szerez. A verpeléti részeskaszásoknak a feleségek túrósbélest, *pampuskát* (fánk), paprikás csirkét vittek a rétre, de olyan is akadt, aki csak paprikás krumplit, meg savanyú babot vitt az urának.¹⁴⁸ A szilicei asszonyok cifra, rózsás *kantárban*, *rátóban* vitték a főtt ételt a kaszálóra. A csucsomi nők a Pozsáló hegyen, a falutól 6—7 km távolságban dolgozó, éjszakázó férfiaknak málhás lovakon szállították az élelmet. Akinek volt málhás nyerge, egy-egy hátikosarat (*kasocska*) akasztott a ló két oldalára. Egyikbe rakták a kenyeret, a leveses rátót, a másikba a burgonyát, amit a férfiak az esti *tanyatűz* hamujában megsütöttek. A gömöri asszonyok, így a barkaiaik is már 8 órára kiérték a *früstökkel* a kaszálóra. Az 1920-as évektől a cserépfazekat és a kantárt már felváltotta a zománcos *boket*; az ételhordó kiszorította a *rajtok* fazekat (cserépfazék). Vízet a fennsíkon levő forrásból vittek *csobolyó*-ban. Két csobolyót összekötöttek és a kötőléket a ló hátán átvetve, maguk is felültek, úgy szállították az ivóvizet.

A negyedi asszonyok savanyú bablevest vittek a kaszásoknak 8—10 literes fazekakban és gyakran sütöttek húst és kalácsot is a kaszások szá-

¹⁴⁷ SZABÓ Mátyás, 1957, 54.

¹⁴⁸ TAKÁCS Lajos, EA. 3039. 15.

mára. A csallóköziek szigorúan megtartották a heti étrendet (Bős, Tejfalu, Kisudvarnok). Kedden, csütörtökön húslevest, húst és főzeléket, hétfőn, szerdán, pénteken viszont főtt és sült tésztákat, savanyú levest adtak a munkásoknak. Gyakori volt a bukta, rétes, gombóc, lepény, a mákos és túrós csík. A bősiek, tejfalusiak *kettes fazékban* vitték az ebédet a mezőre: egyikben volt a leves, a másikban a főzelék.¹⁴⁹ A nyelvterület jelentős részén, főleg keleten ismeretes a *kaszásleves*. Gyergyóújfalun szénamunka idején az asszonyok *túrós rétest*, *puliszkát* és *pityókalevest* főztek leggyakrabban, ritkán disznó- vagy tyúkhús is került.¹⁵⁰ Három-négy székely gazda összeállt és együtt mentek kaszálni. Egy-két véka puliszkalisztet, túrót vittek magukkal, *kalibát* építettek és a nagy „puliszkaillatú esti tüzek” mellett, de nappal is, hosszú meséket mondtak.¹⁵¹

A kaszások hajnalban láttak munkához (országszerte egy fél deci pálinkával), fröstökölni csak $\frac{1}{2}$ 8 körül szoktak. Akkor a kaszás banda a leggyengébb tagját elküldi, hogy rakjon tüzet és a többség szalonnát süt nyárson. Akinek nincs szalonnája vagy kényes a gyomra, tejet, aludttejet, főtt tojást reggelizik, esetleg zsíros vagy csupasz kenyeret hagymával, paprikával.

3. A szénamunkások viselete, a munka ünnepi jellege

Egyes idillt festő leírásokból úgy tűnik, mintha a szénamunka ünnepi felvonulás lett volna a parasztság életében. A kaszásbandák, a vándormunkások munkatempóját, életkörülményeit vizsgálva pedig az embertelen hajsza, a szociális igazságtalanság mellbevágó tényeivel találkozunk. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy differenciáljunk e jelenségek értelmezése során. Látnunk kell, hogy a feudális hagyományokat őrző vasárnapi kaláka, amit a falu fiatalsága a földközösség emlékéért őrző községi réten végez, valóban ünnepi esemény, amihez ünneplő ruhába öltöznek, amit este tánc és mulatság követ. Alkalom a két nembeli fiatalság találkozására, szórakozására. Más vidékeken a szőlő szüretelése jelentett hasonló alkalmat. Nem hiába nevezte az egyik múlt századi szerző a szénacsinálást tréfásan „székely szüretnek”. Így értelmezhetők azok a megjegyzések, amelyek a szénamunka ünnepi hangulatát emelik ki. Beregben „az ily szénagyűjtés mindig víg dalolás és hangos kurjongatás közt történik, élénken zengvén hegy-völgy a vigadozók zajától, akik egész tarka csoportokban lepik el a hegy lejtőit, a menyecskék és lányok nem kímélik ilyenkor a pi-

¹⁴⁹ S. gy.

¹⁵⁰ Csíszár Árpád gyűjtése és szíves közlése.

¹⁵¹ Viski Károly, 1911, 100–102.

peréjüket sem, mert ünnepi alkalom”.¹⁵² A kalákában végzett kényelmes munka, illetve a saját birtokon végzett szénacsinálás ünnepi hangulatát, a társasmunka örömet, amely kétségkívül a 20. századig fennmaradt a nyelvterület számos részén,¹⁵³ már a 19. században egyre jobban háttérbe szorította az uralkodóvá váló kapitalista bér munkaformák rideg hajszája. A szakmányos, részes kaszásbandák viseletében, étkezésében, hangulatában nehéz fellelni az „ünnepi” jelleget. Akár népviseletnek számító vászongatyában, akár proletár öltözkében végezték munkájukat, a munka régi varázsa odalett, mint Jóó György a „boldog ember” ifjúságával eltűnő életérzés. Legtovább a munka végeztével kijáró *áldomás* emlékeztetett a szénacsinálás régi szokásaira. A Tiszántúlon az uraság, a gazda vagy a társulat borral, bográcsban főtt birkapaprikással vendégelte meg munkásait.¹⁵⁴ Áldomást a dunántúli urasági kaszások is kaptak. Ez ott is rendszerint birkapörköltből állt, illetve fél liter bort mértek minden kaszásnak (Alsópáhok, Dunaalmás).

A szénamunkán a férfiak országszerte a *húsoló* (mindennapos) öltözküket viselték. Lábukon csizma vagy papucs volt, fejükön kalap, helyenként szalmakalap, a vászongatyá és vászoning helyett pedig egyre gyakrabban a gyári terméket, *cájjnadrágot* húztak. A negyedi férfiak a század elején fehér vászongatyában, gyoicsingben és papucsban mentek kaszálni. Mikor esett az eső, kiléptek a papucsból. Az asszonyok ugyanabban a ruhában vitték az ebédet és mentek gyűjteni a kaszálóra, amelyben a piacra, a boltba jártak. Ünnepi viseletet csak a kalákában, társaságban végzett szénagyűjtés alkalmával vettek fel Erdélyben és szórványosan északkeleten. A martosi, szentpéteri asszonyok (Komárom m.) sokszoknyás viselete gyűjtés közben melegnek bizonyult. Ahogy fölmelegedett az idő, dobálták le a szoknyákat. Zengővárkonyon (Baranya m.) is úgy emlékeznek, hogy a lehető legpörébben öltöztek. Szentkatalin asszonyai viszont majdnem ünneplőbe öltöztek, kivált, ha más falu határába mentek szénamunkára.¹⁵⁵

Néhol sajátos helyi körülmények a viseletben is egészen rendkívüli esetekhez vezettek. A Hanságon 1842-ben átutazó KOHL például feljegyezte, hogy olyan nádvagókkal és kaszásokkal találkozott, akik a talpuk alá deszkalapot kötöttek, hogy biztonságosabban mozoghassanak az ingatag lápon. Fejük és arcuk körül fűből készített paróka lógott, hogy megvédje őket a mocsári szúnyogok csípésétől. Kalapjuk mellé fűvet dugtak, hogy fejüket megoltalmazza a nap hevétől.¹⁵⁶

¹⁵² Vö. SZABÓ Mátyás, 1957, 55. (Idézi LEHOCZKY Tivadar sorait.)

¹⁵³ SÁNDOR Gábor, 1944, 10; SZABÓ Mátyás, 1957, 55.

¹⁵⁴ SZABÓ Mátyás, 1957, 56.

¹⁵⁵ S. gy., ill. *Kérdőív*. ANDRÁSFALVY Bertalan szíves közlése.

¹⁵⁶ Vö. ÜRMÖSSY NAGY Júlia, 1929, 55.

MAN-POWER AND ORGANIZATION OF LABOUR IN THE MEADOW FARMING OF THE HUNGARIAN PEASANTRY

Pasture-land cultivation and hay-production have always been most labour-consuming branches of agriculture. Their labour demands show considerable regional differences. The Hungarians of the Great Plain produce hay with little work, while the Székelys put a lot of effort into it. Between these two extreme types several transitional regional ones can be described in the Carpathian basin. The differences in the working technology can be traced back not solely to the differences in the ecological relations, although the role of these can by no means be denied. The degree of labour supply in a given region influenced the working technology, and even the shape and size of the working tools. The division of labour between men and women clearly manifested itself in hay farming, too.

The assuring of manpower had been a constant point of issue between the peasantry and the feudal manors in the centuries of feudalism, before the 1848 liberation of serfs. The labour rent and robot employed on the alludia had withheld the manpower from the peasant farms. In a number of regions hay-cutting had been an even more burdensome kind of robot than harvesting or ploughing. In the 18th century the unit of robot used for hay-work varied according to regions and the various parts of the country.

The memory of the feudal inheritance haunted even in the second half of the 19th century, after the liberation of the serfs; it was a country-wide custom that for the maize and potato fields given out into share cultivation the landowners demanded several day's hay-cutting.

The forms of hired labour appeared relatively early in the centuries of feudalism. Data on hired labour paid in kind or in money by harvest results can be found from as early as the 15th century. But the forms of hired labour became predominant only in the middle of the 19th century. At the end of the 19th century they could be found in almost all regions of the country. Regional differences occurred in the forms of hired labour according to their popularity in the given region.

The peasantry performed pasture-land cultivation and hay-harvesting in communal work organized on the basis of either families or individuals, the village community or commonage. In the 20th century, in the capitalist property relations and forms of hired labour, the labour organization of feudal origin has however been pushed into the background.

Hay-cutting was a seasonal work for which seasonal itinerant workers had been employed in the central parts of the Carpathian basin for centuries. The main trends of the itinerant workers' movement pointed from the border regions into the central parts of the Carpathian basin from the beginning of the 16th century up to the beginning of the 20th century. The seasonal itineration of hay-cutters was a common basis of assuring manpower in other areas of the continent, too, (e.g. Switzerland, Sweden, Italy).

The forms of labour organization of the hired labourers employed in pasture- and hay farming, and especially of the itinerant workers can be traced back to a past of several centuries. As to the way of life, daily schedule of work, food and clothes of the hay-workers, considerable differences are found.

In the contract of the itinerant workers food and drink were also included as wage items. Joint work organized on a family basis and performed on the hayfield was considered to be a playful action rather than real work. Hay-cutting performed as hired work was characterized by cold harassment.

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században.* Pécs.
- BAKÁCS István
1930 *Trautsohn herceg regéczi uradalmanak terméseredményei a XVIII. században.* Bp.
- BALASSA Iván
1940 *A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse.* Debrecen.
1955 *Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944).* — Ethn. LXVI.
1964 *Földművelés a Hegyközben.* Bp.
- BALKÁNYI Béla
1915 *A munkanélküliség és munkatorlódás a magyar mezőgazdaságban.* Bp.
- BARABÁS Endre
1904 *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása.* Bp.
1907 *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely ... közgazdasági leírása.* Bp.
1910 *Kolozs vármegye közgazdasági leírása.* Bp.
- BARAN, L.
1952 *Způsob dopravy pŕy senách na Horehroní.* — Česky lid 39.
- BATTHYÁNY Kázmér
1845 *Robot és dézsma.* Pesten.
- BERLÁSZ Jenő
1936 *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére.* Bp.
1952 *Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. (Szerk. SPIRA György.) Bp.
- BODROG György
1960 *A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban.* — Agrártörténeti Szemle VIII.
- Cs. BOGÁTS Dénes
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék.* Kolozsvár.
- BOROSS Marietta
1967 *Mezőgazdasági munkásszerződések Nyugat-Dunántúlon.* Népr. Közl. XII. 1–2.
- CSÜRY Bálint
1935, 1936 *Szamosháti szótár. I–II.* Bp.
- DÁVID Zoltán
1969 *A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar vármegyei adatok 1789-ből).* — Agrártörténeti Szemle XI.
- ECSERI Lajos
1898 *Az alföldi földmunkáskérdés és a mezőgazdasági válság.* Bp.
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1961 *Az átányi gazdálkodás ágai.* — Népr. Közl. VI. 2.
- FÖLDES László
1956 *A Ditróból Budajenőre teleptett székelyek állattartása eljövetelekig.* — Népr. Közl. I. 1–4.
1958 *Rideg lótarítás a székelyeknél.* — Népr. Közl. III. 1–2.
- FÜR Lajos
1969 *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914.* — Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 4. Bp.
- GALGÓCZY Károly
1854 *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve.* I. Pest.
1855 *Magyarország, a Szerb vajdaság's Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája.* Pest.

- 1876—1877 *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I—III.* Bp.
- 1896 *Nagykőrös város monographiája.* Bp.
- GERENDÁS Ernő
1934 *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében.* Bp.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej's kapcsolatosan Hetés és népének összевontabb ismertetése.* Kaposvár.
- GULYÁS Mihály — HAJDÚ Mihály — SZABÓ Mihály
1965 *Allattartás.* In: Oroszáza története és néprajza (szerk. NAGY Gyula) II. Oroszáza.
- HERKELY Károly
1941 *Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében.* Ethn. LII.
- HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Bp.
1970 *A paraszti munka.* Ethn. LXXXI.
- ILLA Bálint
1938 *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig.* Bp.
- IMREH István
1956 *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején.* Bukarest.
1967 *A jobbágyi munkaerő felhasználása a Toldalagi birtokon (1789—1792).* Magyar Történeti Tanulmányok I. Debrecen.
- JABLONKAI Géza
1968 *Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816—1964).* — Agrártörténeti Szemle X.
- JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár.
- KORIZMICS László — BENKŐ Dániel — MÓRÓCZ István
1855—1868 *Mezei gazdaság könyve* (Stephens Henry nyomán). I—VII. Pest.
- KORPONAY János
1866 *Abauj vármegye monográfiája. I.* Kassa.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota.* Bp.
- KÖVER Fidél József
1930 *A Hanság földrajza.* Föld és Ember X. Szeged.
Magyar *Simplicissimus*
1956 *Magyar Simplicissimus.* Bp.
MAJLAT Jolán
1943 *Egy alföldi civis-város kialakulása.* Nagykovács gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp.
- MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Bp.
- MAKSAY Ferenc
1959 *Urbáriumok, XVI—XVII. század.* Bp.
- MÁRKOS András
1958 *Homoródmácsi szállások.* — Ethn. LXIX.
- MÉREI Gyula
1948 *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon, 1790—1848.* Bp.
- T. MÉREY Klára
1966 *Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében.* — Agrártörténeti Szemle VIII.
- MILHOFFER Sándor
1898 *A mezőmunkáviszonyok hazánkban.* Bp.
- MOLNÁR Erik
1949 *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig.* Bp.
- T. NAGY Imre
1902 *Csikmegye közgazdasági leírása.* Bp.
- NAGY Jenő
1940 *Adatok a magyaralkói (Kalotaszeg) szénacsináláshoz.* — Ethn. LI.
- NELSON, H.
1957—58 *Some Remarks on Seasonal Wanderings, Internal Migration and Emigration in and from Sweden in the 19th Century.* — Folk-Liv XXI—XXII.
- OLÁH József
1960 *A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében.* In: Agrártörténeti tanulmányok (szerk. SZABÓ István).
1962 *A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében.* — Agrártörténeti Szemle IV.
- ORBÁN Balázs
1868—1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi*

s népismereti szempontból. I–VI. k. Pest. — Bp.

- PACH Zsigmond Pál
1963 *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Bp.
- PETERDY Gábor
1864 *A kis-jenői uradalom Arad vármegyéjében.* Józsaág ismertetés. Pest.
- PLOETZ Adolf
1845 *Robot és dézsma.* (Kiadva BATHYÁNY Kázmér által.) Pesten.
- PODOLÁK, J.
1967 *Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier.* Bratislava.
- SÁNDOR Gábor
1944 *A hóstatiak szénavontatása.* Kolozsvár.
- SÁNDOR Pál
1958 *A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon.* Bp.
- SÁPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig.* Bp.
- SÁRKÖZI Zoltán
1965 *A summások.* In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. (Szerk. SZABÓ István.) II. Bp.
- SCHEUERMEIER, P.
1943 *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätomanischen Schweiz.* I–II. Erlenbach – Zürich.
- SINKOVICS István
1933 *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején.* Bp.
- SOÓS Imre
1958 *A jobbágföld helyzete a szolnoki Tiszatájon, 1711–1770.* Szolnok.
- SZABAD György
1957 *A tatár és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra.* Bp.
- SZABÓ T. Attila
1940 *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640–1690).* — Erdélyi Tudományos Füzetek 114. sz. Kolozsvár.
- SZABÓ Ferenc
1966 *Dél-tiszántúli munkásszerződések (1889–1944).* — Népr. Közl. XI. 3–4.
- SZABÓ Lajos
1966 *A kunhegyesi szegények és redemp-*

tusok ellentéte a XVIII–XIX. század fordulóján. Szolnok.

- SZABÓ Mátyás
1957 *A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása.* — Népr. Közl. II. 3–4.
- SZÁNTÓ Imre
1952 *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. (Szerk. SPIRA György.) Bp.
- 1954 *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék kesztelyi ágának birtokain, 1711–1850.* Bp.
- 1957 *A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain, 1711–1780.* Eger.
- SZÉKELY György
1953 *A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése.* In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Szerk. SZÉKELY György.) Bp.
- SZENDREY Ákos
1938 *A népi társasmunkák és össze-jövedeleik.* — Ethn. XLIX.
- SZENDREY István
1963 *Jobbágyterhek a XVIII. századi Erdély magánföldesúri birtokain.* Acta Series Historica, II. Bp.
- SZEREMLEI Samu
1911 *Hódmező-Vásárhely története.* IV. k. Hódmezővásárhely.
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagyikunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok.
- SZINNYEI József
1893–1903 *Magyartárszótár. I–II.* Bp.
- TAKÁCS Lajos
1966 *Lápi gazdálkodás és irtás a Kis-Balatonon.* — NÉ. XLVIII.
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Bp.
1957 *Beregmegyei úrbéri szabályzat 1781.* — Agrártörténeti Szemle I.
- TÁRKÁNY Sztűcs Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Bp.
- ÜRMÖSSY NAGY Júlia
1929 *Régi utazások Magyarországon.* — Népünk és Nyelvünk I.
- VAJKAI Aurél
1941 *A gyűjtőgető gazdálkodás Csereszegtomajon.* — NÉ. XXXIII.
1959 *Szentgál.* Bp.

- VARGA Endre (szerk.)
 1958 *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Bp.
- VARGA Gyula
 1965 *A parasztgazdaság munkaeszközei.* In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* (Szerk. SZABÓ István.) I. Bp.
- VISKI Károly
 1911 *Adatok a székely építkezés ismeretéhez.* NÉ. XII.
- WELLMANN Imre
 1933 *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Bp.
- 1952 *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés.* In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790.* (Szerk. SPIRA György.) Bp.

RÉSZES ARATÁS A VÁRONG KÖRÜLI PUSZTÁKON

A) A RÉSZES ARATÁSI RENDSZER JELENTŐSÉGE ÉS ALAKULÁSA

Az idősebbek emlékezetében a kepésaratás a várongiaknak évente visszatérő — és ma már számunkra talán érthetetlenül — nagy esemény. Nemcsak azért, mert sok szegény embernek ez biztosította évi kenyerét, hanem azért is, mert az urasági tarló sokféle, odasereglett népnek adott munkát, amelyet megfeszített erővel, egymással versenyezve végeztek. Így, ha az aratás csak 2—3 hétig vagy egy hónapig tartott is, olyan élményt jelentett, mihez hasonlót talán csak a katonaévek, háborús események vagy ritka búcsúk váratlan látványa hozhatott a még viszonylagos elzárttságban élő népességnek. S azonkívül nem szabad azt sem feledni, hogy az aratással mint az év centrális munkájával, még sok minden egyéb kötelezettség és lehetőség is járt. Ki hol aratott, oda járt rendszerint éven át munkába, kapásokat művelni, kaszálni, takarodni, csépelni vagy télen fát vágni. Így az a tény, hogy valaki egy pusztán aratott, tevékenységének jóval szélesebb körét határozta meg.

Szinte nem volt család Várongon, melynek tagjai közül valaki nem járt volna kepésaratni pl. a századforduló táján. Nyilván a falubeli gazdálkodás alacsony szintjének is mutatója az a tény, hogy még a 8—10 holdas gazdacsaládból is mentek aratni, ha történetesen 2—3 felnőtt legényfiuk volt. A kepésaratásra járásnak a kezdete, úgy tűnik, Várongon nem tehető az 1860-as éveknél korábbra, azaz azon idő előttre, amikor még irtásföldjeiknek birtokosai voltak. De a „nagy hullám”, az aratásra járás nagy időszaka nem terjedt túl az első világháború idejénél sem. Ez időre ugyanis a falu lakóinak száma is megcsappant — a kivándorlások, elköltözések révén —, s a háború utáni földosztás bármily kis mértékű is volt, a megcsökkent létszámú és immár a korszerűbb gazdálkodási módszerek iránt érdeklődő lakosságnak nagyobb hányadát tudta eltartani a falusi föld, mint korábban, így az első világháború után már lényegében csak a hajdani létszám fele, egynegyede állt ki aratni, a nincstelen szegénység. Hovatovább e rétegre korlátozódott a *kepésarató* név is. „Szegény kepésarató volt egész életé-

ben!” — mondták pl. a szegény emberről. Vagy: „Ő is csak az uraság tarlóján kereste kenyerét.”

De a *kepésarató* nemcsak egyféle gazdasági szintet jelenthetett, hanem bizonyos szóhasználatban jelölhették vele azt a gyors, de nem mindig gondos munkát is, amire az urasági tarlón a részes munkások kényszerültek. Nem egyszer lehetett hallani a faluban, hol bár a munkák üteme lassúbb volt, de adtak arra, hogy precízen, jól is végezzék: „Ez is csak olyan kepésaratói munka!” Azaz ha valaki túl gyorsan, „rúgd föl, hadd ott!” — módra végezte a munkáját.

a) *A robotban végzett aratás elégtelensége*

A részes aratás természetesen mind a Várong körüli falvakban, mind pedig a kusztodiatusi birtokon jóval előbb kezdődött, mintsem az a várongiakkal kapcsolatban feltételezhető. Az 1860-as években, sőt korábban is már a rendszer országosan kifejtett állapotban élt. Nem állítható azonban, hogy kezdettől fogva csak ez lett volna. Még a múlt század elején is a részes aratás mellett szórványosan feltalálhatók más aratási formák, így még a robotos aratás is, és ahogy visszafelé haladunk, úgy növekszik ez utóbbi forma gyakorisága. Noha az aratómunkák viszonylag korai limitációiból arra következtethetünk, hogy a részes aratásnak a korai időszakban is szerepe lehetett,¹ a részes aratásnak akkor lett igazán nagy jelentősége, amikor a földesúri nagyüzemek is erőteljesebb gabonatermesztésre tértek át, melynek termését már közvetlen jobbágyi, pláne robotos munkásokkal képtelenek voltak betakarítani. S hogy mégis megtegyék, kénytelenek voltak idegen munkaerőt fogadni, illetve a meglevő munkaerőt is intenzívebben, gazdaságosabban felhasználni. Erre volt jó a részes aratás.

A 18. század elejéről még Várong körül is nem egy olyan feljegyzés maradt ránk, melyből a robotos aratásra következtethetünk. A Várong körül kétségkívül legnagyobb és legjobban szervezett Eszterházy-birtokokon is pl. még 1720-ban is, az akkor viszonylag kicsiny vetésterületek termésének aratására, nem egy helyen felhasználták a kötelező munkát: a Kaposvár melletti Szekeső úrbéri irataiban olvashatjuk, pl. a következőket: „Mind Eöszit, és mind Tavaszszit valamenyit vetnek — ti. a falubeliek — az Uraságh számára, azt annak ideiben Tartoznak Falustul le aratni...”² Igaz, e sorokból, melyekkel csaknem teljesen megegyeznek a szomajomi jobbágyok részére megszabott teendők, nem világos még, hogy az aratás

¹ SÁPI Vilmos, 1970.

² OL, Eszt. lt., I/635, Rep. 35.

ténylegesen robotmunka-e vagy csak kötelező részes aratás, de a következő és az ugyancsak közeli Dombóvár kötelezettségeinek felsorolásából kiderül, hogy az aratás is csak ingyenmunka. „Az Urasághnak — olvashatjuk az uradalmi előírásokban³ — szántást, vetést nem tesznek (ti. a jobbágyok), hanem tartozik minden gazda és minden Sellér esztendő által hat napot gyalogh szolgálni, azt penigh széna Takarás vagy Aratás alkalmatosságával, a' mely munka a' kettő közül szorgosabb . . . ”. De ugyanerről vallottak 1758-ban, Rőjtökön gr. Széchenyi Antal jobbágyai is, akik szerint „ . . . az Marusi Ispány által hajtának . . . aratni”, azaz az ispán rendelkezése szerint, mint mondták: „ . . . most is, minden esztendőben, s' ki egész helyes, az Ádándi határban két nap négyen aratni, fél helyes pediglen egy nap, akár mely Szegény légyen, ezeket be kell nekie töltenie, másképen jaj nekik”⁴.

Az utóbbi vallomásokban kétségkívül kicseng a jobbágyok panasza, tiltakozásai is a kényszerű ingyenmunka ellen, de a szóbeli tiltakozásoknál lényegesebb volt az, ami a munkák minőségében és lassú végzésében mutatkozott meg, s ami végül is arra kényszerítette a racionális gazdálkodásra törekvő nagybirtokosokat, hogy e lélektelen munkavégzésen változtassanak.

A feudális gazdálkodás, mely a dézsmán és roboton alapult, igen szűk lehetőségek között valósult meg, és lényegében megrekedt a nyomásos rendszer valamely formájában folytatott szemtermelésben. A több és finomabb munkát igénylő növények termesztését e rendszeren belül nem lehetett már folytatni. Így a dohány vagy egyes kerti növények termesztését is a nyomásos rendszeren és a feudális adózáson kívül eső területeken lehetett csak folytatni, különösen ha a termesztés eladásra, nagyobb mértékben történt.⁵ De maga a szemtermelés is hamarosan problematikussá vált, mihelyt mértéke az önellátáson túl emelkedett, netán jelentős árutermeléssé vált, mégpedig legelőször is a legfontosabb és legtöbb munkáskezet igénylő munkafázisban, az aratásban. A jelentősen megnövekedett gabonaföldek termését már lehetetlen volt időben betakarítani a robotosok bármily nagy, kirendelt csapatával, mivel a kényszerszermunka résztvevői — a munka jellegének megfelelően — lassan és rosszul dolgoztak, és végül is a nagy termést váró földesúrnak a keserves, tunya munkavégzés következtében jóval nagyobb kára lett, mintha jól vagy csak méltányosan megfizetett munkásokkal takarítottatta volna be termését. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy szinte valamennyi munkák közül elsőnek éppen az aratásnál kezdtek

³ OL, Eszt. lt., I/635, Rep. 35.

⁴ OL, O. 18, Curiai lt.; Process tabulat. 1840.

⁵ Vö. TAKÁCS Lajos, 1964, 15—26.

legelőbb felhagyni a keserves és elavult robottal, és igyekeztek olyan munkamódot kialakítani, ami a végzőt serkentette is a munkára. És e célra több mód is adódott, mégpedig a fizetett napszám vagy a holdszám szerint egy összegben fizetett aratás és végül a leginkább bevált: a részes aratás, mely kétségkívül legnagyobb mértékben tudta érdekeltté tenni az aratókat is a gyors munkavégzésben. E belső, személyes érdekelttség pedig többet jelentett bármilyen jól szervezett külső kényszernél és ellenőrzésnél.

A robotmunkáknak az elavultsága és elégtelensége meglepő határozottsággal jelentkezik már a múlt század elején szakirodalmunkban is, mely éppen az árutermelés sikeresebb kibontakoztatása érdekében kutatta a korszerűbb és termelékenyebb eljárásokat, és ennek során nem egy érdekes kísérletről és megfigyelésről adott számot. Érdeemes lesz talán legelőször is NAGYVÁTHY-nak 1821-ben megjelent *Magyar gazdatisztjéből* idéznünk pár idevágó sort:⁶ „Minden egy dolgos kéz után — olvashatjuk — esik nagyjában két 22 kévből álló kalangya. Így van a képésekkel — azaz a részes aratókkal — a dolog — állapítja meg — de a Robotosok után, bár egy kalangya esik egy napra és az is csak 18 kévés”. Eszerint a robotos még fele teljesítményt sem nyújtotta, mint a részes arató.

A Magyar Gazda egyik 1841-es cikkírója még tovább ment:⁷ egy 1200 öles holdhoz — mint írta — „minek learatására sarlóval robotban sok helyen 8 személy (ti. szükséges), részben (azaz részes aratás esetén) 1—3 egyed kívántatik”. Szerinte tehát a robotos munka még a felét sem érte el a részes arató teljesítményének.

Mindez természetesen nem jelentette a gazdaságtalan robotos aratás gyors és teljes kiküszöbölését, hanem csak a lehetőség szerinti gyér alkalmazását. A robotmunka a múlt század első felében a legtöbb nagy gazdaságban csak kiegészítő szerepet töltött be az aratásban, de teljesen nem tűnt el. Így még az Eszterházyak viszonylag fejlett és jól szervezett tatai gazdaságában is kiegészítő szerepben egészen a jobbágyfelszabadításig fennmaradt.⁸

b) A részes aratás kibontakozásának feltételei

Az aratásnak a termés bizonyos hányadáért, részéért való végzése csak úgy valósulhatott meg, ha rendelkezésre állt elegendő olyan munkás is, aki hajlandó volt idegenek földjén magát aratásra leköttni. S ilyen munkások régtől fogva nagy számban akadtak valójában azelőtt is, hogy a nagy gabona-

⁶ NAGYVÁTHY János, 1821, 29—30.

⁷ -r, 1841, 15—16.

⁸ SZABAD György, 1957, 296.

kereslet serkentő hatására a nagy uradalmak erőteljesebb gabonatermesztésbe fogtak, illetve mielőtt a nagyméretű gabonatermesztéshez a földeket főként jobbágyaiktól elragadták volna. Az aratás lényegében a nagyarányú allodizációk előtt is az igátlan szegénységnek, mely nem tudott önállóan gazdálkodásba fogni, vetni és aratni, az egyik legfontosabb kenyérszerzési lehetősége lehetett, mellyel évi megélhetésüket megalapozták. Még akkor is, ha nem voltak a későbbiekhez hasonló nagy gabonavetések, kiterjedt urasági búzaföldek. Az allodialis gazdálkodás erőteljesebb kibontakozása előtt a részaratást a kisebb méretű urasági földeken kívül a gazdagabb jobbágyság és szabadabb területek, városok gabonaföldjein végezhatték.

Érdemes ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy már a 18. század 20-as éveiben is találkozhatunk az Alföld peremterületén egyes falvaknak, melyek még korántsem voltak túlnépesedve, az összeírásaiban olyan megjegyzésekkel, hogy az összeírt személy „sarlóval kereste” a jegyzékbe vett gabonáját. Az 1727-es összeírás szerint a verpeléti „Sós János arató volt Erdőtelken” vagy az ugyancsak verpeléti Lestár János „arató volt Apátin”.⁹ De a szomszédos Szentmáriából is egy személyről azt jegyezték fel, hogy „arató volt Apátin” és háromról: „Arató volt Hevesen”. Tóth Faluból egy személy pedig „arató volt Abonyon.”¹⁰ De még az átányi összeírásból is az derül ki, hogy pl. Posoni János 12 kila búzáját, és 6 kila árpáját és kölesét „sarlójával kereste” éppúgy, mint Kovács Gergely.¹¹ Sőt, hogy mennyire az aratókra lehetett alapozva egyes helyeken a gabona levágása, arra mi sem jellemzőbb, mint a fügedi összeíráshoz fűzött megjegyzés, mely szerint Füged lakosai részint az árvizek miatt, részint pedig „... ob carentiam messorum in frumento notabile damnum experti sun”.¹² Ez pedig igen világos utalás arra, hogy e lakosok aratókkal szokták gabonájuk levágását végeztetni. Valószínű az is, hogy a fenti egyéni esetek is hasonló aratási formára utalnak. A nagybirtokok gabonatermesztése e vidéken e korban még nagyon kisméretű lehetett.

De az is kitűnik a fentiekből, hogy az aratómunkások egy része nem helyben, saját falujában dolgozott, hanem idegenben, 2—3 faluval is távolabb lakóhelyétől. S ez azért feltűnő, mert e korban, az 1700-as évek elején, még sok helyen alig fejeződött be a falvak újratelepedése és nem egy helyen — mint pl. Verpeléten is — még ezután is érkeztek újabb települő hullámok. A falvak tehát korántsem lehettek túlnépesedettek, még koruk gazdasági szintjéhez mérten sem —, ami kétségkívül igen alacsony lehetett. Egy-

⁹ HML, Conser. Dom., 1724.

¹⁰ HML, Conser. Dom., 1724.

¹¹ HML, Conser. Dom., 1724.

¹² HML, Conser. Dom., 1724.

szerűen a gyalog népességnek az önálló gazdálkodásra való képtelensége okozhatta, hogy valamiképpen más gazdaságokhoz húzódjon, és főleg azoknak legégetőbb munkájában, az aratásban vegyen részt, és ezzel keresetre tegyen szert. De az is biztos, hogy a felkeresett alföldi falvak igen ritka népességűek, valószínűleg a fentieknél ritkábbak lehettek. Mégis e falvakban rendelkezésre állt a lakosságnak a szükséges igaerő, mivel a földet feltörhették, és azonkívül a föld, amit műveltek, jóval gazdagabb volt a hegyes, dombos vidékieknél, és olykor könnyebb művelésű is. Így tehát a talajmunka végzése is könnyebb lehetett, de a befektetett munkát is sokkal bőségesebben jutalmazta a termés, mint pl. a soványabb hegyes vidéken. Érthető tehát a gabonatermésnek e vidéken már e korban is erőteljesebb fellendülése.

Ami e korban, a 18. század elején, még csak kis mértékben mutatkozott meg, a későbbiekben, a lakosság gyarapodásával és az alföldi gabonatermesztés fellendülésével, nagy mozgalommá vált. De nemcsak az Alföld és Felvidék között, hanem minden olyan vidéken, hol egyrészt nagyobb volt a gabonatermesztés, mint amit a helyi lakosság gyorsan be tudott volna takarítani, másrészt pedig a fogat nélküli szegénységnek nagyobb tömegei álltak rendelkezésre, és várták, hogy valamely gazdaság nyári munkájába bekapcsolódhassanak.

E szegénység természetesen igen megosztott volt, még ha nagy részüket a zselléri sor bizonyos egységbe vonta is. A kisebb falvak zsellérei többnyire helyben is kaptak munkát a nagyobb jobbágygazdaságokban. Tömeges munkavállalásra ott kerülhetett sor, ahol nagy számban éltek együtt, így pl. városokban, mezővárosokban vagy olyan vidéken, hol valamilyen speciális termelési ág, mint a szőlőművelés vagy ipar az év egy részében foglalkoztatni tudta őket.

A Váronghoz viszonylag közel eső Ozorának, mely a 18. században mezővárosként szerepelt, 1766-os instantiájában pl., amikor az ún. sarlópénz eltörlését kérték, a következő olvasható:¹³ „... Szegény Városunkban — írják — sok szegény marhátlan ember vagyon, a’ki csupán aratással minden napi kenyerét keresheti . . .” De nem véletlen az sem, hogy a Váronghoz közelebb eső kusztodiatusi pusztá, Hetény gabonatermésének aratására, később, 1837-ben, szekszárdi aratógazdákkal kötött a kusztodiatus szerződést, 40, illetve 60 arató kiállítási kötelezettségével.¹⁴ De a Dunántúl északi szélén fekvő Kapuvár lakóinak is jelentős része járt el évente aratni, akiket a földesúr privilegizált helyzetükből zselléri sorba kívánt szorítani,

¹³ OL, Eszt. lt., I/680, Rep. 35.

¹⁴ TAKÁCS Lajos, 1962, 68—69.

és akik az év egyéb részében dohánytermesztéssel és részben dohánykereskedéssel próbálták megélhetésüket biztosítani.¹⁵ S amikor a lakosság 1828-ban fellázadt régi jogaiért, majd annak leverése után többeket börtönbe vetettek, arra hivatkozással kísérik meg őket kiszabadítani, hogy a bezártak közül sokan vannak „... olyanok, kik képes aratással kintelenítettnek táplálásokat meg Szerezni és mégis ily hosszú raboskodást magok kenyerén is kelletik Szenvedni ...”¹⁶

A Balaton-felvidéken pedig a szőlőművelés kötötte le — és egyben növelte nagyszámúvá — a gyalog munkásokat, akik azonban nyaranta nagy rajokban keltek át a Balatonon, és vállaltak Somogyban aratást. Erről már 1827-ben HRABOVSKY Dezső is beszámolt,¹⁷ amikor is a Keszthely vidékiek magas szintű szőlőtermesztéséről írt: „Aratni még is eljáznak a' bő Somogyba, mert a' legtöbb, és ' jobb helyeket még is a honnos Bacchusz foglalta el”. S hogy ez a déli parti aratás mily régi hagyományú lehetett, azt ugyancsak HRABOVSKY szavaiból gyaníthatjuk, ki 1827-ben már mint régi történetet mondja el a következőket:¹⁸ „Régi szerencsétlenség a' monda szerint, hogy a' Köv. (-ágó) Eörsi vizen egy tsapat Somogyba indult arató rettenetesen belé vezett (ti. a Balatonba)”. De a Keszthely környéki falvaknak a keszthelyi uradalomban végzett képesaratása is elég korai időből regisztrálható. Az uradalom tisztartója 1789. jún. 1-én kötötte meg a „Képés Aratók Contractusát” a keszthelyi, zsidó és rezi lakosokkal, melynek értelmében „minden bokrban Naponkint 15 személyek elöl állani kötelesek lesznek ...” aratás idején.¹⁹ S ez időtől itt is évente jól nyomon követhető az aratók számának gyarapodása is.

A Balaton-felvidékieknek további útja is nyomon kísérhető Somogyba. 1848. március 17-én kötötte meg pl. az egyik monostói aratógazda a kusztodiátusi vezetőséggel azt az aratószerződést, melynek értelmében 35 „takaró kaszával” felszerelt embernek kell a megadott időben a szentmiklósi pusztán megjelenni és őszt, tavaszt 12-ed részért learatni, de úgy, hogy az uraság „tartást adott”.²⁰

Az előzőekben már láttuk, hogy a Váronghoz közeli Heténybe Szekszárd környéki aratók jöttek egyik évben. Tolna megyéből egyébként — és hihe-tőleg a hegyesebb és kevésbé termékeny Szekszárd vidékéről — az Alföldre is jártak a múlt század első felében aratni. PLOETZ írja az Ismertető 1838

¹⁵ TAKÁCS Lajos, 1959, 215—217.

¹⁶ Sop. ML., Kgy. iv., 2807/1828.

¹⁷ HRABOVSKY Dezső, 1827, 87.

¹⁸ HRABOVSKY Dezső, 1827, 87.

¹⁹ OL, Fest. cs. lt., P. 275, 1400. és 1789—1796.

²⁰ TAKÁCS Lajos, 1962, 87.

évfolyamában, Bács megye gazdaságát ismertetve,²¹ hogy „... az uraságok Tolna és más megyei parasztokkal szerződésre lépnek, mellynél fogva ezek néhány napi fűvágást ingyen ajánlanak, amazok pedig az adandó rész meghatározása után, a' szemes élet' aratását engedik nekik”. Ugyanakkor azonban arról is értesülhetünk, hogy Tolna megyébe — nyilván annak északi, síkabb, termékenyebb részébe — Tata környékéről is jártak aratók. Az e vidéki aratómunkák rendkívüli megosztottságának érzékeltetésére érdemes idéznünk SZABAD Györgyöt:²² „Míg az uradalom (ti. az Eszterházy) parasztságának nem kis része járt Fehér, Tolna megyébe és az Alföldre nyári gabonakeresetre, felvidéki szlovák szegény parasztok keresték fel az Alföld és Kisalföld mellett a dunántúli gabonatermő vidékek nagy major-ságait is.”

c) A „diszkréciós” munkák szaporodása

A fentiek talán némileg érzékeltetik, hogy a múlt század első felére — tehát még a jobbágyság felszámolása előtt — a részes aratásnak kialakult az a rendszere, mely a század végén is jellemző lehetett, s azt is, hogy Várong tágabb környezetében is az aratómunkások hatalmas tömege indult évente útnak. A részes aratásnak akkor lett tulajdonképpen nagy jelentősége, és az aratók nagy tömege is akkor indult vándorútra, amikor az alldiallis gazdálkodás erőteljesebben kibontakozott, és ennek során a kiterjedt gabonaföldek termésének betakarítására már elégtelennek bizonyult a cselédség — mely különben is alig-alig vett részt az aratásban — és a munkára kényszeríthető jobbágyság. A nehézségek pedig különösen akkor növekedhettek, amikor a gabonatermést a kedvező konjunkturális hullámok következtében mind jobban szaporították. Így nem csoda, hogy a 19. század elejére a fontosabb gabonatermesztő uradalmaknak már a legtöbb helyen megvoltak az előre lekötött képes aratói. Persze ezeknek az aratóknak — hogy ismételten aláhúzzuk — nem kellett feltétlenül idegenből jönniök. Ahol volt elegendő gyalogmunkás, ott helyben is leköthették őket, sőt az is előfordult, hogy az uraság a helybeli jobbágysággal szerződött részes aratásra — világos jeléül annak, hogy a sürgős munkaidőben milyen értéket is tulajdonított a robotmunkának. 1838 ápr. 8-án pl. a kusztodiatusi kormányzó az őszi jobbágysággal szerződött aratásra,²³ mégpedig a jobbá-

²¹ PLOETZ Adolf, 1838, 244.

²² SZABAD György, 1957, 253—254.

²³ TAKÁCS Lajos, 1962, 70.

gyok számára igen kedvező feltételekkel, 8-ad rész mellett. A szerződésben, mint olvashatjuk az 1. pontban „kötelezi magát az egész Község, hogy a' Tekintetes Mernyei Uradalomhoz tartozó őszi Majorság vetését, legyen az őszi vagy tavaszi, tökéletesen annak idejében le arattya'k". E szerződésben különben nincs nyoma az aratáshoz kapcsolt egyéb munkáknak, ugyanakkor az uradalom kilátásba helyezi „ha az aratás tökéletességre hajtatik, áldomást tegyen: 2 akó bor fog a' közösségnek a' helybeli Tiszt által ki adatni". Érdekes különben megemlíteni, hogy 1845-ben már olyan szerződést kötöttek, melyben meghatározták, hogy a falu „legkevesebb 20 erős és alkalmas egyénnel" köteles 9-ed részért kiállni aratásra, és azt is, hogy már az áldomás nincs a szerződésbe véve.²⁴

De még a jóval szervezettebb és korszerűbben gazdálkodó Eszterházy-uradalomban is felfedezhetők a részes aratásnak kezdetibb, mintegy átmeneti formái, melyek a fentiekhez hasonlóan a helyi jobbágyok munkajerejét kívánták elsősorban hasznosítani. Csákváron pl., amint arról SZABAD György beszámolt, meghatározott gabonaterületeket, ún. „nyilasokat" osztottak ki aratásra, és jellemző a helybeli állapotokra, hogy — mint SZABAD írja — „előfordult, hogy egyesek az elvállalt terület részes aratását kéz alatt másoknak eladták".²⁵

A szegénység nagy mértékű megszaporodása tette egyébként lehetővé egyes helyeken az aratási rész erős leszorítását is — bár azt az egyes megyék szokták limitálni — és még inkább az aratáshoz kapcsolt ingyenmunkák szaporítását. Már PLOETZnek az Ismertető 1839-ben megjelent cikkében is olvashattuk,²⁶ hogy a Bács megyébe menő tolnai aratók „néhány napi fűvágást ingyen ajánlanak". Ez az indoklás nélküli ingyenmunka jóval később is feltalálható. A Gazdasági Lapok egyik írója írja 1862-ben,²⁷ hogy a Somogy megyei Pusztá-Gyugyon az „aratásbani részt vehetésért tartoznak az aratók egy darab rétet vagy vetett takarmányt lekaszálni és feltakarítani." Hasonló indoklás nélküli ingyenmunka szerepel a kusztodiatus 1849-i vadéi szerződésében, megtoldva némely kemény szankciókkal is.²⁸ A 2. pont értelmében az aratók „Tökéletes munka bevégezéttével a 9-ed részt nyerendik — olvashatjuk — mit magok szekerén tartoznak haza takarítani; ezen urasági kegyért — mondja e szerződés — tartozik minden egyén fejenként úgymint alább írva vannak, ez Uraságnak egy kaszás és gyűjtő napszámot szolgálni, melyre ki állani tartoznak azonnal, mihelyt

²⁴ TAKÁCS Lajos, 1962, 82.

²⁵ SZABAD György, 1957, 252.

²⁶ PLOETZ Adolf, 1838, 244.

²⁷ IVÁNSZKY János, 1862, 242.

²⁸ TAKÁCS Lajos, 1962, 89.

a Gazda Tiszt által felszólíttatnak; hova a kirendelt időre meg nem jelennek — hangzik a fenyegetés — nem csak a jövő nyomtatást és cséplést vesztendik el, sőt másnap három napszám leszolgáltatására büntetés képen köteleztetnek”.

Gyakoribb azonban az olyan eset, amikor valamivel indokolják az ingyenmunkát. A Balaton-felvidéki aratóknak többnyire a gabonának a révhez való szállításáért kellett robotolniuk, „azért pedig — olvashatjuk pl. a monoszlói aratógazdával kötött 1848-i szerződésben — mivel minden egyén négy négy napszámot szolgálанд — aratási időn kívül — többnyire kaszával, a' részt, a Boglári révig Szállítandom”.²⁹

Az ingyenmunka nagyobb részét még a 19. század elején is kaszásoknak kellett szolgáltatniuk, az erősödő allódiumok szénaszükségletének jobb kielégítésére. De már e korban is feltűnnek a kapások — igaz, először csak feles művelés formájában, tehát úgy, hogy a kézi munka teljesen a felvállalóra tartozott —, melyek allodiális művelése még inkább megszorította az aratóktól követelt ingyenmunkát. A gölleiek 1845-i aratási szerződésében még csak a kapásművelés kezdeti feles formájával találkozunk, mely azért alkalmul szolgált az ingyen napszám növelésére is. A szerződés 3. pontjában ugyanis ez áll:³⁰ „Minthogy Gölle helysége lakossai az Uraság Majorság őszi és Tavasz vetésű gabonájának le aratását — őszi reptzén kívül — elvállaltak, — kérésekre az Uraság részéről megígértetett, hogy az Uraságtul felibe nyerendő kukoricza és Hajdina földeknek Holgyátul — termésének fele résznek be adásán kívül, minden hold illyes föld után, tsak egy gyalog napszámot fognak szolgálni . . . Minden általok felvállalandó hold után mind ez előtt — vagy ezentúl is két gyalog napokat szolgálандanak, akár-miféle ki rendelendő Uraság dolgába.”

A kapások megjelenése tehát az ingyenmunkák újabb emelését vonta maga után, melyek olykor igen bonyolult módon és indoklással jelentkeztek. Nem csoda, hogy ellene korán tiltakoztak, és e tiltakozás olykor, kedvező időpontban még sikert is ért el. „A kocsi részesaratók — mint SZABAD írja³¹ — 1849 nyarán érték el fellépésükkal az ún. „discretiós munka” (aratási uzsoramunka . . .) felére csökkentését.” Persze az efféle eredmény csak helyi érvényű és rövid életű lehetett, hiszen még a jobbágyfelszabadítás után úgyszólván 1945-ig tovább élt e kényszerű, kapcsolt ingyenmunka. Az is tény viszont, hogy a századforduló körüli nagy aratósztrájkok legtöbb vitatott kérdése éppen a diszkrétciós munka körül adódott.

²⁹ TAKÁCS Lajos, 1962, 88.

³⁰ TAKÁCS Lajos, 1962, 84.

³¹ SZABAD György, 1957, 296.

B) A VÁRONGI KEPÉSZARATÓK

A kepésaratás tehát abban az időben, amikor a várongiak e munkára kényszerültek, vagy legalábbis nagy tömegben — csaknem minden falubeli — arra fanyalodtak, már kifejelett rendszerként élt. Sőt, ez idő tájt — vagy valamivel később — érhette el fejlődési csúcsát, amikor is a gabonakonjunktúra kedvező hatására talán a legnagyobb vetésterülettel rendelkezett az ország, és ugyanakkorra az aratásra kényszerült szegénység számát nem csökkentette még a tömeges városba költözés vagy kivándorlás.

a) A kepésaratás mértéke és színtere

Az 1860-as évekre vonatkozóan, a várongiaknak még túl általános és halvány volt az emléke ahhoz, hogy azokat tényszerűen számításba vegyünk. Pár évtizeddel későbbre, a század végére viszont elég megbízhatók az adatok. Az 1885-ben született Rostás Ferenc pl. a következőképpen emlékezett vissza: „61 pár arató járt ki a községből, amikor 12 éves gyerek voltam. Inámba, Várong-pusztára, Marosdra, Lápafőre és Rigóba. Négy aratógazda volt!” Mint erről már korábban szóltunk, a kepésaratóknak ez a száma, kaszás és marokszedő, 122 ember. De ha kötéltérítőt vagy kötözőt is számíthatnánk, úgy a szám 183-ra emelkedne. S ha hozzávesszük, hogy egy-egy pár arató ellátásához otthon legalább egy személynek egy főzőasszonynak kellett naponta készenlétben lenni, akkor nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a kepésaratói munkákban a felnőtt lakosság túlnyomó többsége részt vett, mivel e korban a falu lakossága — gyerekekkel, öregekkel együtt — 360—400—410 körül mozgott.

Az említett 5 helynek természetesen nem volt azonos értéke a falubeliek előtt, mégha az aratási feltételek lényegében azonosak voltak is. Legszívesebben Várong-pusztára mentek, mivel az volt legközelebb, alig valamivel távolabb — sőt olykor közelebb is —, mint a falu határa. Ide hajnalban mehettek, és este mindig hazaértek. Az ebédvivőknek sem jelentett az oda való út túlságos fáradságot.

Nem volt messze Lápafő sem, ahol a Gál család birtokainak felszámolása után bérlők gazdálkodtak, és ahova csak néhány, közvetlenül az urasághoz elszegődő arató kellett. „Fiserhez csak be kellett menni, és ott szóban meg egyeztünk.”

A legtöbb arató Inámba kellett, mely az Eszterházy-uradalomhoz tartozott, de rajta a századforduló körül a pusztát bérlő Kovács (Strasser) Gyula gazdálkodott. Ide nemcsak várongiak, hanem nakiak, gölleiek,

sziliak, sőt a gadácsi és döröcskei németek is jártak, sokféle népség, hatalmas tömegben. Mint mondták, itt jól lehetett keresni, mivel a bérlő jól gazdálkodott, csak a falutól messze volt. S ez nem is azért volt kellemetlen, mert az aratóknak hétfőtől szombatig ott kellett maradniok, és aklokban vagy jó idő esetén a szabad ég alatt, a „kepelikban” kellett aludniok, hanem sokkal inkább az ebédvivők miatt, kiknek naponta meg kellett odavissza tenniök ezt a 10–12 km távolságot.

Marosd, mely a Hunyadi gróf birtoka volt, és közelebb esett Inámnál, szerepelt általában az utolsó helyen. „Aki nem tudott Inámba sem menni — mondták —, annak még maradt Marosd.” Itt kevesebbet lehetett keresni, és elég messze is volt.

Rigóba pedig ugyancsak egy-két család szokott külön szóbeli megegyezés alapján aratni járni.

A nagy tömegeket magába fogadó puszták tehát a következők voltak: Várong-pusztá, Inám és Marosd. Ide mindig aratógazdák fogadták az embereket, akik összeszedték a „bandákat”, és akik tavasztól őszig tartották a kapcsolatot az uradalmak embereivel, ispánnal, gazdával, csősszel, aszerint, hogy szerződést kellett kötni vagy az aratandó táblák sorrendjét kellett megtudni.

b) Az aratóbandák és a szerződés

Az *aratógazdák* mindig falubeliek voltak, szegény emberek, akik 1–1½ hold földért, mit kukoricával vetettek be, vállalták a sok járkálást, mit a falu és a pusztá között, majd a faluban az aratói létszám kiállításáért végezni kellett. Ők maguk is arattak, sőt általában ők mentek elől, ami azt is mutatja, hogy jó munkásoknak kellett lenniök. A falubeliek becsülték őket, és többüket név szerint is számon tartottak, így a századforduló körüli idők várongpusztai aratógazdái közül Sipos Imrét, Póc Vendelt és Pető Istvánt emlegették, míg az inámiak közül Bucsi Lászlót, Marosdról pedig Mihály Ferencet.

Az aratógazdák, ha bírták, több éven át is megmaradhattak, és ez annál is előnyösebb volt számukra, mert viszonylag összeszokott csapatot tudtak évente munkába vinni. Persze azért a létszám óhatatlanul cserélődött, hiszen egyesek a faluból is elköltöztek, mások kiöregedtek vagy esetleg megbetegedtek, s ezek helyett mindig újabb arató kellett.

Az egyes aratógazdák vezetése alatt szerveződött csapatot rendszerint *bandának* nevezték. „Melyik bandában dolgoztok? Melyik a bandátok?” — szokták pl. kérdezni. De *bandának* nevezték a csapatnak azokat a kisebb

egységeit is, amelyek a munka során egy helyen, egységesen dolgoztak. „Ha kellett, 2—3 kisebb bandára is szétoszlottunk, és ahol kellett dolgoztunk” — hallhattuk pl. az erre vonatkozó megjegyzést. A kisebb egységek, bandák általában 3—6—9 vagy a háromnak valamely többszöröséből állottak. Az ilyen létszám tette ki a leggazdaságosabban dolgozó csapatot: három pár tudott ugyanis a legideálisabban együtt dolgozni: míg *két kaszás vágta*, és az első marokszedője *a markot kötélbe tette*, a másodiké pedig *ráhordta*, a harmadik pár nem aratott, hanem szétszakadt: a marokszedő *kötelet csinált*, és azonnal terítette is az első marokszedő keze alá, míg a kaszása a második pár után azonnal *kötötte is be a kész, teljes markot*. Így tehát a 3 pár mindig bekötött kévéket hagyott maga után. Általában félnaponként váltogatták egymást, azaz az első pár ment másodiknak, míg a második nem aratott és szétszakadt, és az előzőleg külön dolgozó pár ment első párnak. Így a munka kaszásnak és marokszedőnek is változatosabb volt, mert hiszen a kaszás két félnap után félnap kötözött, míg a marokszedő félnaponként más-más jellegű munkát végzett.

Előfordult viszont, hogy úgy arattak, hogy nem volt sem kötélterítő, sem kötöző, hanem minden kaszás vágta és marokszedője meg szedte. Ilyen esetben egy-egy tábla vagy kijelölt darab levágása után kötöttek valamennyien, illetve estefelé, amikor úgylis össze kellett kapelni az asznapi aratást. Inámban, mint emlegették, általában ez volt szokásos, és ennek megfelelően a bandák létszámának sem kellett a három többszörösének lenni. Itt rendszerint *5 pár arató* tett ki egy *bandát*. Mint mondták, Inámban 3 banda aratott, egy aratógazda vezetése alatt.

Egyébként az 5 vagy 6 pár aratónál nagyobb banda, mely együtt dolgozott ritka volt, mivel a nagy létszám már hátráltatta is a munkát. A bandatagokat már az összeszerveződésnél is úgy válogatták össze, hogy nagyjában egyforma idős, egyforma ügyes és erős emberekből álljon, akik közül senki sem akadályozza a másik munkáját. Így pl. Várong-pusztán is volt *öreg csapat* meg *fiatal csapat*, melyek közül természetesen az öregebbek mindig komótosabban, lassabban haladtak.

A *banda* kifejezés különben korántsem egyedüli név az aratók együtt dolgozó csapatára. A keszthelyi Festetics-uradalom 1789. jún. 1-én kötött aratási szerződésében, mint már idéztük, a keszthelyiek, zsidiek és reziek kötelezték magukat, hogy aratáskor „minden bokorban naponként 15 Személlyel elől állani . . .” fognak.³² A *bokor* egyébként többször szokott embercsoportot is jelölni, és különösképpen a Balaton körül egy hálóval együtt dolgozó halászok csapatát. Elképzelhető, hogy onnét vették át arató-

³² OL. Fest. cs. lt., P. 275. 1400 cs, 1789—1796.

csapat jelölésére a Balaton melletti Keszthelyen is, és mint a contractusok mutatják, használták hosszú évekig.³³ Ma már azonban a banda kifejezés elterjedtebb, és ezt használják Várongon is. A banda szó egyébként viszonylag fiatal nyelvünkben, és munkáscsapat jelölésére is viszonylag későn, 1790-től közöl adatot TESz, valamivel későbbi időből, tehát, mint amikorból a bokor hasonló értelmű előfordulására adatunk van.³⁴ Lehetséges, hogy a német vagy olasz közvetítéssel átvett szónak speciális aratási szakszóként való alkalmazását az allódiumok alkalmazottjai, akik közt e korban igen sok volt a német eredetű, segítették elő.

A bandákat, mint említettük, az aratógazdák szervezték, már a tél végétől kezdve. Legelőször is bementek az uradalmak központjába, ahol a szerződést elkészítették, és azzal felszerelve tértek haza. Otthon aztán szóltak azoknak, akiket kiszemeltek bandájukba. A szerződést az aratógazda lakásán lehetett megtekinteni — majd aláírni —, de anélkül is híre ment, hogy „lehet aláírni”. Mivel a szerződések feltételei között nem volt lényeges különbség, az egyes puszták távolságán kívül főleg az határozta meg az emberek ide vagy oda csatlakozását, hogy kivel dolgoztak együtt. A legjobban kialakult törzsgárdája kétségkívül a várong-pusztai aratóknak volt. Nemcsak azért, mert ez volt a legközelebb, s ezért ide jártak a legszívesebben, hanem a várongi uradalom adott még a kapásföldeken kívül az aratóknak „favágást”, azaz lehetővé tette, hogy télen erdőt irtassanak résziből, ami a tüzelőszükségletet biztosíthatta. De a pusztán hosszú ideig szükség volt „csépesek”-re is, sőt ezek munkájukat itt befejezve, időnként Heténybe is átjártak. Akik tehát csépelni jártak, azok biztosan Várong-pusztára szerződtek aratni is, mert a kétféle munkát egy szerződésben kötötték le.

Sajnos, a szerződések közül ez ideig nem került elő egy sem, így kénytelenek vagyunk azokat rekonstruálni. Formájuk nyilván nem tért el a korabeli szerződésekétől, tényanyaga viszont az emlékezetben is jól megőrződött.³⁵ Eszerint az aratást 10-ik részéért végezték, mit szalmásan, kepében adtak ki. Az urasági emberek felszólítására kellett munkába állni, és míg a gabonából tartott — 3—4 hétig —, aratni.

A tizedik részt különben az aratópár kapta, kaszás és marokszedő. Azért is igyekeztek, hogy egy családból teljes párt állítsanak ki, hogy a teljes kereset otthon maradjon. Előfordult, viszont, hogy valamely kaszásnak

³³ Vö. TESz, 328—329.

³⁴ TESz, 237.

³⁵ Dél-alföldi aratószerződéseket nagy számban közölt SZABÓ Ferenc, 1966, a kusztodiátus területéről való korábbi szerződéseket l. TAKÁCS Lajos, 1962, 67—91. A szomszédos Lápafőről viszont maradt fenn aratási szerződés 1860-ból.

nem tudtak családon belül marokszedőt biztosítani, és akkor valamely idegent kellett *marokszedőnek megfogadni*. Főleg felnőtt legényeknek és családapáknak, kiknek felesége kisgyereket nevelt vagy beteg volt. Ilyen esetben a marokszedőnek nem részt adtak a keresetből, hanem egész szezonra felfogadták egy határozott összegért. Így pl. 10–12 forintot fizettek és kosztot adtak. De volt úgy, hogy 2–3 mázsa búzát kellett fizetni.

Az idegen marokszedőt azonban nem nagyon szerették. Nemcsak azért, mert csökkentette a keresetet, hanem mert vele rendszerint „nem haladhattak” oly jól, mint az összeszokott családtaggal, és ha valamit nem tudott, vagy elrontott, „az idegennek nehezebben lehet megmondani, hogy nem jó”. Így aztán aki csak bírta magát, ment aratni, és a kisgyerekes anyák is inkább a gyereküknek szereztek dajkát, mintsem maguk kimaradjanak a munkából.

A századforduló táján egy ideig Várong-pusztán „pénzes aratók” arattak, azaz nem részt kaptak, hanem a gabona holdja után bizonyos összeget. Valószínűleg e bérezés olyan években kezdődött, amikor a jégverés tette tönkre a gabonát, és azt nem lehetett részéért kiadni. De előnyös volt ez a bérezési mód akkor is, ha hitvány volt a vetés, és a gabona „rosszul fizetett”. A pénzes aratóknak viszont úgy kellett megvásárolniuk az évi „kenyérnek valót”. Valószínű, hogy a részes aratásra való visszatérés összefüggésben volt az uradalmi gazdálkodás szintjének emelkedésével és a jobb terméseredményekkel is. A század elejétől már újra részes aratás folyt itt is.

c) A részes földek és az utánuk járó robot

Az aratáshoz kapcsolódtak viszont mindegyik pusztán egyéb munkák is. Mindenhol kellett vállalni az aratáson kívül *kapásföldet* is, amihez kapcsolódtak valójában az ingyenmunkák. Így pl. Várong-pusztán és Inámban az aratók kaptak másfél-másfél hold *kukoricaföldet*. De ezért kellett szolgálni: 3 nap *kaszás* és 3 nap *kapás napszámot*. Azonkívül *vízhordásért*, azaz hogy aratáskor az aratóknak egy béres reggel és délből egy-egy *lajt* vizet vigyen, ugyancsak személyenként egy-egy napot. Így összesen mindkét helyen hét nap volt a kötelező ingyenmunka.

Várong-pusztán, mint említettük, az aratók még kaptak „favágást” is, azaz télen, megfelelő díjazás ellenében, irthattak egy-egy parcella *erdőt*. Inámban pedig kapott minden pár arató kis darab *feles rétet*, mely ugyan messze is volt, meg fűje is sáros, de arra mégis elegendő, hogy „fűjéért valamelyik fogatos gazda hazaszállítsa a gabonát”, mit megkerestek. Marosdon viszont *harmados répát* kellett vállalni. Ezért viszont három napot kellett szolgálni. Ha ez kevesebb ingyenmunkát is jelentett, való-

jában kedvezőtlenebb volt az előbbieknél. Egyrészt azért, mert a répa munkája, különösen *egyelése*, nagyon fárasztó és hosszadalmas volt, másrészt pedig, aki itt aratott, annak valamiképpen kellett kukoricáról is gondoskodnia, ami a baromfitartásban és főleg a disznóhizlalásban nélkülözhetetlen volt. Legtöbbször tehát úgy segítettek magukon az itt aratók, hogy vállaltak még *negyedes kukoricát* is, lehetőleg Várong-pusztán, ami közel volt. A századfordulótól kezdve majd minden pusztán lehetőség volt negyedes kukorica művelésére. Ezt egyébként azok is vállalhatták, akik nem arattak. Előnyének — bár kevés kukoricáért is sokat kellett dolgozni — azt említették, hogy fogat nélküli szegény családok is művelhették, mivel ezt — éppúgy, mint az említett harmados répát — az uraság szántotta és vetette el, és csak kelés után, ha már a *sorja* meglátszott, osztották ki általában 15 soros egységenként.

A feles kukoricaföld kedvezőbb lehetőséget adott a művelésre, mégis azoknak, akiknek nem volt fogata, további problémát és további lekötöttséget jelentett, hiszen a földet, amit tarlóból szoktak tavaszonként kimérni, meg is kellett szántani. Így a kölcsönfogatért — ha az a szántás és vetés munkáját két nap alatt elvégezte — legalább a dupláját, négy napot kellett a szegény embernek újra szolgálni.

Az uradalmak egyébként tavaszi kaszáláskor, *széna* vagy *vetett takarmány*, *parcel* kaszáláskor szokták a *kaszás munkát* igénybe venni, míg a *kapás munkát* — ami valójában a kisebb értékű, asszonyok által is végezhető kézi munkát jelölte, és nem szükségképpen kapálást — gyakran a fenti szénák forgatására, gyűjtésére. A falubeli szegénység egyébként rendszeresen részt vett napszámban is az uradalmi rétek és takarmányok kaszálásában. Sőt, ha valakinek pénzre volt szüksége, akkor is inkább „napszámban kaszált és nem robotban”, bár a robotos *kaszálással* nem maradhattak el aratás utánra. A várongi búcsú (máj. 16.) költségét különben mint mondták, a tavaszi kaszálások napszámbéréből szokták fedezni.

Az aratási feltételek meghánytorgatása, megbeszélése után aztán ki-ki döntött, „hová is ír alá”. Mint említettük jó barátok és kb. azonos erejű emberek többnyire együtt mentek, és ez olykor a szerződésben is oly képpen kifejezésre jutott, hogy egymás után írták alá, olyan rendben, ahogy aratáskor is egymás után felállottak. Mindenesetre a bandák szerződéskötéskor álltak össze. Persze, azért a gyengébb kaszásoknak is jutott hely, csak gyengébb bandában, mivel a jó kaszások hatalmas munkaüteme, versengése számukra sem lett volna kellemes.

A szerződést két példányban írták alá, melyből az egyik az uraságnál, a másik az aratógazdánál maradt. Természetesen az uraságnak is alá kellett írnia.

Az aratókat aratás előtt már az említett *robotokra* is *szólították*, mégpedig többnyire az aratógazda révén. A szükséglet szerint kértek pl. 10 vagy 20 kaszást egy-egy tábla takarmányhoz vagy réthez. Aki rendszeresen járt az uradalomba dolgozni, az bármelyik napját „beírathatta robotnak”. A lényeg az volt, hogy aratásig leszolgálják. Ha ez mégsem történhetett meg — pl. betegség vagy olyan fontos otthoni munka, mint a házépítés következtében — az többnyire ősszel dolgozta le kötelezettségét. Csakhogy ezt a falubeliek sem szerették, mert a betakarítás és főleg a szőlő munkája akkor már igen sok „ház körüli dolgot” adott.

d) A kepesaratók szállása és munkája

Június végén viszont számíthattak a „szólításra”, amikor is az aratógazda hírül adta mindenkinek, hol és mikor kell megjelenni. Rendszerint reggel kezdtek, ami azt jelentette, hogy hajnalban kellett indulniok. A várong-pusztaiak számára a kezdés alig jelentett több előkészületet, mint a falubeli aratóknak, tehát szerszámaik, felszerelésük összeszedését és rendbe tételét, és főleg a kasza megkalapálását. Nagyobb terhet jelentett viszont az inámi aratóknak, akiknek nemcsak egy hétre való kenyeret, esetleg reggelire szalonnát és más efféle élelmet kellett vinni, hanem olyan vastagabb ruhát is, amivel éjjel takaróztak vagy ami esőben védte őket. És mindez úgy kellett elhelyezni, hogy ne csak Inámba tudják jól elszállítani, hanem ott szükség esetén magukkal is hordják táblától tábláig.

Mert igaz az, hogy a részes aratóknak ki szokták üríteni valamelyik aklot, ahol azok egy-egy sarokban eléjszakázhattak, de az aklok rendszerint piszkosak voltak, ahol a rendesebb emberek nem szívesen és csak végszükségben aludtak. Azonkívül egy-egy akolban sok más ember is helyet kapott, messziről jött, idegen, gyakran érthetetlen nyelvű arató is, akik között mindig akadhatott olyan rossz szándékú ember, „ki a máséhoz hozzányúlt”. Így, ha csak tudták, jól elkülönítették magukat, és cókókukukat nem a közös akolban hagyták, hanem vitték mindig magukkal. Ezt annál is inkább meg kellett tenni, mivel pl. reggelijéről mindenki a bugyrából gondoskodott, és délben is, amikor megérkeztek az *ebédések*, a kenyérre, amit előzőleg elhoztak, éppúgy szükség volt, mint a késre, amivel metszették. Aki tehetett, jó nagy *tarisznyába rakodott*, és azt az éppen nem használt ruhákkal együtt — *a bugyrot* — vitte magával. A búza-föld végén vagy fa hűsége vagy a már learatott gabonaföldön, a *kepelik*ben helyezték el rendszerint bugyrukat.

Este pedig, ha meleg és csendes volt az idő, és nem kellett vihartól tartani, csak a *kepelik*ba húzódtak, azaz egy-egy kepének rendszerint a déli oldalában lefektettek *fejalj*nak egy-egy kévét, esetleg egy másikat — többnyire *kuszakévés* — szétbontottak *ágynak*, és arra feküdtek. Csak ha vihar közeledett vagy esett az eső, mentek be a közös akolba.

Hajnalban pirkadatkor keltek, mégpedig legelőször a férfiak, és elkezdték a kaszát kalapálni. Ez már jel volt a marokszedőknek is a felkelésre, akik között persze voltak fiatal gyerekek és lányok is, akik csak „nehezen tudták szemükből az álmod kivenni”. Mire a nap kelt, addigra rendszerint munkába is állt a csapat.

Az aratandó búzatáblát mindig a *csőszök* vagy *gazdák* jelölték ki. Ha a tábla nagy volt, több csapat is beleállhatott, csak akkor szét kellett választani. A tábla két oldalán haladtak a *gyelülők*, és amikor a kívánt határt elérték, feltartották a kaszanyelet vagy kaszanyélen ruhát, mit a másik oldalon jól láthattak. Annak irányába indult el az az ember, aki a *megyét tiporta ki*. *Megyézéskor* különben a tiprás mellett még szoktak a gabonából csomót, *gombot* is *kötni*, hogy biztosabban láthassák.

Ahol lehetett, ott *kisebb bandákra* oszlottak szét, mivel — mint mondtuk — így gyorsabban haladhattak. De nagy, hosszú földnél előfordult, hogy az egész csapat, 15—20 kaszás is vágta egyvégtében, közben a marokszedőkkel. Kötelet az urasági tarlón mindig magából a gabonából készítettek, mégpedig munka közben. (Kivételt itt is az árpa jelentett, melynek szárába, mivel törött és szakadt, nem lehetett kötni.) Aszerint, hogy az aratók milyen rendben álltak fel, különbözött a kötél készítmódja is. Ha tehát egy pár arató — kettő után — nem aratott, hanem a kaszás kötött és marokszedője kötelet csinált és terített, tehát a harmadik pár marokszedőjének volt ideje kötelet csinálni, akkor rendszerint úgy *tekerték a kötelet* a zsúpkötélhez hasonló módon: két kis félmarkot fejjel összetettek, majd egyik szárát váltakozva hónuk alá véve, összetekerték. Ez volt a jobb, tartósabb kötél. Ha viszont minden kaszás vágott, és a marokszedőknek is volt utánuk dolguk, akkor a marokszedő a kötéلكészítés leggyorsabb módját választotta: *fürtkötelet csavart*, és mielőtt a markot betette, annak helyére ezt dobta ki. Ez viszont jóval gyengébb volt a másikinál. Nem is lehetett minden alkalommal használni: nem volt jó pl. nagyon rövid gabonánál, és akkor se, ha a gabona dőlt volt és szála gyenge. Ilyen esetben is úgy kellett erősebb, hosszabb szálú gabonából kötelet tekerni.

A kepeáratók munkája általában gyorsabb volt, mint a falubelieké. Hacsak lehetett „hosszú pásztába”, álltak, s a „tábla hosszában” jártak, „hol nem kellett egymást kerülgetni”. „Köszörülni” sem szoktak oly gyakran megállani, mint a falubeliek, volt úgy, hogy csak a föld végiben,

azaz egy sor végén. A jó kaszások időnként virtuskodásból nem is vittek magukkal kaszakövet, hanem a föld végében, a sor elején köszörültek, aztán a kaszakövet a tarlóba tűzték, és megindultak. Ilyen esetben tehát még jogcím sem adódott a rövid kis megállásra és pihenésre, mert a fenőkö sem volt náluk. „Ezek előtt aztán kellett menni, sietni! Volt dolga a marokszedőnek is!” De az efféle munkás húzta maga után a többieket is, akik közül senki sem akart lemaradni. Ezért a képesaratók munkája mindig olyan volt, „mintha szaladtak, futkostak volna, és úgy kapkodták volna le a gabonát”. A marokszedők ténylegesen szaladhattak is, ha lépést akartak tartani, de a kaszások menetelése is gyorsabb volt a megszokottnál. Emlegették, hogy volt olyan arató is, aki egy-egy vágás után nem húzta az előre lépett bal lábához a jobbat, hanem „kaszáláskor is úgy lépegetett, mintha ballagott volna: hol a ballal, hol a jobbal lépett előre”. Ez a munka persze nagyon megerőltető volt, és csak a jó kaszás bírta.

A jó kaszásnak egyébként híre, becsülete volt. Ezt szívesen vették be bármelyik bandába, de azonkívül, otthon is megbecsülték. „Senki nem tudott engem kivágni a sorból!” — szokták mondani nem kis büszkeséggel. Az „urasági tarló” különben igen komoly próbája volt a kitartó, jó munkának. Aki itt egy időnyt végigkaszált, azt már teljes emberszámba vették.

Nem kevésbé fontos próbát jelentett a tarló a marokszedőknek is, különösen ha fiatal lányok voltak. Ez volt az egyik legfontosabb alkalom, hogy a felnőtt — vagy felseerdült — lány munkájával is bemutatkozhatott a falu közössége előtt. És ez azért is fontos volt, mert e munkának híre ment, és ennek alapján alkották meg róluk a véleményt, hogy „dolgosak vagy lusták”. Ez pedig nagyban meghatározhatta férjhez menetelüket is. Ezért is szokták mondani az idősebbek az első alkalommal tarlóra induló fiatal lányoknak: „Úgy dolgozz, hogy ott sokan látnak ám! Sose feledd, hogy sokan figyelnek.”

A sietség és versengés mellett azért sok szép példa adódott az egymás segítségének is. Ha valaki megbetegedett, segítették, nehogy ott kelljen hagyni a kenyérkeresetet. Az idősebb kaszást sűrűbben küldték kötni, ha azt jobban szerette. Aki pedig lassan kötött, annak be-bekötötték egy-egy kévéjét, vagy ha a marokszedő elmaradt, felszedték a sorját egy-egy darabon. Sőt, aki rosszabbul érezte magát, elküldték lefeküdni is, míg pl. a többiek gereblyéztek. Mindezt gyakran megtették, ha azt látták, hogy valaki ténylegesen beteg, és nem lustaságból maradozik el. Mert a lustát csúfolták, gúnyolták, és gyakran készakarva is hátráltatták a munkáját. Volt olyan, ki épp ezért a fele időt sem bírta ki, hanem megszökött. Kaszása is olykor *végzés előtt* elküldte, mert „csak kínlódás volt az, amit tett, s nem munka”.

e) Az élelmezés módja

A kepés aratás végzésének egyik feltétele volt, hogy az otthoniak zavartalanul biztosítsák táplálásukat, ami azt jelentette, hogy naponta ebédet vigyenek. Ez a családból egy személyre otthon is súlyos terhet rótt, és nem éppen az ebéd elkészítése miatt, hanem sokkal inkább annak elszállítása révén, ami pl. az inámi aratóknál napi 16–20 km-es út megtételét is jelentette. Az asszony, aki otthon maradt, már korán reggel kezdett főzni, hiszen pl. Inámba 9–10 óra felé már indulni kellett, ha azt akarták, hogy délre az aratók ebédet kapjanak. A falu végében, a „gyöpnél” vagy lent a „határszállón” az *ebédesek* meg szokták egymást várni, hogy lehetőleg egyszerre érjenek a helyszínre.

A várong-pusztai aratókhoz elég volt ebéd előtt egy órával elindulni, Marosdra kb. másfél órával.

Az ebéd valamilyen *levesből*, aztán *húsból* állt, mihez *rizskását*, *mártást* vagy valamilyen *főzeléket* készítettek. Aratáskor még a kepésaratók sem takarékoskodtak a koszttal. Mindig szoktak valamit sütni is: *réttest*, *fánkot*, *pogácsát*, *lepényt* vagy *kőtréttest*, miből rendszerint uzsonnára és vacsorára is maradt.

A levest és a főzeléket *fazekakba* merték, és hogy ki ne lötyögjön, *födőnek* rendesen kis szelet kenyeret tettek. A húst vagy a főzelékbe vagy kis tányérba. Tálba vagy a fazekak mellé került a *tészta* is, mivel mindezt sorban egymás mellé szorosan az *ebédes vékába* tették. Ez hántolt fűzből kötött kerek, lapos kosár volt, amit vásárokon szoktak venni. Ha bepakoltak, a vékát betakarták és lekötötték hímes *kendővel*. Ezt a vékát vették fejre, *tekerésre* az asszonyok, és ha volt még cipelni való, kezükbe fogták. E teherrel tették meg naponta a hosszú útjukat.

A tarlón dél felé már figyelték őket a fiatalabb marokszedők, ha valaki meglátta őket, vidáman tudatta a többivel: „Jönnek a déli csillagok!”

A tarlón, ha volt a közelben fa, annak húsébe ültek ebédelni, de ha nem volt, a *kepe húsébe* húzódtak, és *kévékre* ültek. A fazékból ették ki a levest, s utána ebbe tették a hús és főzelék fele részét, a marokszedőnek. Korsajuk a *dórikorsó* volt, amit rendesen a marokszedő szokott ebéd előtt a *lajt csapján* teleereszteni friss vízzel. A lajtból különben délelőtt már ki szokták engedni a megmelegedett vizet, hogy a *lajtos béres* ebédre friss vizet hozzon. Ha tele volt, gyakran elhanyagolta a friss vizet.

Ebéd után pedig mehetek vissza az ebédesek, akik közül nem egy csak a maradékból vagy hazaérkezése után ebédezett. A süteményt, ha maradt, az aratóknak hagyta. És mire hazaért, már nemcsak az éhes baromfiak, esetleg disznók várták, hanem máris kellett a következő napi ebédet elő-

készíteni. Szerencsés volt, aki aratáskor legalább hetente egyszer átküldhetett valakit a szili *szék*be friss húsért. Ha az nem volt, füstölt húst vagy baromfit vágtak. Mégis elégedett lehetett az, akinek családjában volt olyan erős, ügyes asszony, aki gondoskodott az aratók napi ételmezéséről. Mert előfordult az is, hogy nem volt ilyen, és akkor vagy marokszedőt kellett fogadni vagy hihetetlen erőfeszítéssel kellett e pár nehéz hetet átvészelni. De legjobb lesz talán az ilyen esetet saját elmondás alapján bemutatni. „Mikor Lápafőn arattunk, a kislányom fél éves lehetett. Édesanyám nem élt. Marokszedőt fogadtunk, de az megbetegedett, és így nekem kellett helyt állni. Az Őrzsit, a kislányomat a szomszédba, Grabsicsékhoz tettük, amíg elmentünk aratni. Mert reggel két órakor indultunk már kötelet csinálni. De helyettem édesapám ment. Én is fölkeltem, nekiláttam főzni, és amikor megfőztem, vittem az ebédet is. A kislányt, amíg édesapám meg nem jött, Grabsicsék őrizték. Annak a feleségének sebes volt a lába, nem tudott járni, így tudott rá vigyázni.”

„Az ebédet reggel, amikor megfőztem, jól összepakoltam, és így nem hidegedett meg. Melegben maradt. Olyant kellett főznöm, ami el nem aggott, el nem ázott. Így arattunk!”

Az aratás egyébként a kijelölt sorrendben haladt. Szombatonként hazajöttek az inámiak is, és letisztázkodtak, ruhát váltottak. Ha kellett, vasárnap reggel maguknak is arattak. Vasárnap este az inámi aratóknak viszont menni kellett, mert hétfőn hajnalban kezdtek.

Ha elfogyott az aratás, hazajöttek. Sem aratókoszorú, sem áldomás nem szokott lenni: a pusztákon csak az uradalmi alkalmazottak éltek, akik távol tartották maguktól a népet.

Persze, az aratási munka azért ezzel még nem fejeződött be, hiszen gyakran otthon is maradt még tennivaló, de a pusztákon is nem kiszámú segítség kellett a betakarodáshoz. Sok arató pedig a cséplésre is szerződött — különösen a várong-pusztaiak —, így azok rövid pihenés után kiállhattak a „masinához”.

SHARE-HARVESTING ON THE FARMS AROUND VÁRONG

The village of Várong being located in Transdanubia, in the north-western corner of Tolna county, was reestablished after the Turkish wars, at the beginning of the 18th century, partly by its former inhabitants who had been scattered during the wars. On the site of the one time populous village the people who were to settle down found a bushy, wooded territory, the clearing of which was the first thing to do. By the third quarter of the 18th century they had already created their own, cut-over-areas the freer legal situation of which assured them a greater prosperity than the average. But in the first half of the 19th century the landowning Piarist custodiate instituted a suit for regaining the cleared lands. The action ended in 1856, after the fallen revolution, with the result that the village lost more than half of its arable land. By this the village became very poor, and its inhabitants were forced to contract for work on the lands of the neighbouring allodia. The most important work was harvesting that was undertaken for a share: one tenth of the harvested crop fell into the possession of the harvesters.

Share-harvesting as a system had been known in Hungarian agriculture for long. We have data of this way of harvesting from as early as the 15th century. It assured a higher interest in labour than the traditional robot, therefore it was resorted to with willingness at harvesting time, that is at the time of gathering in the whole year's crop.

It obtained greater importance, however, only when agriculture switched over to a larger-scale grain-growing, i.e. from the beginning of the 19th century. The number of gangs contracting for share-harvesting on the corn fields of the developing domains increased around Várong, too. Harvesting was the only labour they contracted for. It was accompanied by several other activities such as hay-cutting, threshing, treading cut, and later the share-cultivating of hoed plants. Share-harvesting thus became a determining factor in the activity of a worker throughout the whole year.

Large gangs working on the same site split up into smaller units usually consisting of three pairs. Two scythe-men cut the crop of grain, two swath-layers preceded the third scythe-man who bound the sheaves, and whose swath-layer twisted and layed the rope under the swaths. Two swaths made a sheaf.

According to the contract the harvesters were obliged to cultivate a certain unit (0.5 to 1 hectare) of land as maize-field, too, for a one-third or one-fourth share from the crop. But as rent for these grounds they had to perform three scything-days and three hoeing-days; and one day's work for the water they carried away for themselves. These dayworks, the socage had to be performed from May on, while harvesting took place only at the end of June.

For all harvesters lunch was taken by the family members, everyday, from the village often as far as 8–10 or 12 kilometres.

After the work of harvesting gangs has been described in detail, their special menu—different from that they had at home on weekdays—is also dealt with in the study.

Finally, the various work injuries and damages are discussed and also how the work-order of the family or the gang was rearranged when a harvester became ill.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1955 *Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944)*. Ethn. 187–224.
1956 *A kévébe kötött szálagabona összerakása és számolása*. Ethn., 401–442.
1964 *Földművelés a Hegyközben*. (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1. sz.) Bp.
- GUNDA Béla
1937 *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében*. NÉ. 45–70.
1938 *1. Gyűjtőgető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig*. (Ütmutató füzetek a népr.-i adatgyűjtéshez. 1. sz.) Bp.
- HRABOVSKY Dezső
1827 *Néhány Levelek Balatonról és Balaton mellyékéről*. Tud. Gyűjt. X. sz. 82–104.
- IKVAI Nándor
1967 *Földművelés a Zempléni-hegység középső részén*. (Műveltség és Hagyomány IX.) Debrecen.
- IVÁNSZKY János
1862 *Egy somogymegyei gazdaság vázlatos leírása*. Gazdasági Lapok, 242.
- JANKÓ János
1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Bp.
- MERÉNYI László
1905a *A kaposvári uradalom 1720-ban*. MGtSz, 43–56.
1905b *A dombovári uradalom a XVIII. sz. első felében*. MGtSzl, 320–338.
- NAGY Gyula
1963 *Hagyományos földművelés a Várhelyi-pusztán*. Népr. Közl. VII. 2. sz.
- PAIS Sándor
1964 *A becsvölgyi gazdálkodás*. Népr. Közl. IX. 2. sz.
- PETHE Ferenc
1805 *Pallérozott mezei gazdaság I*. Sopron.
- PLOETZ Adolf
1838 *Bács' gazdasága*. Ismertető. 244.
S. SÁNDOR Pál (szerk.)
1951 *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867*. Bp.
- SÁPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Bp.
- SZABAD György
1957 *A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Bp.
- SZENTIVÁNYI Béla
1943 *A piarista kuztodiátus gazdaságtörténete*. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1954 *Egy új szalmakötélkészítő eszköz*. NÉ. 7–24.
1962 *Aratási szerződések Külső-Somogyból (1837–1849)*. Népr. Közl. VII. 1. sz., 67–91.
1969 *A kötözőbot Magyarországon*. Ethn. 1–21.
- VAVRIK Ferenc
1841 *Aratás Tolna megyében*. Ismertető, 953–956.
- WELLMANN Imre
1933 *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815 esztendőkre*. (Tanulmányok a m. mezőgazdaság tört.-hez, 7. sz.), Bp.

A REKESZ

(AZ ÁRADÁSOK JELENTŐSÉGE
A TISZAI HALÁSZATBAN)

1. A Pallaviciniek Mindszent-Algyői Hitbizományi Uradalmának¹ a 19. század első felében keletkezett halászati bérleti szerződéseiről² több szempontból is figyelmet érdemelnek. E szerződések jelentős részét tőkepenészes vállalkozók kötöttek az uradalommal, így a halászati bérletek korai kapitalizálódási tendenciáit szemléltetik, megmutatva azt is, hogy az ilyen vállalkozások a halkereskedelemmel, sőt az elevenen értékesíthetetlen zsákmány manufakturális szervezettségű feldolgozásával — a halszáritással — kapcsolódtak össze.³

Ez alkalommal nem mutatunk rá a szerződésekből adódó összes tanulságra, csupán a halászó vizek jellegéről, s a vizek egymáshoz viszonyított értékéről rögzített tényeket elemezzük. Amit a szerződésekből az Alsó-Tisza vidékének halászati gazdálkodásáról megtudhatunk, messzemenő következtetésekre ad lehetőséget. Az ármentesítéseket közvetlenül megelőző évtizedekben leírt halászó vizeknek részletes ismerete alapján levonható következtetéseink a korábbi évszázadok sokkalta szükségzavúbb forrásait is segítenek értelmezni. (1. ábra.)

A szerződések — kisebb különbségektől eltekintve — így részletezik a Gyevi fok névvel összefoglalt halászó területet:⁴

„Ezen Gyevi foki halászathoz tartoznak mind azon erek, fokok, 's Tavak, a mellyek a Tisza árja által vízzel borítvák, és a Gyevifok torkolatától a Tiszának jobb partján belől az Ányási kistiszán alol létező töltésekig, innét a Doczi tónak egész kanyarulatjában az öszves rétséget kerítő száraz partokig viszont a Gyevifok torkolatáig vissza léteznek, és találtnak; magában

¹ Az uradalom történetét REIZNER János, 1895, 321—338. foglalta össze, több utalással a halászati jog bérbeadására.

² Csongrád megyei Levéltár, 1. sz. Szeged. Pallaviciniek Mindszent-Algyői Hitbizományi Uradalmának iratai, 1. cs. (Szerződések). Halászati szerződések 1831—1861. [Röv. CSML.]

³ A szerződések ilyen tanulságaira külön tanulmányban szeretnénk rámutatni.

⁴ CSML. 1. sz. Szeged. Pallaviciniek ... halászati szerződéseiről 26. sz.

értetődik, hogy ezen réti térségen nagyobb árvizek alkalmával a veisszel, méttel és marázsával, avagy szigonnyal véghez vihető halfogási módok is megengedhetnek . . . Ugyan ezen halászati Joghoz adódik még a Gyevifoknak balpartján esendő rétségből azon rész, amely mindjárt a torkolatnál kezdendő nagy Marászta fenék, és fok között egészen a fokban jelenleg álló rekesztig terjed . . .”

A rétség halászó vizeinek ilyen gondos körülírásában első pillanatra az a legfeltűnőbb, hogy azokkal a szerszámokkal (vejsze, mét, marázsa, szigony), melyeket eddigi ismereteink szerint a „réti halászat” jellegzetes eszközeinek tekinthetünk,⁵ csak „nagyobb árvizek alkalmával” tudtak halászni. Ezek szerint a haszonvétel fő eszközei nem ezek voltak.

A rétségi vizek ismertetése után a folyó Tisza halászatát így részletezik: „Által engedődik a föllebb tisztelt haszonbérelőknak a Porgányi fok torkolatjától kezdve, egész ludváig az úgy nevezett nagy hálókkal szokásban lévő Nagy tiszai halászat a Tiszának mind a két partjára kiterjesztve, innét pedig egészen Tűfarkig a Tiszának csupán jobb partjára terjedő halászati jog, ide értvén ugyan a Nagy Tiszában a kis halászat nevezet alatt gyakorlani szokott keczével, pirittlyel, avagy akár mely más készülékekkel eszközölhető halászat is.”

A megemlíttett folyóvízi halászati módokat és eszközöket nagy részletességgel bemutató néprajzi tanulmányok ismeretében⁶ hajlamosak lennénk ezt a halászó vizet értékesebbnek tekinteni. A szerződés azonban másfajta értékviszonyokat tükröz:

„ . . . haszonbéri összeg a már elősorolt haszonvételi tárgyakért részletesen következőleg osztódik fel: úgymint

a) A Gyevi foki halászatért a nagyobb víz áradásokkal gyakorolható Veisz, marászta, mét és szigony mellesleges halászatokkal együtt 2550, mondom Két ezer öt száz ötven váltó forintokra alkudva.

b) A nagy tiszában való nagyhálói halászatot 800 váltóforintokban alkudva, és

c) Ugyana nagy Tiszában az úgynevezett kis halászatot, keczével, vilikkel, kerítővel, s. a. t. 250 váltó forintokra alkudva. — Mely részletes haszonvételi összeg a föllebb kitett 3600 váltóforintokat teendik.” (A pénzfizetés mellett minden pénteken 15 font tiszai hal, s amikor a grófi család Algyón tartózkodik, péntekenként további 30 font hal — „a Tiszában található legnemesebb halnemekből” — adását is előírják.)

⁵ L. pl. ECSEDI István, 1934, 139—147, 160—166; SZABÓ Kálmán, 1937, 376—379, 408—411; SZILÁGYI Miklós, 1971, 283—287.

⁶ HERMAN Ottó, 1887, 251—266, 324—327; ECSEDI István, 1934, 212—215, 192—195; SZABÓ Kálmán, 1937, 399—405; NYÍRI Antal, 1948, 59—62. stb.

Ezek szerint a *rétség* halászata több mint kétszerre értékesebb a folyó tiszai kis- és nagyhalászatnál! S az ilyen értékarányhoz még azt is hozzá kell számítanunk, hogy a folyóvízi hal nyilván jobb volt, hiszen abból kívánták a konyhára való halat.

A vizek egymáshoz viszonyított ilyen értékét az áradások és a halászati lehetőség összefüggése magyarázza, amint az a lehetséges szerződés módosulásokat kilátásba helyező megállapodásból kitűnik. Az uradalom szerződéseinek egy része ugyanis abban az időben keletkezett, amikor a gátépítések, az ármentesítési munkálatok már megkezdődtek, s ezért utalniuk kellett arra, hogy a gátak esetleges elkészülte hogyan módosítaná a megállapodást:

„Azonesetre ha a Tettes Uradalom azon vidéket a melyen kizárólag a Gyevifoki halászat értetődik töltés által előbb hogy sem ezen Szerződés lefolyna, kiszárittani akarná, és valóban a víz áradást gátló töltések ezen vidékre többé vizet nem bocsájtának, amit is a Tettes Uradalom a Haszonbérlőknek annak üdejében följelenteni fog, ezen Gyevifokon létező halászatért járandó haszonbért ... tovább ... fizetni nem tartoznak ...”

A gátak megépítése tehát azonnal értéktelenné tette volna a rétségi halászó vizeket, jóllehet kiszáritthatatlan tómedrek továbbra is maradtak volna a vidéken. Ez közvetve arra figyelmeztet, hogy a halászat *általában is* az áradások függvénye volt: a rétség vízállásait az évente megújuló áradások tették értékessé. Egy másik, ugyancsak a rétségi vizekre vonatkozó (1847. február 15-én kötött s 2100 forint bérösszeget meghatározó) szerződés még egyértelműbb: tételelesen megfogalmazza az áradások lehetséges idejének szerződés módosító erejét:⁷

„... ezen halászati haszonvétel csak azon üdőtől vehetvén kezdetét, amidőn már a tiszának árja annak partjait meg hágván a réti térséget vízzel el árasztaná, és meghatározva tartand mindenkor a víz kiáradása után következő évnél 15ik Februariusáig ...” Majd a továbbiakban: „... azonnal, mihelyst a rétek, ahol ti: ezen porgányi halászathoz tartozandó vizek léteznek, a Tisza árájától akorot vízzel borítvák, a haszonbérllő Úr, azon esetre is, ha ne talán az Árvizek csekélebb üdőkig tartanak, hogysem egész év által halászatokat azokban gyakorolhatna, már kizárólag az egész évi haszonbért ... befizetni tartozik. Következőleg *egyedül azon esetben mentetik a haszonbérllő Úr az egész évi haszonbér fizetésétül föl, Mely évben az Árvíz, a fokokban, avvagy a Tisza partokon állított töltések végett a többször érintett vidékre ki nem terjedhetne.* Meg történhet egyéberánt: hogy a tiszá árja az első fél évben, az az 15ik Februartól 847 számítva, egész utolsó Augustusig, ugyan azon évben sem boríttaná el a halászati

⁷ CSML. 1. sz. Szeged. Pallaviciniek ... halászati szerződésai 3. sz.

vidéket, hanem ezen üdön túl, az úgy nevezett Őszi Ár ömlene a halászáti vidékre; illy esetben az első fél évi haszonbérnek fizetésétül a haszonbérló Úr fel mentetődik . . .”

A vízterület tulajdonosa és a haszonvevő bérlő közös megegyezéssel hasznót hajtó halászátra alkalmatlannak tekintette az el nem öntött területet, vagyis a rétségi vizek csakis az áradások révén nyerték el kivételes értéküket.

Ennek ismeretében már nem lehet meglepő, hogy a tavaszi vízáradás ellen nem védekeztek, sőt az esetleges védekezést kifejezetten megtiltották. A „Mindszenti határban lévő kurcza réten, és mind azon helyeken, a’ melyek a’ Tiszának szabad áradása által minden gátolás nélkül elöntetnek” folytatható halászátról szólva pl. kikötik, hogy „ . . . a’ Tisza tavaszi vagy is első áradását és azzal együtt járó halászárt a’ Síróhegyieknek semmi szín alatt gátolni nem lehet, ellenben a’ Tisza későbbi árjai ellen a’ síróhegyiek óvó gátolást tehetnek és azt a’ halászsoknak kár megtérítése terhe mellett akadályozni nem léssen szabad.”⁸

2. A vízáradásoknak a halászárt meghatározó ereje — más oldalról — azt jelentette, hogy ha az áradás nem volt minden évben azonos intenzitású, a halászárt sem lehetett folyamatosan, minden évben azonos jelentőségű. A Tisza sokszor emlegetett legendás halbősége „nem volt folytonos, évről évre tartó, hanem *csak időszakosan ismétlődő* az árvizek kedvező vagy kedvezőtlen lefolyása szerint”.

Ezt már a 20. század első éveiben megfogalmazta RÉPÁSSY Miklós,⁹ s hozzátette, hogy megfigyelése „eddigelé sehol sem hangsúlyozott körülmény”. Néprajzi kutatásunk ebből a „körülményből” azóta sem vonta le a lehetséges összes tanulságot.¹⁰ Pedig RÉPÁSSY meggyőzően adatolta mindazt, amit tanulságként megfogalmazott. „Koronatanúja” Danicska József szentesi halászmester, aki a XIX. század elejétől az 1880-as évekig pontos feljegyzéseket készített a halászáti lehetőségekről. Ezeket a tapasztalati adatokat egzakt vízmérési eredményekkel vetette össze RÉPÁSSY, s táblázatba foglalta az árvizek és a halászárt összefüggését. (2. ábra.)

Danicska tapasztalata szerint a század első két évtizedében bőven volt hal; különösen az 1816—1820 közötti, rendkívüli áradásokat hozó esztendőkhálászáta kiemelkedő. 1831-től azután nagy szárazság következett: „A halastavak sorban kiszáradtak, a halasmedenczékben barmok legeltek. Oly szegénység ütött tanyát a halászsok között, hogy azok nagy része megvált a mesterségétől, s a földművelésre adták magukat, csikósna, bojtár-

⁸ CSML. 1.sz. Szeged. Pallaviciniek . . . halászáti szerződésai 11. sz. (A szerződést 1849. május 6-án kötötte az uradalom 13 halásszal, évi 750 váltóforintért.)

⁹ RÉPÁSSY Miklós, 1903. 4 skk.

¹⁰ Ugyanígy annak a tanulságait sem értékelte a néprajzi kutatás, hogy olykor kivételesen nagy árvizeket emlegetnek. L. erről NYÍRI Antal, 1948, 13—16.

nak, béresnek stb. álltak be. A halászok csónakjai, bárkái a folyó partján száradtak szét, tüzelő-anyagul használták fel azokat, vagy sertésólakat készítettek belőlük.” A negyvenes évekkel ismét halbő esztendők köszöntöttek a vidékre, s a halászat felvirágzott. Különösen 1845 hozott kiemelkedően gazdag halászatot, amikor az árvíz kora tavasztól augusztus végéig kint maradt az ártereken. Mikor medrébe tért a víz, a halászok legnagyobb gondja a hal értékesítése volt: „Ha a kereskedő egy-két forintért megvett két mázsa halat, a harmadikat ráadásul kapta” — jellemzi a halbőséget és a hal értéktelenségét a halászmester.

A halbőség okának ismeretében a korábbi századok utazóinak, emlékiratíróinak gyakran idézett, a Tisza halbőségét emlegető lelkes mondatait sem általánosíthatjuk fenntartás nélkül. Szinte minden szegedi helytörténeti, néprajzi monográfia idézi pl. stiláris okokból talán túlzó, de jellemző adalékként Bertrandon de la BROCQUIERRE francia követ 1433-ban írott szegedi beszámolójának részletét: „A Tiszában igen sok a hal, egyetlen folyóban sem láttam még ilyen nagy halakat”;¹¹ vagy OLÁH Miklósnak a hal értéktelenségére utaló mondatát: itt egy magyar forintért ezer, rőfnyi hosszúságú harcsát, közte potykát lehetne vásárolni;¹² illetve II. RÁKÓCZI Ferenc emlékiratának Szegedre vonatkozó megjegyzését: „Betegségem nagyon kínozott s folyton égő szomjúságom volt, és azt csak a Tisza vizével olthattam, melynek sárbűzű vize annyira tele van halakkal, hogy szinte alig lehet meríteni anélkül, hogy halat ne fogjon az ember.”¹³

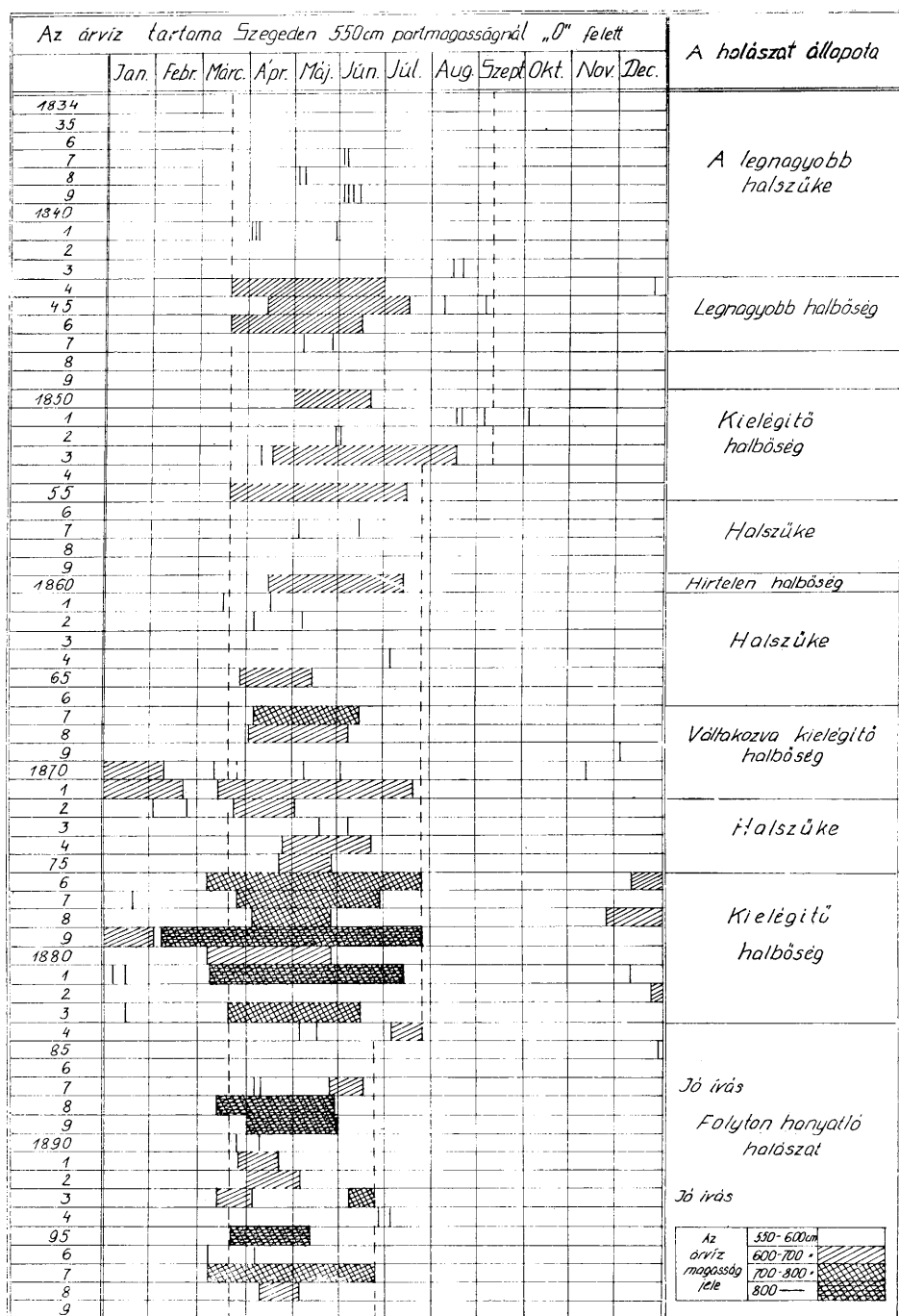
Nincs okunk kétségbe vonni e lelkes beszámolókat valóságalapját, „forráskritikai értékelésükhöz” viszont kellő alapot ad a 19. század árvizes és száraz — halban gazdag és halban szegény időszakainak periodikus váltakozása. A régmúlt századok szórványos meteorológiai megfigyeléseinek¹⁴ a halászat jelentőségét mérlegelve is nagyobb fontosságot tulajdoníthatunk: a kivételesen száraznak jellemzett esztendőkhöz nyilván az áradások elmaradtak, s ez tette még súlyosabbá az aszályt. Ilyen összefüggésben a szegedieknek a királyi kamarához írott mentegetőzését — a hal megszerzethetlenségére történő gyakori hivatkozást — sem tekinthetjük ügyesen fogalmazott „kifogásnak”. 1638-ban pl. így érveltek: az évi hal-ajándék elmaradása „az elmúlt nyáron a halnak szüksége miatt esék, mert szűken volt az árvíz, sehonnan hal nem jött fel”; a következő évben pedig így: „a vizeknek kicsiny volta miatt elfogyott a hal; vannak a halászok között olyan öreg

¹¹ Vö.: SZAMOTA István, 1891, 91.

¹² Vö.: SZAMOTA István, 1891, 536. (OLÁH Miklós ezt Bács környékére mondja, de a szegedi helyismereti irodalom is számon tartja: SZÜTS Mihály, 1914, 32; BÁLINT Sándor, 1968, 35.)

¹³ Vö.: KOVÁCS János, 1895, 60.; BÁLINT Sándor, 1968, 35.

¹⁴ L. összefoglalóan RÉTHLY Antal, 1962; RÉTHLY Antal, 1970.



2. A Tisza árvizei és halászata (1834—1899) — (Forrás: RÉPÁSSY Miklós, 1903. 6.)

emberek, kik 80 esztendősek s a Tiszában szűkebb halat nem tudnak, mint egynehány esztendőben.”¹⁵

RÉPÁSSY — és más szerzők is, hiszen ez a megállapítás evidenciának számít a szakirodalomban¹⁶ — a rétségi vizek jelentőségét a halak élettani tulajdonságaival magyarázta: „Mentől nagyobb — írja — a *melegebb évszakokban* vízzel borított terület, annál több haltáplálék fejlődhet rajta s így annál több hal nőhet azon . . . A kikelt halivadék, de a nagyobb hal is a legbőségesebb táplálékot találta ott s gyorsan nőtt.”¹⁷ Amíg azonban az „árterület = ivadéknvelő telep” koncepcióját fejtegeti, s levonja ebből a haltenyésztésben hasznosítható tanulságokat, elsiklik „koronatanújának”, a rétségi tavak *halászati* jelentőségét tartalmazó megfigyelése mellett. Az 1870—71-es esztendők jó eredményű halászatát, a halak elszaporodását szerencsés véletlennek tulajdonította RÉPÁSSY, hiszen ekkor már nagy területeket mentesítettek. 1870-ben viszont a január esős volt, így a belvizek megszáporodtak, s az érdekeltek a tavaszi kéthetes apadás alatt kinyitották a levezető csatornák zsilipjeit. A halak kihúzódtak a rétségre, s mivel utána tartós áradás következett, a csatornákat csak a következő nyáron lehetett elzárni. „A halak ez alatt az 1 $\frac{3}{4}$ esztendő alatt aztán pompásan szaporodtak s gyarapodtak . . .” Nem vette észre RÉPÁSSY, hogy a csatornák kinyitása, illetve elzárása és a halászat nem a „véletlen”, az egyszeri kedvező alkalom szintjén függ össze, hanem korábbi általános gyakorlat egyik utolsó megnyilvánulása. Pedig erre mutat, hogy a *kiáradt víz*en volt kiemelkedő jelentőségű a halászat, s nem az ekkor nevelődött ivadék hatására a későbbi évek tiszai halászata. Ez derül ki egy másik halászmester, BITÓ János, ugyanezekre az évekre vonatkozó emlékezéséből.¹⁸

3. SINGHOFFER József — a Tiszán is bérló dunai halászmester — szintén részletesen foglalkozott a halállomány csökkenésének okaival.¹⁹ Az okok között a réti tavak kiszáritását említi első helyen, indoklása viszont nem korlátozódik a hal szaporodásával kapcsolatos, jól ismert tényekre, hanem a halfogó gyakorlatot is summázza: „Bizonyítják . . . (a réti tavak jelentőségét) a mentesítés előtti idők, midőn a halászok az ily tavacskáknál a rekesztéssel foglalkoztak. — Azon hely, hol a megáradt víz medrébe visszavért, el lett zárva az úgynevezett *rekeszek*kel. Ezek léczekből vagy egyeneses galyakból rácsozat módjára lettek összeállítva, mégpedig úgy, hogy a hézag között a kisebb halak még átjuthattak, de az erősebben kifejlet-

¹⁵ BOROVSKY Samu, 1900, 639.

¹⁶ L. pl. FISCHER Frigyes, 1931, 5—6; SOLYMOSS Ede, 1965, 14.

¹⁷ RÉPÁSSY Miklós, 1903, 3.

¹⁸ BITÓ János, é. n. 29.

¹⁹ SINGHOFFER József—PELJCSIK Imre, 1892, 91—93.

tek, nemkülönben a visszatörekvő anyahalak megtartattak a tavak számára.” Ő maga a Tószeg határában levő Falu tavat és Fényes tavat bérelte 1850—60 között, s rendszeres — főleg jég alatti — kerítőháló halászattal 500—600, sőt 800 mázsa halat fogott évente, „ha az áradás visszavonulása-kor rendes, megfelelő alkalommal lettek elzárva”. Szolnok és Csongrád között számos ilyen rendszerű réti tavat ismert: egyet Kunszentmárton mellett Szelevényen, Vezsenynél a Boczér tavat, Jászkarajenő határában a Vártót, Inokán a Fehértót. Ezek fogási eredményeit is részletezi.²⁰

Ennek az érvelésnek az a lényege, hogy a halászati jövedelem csökkenését *nem az ivadékok kifejlődéséhez szükséges, sokkal inkább magának a halászatnak teret biztosító tavak* kiszáritásával hozza kapcsolatba. Vagyis azt hangsúlyozza, hogy a lecsapolások előtt nem a folyóban, hanem a tavakban folyt a jövedelmező halászat.

A tavak elrekesztését további 19. századi adatok is bizonyítják. SZEREMLEI Samu — Hódmezővásárhely monográfiája — okleveles adatok értelmezését megkönnyítendő többször hivatkozik a halászok körében szerzett tapasztalataira.²¹ Idézi többek között Károlyi Sándor 1728. évi utasítását,²² melyben a földesúr a Vásárhelyen, Csongrádon és Mindszenten alkalmazott halászmestere kötelességévé tette „a Tiszából áradáskor a halakat a fokokba eresztgetni, a Tisza apadása esetén pedig a fokokat azonnal behányjni, s egyébként is elrekeszteni. Mikor a Tisza már leapadt, a fokokat ismét kinyitni s *varsa* vagy *hármashálók*on a vizet annyira leereszteni, amennyire a halászat érdeke kívánja.”²³

Ehhez az utasításhoz kapcsolódva — kiegészítendő a szűkszavú, pontosan megértett leírást — bemutatja SZEREMLEI a *rekesz* készítését, felállítását: „A *rekeszt* faszerkezetre építették, melynek fő alkatrésze egy hosszú fenyőszál volt, melyet a fokok és erek tiszai torkolatán keresztbe kellett elhelyezni oly módon, hogy előbb a szálfákra sűrűn léceket raktak, melyeket rájuk kötözött hanttal (*póka*) megraktak (*begazoltak*), aztán az egészet vízre vitték — egyik végét kötélen húzván át a túlsó partra, aztán mindkét végét megerősítették, a lécek alsó végét pedig levergették a víz fenekére, s ekképp ennek szabad folyását és összeköttetését az öreg Tiszával elzárták, úgyhogy a halak ebbe nem úszhattak át. Elkészítése sok fáradságot és költséget jelentett. A hozzá szükséges nagy mennyiségű kötelet gyékényből magok állították elő. A vízen járást akadályozta az ilyen *rekesz*, s a hajózók

²⁰ SINGHOFFER József—PIEJCSIK Imre, 1892, 95.

²¹ SZEREMLEI Samu, 1911, passim.

²² SZEREMLEI Samu, 1911, 285—286.

²³ TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] 225. helymegjelölés nélkül közölt, azonos tartalmú adatának is nyilván ez a forrása.

olykor el is vágták.” Egy ilyen esetre 1757-ből idéz tanácsjegyzőkönyvi adatot, amikor a fáért 21 Ft 42 krt, munkájukért 37 Ft 24 krt, s a halért 60 Ft-ot követeltek a halászok a kártevőkön.²⁴

A legfontosabb részletekben összeesengenek ezzel a leírással az INCZEFI Géza által publikált²⁵ tápai (Csongrád m.) adatok.²⁶ A Tápai-rét *Holt-Tisza* nevű halas vizének 1822-ben megfogalmazott halászati szabályait így idézi INCZEFI: „Az Hót Tiszának *rekesztje* a Tisza partjától mint egy 120. Lépésnyire tétessen le, és pedig akkor a midőn a *Rekesztnél* a Hót Tiszának a partja mind a két felől száraz lészen.” A SZEREMLEI által leírttól eltérő szerkezetű — kapuval ellátott — *rekeszt* sejtet az utasításnak a csónakos közlekedést szabályozó része: „A csónakokat két szer napjában a rekesztés után is halászatkor tudni illik a *rekeszt* végénél hogy keresztül húzassák meg engedni tartoznak” (ti. a halászok). Ha éppen halászat folyt, a csónakosok kötelesek voltak várakozni: „a *vonyó hálót* tartó tsonaktól felül 200 lépésnyire tétessen le a *pozna*, a hol a kint lévő csónakosok a halászat idejéig várakozni fognak.” Az átjárás lebonyolítását, a kapu kinyitását (1843-ban) egy halász végezte, de az is előfordult, hogy nem nyitottak kaput, hanem a „*rekesztnél* örökdő halászok [a csónakot] a’ Szárazra ki fordítván, azt a rekesz meg kerülésével a’ víz másik részére által tenni segítenek.”²⁷ Széles körű levéltári ismeretei alapján arról is tud INCZEFI Géza, hogy a Porgány, a Bogdányér torka és a Sulymosfok hasonló módon volt elrekesztve. Arra azonban nem tud magyarázatot, hogy mi az igazi jelentőségük e *rekeszeknek* a tavak halászatában: „*rekesztő* halászatról” beszél, s nem utal rá, hogy a *rekeszek nem halfogó, hanem halmegállító rekesztékek voltak*. A tulajdonképpeni halászat kerítőhálóval (erre vonatkozhat a *vonyóháló*). folyt a tóban.

Csak így érthetjük meg: miért volt akkora különbség a Tápai-rét rekesztő-halászati szerszámokkal halászott egyéb vizeinek és a Holt-Tiszának-értéke között. 1838–39-ben — idézi ugyanebben a cikkében INCZEFI — 880 Ft 3 krt tett ki a Tápé körüli állóvizek árendájának összege, s ebből egyedül a Holt-Tisza bére 403 Ft 30 kr volt. Annál is meglepőbb ez az arány, mert a Tápai-rét — 1845-ös adatok szerint — bővelkedett *vejsze-helyekben*: 54 vejszehely nevét és bérleti díját ismerjük. Ezekért általában 1–2 forintot fizettek árendátoraik, csupán néhánynak volt nagyobb az értéke: 10–20, esetleg 30 forint.²⁸

Az értékarányok ugyanarról vallanak, mint a Pallavicini-uradalom idézett szerződése: a *vejsze* „mellesleges” haszonvételt biztosított; a rétségi

²⁴ SZEREMLEI Samu, 1911, 292.

²⁵ INCZEFI Géza, 1961, 30.

²⁶ Tápé halászatáról vö.: SZILÁGYI Miklós, 1971.

²⁷ INCZEFI Géza, 1961, 30.

²⁸ INCZEFI Géza, 1961, 30, 34.

vizek kivételes értékét nem a rekesztő halászat határozta meg. Azért intézkedtek olyan részletességgel a Holt-Tisza *rekeszéről*, mert a halászati hasznóvétel kulcsfontosságú objektuma volt. S ezért nem véletlen az sem, hogy a halászok a „halhasító Gunyhót” és a „halak szárítására meg kívántató Tanyákat” a *rekesszel* együtt emlegetett vizek partján építették fel. Az ilyen „tanyákat” olykor a térképek is feltüntették, tehát állandó helyük volt.²⁹

A halhasító tanya viszont — amint azt BITÓ János, szegedi halászmester önéletírásában sokoldalúan megörökítette³⁰ — a tavakon folyt intenzív kerítőhálós halászat halfeldolgozó „üzeme” volt. TÖMÖRKÉNY István némi polémikus élel fogalmazta meg ugyanezt: „a folyóvizeknek nem volt közük a szárított halhoz . . . a zsidó-utca madzagaira csak a tavihal és a kiöntések halai kerültek.”³¹

A tavaknak a bérleti szerződésekből kitetsző kivételes értékét — summázzhatjuk tehát vizsgálódásaink eredményét — a *rekeszek segítségével, de az intenzív kerítőhálós halászat révén tudták biztosítani*.

4. A halászati szerződésekben és az idézett leírásokban „kulcsszóként” szerepelt az *ér* és a *fok*. Ezeknek a pontos jelentését kell ismernünk, ha a *rekesz* igazi jelentőségét meg akarjuk határozni. Jóllehet ANDRÁSFALVY Bertalannak a dunai Sárközben végzett vizsgálatai számos általánosítható tanulságot hordoznak,³² az Alsó-Tisza vidékének régi vízrajzi viszonyait bemutató kiváló publikációk³³ segítségével megfogalmazottak hasznosak lehetnek a pontos jelentés megismeréséhez.

BODNÁR Béla pontos értelmezést adott: „*Fok* szó alatt a régi vásárhelyi népnelyv, elsősorban a folyókból az ártér mélyedéseibe vezető, azon rövid, természetes csatornákat értette, melyeken át a víz az ár ingadozása szerint ki vagy befelé folyt; ellenben erek alatt azokat a szintén természetes, és hosszú árkokat értette, melyeken át a víz valamilyen medencébe, vagy folyóba csak befelé folyt, a szokatlan nagy áradások alkalmával történt ez visszafelé.”³⁴ A 18—19. századi vízrajzi térképek³⁵ (illetve különböző térképek felhasználásával készült rekonstrukciók, mint BODNÁRÉ Hódmező-

²⁹ Vö.: SZÜTS Mihály, 1914, 386; INCZEFI Géza, 1961, 31; BITÓ János, é. n. 30. szerint Csongrádtól Szegedig 37 halhasító tanya volt. A Pallavicini-uradalom bérleti szerződéseiben is pontosan meghatározták a halhasító tanyák helyét.

³⁰ BITÓ János, é. n. 30. skk.

³¹ TÖMÖRKÉNY István, 1902, 79.

³² ANDRÁSFALVY Bertalan, 1965; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970/A; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970/B.

³³ BODNÁR Béla, 1928; NYÍRI Antal, 1948, 6—19.; INCZEFI Géza, 1960. (L. még KAKUK Mátyás, 1965, vizsgálatát Kunszentmártonból, mely területileg NYÍRI Antal szentesi kutatásaihoz kapcsolódik.)

³⁴ BODNÁR Béla, 1928, 4. — Logikai úton hasonló következtetésre jut KAKUK Mátyás, 1965, 66, kiegészítve a *fok* korábbi értelmezéseit.

³⁵ Pl. CSML 2. sz. Szentés, Térképgyűjtemény: Csm. T. 72.

vásárhely tágabb környékéről) igazolják ezt az értelmezést: a holt-medreket, morotvákat, mocsarakat, vízállásos réteket *fokok* és *erek* kapcsolták össze egymással és a Tiszával, az ilyen névvel jelölt vizek között azonban folyónyi szélességűek s időszakos víznek jelöltek egyaránt voltak, a vízbőség, a mederszélesség tehát nem meghatározó jelentőségű.

A mélyebben fekvő medencék az áradáskor megteltek vízzel, hiszen — a szerződés szavaival — „a Tiszának árja annak partjait meg hágván a réti térséget vízzel elárasztotta”. Az ilyen áradásokra vonatkoznak a 18. századi térképészek megjegyzései: Hódmezővásárhelynél „tavaszi áradáskor két óra járásnyira elönti a környéket, és csak augusztus közepén húzódik vissza” vagy — Algyőnél — „tavaszi áradáskor Tápegig, Szegedig és Szeghalomig (!) elárasztja a vidéket”.³⁶ Ez a félelmetesnek leírt áradás csak azzal a megszorítással érvényes, amit BODNÁR vett észre: a környék neolitikus, bronzkori és népvándorláskori leletei egyaránt olyan térszíni magasságból kerültek elő, ameddig a szabályozások előtt sohasem emelkedett a víz.³⁷

Az áradások általában jellemző „természetét” tehát ki lehetett ismerni, s alkalmazkodni lehetett hozzá. A folyamatos gyakorlat ehhez az „általában jellemzőhöz” igazodott; az ettől eltérő, a rendkívüli — akár az áradás, akár az apadás elmaradását jelentette — „természeti csapásnak” számított. Az egész vidéket elborító sík víz ugyanis szintén alkalmatlan volt a számottevő halászatra. A szegediek a királyi kamarához küldött — már idézett — leveleikben nemcsak az áradás elmaradására, hanem a nagy vízre is panaszkodtak: „ha valami kedves csillapodása kezd lenni a nagy vizek kiöntésének, minden szorgalmatossággal megvizszik” a halajándékot — írták pl. egy alkalommal (1656. július 7).³⁸

Az erek és fokok jelentősége akkor nőtt meg, amikor beköszöntött az apadás, s a víz a természetes mélyedéseket keresve fokozatosan visszahúzódott. A fokozatos visszahúzódás viszont azt jelentette, hogy azok az erek és fokok, melyek a vidék legmélyebb és legnagyobb kiterjedésű medencéiből, tavaiból ágaztak ki, s a csak időszakosan vízzel borított rétság vizeit idevezették, sokkal kisebb jelentőségűek voltak, mint az ugyanezeket a medencéket a folyóval összekötő erek és fokok. Ez utóbbiakon — utaltunk már rá — rendszeres csónakos közlekedés folyt, s e csónakutakat a korabeli térképek is feltüntették.³⁹ A *fok* és *ér* fogalma tehát mintegy „egybemossa”

³⁶ EPERJESSY Kálmán, 1961, 527.

³⁷ BODNÁR Béla, 1928, 4.

³⁸ BOROVSKY Samu, 1900, 642.

³⁹ CSML. 2. sz. Szentcs, Térképgyűjtemény: Cs. m. T. 72. — Vö.: INCZEFI Géza, 1960, 22.

a vizek nagysága, jelentősége közötti különbségeket: olyanok is akadtak közöttük, melyeken csak kivételesen nagy áradás után lehetett halászni, máskor értéktelen tocsogók voltak. Ez magyarázza, hogy még olyan időszakos vízállásokat is nevezhetnek *érnek*, amelyek *látszólag* nem kapcsolódnak az összefüggő vízrendszerhez. Ez utóbbiaknál sokkalta fontosabbak voltak a tómedreket a folyóval összekapcsoló fokok: végül is ezeken húzódott vissza mindaz a vízmennyiség, amely egy összefüggő vízrendszerhez tartozó területet borított.

Az a tény, hogy egy-egy *foknak* összefüggő vízrendszere volt, az idézett szerződésekből következtethető: félreérthetetlenül a „Gyevi foki halászat” fogalmához kapcsolták mindazokat az ereket, fokokat és tavakat, melyek a Tisza árja által vízzel megteltek. A *rekeszt* bemutató leírások *az ilyen* fokoknak (vagy ereknek) az apadást szabályozó szerepéről szólnak. Csak akkor teheték le a tápai Holt-Tisza rekesztét, amikor a víz kezdett visszahúzódni („a Hót Tiszának a partya mind a két felől száraz lészen”); Károlyi Sándor halászmestere köteles volt „a Tisza apadása esetén . . . a fokokat azonnal behányani”. Vagyis az elzárás révén az egész vízrendszerben késleltetni lehet az apadást, visszatartva egyúttal az áradással kihúzódtott halakat — ahogyan azt a halászat érdeke megkívánja.

Ha viszont apadáskor el kellett zárni a fokokat, a *rekesz* nem állt ott folyamatosan, évről évre, a kinyitásnak is meghatározott rendje kellett hogy legyen. E „renden” esett sérelmet panaszolta — szerződésmódosítást kérve — a Gyevi foki halászat bérlője a Pallavicini-uradalom tisztartójának: az algyői halászok az 1848-as mozgalmas időkben „a’ magam hasznára kivágnak szokott Gyevifoki töltést, kivágnak meg nem engedték, sőt becsínálták volna, mi által a’ halászatnak valódi haszna csak a’ kivágatás által eszközölhető, kéntelen voltam . . . a’ halászati szerződésemtől elállásomat szóval kijelenteni . . .”⁴⁰ A fok kinyitásának (ez esetben a töltés, s nem a korábban ismertetetett szerkezetű rekesz eltávolításának) elmulasztása közvetve azt is jelenti, hogy az áradó víz a maga természetes folyásán nem találván utat, más irányba — az algyőiek halászlata vizekre — terelődik. A fok megfelelő időpontban történt kinyitásával tehát azt is szabályozni tudták, hogy milyen területeket öntsön el a víz.

Amit az erek és fokok vízrajzi jellegzetességeiről elmondhattunk, jórészt a forrásokra alapozott következtetés, s fő vonásaiban a Sárközből megismert vízgazdálkodási rendszerhez hasonló rendszert sejtet. Későbbi vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy e vidéken csak a halászat érdekét szolgálta-e ez a rendszer, vagy — mint a Sárközben — a gazdálkodás egészét meg-

⁴⁰ CSML. 1. sz. Szeged. Pallaviciniek . . . halászati szerződésai, sz. n.

határozta. Arra sem tudunk jelenleg választ adni, hogy az *ásott* fokoknak — s ami ebből következik: a tudatos tájatalakításnak — akkora szerepe volt-e, mint a Sárközben.⁴¹

5. Nem csupán a fokok szerepének s a vízgazdálkodás rendszerének, hanem a *rekesz* szerkezetének és funkciójának analóg példáit is elsősorban a Sárközből idézhetjük. ANDRÁSFALVY Bertalan nagy anyag-bázisra épített történeti-néprajzi következtetéseit⁴² szerencsésen egészíti ki a recens anyag: CSALOG József⁴³ és SOLYMOS Ede⁴⁴ a fokok elrekesztésének többféle változatát — a korábbi rendszer maradványait — megfigyelhette. A hasonló vízrajzi viszonyokat mutató Sárköz analóg gyakorlata arra bátorít, hogy vizsgálódásainkat térben és időben kiterjeszthetjük: a 18—19. századra vonatkozó alsó-tiszai adatok alkalmasint többezt jelentenek lokális érdekességű megfigyelésnél, talán biztos fogódzót adnak a korábbi századokból származó, kevésbé egyértelmű (s így figyelemre sem méltatott vagy félreértett) utalások értelmezéséhez.

Az ártéri tavak 19. századi jelentőségének ismeretében nehezen érthető, hogy a lecsapolások befejeződése után alig egy-két évtizeddel miért is okozott olyan nagy gondot a gazdaságtörténeti kutatásnak a középkori oklevelek vízrajzi adataiból — elsősorban a halászat jelentőségét bizonyító *piscina*-adatokból — a nyilvánvaló következtetések levonása. HERMAN Ottó elévülhetetlen érdeme, hogy a kortárs történeti irodalmat összegezve rámutatott: a *piscina* nem fordítható mechanikusan 'halastó'-nak, hisz a latin terminológiát gyakran értelmező magyar szavak jelentése a recens anyagból könnyen megfejtethető. Miközben azonban azt bizonyította — imponáló fölényvel érvelve —, hogy az Árpád-kor 3000—4000-re tehető *piscina*-adata alapján indokolatlan lenne fejlett *haltenyésztést* feltételezni, meg sem fogalmazta a kérdést: a halastó vajon *csak* 'haltenyésztő telep' értelmű lehet-e?⁴⁵ Abból a tényből, amit már ORTVAY Tivadar észrevett⁴⁶ — hogy

⁴¹ Szórványadatok arra mutatnak, hogy az erek elrekesztésével egy-egy réti terület igyekeztek az érdekeltek a maguk hasznára vízzel elárasztva tartani. KAKUK Mátyás, 1965, 22. pl. 1795-ös jegyzőkönyvi adatot idéz Kunszentmártonból: „... a Helységünk alatt lévő Nagy Eret jó volna a báboczkai határon eltölteni, melyből az a haszon következne, hogy az Érben nád, gyékény, fedélnek való gaz esztendőnként teremne benne, azon kívül Halunk és Csikunk is bővebben lehetne...” Magunk olyan jegyzőkönyvi adatot idéztünk 1777-ből, mely szerint a kunszentmártoni tanács az állattenyésztés érdekeire hivatkozva *megtiltotta* a halászoknak a Holt-Körös fokának elrekesztését (SZILÁGYI Miklós, 1966, 49—50.) BALOGH István, 1959, 466. hortobágyi adatot közölt (1741): „...rekeszt tetetvén által, hogy a Karácsony fokából kirekesztessenek és az újárósiak részére fogatassanak a halak.”

⁴² ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970/A.; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970/B.

⁴³ CSALOG József, 1940, 233—249.

⁴⁴ SOLYMOS Ede, 1965, 118—119.

⁴⁵ HERMAN Ottó, 1887, 71. skk.

⁴⁶ ORTVAY Tivadar, 1882, 357.

ezek a 'halastavak' (egy-két kivétellel) folyóvizek mellett feküdtek —, nem *tavakra* következtetett, hanem a forrásközlések pontosságát kérdőjelezte meg. Érvelésének végső summája: a „sok ezer név legnagyobb részének nem halastavakra, hanem azokra a tanyákra van vonatkozása, amelyekre az egyes tó vagy folyó minden község határában fel volt és ma is fel van osztva”. Ennek bizonyítása érdekében a *piscina* magyar nyelvű értelmezéseiben gyakorta előkerülő *-taua* utótagú és 'tava' olvasatú vízneveket hibás olvasásnak minősítette, és *tana* 'tanya'-ra módosította.⁴⁷ Ennek a „korrekciónak” a kritikáját maguk a források szolgáltatják, hiszen a magyar víznevekkel értelmezett *piscina*-adatoknak statisztikailag csak szerény töredéke a *-taua* típusú, birtokos személyraggal bővült névalak. Sokkalta több adatunk van a *-tho*, *thow*, *tou* utótagú vízrajzi nevekre, melyeknek 'tó' olvasata aligha vitatható.⁴⁸ A 'tanya' jelentés általánosításának további következménye, hogy a *piscinával* összekapcsolatlan szereplő *clausura*, *captura*, *laqueus* 'rekesz' terminológiák konkrét jelentését vagy *vejszének*, vagy *cégének* határozta meg, abból következtetve, hogy e terminusokat gyakran a recens anyagból megismert szerszámok nevével értelmezik az oklevelekben, s így a 'rekesz'-nek 'rekesztőhalászati eszköz'-t, a *piscinával* kapcsolt 'rekesz'-nek ilyen eszközzel halászott 'tanyá'-t kell jelentenie.⁴⁹

HERMAN Ottónak ezeket az értelmezéseit több-kevesebb következetességgel figyelembe vette a történeti és néprajzi kutatás,⁵⁰ de pl. az egykorú (vagy közel egykorú) helytörténeti monográfiák szerzőit alig orientálták az ilyen eredmények. A források szóhasználatát abban a vonatkozásban egyértelműnek ítélte pl. BOROVSKY Samu,⁵¹ REIZNER János,⁵² KARÁCSONYI János,⁵³ hogy a *piscina* 'halas, halastó' jelentésű, a szöveggörnyezet nem utal 'tanyá'-ra; sokkal inkább az valószínűsíthető, hogy e tavakat valamilyen gátolás, rekesztés választotta el a folyótól. A legújabb, halászattal kapcsolatos összefoglalások vagy forráspublikációk szerzői pedig — jól-

⁴⁷ HERMAN Ottó, 1887, 71–79.

⁴⁸ Az 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak adományozott alpári halastavak: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kekto*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres*, *Hosiouer* (GYÖRFFY György, 1963, 890–891.); ugyanekkor Csánynál: *Ostra*, *Wolue*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou* (GYÖRFFY György, 1963, 893.); Zsigmond király 1408. évi adománylevelében: *Etke*, *Kerekthow*, *Laponya*, *Saseer*, *Athka*, *Keneskethel*, *Melhorgonya*, *Gemes*, *Hoziashtow*, *Soolth*, *Wkres*, *Andra* *Weyz* *hele* (BODNÁR Béla, 1928, 14.) — Vö. még ORTVAY Tivadar, 1882; GYÖRFFY György, 1963, teljességre törekvő történeti-földrajzi adattárának névanyagát.

⁴⁹ HERMAN Ottó, 1887, 79–84.

⁵⁰ Vö. pl. DEGRÉ Alajos, 1939, 77–78.; 129.

⁵¹ BOROVSKY Samu, 1896, 37; BOROVSKY Samu, é. n. 482.

⁵² REIZNER János, 1900, 476–477.

⁵³ KARÁCSONYI János, 1896, 238–239.

lehet nem elemezték HERMAN minden történeti következtetését — a terminológiák értelmezését több részletében pontosították. BELÉNYESY Márta, aki a 14. század halászatának képét nagy biztonsággal és messzeható érvénnyel vázolta fel, a „közönséges »clausura«-król” pl. megállapította, hogy „nincsenek fogókészülékeik, nem fogják meg a halat, csak feltartóztatják, vagyis nem engedik meg, hogy a folyón egy bizonyos ponton túl felhatoljanak. A halászat voltaképpen a torkolat és a »clausura« között történik, külön hálóval.”⁵⁴ ANDRÁSFALVY általános érvénnyel megfogalmazta, hogy „a fokrendszer ismeretében oldható csak meg ORTVAY Tivadar, PESTY Frigyes, valamint HERMAN Ottó vitája is a középkori halastavakról”, utalván a fokok török alatti pusztulásának és a halállomány csökkenésének összefüggésére.⁵⁵ GYÖRFFY György történeti földrajzában Csongrád megyét bevezető fejezetében azt emelte ki, hogy a vidékre „A halastónak használt holtágak, morotvák sokasága jellemző . . . Alpár felső részén kilenc, Sajt mellett négy, és Csány határában tíz halastavat jegyeztek fel. E halastavakat dugászással halászták; a holtágakat a folyóból való mesterséges kiszakadásnál és betorkollásnál úgy nyitották és zárták, hogy a betódult víz elfogyásával a halakat könnyen összeszedhessék.”⁵⁶ KÁROLYI Zsigmond — a vízhasznosítás, vízpítés és vízgazdálkodás történetét összefoglalva — indokolatlanul tartotta ugyan halastavak létesítését, hisz „legendás” volt a halbőség, de a *piscina* és *clausura* kapcsolatáról szóló adatokból az áradás után visszamaradt halak elrekesztésére és dugászásra következtetett.⁵⁷

Ezek az eredmények, ha egyes részleteikben el is térnek a mi következtéseinktől, szükségtelenné teszik, hogy HERMAN értelmezéseinek gyengéit hozzá hasonló részletességgel adatolva korrigáljuk. Csak azokat a Tiszára vonatkozó okleveles adatokat elemezzük, melyek vitathatatlanul egyértelműek, s bizonyos fokú általánosításra is lehetőséget adnak.

Így szükségtelen ismételnünk azokat az Árpád-kori *piscina*-adatokat, melyek alapján GYÖRFFY György idézett megállapítását megfogalmazhatta. A Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád, Borsod megyék Tisza mellékére lokalizálható helységeinek vízrajzi nevei kétséget kizáróan igazolják, hogy a *piscinák* a folyót kísérő tavak voltak.⁵⁸ Az ilyen *piscinák* közül a Tápe határában volt *Citeinek* s a vele kapcsolatos szolgálatoknak a leírása a leg-sokatmondóbb. Az 1138-ban Álmos herceg által a dömösi prépostságnak adományozott halastóról (*vivarium, quod dicitur Citei*) azt is megtudjuk

⁵⁴ BELÉNYESY Márta, 1953, 155.

⁵⁵ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970/A, 227.

⁵⁶ GYÖRFFY György, 1963, 881.

⁵⁷ KÁROLYI Zsigmond, 1960, 50.

⁵⁸ GYÖRFFY György, 1963, *passim*.

hogy meghatározott időpontban nyitni és zárni kellett annak ki- és bejárati ágát (exitus et reditus fauces vivarii). Ezt Győ, Csákány és Tápé lakóinak egyaránt kötelességévé tették.⁵⁹ A halastó jövedelmének $\frac{1}{3}$ része azonban a csongrádi várat illette, s ezért a prépostság halászáinak együtt kellett működniük a Csongrádnak szolgáló halászokkal, „ha rekeszteni akarnak” (claudere uoluerit). Ez a megfogalmazás semmiképpen sem azt jelenti (amire HERMAN következtetett), hogy a szolgák szabad akarata határozná meg a halászat rendjét.⁶⁰ A halastó jövedelmét *jogilag* akarták megosztani, s a megosztás csak úgy képzelhető el, ha a halászatot *külön* végzik ugyanabban a tóban, de a folyamatos zsákmányt biztosító *rekesz* felépítését, gondozását, vagyis a fokok nyitását és elzárását *közösen* vállalják.⁶¹ Hasonló rendszerű halastóra enged következtetni az a jogvita, mely szerint 1341-ben az ugi (Tiszaug) halastót a szomszédos sági jobbágyság kihalászták, s 200 nagy halat és 1 vizát fogtak ki belőle. A *piscina* szövegkörnyezete (capturam piscium in fluvio Ticie) nem egészen egyértelmű, a kihalásztott zsákmány mennyisége mégis halastavat sejtet: ilyen nagy mennyiség rekesztő fogókészülékből aligha tulajdonítható el . . .⁶²

A 14. századi adatok már félreérthetetlenül halastó rekeszéről szólnak. 1395-ben Zsigmond vizsgálatra utasította a bácsi káptalant, mert a panaszos halastavát kihalásztatták, rekesztét elrontották.⁶³ 1399-ben azért bíróságotat Zsigmond, mert a nádor familiárisai Zenthgeurgh (Csongrád m.) birtokosának birtokaira törtek, és a halastó rekesztét (clausura piscium iobagiorum suorum) megsemmisítették, amivel a jobbágyságnak 100 forint kárt okoztak.⁶⁴ Ugyanez évben a Szatmár megyei Apátiban is vizsgálatot rendelt el a halastavak rekeszeinek elrontása miatt.⁶⁵ Ezekben az adatokban a rekesznek és a tó halászatának együtt említése csak úgy magyarázható, hogy a folyamatos halászat a rekesztés függvénye volt: a rekesz elrontása az egész évi halászati jövedelmet kedvezőtlenül befolyásolta.

A rekesztés és a hálós halászat feltételezett ilyen kapcsolata egy 1573-ban kelt vallatási jegyzőkönyv paraszti vallomásaival hitelesíthető. Egy

⁵⁹ GYÖRFFY György, 1963, 905, 895—896. — Az adománylevelet szövegkritikailag értékelte: SZABÓ Dénes, 1936.

⁶⁰ HERMAN Ottó, 1887, 93. „szabad” halászatra következtetett ebből az adatból.

⁶¹ REIZNER János, 1900, 476—477. ugyanígy magyarázta a *Citei* nevű halastó halászatát, s hozzáfűzte: „A halbőség tehát nem a folyamban, hanem a kiöntési területen volt, melyek a medertől kisebb töltések által voltak elkülönítve”. Azt is valószínűnek tartotta, hogy a IV. Béla által a szegedi hospeseknek adományozott Vártó (piscinam Wartow) hasonló rendszerű halastó volt. A Vártót pedig INCZEFI Géza, 1960, 38. a tápai Holt-Tiszával azonosította. — HERMAN Ottó, 1887, 93—94. egyébként a *Citei clausura*-ját vejszének tekintette.

⁶² GYÖRFFY György, 1963, 906.

⁶³ Zsigmondkori Okl. T. I. 433.

⁶⁴ Zsigmondkori Okl. T. I. 665.

⁶⁵ Zsigmondkori Okl. T. I. 683.

zombori (Zemplén m.) idős ember arról vall, hogy ő osztotta a halat, amit a tilalmas tóban fogtak, a halászok és az urak között: „Amikor pedig az derék tavát az ereknek meggyalmolták, akkor az halnak két része járt az uraknak, az harmada az halászoknak.” Majd ugyanerről a gyalommal halászott tóról: „az nagy tó erét az Nagysércz erét betétette a bíró az halászokkal, hogy az hal ki ne menjen belőle, mikor a víz apad . . .”⁶⁶

A 16. századi, Heves és Borsod megye Tisza menti községeinek szolgáltatásait részletező urbáriumok halastó adatainak⁶⁷ egy része is kifejezetten ilyen rendszerű ártéri tóra utal. A Heves megyei Halászhoz tartozó *Morotva* nevű *piscina* már az Árpád-korban gyakran szerepel az oklevelekben.⁶⁸ Az egri-szarvaskői uradalom 1558-as urbárium a viszont — amellett, hogy a halászi jobbágyságok köteletségévé tette a Morotva halászatát⁶⁹ — arról is intézkedett, hogy az erdős vidéken élő nagytályai, alsótárkányi, felnémeti jobbágyságok szállítsák a fát a morotva rekeszéhez (pro clausura piscina morothwa).⁷⁰ A szókapcsolat általunk feltételezett jelentését erősíti az a tény, hogy az uradalom a Tisza-parti községek halászeit más szerkezetű és funkciójú rekesz — a Tiszán épített *szégye* — körüli teendőkre kötelezte, Halásznál viszont kifejezetten a *morotva* rekeszéről intézkedett. Az egriek szolgáltatásairól szólva külön hangsúlyozza az urbárium, hogy a nánai *szégyéhez* és a halászi morotvához kell fát és rőzsét szállítaniuk (Tenentur ligna et virgultas pro clausura zegye de Nana et morothwa in Halaz . . . deducere).⁷¹ Ilyen összefüggésben aligha jelenthet a tiszahalászi *clausura* 'szégyét'. E falu jobbágyságainak halászó tevékenysége évszázadokon át nem változott: még az 1770. évi úrbéri összeíráskor is azt vallották (ekkor hatan voltak), hogy a morotvát őrzik, szükség szerint elzárják és kinyitják, s az uraság hálójával fogják a halat.⁷²

Az egri-szarvaskői uradalomnak ugyanez az urbárium a Körös melletti Halásztelek lakóinak szolgáltatásairól írva azt említi, hogy itt két morotva van (duae morothwa, una Byalos, altere Naghfok vocatae), s ezek elzárása esetén a harmada zsákmánnyal tartoznak (Dum ocluduntur, tertia pars piscium prensorum dantur domino reverendissimo). MAKSAY a — látszó-

⁶⁶ TAGÁNYI Károly, 1895, 294—295.

⁶⁷ MAKSAY Ferenc, 1959, urbárium-kötetének adatait szükségtelen részletesen idéznünk; mind az egri-szarvaskői, mind a tokaji uradalom Tisza menti falvainál felsorolják a halastavakat. Borsod megye falvainak korábbi halastó adataira l. GYÖRFFY György, 1963, 695—818.

⁶⁸ Vö.: BALÁZSY Ferenc, 1897, 298—302.

⁶⁹ MAKSAY Ferenc, 1959, 705.

⁷⁰ MAKSAY Ferenc, 1959, 697, 712.

⁷¹ MAKSAY Ferenc, 1959, 695. — Tiszanána szolgáltatásairól szólva is megkülönböztetik a Tiszában lévő *szégyét* és a *piscinának* nevezett morotvát (MAKSAY Ferenc, 1959, 706.)

⁷² Soós Imre, é. n. 99.

lag — homályos értelmű occluduntur-hoz hozzáfűzi: „Halászás előtt a halászhelyeket »elzárták«, hogy a halak ne menekülhessenek a holtágakkal összefüggő külső vizekbe.”⁷³ Nyilván nem csupán erről, hanem a morotva fokainak (az egyiknek éppen egy fok adott nevet!) áradás utáni, a rendszeres halászatot biztosító elrekesztéséről van szó ez esetben is.

A Békés, illetve Gerla (Békés m.) határában volt Büngösd és Fábiánfoka nevű tilalmas halasok körüli szolgáltatásokról szintén rendszeresen intézkedtek a 16. századi urbáriumok,⁷⁴ de ezekből a rekesztés nem következethető. A Fábián foka viszont már korábban — 1469-ben — feltűnik egy hatalmaskodási ügyben, amikor a halast és a rekeszt feldúlták. A „piscinam seu clausuram piscium prefatorum Exponenciam Fabyanfoka vocatam” megfogalmazás esetleg a rekessel elzárt halastó körülírása lehet.⁷⁵ Egy 1719-es határper — a 17. századra visszaemlékező — vallomásai ugyanis nagy hagyományúnak sejtetik Fábiánfoka elrekesztését. A megkérdezettek ilyen válaszokat adtak a Gerla határát tudakoló kérdésekre: „... miolta élek, örökké gellaiaknak tudom Fabianfokát, ők bírták, rekeszet ők tették által, ők halászták és éltek (de a tövinél békéssiek).” A vallomástevő tehát megkülönbözteti a rekesz „által tevését” és magát a haszonvételt, jelezvén, hogy a rekesz letevése még nem jelenti a vízterület „élését”. Még szemléletesebb egy másik *fokkal* kapcsolatos vallomás: „a gellaiak általnyomták a Szigonfokát, hogy a hal el ne menjen, a Veszeiek kimentek és a Vesze felől való részét elszaggatták s a halat elbocsátották”. S a másik vallomásban: „... nem is lehetett azt a gellaiaknak a Veszeiek ellen becsinálni, mivel azon fok közös volt...”⁷⁶ Ez utóbbi megjegyzés olyan szükségszerű együttműködésre utal, mint amelyet korábban a *Citei* nevű tápai halastó közös használatáról feltételeztünk.

A halmegállító rekeszték és a tavi halászat egymást feltételező egységének ilyen 16. századi példái Werbőczy Hármaskönyvének szóhasználatát is segítenek értelmezni. KÁROLYI Zsigmondnak ugyanis gondot okozott a „Nagy halastavak, melynek rekeszei vannak...” magyarázó része: „és amelyeket gyalmostónak vagy morotvának is neveznek...”⁷⁷ Werbőczynek a gyalommal halászható tavak értékét meghatározva szükségszerűen figyelembe kellett vennie az általános gyakorlatot, azt tudniillik, hogy ezeket a tilalmas tavakat a rendszeres halászat érdekében elzárták, hogy haszonvételi értéküket tetemesen megnöveljék.

A Felső-Tisza vidék 17. századi halászatának legfőbb jellemzőit TAKÁTS

⁷³ MAKSAY Ferenc, 1959, 709.

⁷⁴ VERESS Endre, 1938, 347; MAKSAY Ferenc, 1959, 753.

⁷⁵ HAAN Lajos, 1870, 82.

⁷⁶ HAAN Lajos — ZSILINSZKY Mihály, 1877, 166 — 167.

⁷⁷ Vö.: KÁROLYI Zsigmond, 1960, 50.

Sándor feldolgozásából jól ismerjük.⁷⁸ Az általa idézett urbáriumok több részlete a tavak fokainak, ereinek elrekesztését bizonyítja, ezeket az utalásokat viszont TAKÁTS nem értelmezte. A rakamazi nagy morotváról így emlékezik meg az 1674. évi összeírás: „Két ér is vagyon, egyik Gelényes, a másik Elekes, mindkettő a morotvárszolgál. Az árvizen meg szokták rekeszteni a halászok.”⁷⁹

A hasonló tartalommal többször megújított sárospataki urbáriumok (1631, 1639, 1648, 1714) a „magyar szeresi vagy réti halászokról” szólva említik: „Régi szokások, hogy mikor az Told alatt való nagy rekeszt béteszik, tartoznak magok pénzén venni fát az rekeszhöz és hálót is . . . Ugyanezen rekesznek betétele után, mivel mind éjjel, mind nappal két-két halász őrzi, az két halász magok eledelőkre szabadok egy-egy *vetrét* tartani . . . Pataki földön négy tilalmas, *rekeszes* tóvíz vagyon, az mellyel e halászok bánnak.” Az 1648. évi inventárium még hozzáteszi, hogy a Toldnál levő rekesz „becsinálásához az tavaszi árvíz apadásán tartoznak venni 12 forint ára fát. Vagyon négy tilalmas tó, melyeket ősszel *tapogatóval*, *kassal* és *hálóval* is halásznak . . . A nagy rekeszt mikor berekesztik, míg az víz halászatra nem apad, az nyolcz halász közül minden harmadnap alatt egy-egy őrzi s azoknak az halászoknak két vetert szabad tartani s azokban szabad halat fogni.”⁸⁰

Az 1644. évi liszkaai összeírás ugyanilyen rekeszt említ: „Bodrogon túl egy Fekető morotva, az másik Árastó. Item egy *rekesz* Radicza nevű, ennek berekesztésével az város tartozik. Ezen halastókat, ha az úr hálójával halásszák, két része az úré, harmadik a halászoké. Ha az halászok magok hálóival halásznak, harmadrészét adják az urnak.”⁸¹ Ugyanekkor Bodrogeresztúron: „Morotvák, halastók: Egy Saru nevű rekesz, más egy Nagy-Nyenyü, 3. Palaczka, 4. Remencze, 5. Nagytó, 6. Bogdántó. Ez hat tókat az tizenkét halászok tartoznak berekeszteni és őrízni . . . Ezeket penig mind magok hálójával szokták halászni; nádat magok vesznek, de sámfát az regéczi hegyből hordták eddig.”⁸²

Az egymástól több évszázadnyi távolságra levő adatok mindegyike nem lehet azonos bizonyító erejű, már csak azért sem, mert az Árpád-korban birtokadományozás vagy -körülhatárolás, esetleg hatalmaskodás kapcsán emlékeztek meg a rekeszes tavakról, a 16–17. századi adatokat viszont urbáriumokból, határpercek paraszti vallomásaiból idézhettük — a halászat-tal kapcsolatos állásfoglalás tehát eleve részletezőbb megfogalmazást kívánt.

⁷⁸ TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] — A TAKÁTS Sándor által használt urbáriumok egy részét MAKKAJ László, 1954, forráspublikációjából is ismerjük.

⁷⁹ TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] 216.

⁸⁰ TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] 222–223.

⁸¹ TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] 224.

⁸² TAKÁTS Sándor, é. n. [1928] 224.

Az utóbbi, kellő részletességű adatok — reméljük — „visszamenőleg” is hitelesíthetik a szűkszavú és szórványos utalásokból levont következtetéseinket. A 16—17. századi leírások — ha külön-külön nem is — minden olyan technikai és munkaszervezeti kérdést megvilágítanak, amelyet az Alsó-Tisza vidék halászati gazdálkodását jellemezve — a 19. századra vonatkozóan — az áradás utáni rekesztésről, a fokok jelentőségéről bemutatunk. Így aligha lehet kétséges, hogy

— azok az Árpád-kori, középkori adatok, melyekben a *piscina* és *clausura* kapcsolata fogalmazódik meg, az évente ismétlődő áradás után elrekesztett, s az év során hálóval halászott *tavakra*, s nem rekesztőhalászati fogókészülékre vonatkoznak;

— ez a rekesztés nem lehetett *dugászás* (mint GYÖRFFY György és KÁROLYI Zsigmond következtette), hiszen a *dugászás*nak nevezett elgátolás a víz elapasztását jelenti, s erre egyetlen olyan adatunk sincs, mely Tisza-nagyságrendű folyóhoz, illetve annak morotváihoz kapcsolható lenne;⁸³

— a fokokat földhányással is elgátolhatták (Károlyi utasítása pl. így szól), általánosabbnak tűnik azonban — legalábbis a 16—17. században és a Felső-Tisza mellékén — a fából épített rekesz;

— a gyalmos halászat — s nyilván más hálóval, esetenként kis szerszámokkal történő halászat is — a *tóban* folyt, s nem a torkolat és a *clausura* között, mint BELÉNYESY Márta következtette, bár fenn kell tartanunk annak a lehetőségét, hogy a folyónyi szélességű fokok éppúgy alkalmasak voltak a hálós halászatra, mint a tavak;

— a fokok rekeszei *halmegállító*, s *nem fogó készülékek* voltak ugyan, alkalmasint mégis beleépítettek kisebb fogókészülékeket, amint erre Károlyi utasítást is ad, s amint a sárospatakiak *véter*-használatának engedélyezéséből következtethetjük.

6. A halászati gazdálkodásnak az évi áradásokra épülő *rendszerét*, e rendszernek az Árpád-kortól az ármentesítések befejezéséig folyamatos érvényesülését igyekeztünk bizonyítani. Befejezésül arról kell még szólnunk — mintegy összegezve az elmondottaknak a magyar halászat néprajzi kutatása szempontjából legfontosabb tanulságait —, hogy a folyamatosnak tekintet halászati gazdálkodás hogyan kapcsolható az eddigi kutatások kialakította néprajzi képhez.

a) Az elmúlt évtizedekben több kutató igyekezett rekonstruálni⁸⁴ a legjelentősebb középkori halászeszköznek, a *szégyének* (cégének)⁸⁵ a szerkeze-

⁸³ A dugászásra l. HERMAN Ottó, 1887, 232; BÁTKY Zsigmond, 1905, 290—293.

⁸⁴ Vö.: GAÁL Károly, 1947, 252—257; MORVAY Péter, 1948, 88—94; KHIN Antal, 1957; KHIN Antal, 1962.

⁸⁵ Bár a néprajzi irodalomban a *cége* névalak az általánosan használatos, óvakodunk kell attól, hogy ezt az olvasatot a történeti adatokra is kiterjesszük. A MNY-

tét. Az egymással polemizáló vélemények végső tanulsága, hogy a *szégyéket* (ha voltak is közöttük *vejsze* szerkezetű halfogók vagy V alakú, csúcsukban fogókészülékkel ellátott rekesztékek) a vízfolyásra merőlegesen felállított *halmegállító rekesztékeknek* kell tekintenünk, melyek a felfelé vonuló tokfélék hálós (talán horgos) halászatát segítették.⁸⁶

Ezek a vizsgálatok azonban túlságosan a szerkezeti kérdésekre koncentráltak, s nem vették figyelembe, hogy a *szégyék* a vízrajzi viszonyokra és a halak élettani tulajdonságaira alapozott halászati gazdálkodás rendszerében vizsgálандók. Nem tekinthetjük véletlennek, a vízrajzi viszonyok következményének tartjuk, hogy az oklevelek *szégye*-adatai jól körülhatárolható területeken: a nagy folyók mentén, de korántsem minden szakaszon egyforma sűrűséggel kerülnek elő. Legjellemzőbbnek tűnik a csallóközi *szégyéshalászat*,⁸⁷ és több biztos adatunk van a mai Budapest tágabb körzetéből,⁸⁸ a Sárköz vidékéről,⁸⁹ valamint a Felső-Tisza pontosan lokalizálható pontjairól.⁹⁰ A legfeltűnőbb, hogy nincsenek *szégyék* az Alsó-Tiszán: e vidéken csak a *piscinák* szerepelnek az adománylevelekben, birtokosztályozási iratokban. Az adatok ilyen területi rendeződéséből *nem* egy-egy vidék — pl. a Csallóköz — halászatának nagyobb fejlettségére kell következtetnünk, annak alapján, hogy a *szégye* a folyót teljes szélességében elrekesztő szerkezet, s így a legnagyobb, legértékesebb az összes halászati eszköz közül. Sokkal inkább arra kell magyarázatot keresnünk, hogy *miért* a folyók bizonyos szakaszaihoz kapcsolható a *szégyével* való halászat. Ilyen szempontból értékelve az adatokat, *az látszik valószínűnek, hogy nem a nagy folyókon építettek szégyét, hanem ott, ahol a folyó több ágra szakadt, s kisebb mederszélességet kellett elrekeszteni.*

Nem lehet tehát olyan lényeges szerkezeti és nagyságrendi különbség a fokokon épített *rekeszek* és a *szégyék* között, mint a kutatás eddigi eredményeiből gondolnánk. A *rekesz* szerkezetének, építési módjának általunk

TESZ I. 415. is úgy foglal állást, hogy „Az alakváltozatok közül a *szegye*, *szégye* a legrégebbi; az újabb *cége* típusúak ebből fejlődtek.” HERMAN Ottó, 1887, 82—83. szövegeztetése eléggé következtelen, mégis inkább *cégének*, sőt *csegének* olvasta a történeti *szégye*-adatokat.

⁸⁶ A különböző *szégye*-rekonstrukciók értékelésével érdemben nem foglalkozhatunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy pl. KHIN Antal rekonstrukciós rajzán indokolatlanul közel került egymáshoz az a két rekeszték, mely között a tulajdonképpeni halászat folyik (Vö.: KHIN Antal, 1962, 90.). A *szégye* lehetséges rekonstrukciójára későbbi tanulmányban szeretnénk visszatérni.

⁸⁷ L. erről TAKÁTS Sándor, 1897, 425—445, 485—509; ALAPY Gyula, 1933; GAÁL Károly, 1947, 252—257.

⁸⁸ Vö.: KHIN Antal, 1962.

⁸⁹ Pl. Bátmonostornál (BELÉNYESY Márta, 1953, 155.).

⁹⁰ Pl. Palkonyánál (GYÖRFFY György, 1963, 798—799; Zsigmondkori Okl. T. II. 201.); Kürtnél (GYÖRFFY György, 1963, 784; MAKSAY Ferenc, 1959, 703); Tiszanánál (MAKSAY Ferenc, 1959, 706.) stb.

ismertetett részletei hasonlóak pl. a HERMAN Ottó közölte *magyar cégé*éhez, ahhoz a szerkezethez, mely a szégye-rekonstrukciókhoz is néprajzi analógiául szolgált.⁹¹ Ennek általánosításában azonban nem árt némi óvatosság: HERMAN helymegjelölés nélkül ismertette ezt a *cégét*; mesterszótárában közölt helymegjelölés — Nagy-Bereg (Borzsa folyó) — viszont egészen szűk körű elterjedést sejtet.⁹² További vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy a *magyar cégé*be épített varszerű fogókészülék valóban szerves tartozék-e, vagy pedig a *szégyének* és *rekesznek* egyaránt analógiáját jelentő halmegállító rekeszték kis vízre átalakított változatát általánosította HERMAN.

Ha HERMAN Ottó *magyar cégé*je a *rekesz* analógiájaként figyelembe vehető, azt látszik bizonyítani, hogy nem feltétlenül szükséges szerkezeti különbségeket keresnünk a kétféle rekeszték között. A funkciókülönbség különíti el a *rekeszt* és a *szégyét*: az egyik az ártéri tavakból a folyómeder felé igyekvő halak, a másik a folyón felfelé vonuló tokfélék halmegállító rekesztéke. Következésképpen a halak más-más biológiai tulajdonságára, a vízrajzi viszonyok különbözőségére épített, egymástól jól megkülönböztethető halászati gazdálkodási rendszerek hasonló építménye — s nem fogó eszköze — a *szégye*, illetve *rekesz*.

Mindezt azonban célszerű munkahipotézisnek tekintenünk mindaddig, míg részletes vizsgálatok nem igazolják feltételezéseinket. A további kutatásnak viszont nemcsak a *szégye*, hanem a Csallóközre jellemző történeti *vejsze*-adatokat is figyelembe kell vennie,⁹³ hiszen a birtokadományozások *vejsze* terminussal értelmezett *clausuráit*, *capturáit* csak akkor azonosíthatjuk a recens *vejszékkel*, ha bizonyítottuk, hogy nem módosult a szó jelentése . . . A terminológiai egyezésből főleg azért kockázatos a recens *vejszékkel* azonos középkori halfogókra következtetni, mert ez utóbbiak sokkalta értékesebbnek tűnnek, mint a 19—20. század kisvízeinek jellegzetes halfogó eszközei.

b) A Tisza-vidék állóvízi halászatának értékéről, a vízáradásokra épülő halászati gazdálkodásról elmondottak egyik legfontosabb tanulsága, hogy az állóvízi kerítőhálónak — a *gyalom*nak — az eddigieknél nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk: a lecsapolások előtti Tisza-halászatot — bármennyire paradox ez a megállapítás — *elsősorban nem folyóvízi, hanem állóvízi eszközökkel jellemezhetjük*. A Tisza-vidék állóvízi halászatának jelentőségét egy ilyen vonatkozásban még nem értékelt, de közismert néprajzi tény is aláhúzza.

HERMAN Ottó hangsúlyozta, hogy a Balatonról bemutatott *gyalom* nem

⁹¹ HERMAN Ottó, 1887, 152—153.

⁹² HERMAN Ottó, 1887, 779. (Ugyanígy a történeti mesterszavak egyeztetésénél: HERMAN Ottó, 1887, 83.).

⁹³ ALAPY Gyula, 1933, összegyűjtötte az okleveles adatokat.

balatoni, hanem körösi és tiszai szerszám.⁹⁴ Ezt mind JANKÓ János,⁹⁵ mind LUKÁCS Károly⁹⁶ részletes vizsgálatai megerősítették. Arra viszont nem kerekedett választ a néprajzi kutatás, hogy hogyan szervezhatték meg *folyó* mellékéről jött halászok egy *tó* halászatát, hogyan „adaptálhatták” a maguk technikáját a más jellegű vízre. Erre a kérdésre is kézenfekvő a válasz, ha tudjuk, hogy nem csupán a folyóvízi technika ismeretében vállalkoztak a tiszaiak a balatoni halászatra, hanem a tavi halászatot, annak technikáját a Tisza mentén kiválóan ismerték.

A *gyalommal* kapcsolatos néprajzi ismereteinket ennek figyelembevételével célszerű lesz felülvizsgálunk!

c) A költséges rekesztés nyilvánvalóan nem szükségeszerű feltétele a tavi halászatnak, kockázatos lenne tehát általánosítanunk adatainkat, azt következtetve, hogy a fokok elrekesztése mindig és mindenütt jellemző volt. Ha viszont ilyen halmegállító *rekeszt* alkalmaznak, feltétlenül eredményesebbé, s az áradás időtartamából, erősségéből kiszámítható eredményűvé tehetik a halfogást. A halászati feltételek tudatos befolyásolására való törekvés — a halászati gazdálkodás — *halászati üzemek* működését feltételezi, illetve ezek megléte vagy hiánya magyarázza, ha adott korban és vidéken *gazdálkodás* vagy *egyszerű zsákmányolás* a jellemző.

A halászati üzemnek biztosítania kell a zsákmány értékesítését, mert enélkül értelmetlen lenne a *rekesz* költséges megépítése és a kerítőháló üzemeltetése (figyelembe véve azt is, hogy az áradás elmaradhat, így abban az évben a termelőeszköz kihasználhatatlan). Nem szerveződhetnek meg tehát a halászati üzemek, ha nincs fogyasztói igény az egyszerre nagy mennyiségű és biztosnak látszó zsákmányra.

Bizonyos időszakokban és napokon határozott mennyiségű halételre elsősorban a kolostoroknak és a nagy udvartartással rendelkező világi földesuraknak volt igényük. (A böjti előírások jelentőségét is figyelembe kell vennünk!) Ez magyarázza, hogy a rekeszes tavak egyszersmind tilalmasak is, vagyis jogilag elhatárolódnak a jobbágyparaszti üzemtől. A *piscinák* körüli teendők az egységes jobbágyosztály kialakulása előtt a halászó szolgák kötelességei közé tartoztak,⁹⁷ majd — a 16. századtól már kétségtelen adatok vannak erre — nemcsak a halászok, hanem a jobbágyok halászattal kapcsolatos robotoltatása is feltűnik,⁹⁸ vagyis majorsági üzemmé szerveződik a földesúri igények miatt létrehozott halászó üzemek.

⁹⁴ HERMAN Ottó, 1887, 286 skk.

⁹⁵ JANKÓ János, 1902, 338 skk.

⁹⁶ LUKÁCS Károly, 1951, önálló tanulmányt szentelt a tiszai halászok balatoni hatása vizsgálatának.

⁹⁷ A jogi viszonyokra l. DEGRÉ Alajos, 1939, kiváló összefoglalását.

⁹⁸ VÖ. MAKSAJ Ferenc, 1959, 25, 34.

A naturálgazdálkodás színvonalán a halászat a jobbágyparaszti üzem kiegészítő jellegű élelemszerzési módja lehet — mint ahogy volt is —, az ilyen igény azonban szükségtelenné teszi, hogy egyszerre elfogyaszthatatlan mennyiségű zsákmányt biztosító halfogó eszközt használjon a paraszti gazdaság. A vejszeszerű fogóeszközök pl. azért épülhetnek be a paraszti üzembe, mert a zsákmány bizonyos tárolását is lehetővé teszik.⁹⁹ Általában: abból a tényből, hogy a szolga, majd a jobbágy halászattal foglalkozik, illetve ilyen szolgáltatásokat teljesít földesurának, kockázatos specializálódott halászfoglalkozásra, halászok üzemére következtetni. Mindaddig, míg a földesúri konyha igényeit kell kielégíteni a jobbágynak, a nagy költségű termelőeszközök — legalábbis elvileg — nem tartozhatnak a halászok üzeméhez.

Az önálló halászfoglalkozás létrejöttének legbiztosabb jele, ha már *zsákmányhányadot* kívánt a tilalmas víz birtokosa halászeitől. Ha ui. a halászok a zsákmány *másik* hányadára igényt tartottak, feltételezhetjük, hogy egyéb fogyasztói, piaci igényeket elégitettek ki.¹⁰⁰ A zsákmányhányad követelése pedig igen korai: az 1391. évi országgyűlés már egységesíteni igyekezett a halászó jobbágyok szolgáltatásait.¹⁰¹

Az elmondottakból az következik, hogy a nagy értékű termelőeszközökkel jellemzett halászati gazdálkodás konkrétan meghatározható fogyasztói igények függvénye. TAKÁTS Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy a Csallóköz rendkívül fejlett halászati gazdálkodását milyen nagy mértékben befolyásolták a piaci igények.¹⁰² MAKSAJ Ferenc arra mutatott rá, hogy a Felső-Tisza halászhálói a 16—17. században kiterjedt piaci kapcsolatokat alakítottak ki.¹⁰³ Az is eléggé közismert, hogy a szegedi halászat 18—19. századi „virágkorát” a szárított hallal való kereskedelemhez kapcsolhatjuk.¹⁰⁴ Ezek a tények nagy hangsúllyal figyelmeztetnek arra, hogy mindazokon a vidékeken, ahol a halászati gazdálkodást jellemzőnek találjuk, meg kell keresnünk a fogyasztói igények összetevőit.¹⁰⁵

⁹⁹ A vejszés halászat ilyen jelentőségéről l. részletesebben: SZILÁGYI Miklós, 1966, 11 skk.; SZILÁGYI Miklós, 1971, 274—275, 283—286.

¹⁰⁰ L. ezzel kapcsolatban LEDERER Emma, 1927—1928, 502. következtetését.

¹⁰¹ Vö.: DEGRÉ Alajos, 1939, 109—114.

¹⁰² TAKÁTS Sándor, 1897; TAKÁTS Sándor, 1902.

¹⁰³ Vö.: MAKSAJ Ferenc, 1959, 16.

¹⁰⁴ BITÓ János, é. n. 41 skk.; SZÜTS Mihály, 1914, 386.

¹⁰⁵ E dolgozat 1973—1974-ben készült. Azóta megismerhettük KÁROLYI Zsigmond (*A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, I: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei [895—1846]*. Bp. 1975. [Vízügyi Történeti Füzetek 8.] és ANDRÁSFALVY Bertalan (*Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd, 1975. [Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.] legújabb kutatási eredményeit. Ezek az új eredmények (általunk figyelembe nem vett adatok és szempontok) néhány ponton szükségessé tennék az árnyaltabb megfogalmazást, esetleg a polémiát is. Erre azonban most nem vállalkozhatunk.

Miklós Szilágyi

THE CLAUSURA

The importance of flood with regard to fishing in the river Tisza

The draining and anti-inundation work carried out in the second half of the 19th century basically changed the hydrographical relations of the Tisza region. Floods' running down takes a quicker course, the earlier water-covered pond-basins have dried up. As a consequence, the importance of river-fishing increased. Since the beginning of ethnographical research into fishing can be dated only from after the anti-inundation work has finished it is mainly river-fishing tools that can be studied more comprehensively by the ethnographers. The author provides evidence to the fact that, before the completion of anti-inundation, large-scale fishing had been carried out not in the rivers but in the ponds and lakes of the flood areas.

Some of the inferences of the study can briefly be considered as follows.

(1) In the lease-contracts for fishing, originating from the middle of the 19th century, on the Mindszent-Algyó estate (Csongrád county) the various fishing waters were described in detail, and also their values were determined. The value proportions prove the exceptionally high importance of pond-fishing. Fishing in ponds on the other hand depended, to a great extent, on floods.

(2) Since the success of fishing was dependent on floods, the periods rich in fish in time of flood changed periodically with those poor in fish in time of dry weather.

(3) Several 19th century documents, and studies on the 18th and 19th century local history, dealt with the pond fishing of flood areas. Continuous fishing with drag-net was assured by controlling the natural canals (brooklets, rills) which connected the ponds with the river, when the recession started. The blocking of the canals was effected by banks of earth, or more frequently by the *clausura*, which was a sort of wall, a special weir. These were built as a trap not for catching fish, but for holding fish back.

(4) Studying the 19th century hydrographical maps helps us to realize how important the natural canals, i.e. rills, brooklets were by their connecting the backwaters and flooded meadows with each other and with the river Tisza. From the point of view of fishing, the rills which connected the river with the extensive pond basins were most important.

(5) In the knowledge of the water economy of the 18th and 19th centuries, the author could correct former incorrect results on the medieval history of Hungarian fishing.

(6) Research into Hungarian fishing may draw the following important conclusions:

(a) The data referring to dams (fishgarth, weir) for holding back fish of the medieval large-scale fisheries should be reconsidered and separated from the ones referring to the kind of weir (*clausura*) mentioned above, since the former had a different function.

(b) With respect to the period preceding the draining work, fishing in the Tisza can basically be characterized by pond fishing with drag-nets, and not by river-fishing.

(c) The building of the *clausura*, and so continuous fishing with drag-nets was related to large-scale fisheries.

IRODALOM

- ALAPY Gyula
1933 *A csallóközi halászat története.* Komárom.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *A sárköziak gazdálkodása a XVIII. és XIX. században.* Pécs. (Dunántúli Dolgozatok, 3. sz.)
1970a *A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban.* In: Névtudományi előadások (II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969). Szerk.: KÁZMÉR Miklós—VÉGH József. Bp.
1970b *A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében.* Ethn. 316—326.
- BALÁZSY Ferenc
1897 *Heves vármegye története, I.* Eger.
- BÁLINT Sándor
1968 *A szegedi nép.* Bp.
- BALOGH István
1959 *Néprajzi adatok a Hortobágy környékéről a XVIII. századból.* Ethn. 463—466.
- BÁTKY Zsigmond
1905 *Egy-két szó a „duga” halászó mód kaukázusi és magyar analógiájához.* Ethn. 290—293.
- BELÉNYESY Márta
1953 *A halászat a XIV. században.* Ethn. 148—166.
- BITÓ János
é. n. *Az én kiskirályságom.* Szeged.
- BODNÁR Béla
1928 *Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza.* Szeged.
- BOROVSKY Samu
1896 *Csanád vármegye története.* Bp.
1900 *Szeged története.* Írta REIZNER János. Századok 628—649. (Könyvismertetés.)
- BOROVSKY Samu (szerk.)
é. n. *Heves Vármegye.* Bp. (Magyarország Vármegyéi és Városai.)
- CSALOG József
1940 *A tolnamegyei Sárköz népi halászata.* Népr. Ért. 233—249.
- DEGRÉ Alajos
1939 *Magyar halászati jog a középkorban.* Bp.
- ECSEDI István
1934 *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1933. Debrecen, 123—208.
- EPERJESSY Kálmán
1961 *Az első katonai adatfelvétel (1782—1785) országleírásainak forrásértéke.* Agrártört. Szl. 522—533.
- FISCHER Frigyes (szerk.)
1933 *A magyar halászat összefoglaló ismertetése, szerepe és jövője a mezőgazdasági termelésben és a vízgazdálkodásban.* Bp.
- GAÁL Károly
1947 *A gutai „rekeszt” és a vízajog-cége.* Ethn. 252—257.
- GYÖRFFY György
1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I.* Bp.
- HAAN Lajos
1870 *Békés vármegye hajdانا II.* Pest.
HAAN Lajos—ZSILINSZKY Mihály
1877 *Békés megyei oklevéltár.* Bp.
- HERMAN Ottó
1887 *Magyar halászat könyve.* Bp.
- INCZEFI Géza
1960 *Szeged környékének földrajzi nevei.* Bp.
1961 *A Tisza—Maros szöge halászatának nyelvi emlékei.* Klny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből. Szeged.

- JANKÓ János
1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Bp.
- KAKUK Mátyás
1965 *Kunszentmárton földrajzi nevei*. Szolnok. (Szolnok megyei Múzeumi Adattár, 2. sz.)
- KARÁCSONYI János
1896 *Békés vármegye története*. Gyula.
- KÁROLYI Zsigmond
1960 *A vízhasznosítás, vízepítés és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Bp.
- KHIN Antal
1957 *A magyar vizák története*. Bp. (Mezőgazdasági Múzeumi Füzetek, 2.)
1962 *A pesti vízfogók és a mai Vízfogó utca neve*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1962. Bp. 84–92.
- KOVÁCS János
1895 *Szegedi emlékek*. Szeged.
- LEDERER Emma
1927–1928 *A legrégebb magyar iparosostály kialakulása*. Századok, 492–528, 633–645.
- LUKÁCS Károly
1951 *Tiszai hatás a balatoni halászatban*. Ethn. 83–112.
- MNYTESZ
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. (Főszerk.: BENKŐ Loránd.) Bp. 1967.
- MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp.
- MAKSAY Ferenc (szerk.)
1959 *Urbáriumok (XVI–XVII. század)*. Bp.
- MORVAY Péter
1948 *Milyen volt az egykori vízfogó?* Ethn. 88–94.
- NYÍRI Antal
1948 *A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai*. Szeged.
- ORTVAY Tivadar
1882 *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig*. Bp.
- REIZNER János
1895 *A mindszent-alyói uradalom történetéből*. Magyar Gazdaságtört. Szemle, 321–338.
1900 *Szeged története, I–IV*. Szeged.
- RÉPÁSSY Miklós
1903 *A Tisza halászata hajdan és most*. Bp.
- RÉTHLY Antal
1962 *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Bp.
- 1970 *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Bp.
- SINGHOFFER József–PEIJCSIK Imre
1892 *Hazánk halászata*. Bp.
- SOLYMOS Ede
1965 *Dunai halászat – Népi halászat a magyar Dunán*. Bp.
- SOÓS Imre
é. n. *A jobbágyszőlő sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Eger.
- SZABÓ Dénes
1936 *A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329)*. MNY. 54–57, 130–135, 203–206.
- SZABÓ Kálmán
1937 *A Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye*. Népr. Ért. 136–163, 376–415.
- SZAMOTA István
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten (1054–1717)*. Bp.
- SZEREMLEI Samu
1911 *Hód-Mező-Vásárhely története, IV. Hódmezővásárhely*.
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához*. Szolnok (Szolnok megyei Múzeumi Adattár, 5. sz.).
1971 *Halászat*. In: Tápé története és néprajza (Szerk.: JUHÁSZ Antal). Tápé, 271–295.
- SZÜTS Mihály
1914 *Szeged mezőgazdasága*. Szeged.
- TAGÁNYI Károly
1895 *A földközösség történetéhez Zomboron*. Magyar Gazdaságtört. Szemle, 291–296.
- TAKÁTS Sándor
1897 *A komáromi vízahalászat a XVI. században*. Magyar Gazdaságtört. Szemle, 425–445, 485–509.
1902 *A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig*. Magyar Gazdaságtört. Szemle. é. n. [1928]. *A gyálmos és réti halászkokról*. In: Emlékezzünk eleinkről. Bp. 205–232.
- TÖMÖRKÉNY István
1902 *Vízenjárók és kétékezi munkások*. Szeged.
- VERESS Endre
1938 *Gyula város oklevéltára*. Bp.
- Zsigmondkori Okl. T.
Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399). Összeállította: MÁLYUSZ Elemér. Bp. 1961.

PARASZTSÁGUNK TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET FOGALMA

A közgondolkozást, így a paraszti köznapi tudatot is általánosságban két nagy tartományra oszthatjuk: 1. a *természeti* és a 2. *társadalmi* tudat körére. A történelmi tudat vagy saját szóhasználatunkkal: a *történelemszemlélet* a társadalmi tudat része, de központi helyzeténél fogva magába olvaszthatja a helyi (falusi, táji stb.), a közösségi (vérségi, rokonsági, nemzetségi, törzsi, népi, nemzeti), valamint az osztály-, az állami, a politikai, a jogi és az erkölcsi tudat nagyobb részét is; különösen így van ez parasztságunk esetében.¹ A tudomány előtti írástudatlanság vagy szóbeliség fokán nem válik el a természeti és a társadalmi tudat sem: a társadalomban élő ember nem szűnik meg a természet gyermekeként élni, bár közösségi létének alakulása mindinkább pusztán a társadalom fejlődésének függvénye.

A természeti-társadalmi tudat teljes összefonódottságának számtalan példáját sorolhatnánk fel, mégis elegendőnek látszik két fontosabb kérdéskörre utalnunk:

1. Az idő múlása és nagyban vagy kicsinyben való méricskélése paraszti körben még a szervezett államkeretek közötti időszakban is lényegében természetközeli, vagyis az évszakok, a holdváltozás, a csillagjárás, a napszakok, a gazdasági munkák stb. szerint történik; minderre számos nyelvi mozzanat is utal (*hajnalhasadás, telik-múlik* az idő stb.); ebbe a *szakaszos* rendszerbe illeszkednek végső fokon az egyházi ünnepkörök is. A látszólag változatlan és körforgást végző természet sugallja bizonyos mértékig az egyéni élet, a társadalmi lét körforgásának, változatlanságának látszatát is. A paraszti időszámítás, ill. időszemlélet csak fokozatosan tud átváltani a *lineáris* elképzelésre, amely pedig a történelmi tudat kialakulásának alapvető feltétele. A lineáris időszemlélet megjelenhetett ugyan már a nemzetségi fokon is, főként a nemzetségi arisztokrácia körében, e tudatforma azonban még semmiképpen nem válhatott szellemi köztulajdonná, azaz köztudattá.

¹ VOIGT Vilmos, 1972, 343—349.

A visszavonhatatlan és megismételhetetlen idő lényegében a legújabb korokig ismeretlen fogalom maradt. Innen magyarázható és érthető is mindaz a sok jelenség, mellyel a folklórban és a köznapi gondolkodásban a legújabb korokig oly gyakran találkozhatunk: így pl. a hősök halhatatlansága, visszatérése; a régmúlt korszakok átjátszása az újabbakba, az idő ún. sűrűsödése (torlódása), a múlt meglepő közelsége stb.

2. A köztudat természetközelsége azonban még ennél is jóval többet jelent: a természet nemcsak a népköltészetben keret és az emberi élet tevékeny részese, hanem a köznapi tudatban, így a paraszti történelemszemléletben is. *Dózsa* parasztforradalmától a századforduló agrármozgalmaiig szinte minden megmozdulást különféle égi (üstökös, csillaghullás, véres eső stb.), vagy földi (árvíz, földrengés, kétszeri virágzás stb.) jósjelek vezettek be és kísérték végig.² A 18. századi jobbágytudatban *Rákóczi* pl. még esővarázslói szerepet is betöltött, és az év hónapjainak megfelelően 12 varázsló, és ugyanennyi sárkány állt rendelkezésére.³ Ilyen és hasonló példát még bőven idézhetnénk. E természetközeli gondolkodás — mégha jóval kopottabb formában is — lényegében máig tart, mint ahogyan a közvetlen isteni beavatkozásba vetett hit is csak a legutóbbi időkben foszlott szerte.

A korábbi köznapi tudat a történelem egész menetét külső isteni beavatkozás művének fogta fel: bűn és bűnhődés, bűnbakok keresése, a megsértett világrend helyreállítása stb. e gondolkodás főbb jellemzői. A természetet és a társadalmat mozgató valóságos erők és törvényszerűségek *tudatos* felismeréséig általában nem jutottak el, a mindenkori fennálló rend és annak védelme volt a mérce, így a saját ügyet rendszerint abszolutizálták, ennek ellentétéppen viszont az ellenfelet minden lehető rossz tulajdonsággal felruházták és számára semmiféle büntetést nem tartottak eltűzottnak. E szélsőséges gondolkodás maradványai talán éppen a paraszti történelemszemléletet jellemezték legtovább: pozitív hősei *csak* szélsőségesen jó, a negatív figurák pedig *csak* rossz tulajdonságokkal rendelkezhetek. A saját ügy tudati védelme minden tettet megszépített (népi betyarábrázolás), és a népi büntetésmód éppúgy nincs arányban a képzelt vagy valóságos bűnnel, mint ahogyan pl. a középkorban sem volt (boszorkányüldözés). E tudati ingamozgás, a szélsőségekben való gondolkodás még jellemzőbb a költészeti, *művészeti* ábrázolásra, mint a paraszti *köznapi* tudatra.

A paraszti történelemszemlélet azonban nemcsak általában elfogult és válogat, mint azt legtöbb kutatónk említi, hanem *osztályszempontú* is, és ugyanakkor saját szigorú *faluközösségi* szabályait vetíti rá a nagy társada-

² KATONA Imre, 1966, 576—578.

³ ESZE Tamás—VÁRKONYI Ágnes, 1952, 138.

lomra. A hagyományos faluközösségek felbomlása után is szép példáit találhatjuk e szemléletnek a népmesékben, szólásokban és közmondásokban.⁴

A külső isteni beavatkozásba vetett hit a paraszti történelemszemléletben azt eredményezi, hogy adott esetekben lehetséges vagy éppen szükséges is — a különben fel sem ismert — történeti-társadalmi törvényszerűségek szinte *tetszőleges felfüggesztése*. Így csodás testi és szellemi képességű hősök születnek vagy térnek vissza; a hajdanvolt aranykor is ismét visszatérhet; szorongatott helyzetekben messziről érkezett idegen hadak vagy éppen az égiek segítenek stb. Tények és vágyak, tapasztalatok és hiedelmek látszólag kusza, a népi valóságban viszont nagyon is jól elrendezett szövevényével állunk szemben. Majdnem mindig megellelhetők a *valóságos* történeti-társadalmi alapok.

KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG

A népköltészeti műfajok kérdése

Paraszságunk történelemszemlélete két fő forrás alapján vizsgálható: 1. *kötött* formájú népköltészeti műfajok (alkotások) és 2. *kötetlen*, a költői általánosításig el sem jutott visszaemlékezések formájában; e két pólus között azonban állandó a tudati „ingamozgás”, következésképpen nem lehet éles vonalhatárt sem megvonni. Amíg a népköltészet ereje eleven, megvan a művészi kiformálódás lehetősége is; minél jobban közelítünk azonban a mához, annál inkább az egyszerű tényközlések és személyi visszaemlékezések nyomulnak előtérbe. Jobb híján ezekre vetette rá magát a kutatás, amiből számtalan pontatlanság és félreértés adódott. Először tehát ezeket kell eloszlatnunk.

A nemzeti társadalom hivatásos előadót kívánó nagyméretű *hősepiikai* műfajait a feudalizmusban fokozatosan az udvari környezetben elhangzó, a valósághoz közelítő, majd az irodalomba is átlépő *történeti ének* váltotta fel. A népi szóbeliségben egyidejűleg a hivatásos előadót nem kívánó, magánéleti problémákhoz közeledő *történeti ballada* is jelentkezett, újabb korokban pedig a ponyvai *história*. (Ez utóbbinak már vajmi kevés köze van a történeti eseményekhez!) A prózai műfajok vonalán — mutatis mutandis — hasonló fejlődés zajlott le: előtérbe került a félig valós, félig költői legenda és monda, majd a különféle visszaemlékezések és elbeszélések (szóbeli „naplók”); ezek egy részét nehéz paraszti kezek írásba is foglalták, és mindjobban terjedt a naptárakba bejegyzett időjárási történelmi „krónika” is. Míg az új, kötött formájú műfajok szinte elsöpörték a korábbiakat, a kötet-

⁴ GEILLÉRINÉ LÁZÁR Márta, 1972.

len prózaiakról korántsem lehet ugyanezt elmondani: így mindvégig eleven maradt, sőt sokfelől érkező régiségeket menekített át újabb korokra pl. a tündérmese.

Idők folyamán tehát mindenképpen *megkevesedett* azoknak a népköltészet műfajoknak a száma, aránya, szerepe és jelentősége, melyek segítségével parasztságunk saját történelméről vallott felfogását művészi, általánosító, jelképes formában kifejezhette. A változott viszonyoknak megfelelő új műfajok (a félnépi történeti énekek) általában *nem* a nép körében alakultak ki, de „válogatott” kisebb részük beilleszkedett a néphagyomány rendszerébe, bekerült a szájhagyományba. E műfaji csatorna is bőven öntötte a *felülről* érkezett hatásokat népünk tudatába. A hatás a ponyvairodalom, az iskola, a modern hírközlő eszközök megjelenésével tovább folytatódott, így számolnunk kell azzal, hogy népünk történeti tudásának jelentős része eredetileg nem saját tapasztalati-költői összegezése volt, hanem *készen kapta* azt másoktól. A népi és nem népi eredet kérdése ma már szinte éppoly kibogozhatatlan, mint ahogyan nem vonhattunk kínai falat a műfajok és a kötetlen elbeszélések, visszaemlékezések közé sem. Különösen nehéz a helyzet a *történeti monda* elhatárolását illetően.

A népköltészet kutatóinak eléggé egyöntetű megfigyelései szerint a valóságos történeti esemény (vagy személy) idejétől és helyszínétől távolodva a korábbi többé-kevésbé hitelesnek tekinthető, olykor meglepő részleteket is megőrző hagyomány mindjobban egyszerűsödik, mintegy „besűrűsödik”: kiemeli a fontosabb mozzanatokat, általánosít, majd — eleven népköltészet esetén — 3–4 nemzedék alatt fokozatosan belép a költői műfajok valamelyikének körébe. Amennyit veszített helyi és konkrét, továbbá valóságosabb jellegéből, annyit nyert idő feletti, nemzetközi és általánosító jellegével. A zártabb népköltészeti műfajok elhalásával e folyamat legfeljebb félútig jut el (egyszerűsödik, de költői képekkel nem általánosít), nehéz helyzetbe hozva a kutatókat. Nálunk ez utóbbi fázis nagyjából a századforduló tájától követhető; legkevésbé talán a történelmi-társadalmi hősökről szóló alkotásokat érintette.⁵

A KUTATÁSOK KETTŐSSÉGE

Elmarasztalás, felmagasztalás

Parasztságunk történelemszemléletének megítélésében hasonló kettősség tapasztalható, mint a folklór egészének esztétikai értékelésében is: egyrészt csalódott, leleplező és elmarasztaló, másrészt rajongó és magasztaló szélső-

⁵ S. DOBOS Ilona, 1971; FERENCZI Imre, 1960, 389–436; FERENCZI Imre, 1966, 49–73; SÁNDOR István, 1972, 444–455.

séges nézetek uralkodnak. E kettősség egyszerre árulkodik a kutatások kezdeti voltára, a nézőpontok, a vizsgálatba bevont anyagok különbségeire, de magának a paraszti tudatnak összetettségére és belső ellentmondásaira is. Néhány fontosabb hibát vegyünk sorra!⁶

A kutatók többsége nem tesz, vagy kényszerűségből nem is tehet különbséget a költőileg megformált és az amorf, esetleges történeti hagyományanyag között, így a rajongók inkább a népköltészeti, a kiábrándultak pedig a kötetlen adatok ismeretében általánosítanak. Egyesek egy ideig a parasztságtól amolyan szóbeli történelmet és eseménytárat vártak volna, nem számolva az objektív korlátokkal. (Tudományos mércét *tudomány előtti* szemléletre közvetlenül alkalmazni nem szabad!) A parasztság történeti tudata nem eseménytörténeti okmánytár: ez az osztály, ill. egy-egy csoportja sem az egész világ-, sem pedig a hazai történelem menetét nem tekintette át, nem is tarthatta észben, hanem kizárólag magára (osztályára, falujára stb.) vonatkoztatva tartott meg belőle nem is rossz ízlésre valló válogatást. E szemelvényekben az idő, a személyek, a helyek összetorlódhattak, felcserélődhettek, de a fő vonások még így is kielemezhetők. A parasztságot érintő döntő kérdések mindaddig megmaradtak a tudatban, amíg a történelem, a társadalom fejlődése valamilyen megoldással nem kecsegtetett. Közben azonban mindezek formát, műfajt váltottak, tartalmukban pedig újra és újra időszerűvé, korszerűvé váltak; ugyanakkor közös, korszakokat átívelő vonásaik többnyire még kitapinthatók.

A kutatók mentségére legyen mondva: parasztságunk történeti tudatában éppen elegendő hiányosság, ellentmondás és esetlegesség is akad. Ha pl. a mindenütt megtalálható elbeszélő specialistákat nem számítjuk, a legliberálisabban kezelt történeti emléanyag is oly kevés, hogy ezeket a boszorkányhistóriák vagy a betyármondák többszörösen felülmúlják. (Ez utóbbiak viszont már bizvást bevonhatók a történeti tudat körébe!) Az 1848-as néphagyománygyűjtés egyik általánosító tapasztalata az volt, hogy száz év múltán még azokban a községekben is csak hat 48-as monda maradt átlagosan, melyek közvetlenül is érdekelve voltak ebben a társadalom és a nemzet egészét érintő mozgalomban. (LUBY Margit az iskolás történelemtudást kérte számon egy kis falu lakóitól, 6%-ra teszi a tudás-átlagot.)⁷ A megszürt, történeti fontosságú adatok e hiányaival ellentétben, gyakran meglepően részletező, de kerek egészzé soha ki nem bővülő visszaemlékezéseket is garmadával gyűjthetünk.

⁶ KATONA Imre, 1973, skk.

⁷ LUBY Margit, 1938, 169–176.

A paraszti történelmi-társadalmi tudat bizonyos jellemzői legjobban talán ellentétpárokból fejezhetők ki:

elégedetlenség	— beletörődés
ellenzékliség	— befolyásolhatóság
maradiság	— megalapozatlan vágyálmok
lázadás	— jobbágypias alázat
a múlt megszipítése	— a jövőtől való félelem
egyenlőségesszme	— úrhatnámság
bizalmatlanság	— vakhit a jó királyban stb.

Ezek az ellentétpárok esetenként nem egymás megfelelői ugyan, a legtöbb fel is oldható, és külön-külön mind meg is magyarázható, mégsem tanulság nélküli, és nem is pusztán játék egymás melletti szerepeltetésük! Parasztságunk társadalmi-történelmi tudatára is a *polarizáció*, a szélsőségek és a közöttük történő tudati ingamozgás a jellemző, mely legélesebben a hősköltésben, a tipizálásban mutatkozik meg.

A felsorolt ellentétpárok a vaskos társadalmi-történelmi valóság talaján sarjadtak, parasztságunk *szenvedő* részese volt a történelemnek, miközben többnyire *hátrálva* haladt a jövő felé. Sorsán oly szívesen változtatott volna, ezt számtalanszor meg is kísérelte, máskor inkább kilépett volna a történelem menetéből, de *egyetlen* igazán *nagy szándéka sem sikerülhetett*. Így a társadalmi-tudati „hasadást” *lélektani* síkon is nyomon követhetjük: csüggedés és hiú remények, szeretet és feneketlen gyűlölet, értelem és érzelem, oknyomozás és költői hajlam stb. összegeződnek történelemszemlélete egészében. Bárhol kezdjük is el a szálakat fölfejtetni, mindig az egész szövevény akad a kezünkbe. Jelen alkalommal csak a legfontosabb, közös jellemzőket emelhetjük ki.

A TÖRTÉNELMI IDŐ

A kutatók némi meglepődéssel és csalódással tapasztalták, hogy míg a kötött műfajok általában idő felettiek, a kötetlen visszaemlékezésekben az idő sűrűsödik, az időpontok felcserélődnek és hasonló időzavarok keletkeznek. Míg azonban a hagyományos népköltészeti műfajok a költői eszközök segítségével képesek nagy társadalmi-történelmi általánosításokra, ezt kötetlen formában úgy szólván meg sem kísérlék. Népünk történelmi tudatában a legrégebbi korszakokat a török, az egyetlen történelmi választóvonalat pedig 1848 jelenti. Ez időpontok előtt vagy között zajlott le a honfoglalástól

kezdve a kuruc—labanc háborúig minden esemény, amelyet egyáltalán még megemlítenek. A múlt tehát nem halott, mint ahogyan többen is vélték, hanem túlságosan is közel van, belejátszik a közelmúltba, és egyszerűsmind a mába is. (Ez a besűrűsödött vagy időtlen idő az élet látszólagos változatlanságának lehet egyik következménye, valamint az említett természetközeli szemléletnek is.)

A történelmi korszakok torlódásának, a történelmi típusok hasonlóságának megvannak a jól kitapintható törvényszerűségei. A török—tatár—német vagy más idegen, betörő ellenség időbeli cseréje teljességgel érthető, bővebb magyarázatra nem szorul. Kutatóink azt is megfigyelték továbbá, hogy a kuruc és a 48-as személyek és események közötti „helycsere” a leggyakoribb; ugyancsak elegendő magyarázat erre is a két mozgalom közeli eszmei-időbeli rokonsága és végső kimenetele. Az újabb korokban 1848 eseményeit átszínezi a boszniai okkupáció, esetleg az első és a második világháború; mindezek némileg egymással is cserélődhetnek.

Végeredményben a sűrített idő képzetkörébe utalható néhány olyan jelenség is, mely korszakokon áthúzódik, és adandó alkalommal makacsul újra és újra visszatér. *Dózsa* leverte hadai pl. felkerülnek *Csaba* királyfié mellé az égre, seregének számát szaporítják és visszatérésre várnak; hasonló a helyzet *Rákóczi* seregeivel. *Mátyás* királlyá választása, továbbá a *Dózsa*-féle hadak gyülekezése egyaránt közrejátszhatott egy több évszázadon át visszatérő hiedelemben: pl. 1848-ban azt híresztelték, hogy Petőfi 40 000 főnyi parasztsereg élére állt (Lónyay Menyhért emlékirata 100 000 kaszás parasztról és lengyel tiszti vezetésről tud), hogy a késlekedő pozsonyi országgyűlés ellen vonuljon. 1894-ben a Szántó Kovács-féle mozgalomról is az a hír terjedt el, hogy Makó környékén 1000 főnyi szocialista sereg áll készen, hogy útközben csatlakozó tömegekkel feltöltődve a főváros felé vonuljon, ott átvegye a hatalmat és kikiáltja a köztársaságot. Ha ez utóbbi „rémhírt” már nem is vették komolyan, a 48-as híresztelést még mindenki elhitte.⁸

Maga a nép rendszerint nem korszakol, de a hitelesség kedvéért esetenként kínos pontossággal rögzít hónapokat, heteket vagy napokat (sokszor még napszakokat és órákat is), mintha a kisebb egységekhez több érzéke lenne. Könnyedébb műfajokban a *nagyfülű*, *porosfülű* vagy *ántivilágot*, komolyabb esetekben pedig a *régi időket*, *apáink*, *nagyapáink*, *őseink idejét* emlegeti. Senkiben fel sem vetődik egy pontosabb kronológia igénye, hanem megelégszenek egy valóságos *mesei jellegű* időmeghatározással.

⁸ KATONA Imre, 1966, 578.

A paraszti emlékezet már régóta nem nemzetségi, és nem vált soha nemzetivé sem, hanem megmaradt kiscsaládi és kis faluközösségi keretek között; ritkán osztálytudattá bővült. Aligha lehet pusztán lélektani oka annak a sokat emlegetett *három nemzedéknyi* időnek, amely a valóságtól elszakadó mondaképződés időtartamát kiteszi, hiszen itt valójában a *családi, faluközösségi emlékezet* kereteivel van dolgunk.

TÁJ ÉS TÖRTÉNELEM

A történelem objektív folyamata *időben és térben* valósul meg. Ha e két minőségileg eltérő tényezőt mindenáron rangsorolni akarnánk, feltétlen az időbeliségé lenne az elsőség. Épp *ellenkező* a helyzet a paraszti valóságban és tudatban: a politikai felhőrégiók villámai nem feltétlenül csapnak le minden helysére, a lassú felhalmozódás árán bekövetkező változásokat is többnyire csak akkor észlelik, amikor saját portájukra is beköszönt, így tehát „lent” a kis- és nagytáji kötődésnek jóval nagyobb a szerepe és jelentősége.

Ezekén túlmenően, a paraszti történelemszemlélet köztudottan *lokális* jellegét ennek az osztálynak, ill. osztályainak nagy táji szórtsága is erősítheti. A parasztok számára talán mindenki másnál többet jelent a táji keret, melyben nemzedékeken, olykor évszázadokon át élnek megszakítatlanul, és amelyet úgy ismernek, mint a saját tenyerüket. E táji keretben nem egyszer történelmi események is lezajlanak (török kori, kuruc-labanc harcok, 1848 csatái stb.), melyek valósággal táptalajt nyújtanak a mondaképződésnek vagy legalább a történelmi hagyományok ápolásának. Még nagyobb kötőerőt jelenthetnek e mulékony eseményeknél maradandóbb természeti képződmények (természetes barlang, sziklafok, nagy fa stb.), továbbá emberi létesítmények és műemlékek (kút, alagút, vár stb.). Egyes ilyen eseményekben vagy emlékekben gazdagabb helységek és tájak a népi történelmi hagyományok sűrűsödési csomópontjai.

A paraszti történelemhagyomány *lokális* jellegének azonban kettős arcú-lata van: 1. mint vízbe dobott kő körül gyűrűző hullámok, úgy indulhatnak el egyes epikus szerkezetek a valóságos történelem eseményei által érintett pontokról. Időben és térben minél távolabb kerülnek azonban a központtól, annál kevésbé maradnak *lokális*, konkrét jellegűek, beolvadnak a népi népköltészeti hagyományrendszer egészébe; 2. ugyanakkor nemzetközi motívumok is megkötődhetnek egy-egy helyi várromnál, alagútnál és egyéb emléknél; ez esetben inkább *lokalizált*, mint *lokális* jellegről beszélhetünk.

A parasztság történelmi hagyományai annál részletesebbek és konkrétabbak, minél inkább helyi keretek között maradnak; olykor minden töredékes-

ségük ellenére is meglepő pontosságúak. Ellenkező a helyzet a „falun kívüli” vándorútra kelt hagyománnyal: a megtett idő és távolság arányával válik nemzetivé vagy inkább nemzetközivé, miközben táji jellege letörlődik. Az idegenből bekerült történelmi hagyományok viszont szükségszerűen rögződnek a tájhoz, a helységhez, a kis faluközösséghez; legkevésbé talán a kiemelkedő történelmi hősök és egyéniségek. A befogadás nemcsak lokalizálást, hanem aktualizálást is jelent egyszersmind. Így minden paraszti hagyományban benne feszül a helyi—országos, a nemzeti—nemzetközi ellentétpárja és e feszültség *mindenkori kiegyenlítődése* eredményezi a történelmi hagyományokat. A kiegyenlítődések azonban nem jelent egyenleget: minden fejlődés és változás az általánosítás, a nemzetközivé válás felé tart: még a Rákóczi-szabadságharc központjaiban is jobban emlékeznek ma már pl. olyan nemzetközi motívumokra, mint az alagútban való menekülés vagy a fordítva felvert patkó, és hasonlók, mint magukra a különben szintén mondaszerűen feldolgozott eseményekre vagy a vezérlő fejedelem alakjára.⁹

A parasztságnak ritkán adódtak *nemzeti* élményei, alávetettségéből adódóan kívül is érezte és tudta magát a nemzet egészének körén. Elfogulatlan kutatók jó száz esztendeje hangsúlyozzák, hogy a parasztnak nem volt hazája, csak szülőföldje, nemzetével csak ritka pillanatokban azonosulhatott. E tekintetben nem is lehetett tájékozott, 1848-ban pl. a nép széles tömegei *nem ismerték a nemzeti színeket*, csak fokozatosan váltak tudatilag is a nemzet tagjaivá. Az első igazán nemzeti élmények a szabadságharcból táplálkoznak (Kossuth szereplése, a csaták, a világosi fegyverletétel, az aradi vértanúk kivégzése); ezeket is többnyire úgy őrizték meg, mint *helyi* szereplők által átélt vagy látott mozzanatok. Innen van, hogy minden hézagosság mellett is e mondaanyag olykor rendkívüli apró részleteket tartalmaz, ami méltán lepte meg egyes kutatóinkat. Bizonyos értelemben tehát az országos hagyományok is helyiekké váltak.

A paraszti történelem-hagyományban alig vannak nemzeti hősök (Mátyás, Kossuth stb.); a róluk szóló visszaemlékezések is inkább *nagytáji*, mint országos előfordulásúak: *Zrínyiről* pl. Dél- és Nyugat-Dunántúlon, *Rákóczi-ról* Észak- és Északkelet-Magyarországon, *Kossuthról* legtöbbit az Alföldön mesélnék, ill. tudnak. Még az ízig-vérig betyárhősök sem országosak: a zalai betyármondák Somogyból kerültek át, a felvidéki Tarcalon teljességgel hiányzik a betyár-mondakör, ill. maga az egész költészet. E különbségek mögött részben a történelmi események menete (a török pusztította és inkább protestáns Alföldön pl. egyáltalán nincs Szent László-monda), rész-

⁹ FERENCZI Imre, 1960, 389—436.

ben vallási (a katolikusabb Dunántúlon kevesebb a Rákóczi-hagyomány), esetleg mindkettő, de lényegében a fejlődésből adódó különbségek rejtőznek. Ez utóbbira jellemző példa az ország Rákóczi-hagyományokban leggazdagabb két vidékének meglehetősen különbsége: a régiesebb abaúj-zempléni hagyományokban a fejedelem nagy erejű, óriás, népi hős, míg Szabolcs-Szatmárban pompakedvelő barokk főúr; mindkét helyen azonban népszerű, szabadságszerető és németellenes egyéniség is.¹⁰

TÖMEGEK ÉS TÖMEGMOZGALMAK, PARASZTI „PROGRAMOK”

Parasztágunknak még az *egyéni előadók* által megfogalmazott történelmi hagyományai is elsődlegesen *közösségi* jellegűek; ez esetben a közösség elsősorban faluközösséget, és csak ritkábban osztályközösséget jelent. Az osztállyá, főként tudatos és harcra társadalmi csoporttá szerveződésnek csak elvétve, és akkor is súlyos következményekkel terhelt voltak meg a feltételei. A néphagyomány közösségi jellege kifejezi ugyan hordozói élményeit, vágyait és törekvéseit, összegezi tapasztalatait is, ám szinte mindenfelé áthághatatlan korlátokkal körülvéve. A parasztságot éppen úgy kívülről kell harcra megszervezni, mint ahogyan az ipari munkásságba is kívülről oltják bele az osztálytudatosságot.

Parasztágunk történelmi hagyományaiban legutóbb nagy gonddal kutattuk a Dózsa-féle parasztforradalomra vonatkozó visszaemlékezéseket és adatokat, mint amelyek korai és szép példái lehetnének a haladó forradalmi hagyományok fennmaradásának. Az említett vizsgálódás eléggé felemás eredménnyel járt, mintha csak népünk feledte, hűtlen lett volna Dózsa szelleméhez! Mivel időközben népköltészeti-irodalmi műfajváltás következett be, Dózsa alakja és forradalma mélyen az irodalmi és szóbeli költészet felszíne alá szorult, ott sok-sok nemzedék után helyszínt, nevet cserélve töredékesen maradhatott fenn a szóhagyományban (a századforduló táján már úgy emlékeznek rá, hogy az előzőleg olajba mártott Rákóczit ültetik izzó trónusra, mert népének jót akart), ill. egyes vonások színezhették az újkori történelmi hősök és tömegmozgalmak időszerű folklórját. A vallásilag-politikailag megosztott ország a jó királyba vetett hit alapján úgy tekintett később vissza a mátyási időkre, mint valóságos aranykorra, így Dózsa *helyett* Mátyás király (és némelyik utódja) lett a szociális igazságtévő hős Dózsától—Mátyástól kezdve majdnem minden uralkodónk vagy nemzeti hősünk „örökölte” a *szociális* vonásokat; sőt visszamenőleg megkapta maga *Csaba* királyfi is (hozzá csatlakoztak Dózsaék), utólag pedig

¹⁰ S. DOBOS Ilona, 1971; FERENCZI Imre, 1960, 389—436.

legkésőbbi „paraszthősünk”, *Rudolf* királyfi. Bizonyára a betyárhagyományokban is bőven lelnénk még parasztforradalmi vagy legalábbis szociális vonásokat, hiszen mindezek a hősök elsősorban a vagyoni különbségek kiegyenlítésére törekedtek. A paraszthadak pedig szinte kísértetként álltak állig fegyverben egész újkori történelmünk folyamán, hogy hol az uralkodókat, hol pedig az uralkodó osztályokat riogassák. Még a századforduló körüli agrármozgalmakban is találkozunk velük.¹¹

A parasztság történelmi hagyományai *tömegeket* egyáltalában *nem* ábrázolnak, kiemelkedő hősökbe sűrítik a közösségi ideálokat; nem fogalmaznak meg harci programot sem, legfeljebb biblikus képekkel helyettesítik, és a nemzetközi folklór közismert motívumai segélyével fogalmazzák meg vágyait és törekvéseit. Ilyen, mindvégig időszerű maradt, és épp ezért új és új formában makacsul visszatérő paraszti „programpont” a feudális hierarchiával szembeállított ősi, eredendő *egyenlőség*, az ebből fakadó *vagyoni-közösség* gondolata; a korabeli biblikus *siralomvölgy* elképzelés, melyet a paraszti sérelmek egész tárháza táplált szüntelen. Ezzel ismét csak szembe van állítva a ködös múltba vesző hajdani *aranykor* (paradicsom, Kánaán, János pap országa stb.), mely vissza is térhet, ámbár népünk a jövőt inkább tekintette sötétbe ugrásnak, mint új, eljövendő aranykornak. Mindezek voltaképpen a végsőkéig sarkított és idealizált ködképek, de a századfordulóig paraszti szellemi „köztulajdonban” voltak, és csak a tudatos agrár- és munkásmozgalmak hatására koptak ki a közgondolkozásból.

A paraszti álmodozás és vágyálmok kergetése soha nem zárta ki azonban, hogy adandó alkalmakkor népünk fegyvert ne fogjon saját érdekében: az említett közösségi eszmék minden korlátuk ellenére sem jelentettek cselekvési akadályt! Ha másként lett volna, mindig hallgattak volna a fegyverek, és a kaszát is csak fűvágásra, aratásra használták volna eszközül. A századforduló tájától pedig eléggé egyenes az út 1919-ig, majd 1945-ig.

PARASZTSÁGUNK TÖRTÉNELMI HŐSEI

A népi hősök általában „sűrített” társadalmi típusok: olykor 5–6 nemzedék legjobb tulajdonságait, a tömegek ideáljait testesítik meg és vezetik is őket, vagy éppen helyettük cselekszenek. Bár a feudális jobbágyság nem sokat tudhatott a politikai felhőrégiók viharairól, továbbá a történelmet sem annyira alakította, mint inkább csak elszenvedte, és nem is volt része a feudális nemzetnek, mégsem volt közömbös hazája sorsa iránt. Hősei ter-

¹¹ KATONA Imre, 1966, 576–578; SÁNDOR István, 1972, 444–455.

mészetesen majdnem mindvégig nagy erejű, többnyire udvari vitézek (Toldi, Kinizsi), feudális királyok (Szent László, Mátyás és mások), főurak (Rákóczi) voltak, és csak a 19. században jelentkeztek ízig-vérig népi hősök (a betyárok), mégis korábbi úri hőseit is igazolhatóan jó ízléssel válogatta ki és ruházta fel az általa elképzelt, lehető legjobb tulajdonságokkal. Osztályösztöne csak ritkán csapta be; egyik nagy történelmi tévedése volt a jó királyba vetett feltétlen hit. A mindenkori király azonban nem volt más, mint a mondai igazságos Mátyás törvényes utódja, aki természetes és hatalmas (szinte mesei méretű) *szövetségese* volt a népének a helyi urakkal és kiskirályokkal szemben. Igaz, a jó király illúziója fékezte Rákóczi és Kossuth szabadságharcának lendületét, ám az igazán jó királyok nevét valóban megőrizték, mondákban össze is kapcsolták őket.

A feudális királyok és főurak, valamint udvari vitézeik sok közös vonást őriznek: nemcsak a trónt, hanem a népbarát, szociális, hősies és hasonló vonásokat is „örökölték” egymástól. Csak aki nem ismeri a parasztság gondolkodását és a folklór törvényszerűségeit, az lepődhet meg rajta, hogy Kossuth éppúgy kapáltat az urakkal, mint korábban Mátyás király, és mindketten álruhában járnak az országot: egyikük a kolozsvári bírót, másikuk pedig az egyik katonatisztet leckézteti meg. Az sem kivétel, hogy a 18. sz.-ban egyesek Rákóczit Mátyás egyenesági leszármazottjának tartották, Kossuthról pedig el volt terjedve: Rákóczi ő, csak más néven tért vissza.¹²

A királyi—főúri, valamint a vitézi hősök a feudalizmus hosszú évszázadai, és az egymástól örökölt sok közös vonás ellenére sem maradtak teljesen változatlanok, hanem mindig megfeleltek saját koruk ideáljának: *Szent László* pl. még epikus (kunverő) hős, lovag és szentéletű férfiú egy személyben; *Mátyás* király viszont merőben más: világias gondolkodású tréfa kedvelő, népbarát és szociális igazságtevő, akinek keményen adóztató, valamint törökverő szerepe később elhalványult. (Az ellenséggel szemben udvari és helyi hősök veszik fel a küzdelmet, mint pl. *Toldi*, *Kinizsi*, sőt maga *Dózsa* is, később *Túri György*, vitéz *Kádár István*, *Toronyi Tamás* és még sokan mások.) *Rákóczi* fejedelem szabadságszerető, népbarát és németellenes barokk főúr; mozgalmának szociális vonatkozásai a néphagyományból szinte feltűnően kilúgozódtak. Annál bővebb és szociálisabb a *Kossuth*-kép: őt viszont elsősorban a jobbágyság felszabadítójának tekintik, és csak másodsorban a szabadságharc szervezőjének és vezérének; népünk szerint egyébként cseles, furfangos politikus is, vonásai mindenkienél modernebbek.

A törökverő és közrendű kuruc vitézeket nem számítva, elég későn, csak a 19. században bukkannak fel azok az ízig-vérig népi hősök, akik a korábbi

¹² ORTUTAY Gyula, 1952, 263—307.

feudális urak helyébe lépve osztanak a maguk módján igazságot; ezek a hősök a parasztság megszépített ideáljai: a *betyárok*. Vezető szerepük csak lassan-lassan alakult ki, elsősorban az Alföldön és a Dunántúlon, de még huzamos ideig osztozniok kellett a dicsőségben az említett feudális hősökkel.

Ha a társadalmi szempontból eléggé eltérő rendű-rangú, időben pedig nagy korszakokat átélő hősök közös vonásait akarjuk megragadni, elsősorban a *népbarátság* és a *szociális igazságtevés* az, mely tulajdonságok szinte mindegyiküket összekötik: Csaba királyfitól Rudolf trónörökösig szinte alig van hősünk, aki e jeles vonásokkal ne rendelkeznék, Dózsa bukása után különösen! A vagyon igazságosabb (egyenlő) elosztása, a kapzsiság büntetése, a munka megbecsültetése és a hivatali visszaélések megtorlása stb. voltaképpen ugyanegy töről fakadó vonások, munkál mögöttük az elbukott paraszti forradalmakért vett elégtétel; a vágyálmok, melyek oly sokára válhattak valóra.

A népi polarizáló gondolkodás- és ábrázolásmódnak megfelelően, a minden jó tulajdonsággal felruházott pozitív hősök mellett ott vannak az ellentétek, tehát mindenféle rossz tulajdonsággal ellátott negatív figurák (*Rákóczi* mellett *Károlyi*, *Kossuth* mellett *Görgei*, *Rózsa Sándor* mellett *Ráday* stb.). Míg azonban a rokonszenves hősöket viszonylag árnyaltabban, az ellenszenves szereplőket csak néhány vonással (kém, áruló, kapzsi stb.) jellemzik. Ez utóbbi figurák betölthetik a bűnbak szerepét is. (Görgeit pl. a mintegy 36 korabeli felnépi dalból 32 tartja árulónak; a szóbeli visszaemlékezések majdnem fele neki tulajdonítja a szabadságharc elvesztését; később, a fiatalabb nemzedékek tudatában valamelyest enyhül ez a sötét kép.) A népi közfelfogást ez esetben is befolyásolta a korabeli műveltebb rétegek, egyének véleménye. Ám ennek ellenkezőjére is van példa: a rokonszenvezőknél jóval kevesebb az az értelmiségi, aki teljes elutasítással kezeli a betyárkérdést; a népi betyárromantika mellett élt és virágzott annak irodalmi megfelelője is, szerves és bonyolult kölcsönhatásban fonódva össze egymással. *Ráday* betyárírtó tevékenységét írástudóink máig ellenszenvvel említik.¹³

ÖSSZEGEZÉS

Parasztságunk történeti tudata változó, összetett és ellentmondásos, fő vonásai azonban megragadhatók. Nem annyira a jobbágyi rétegződés vagy az újkori paraszti osztálytagozódás miatt fragmentált, hanem inkább a sűrített idő, és főként a lokalizáltság miatt. Választott hősei átlépnek ugyan

¹³ BÉKÉS István, 1966; DÉGH Linda, 1953; DEME László, 1949/a—b.

ezen az idő- és térbeli kereteken, de ők sem az események tényleges vezéralakjai, hanem voltaképpen sűrített, tipizált közösségi ideálok. A parasztság útjai végzetesen és végképp elváltak a nemességétől: nincs közös történelmük és parasztságunk csak önmagára vonatkoztatva őrzött meg valami kevés töredéket a magyar múltból. E töredékek is sokkal inkább jól ismert nemzetközi motívumok, mint helyhez, időhöz, nemzethez vagy néphez valóban köthető elemek. (A kerek, egész típusok kialakítása, a konkretizálás természetesen népi-nemzeti jellegű.) A paraszti tudat sem kötött, sem pedig kötetlen formában nem követi az idő múlását, a társadalom fejlődését; költői műfajai esetleg jelképesen sűrítve fejezik ki a nagy, átfogó történelmi szakaszokat. Sikertelen harcai, és soha fel nem adott reményei, vágyai egyaránt jelentkezhetnek, s ha nem is lép ki tartósan falusi közösségéből, figyel a világra, általánosít, hőseit jó ízléssel válogatja meg. Nem lépett ki a történelemből sem, nem is szándéka szerint alakította, de mindig részt vállalt a harcokban, melyek a fejlődést előre vitték.¹⁴

¹⁴ Jegyzeteink csak az adatszerűen is felhasznált munkákat tartalmazzák. Az általánosító tanulságokhoz olvasott műveket az irodalomjegyzék regisztrálja.

Imre Katona

OUR PEASANTRY'S VIEW OF HISTORY

The author considers historical consciousness as part of social consciousness, but he points out that in the peasantry they are interwoven with natural consciousness. For the peasant masses the irretrievable time, i.e. the linear view of time, had been an unknown concept for long. History became so to say condensed in their mind and the past remained close to the present. The great historical-social events appeared together with important natural phenomena. History was generally kept moving from outside by a mystical power that could suspend its rules at will and took revenge for the violated order.

The peasantry applied its own village-community and class measure to everything, its heroes were of extreme type, and they were the sort of positive concentration of its desires and ideas, or were such negative characters, endowed with all bad qualities, as were just thwarting any good purpose. The peasantry knew only extreme stand-points. This way of thinking was subjective and selective. The different traditions of the individual serf strata and peasant classes are not satisfactorily clarified, we can only state that our peasantry's view of history has remained of feudal character up to almost the latest times. The miracle-expecting and naive concept started to yield its place to a more conscious class-concentrated view only at the turn of the century. Up to that time the peasantry had not been the real creator of its own history. Considerable differences appear in the historical traditions of the various regions, which according to the author, are developmental phase displacements.

Historical tradition can live both in defined and free forms. Parallel with the passing of time, the historical forms of folklore themselves transform: the influence of press, school and the use of written literature, etc. is more and more prevailing. Instead of poetic forms the simple communication of facts is gaining ground. Historical folk tradition is not constant, not only because it consistently follows history, but also because it continuously actualizes and adjusts the surviving elements to the changed relations. It can be observed that our people thinks in contrasting pairs: the good king is opposed by the evil lords, the good lords are counterposed to treacherous plotters, and even the outlaws are turned over to the police by traitors. Their whole way of thinking is similarly polarized: the humility of serfs counterposed to their immense hatred against the lords; the idealization of the past counterposed to the description of the present by dark colours; open rebellion counterposed to unnecessary self-humiliation—all these seemingly come into antagonism with one another, but in fact they only act alternately or even complementarily.

- ARANY János
1962 *Naiv eposzunk. Összes Művei*, X. 264–274. Bp.
- ARANY László
1874 *A magyar politikai költészetről*. Budapesti Szemle, 88–131.
- BALASSA Iván
1963 *Karcsai mondák*. ÜMNGy XI. Bp.
- BÁLINT Sándor
1953 *Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról*. Ethn. LXIV.
- BALOGH István
1973 *A paraszti emlékezet és a történelem*. In: Bajomi krónika. Néprajzi és helytörténeti anatólógia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Dankó Imre. Bihar-nagybajom.
- BAUSINGER, H.
1968 *Formen der „Volks poesie“*. Tübingen.
- BÉKÉS István
1966 *Magyar ponyva Pütaival a 18. század végétől a 20. század kezdetéig*. Bp.
- BÖCKEL, O.
1913 *Psychologie der Volksdichtung*. Leipzig–Berlin.
1922 *Die deutsche Volkssage*. 2. Aufl. Leipzig–Berlin.
- BURDE-SCHNEIDEWIND, G.
1964 *Zur Katalogisierung historischer Volkssagen*. Acta Ethn. XIII. 27–41.
- CHRISTIANSEN, R.
1968 *The Migratory Legends*. Helsinki. FFC 175.
- DANKÓ Imre
1966 *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete*. Ethn. LXVII. 519–535.
- DÉGH Linda
1953 *A szabadságharc népköltészete*. Bp.
- DEME László
1949a *A szabadságharc vezéralakjai a néphagyományban*. Bp. Kézirat.
1979b *A 48-as eszmék 67 utáni újjáéledésének emlékei a néphagyományban*. Bp. Kézirat.
- DIENES András
1957 *A legendák Petőfije*. Bp.
- S. DOBOS Ilona
1964 *Az „igaz” történetek műfajának kérdéséhez*. Ethn. LXXV. 198–217.
1971 *Tarcal története a szóhagyományban*. Bp.
- DÖMÖTÖR Sándor
1949 *A betyárok szerepe a 48-as hagyományokban*. Bp. Kézirat.
- DÖMÖTÖR Tekla – KATONA Imre – ORTUTAY Gyula – VOIGT Vilmos
1969 *A magyar népköltészet*. 2. kiad. Bp.
- ERDEI Ferenc
1942 *A magyar parasztársadalom*. Bp.
- ERDÉLYI János
1847 *Népdalköltészetünkéről*. Népdalok és mondák, II. 371–478. Pest.
- ESZE Tamás
1951 *A kuruc költészet problémái*. It, 31–47.
- ESZE Tamás – KISS József – KLANICZAY Tibor
1953 *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Bp.
- ESZE Tamás – VÁRKONYI Ágnes
1952 *A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711–1790. Szerk. SPIRA György. Bp.

- FERENCZI Imre
1960 *Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban.* Ethn. LXXI. 389—436.
1966 *Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány.* Ethn. LXXVII. 49—73.
- FERENCZI Imre—MOLNÁR Mátyás
1972 *Fordulj, kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban.* Vaja.
- FÓTI Lajos
1958 *A Toldi-monda problémája.* Fil. Közl. 507—514.
- GAÁL Jenő
1891 *Az alföldi munkásmozgalom.* Bp.
- GABONA Béla
1901 *A magyarországi agrármunkásmozgalom története. 1890—1900.* Bp.
- GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta
1972 *A jobbágyvilág paraszti emléképe.* Bp.
- GOMME, G. L.
1908 *Folklore as an Historical Science.* London.
- GORKIJ, M.
1964 *Valóság és irodalom.* Bp.
- GRIMM, J.—GRIMM, W.
1965 *Deutsche Sagen.* München.
- HEGEDÜS Lóránt
1935 *Kossuth Lajos, legendák hőse.* Bp.
- HERMANN Antal
1916 *Rudolf királyfi a mondában.* Ethn. XXVII. 1—20.
- HORVÁTH Cyrill
1828 *Szent László legendáink eredetéről.* Bp.
- IMRE Sándor
1900 *A népköltészetről és népdalról.* Bp.
- IPOLYI Arnold
1929 *Magyar Mythologia. I—II.* 2. kiad. Bp.
- KÁLMÁNY Lajos
1881, 1891 *Szeged népe, I, III.* Arad, Szeged.
1952 *Történeti énekek és katonadalok.* Bp.
- KATONA Imre
1954 *Útmutató a történeti népköltészet gyűjtéséhez.* Bp.
1962 *A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében.* MTA I. Oszt. Közl. 178—230.
1964 *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung.* Helsinki. FFC 194.
1966 *Az agrármozgalmak ösztönössége — a kubikozmozgalmak tudatos-sága.* Tiszatáj, 576—578.
- 1973 *Dózsa alakja és a parasztmozgalmak emléke a magyar néphagyományban.* Létünk III. 99—110.
- KIRÁLY István
1972 *Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban.* Tiszatáj, 6. sz. 28—41.
- KLANICZAY Tibor
1949 *Régi magyar irodalom és folklór. Irodalomtörténet, 205—215.*
- KÓSA László
1973 *A magyar nép történelmi emlékezete.* Tiszatáj, 3. sz. 48—56.
- KOVÁTS Valéria
1962, 1963 *Szigetvár történeti néphagyományai, I—II.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1961, 129—138; 1962, 249—285. Pécs.
- KÖHLER, E.
1956 *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik.* München.
- KÖPECZI Béla—VÁRKONYI Ágnes
1955 *II. Rákóczi Ferenc.* Bp.
- LUBY Margit
1938 *Népünk történeti tudásáról. Társadalomtudomány, 169—176.*
- LÜTHI, M.
1961 *Volksmärchen und Volkssage.* Bern—München.
- MÁRKI Sándor
1907 *II. Rákóczi Ferenc, I.* Bp.
1913 *Dózsa György.* Bp.
- MOÓR Elemér
1914 *A Toldi-monda és német kapcsolatai.* Bp.
- ORTUTAY Gyula
é. n. *Rákóczi két népe.* Bp.
1948 *Parasztágunk élete.* 2. kiad. Bp.
1952 *Kossuth Lajos a magyar néphagyományában.* Ethn. LXIII. 263—307.
1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztágunk kultúrájában.* Ethn. LXXIII.
- PÉTER László
1971 *Rózsa Sándor, a népdalok hőse.* Délmagyarország, nov. 7.
1972 *Dózsa és Szeged.* Tiszatáj, 6. 22—25.
- PEUCKERT, W. E.
1938 *Deutsches Volkstum in Märchen und Sage.* Schwank und Rätsel. Berlin.
- PUTYILOV, B. N.
1960 *Russzkij isztoriko-pesennüj folklor 13—16. vekov.* Moszkva—Leningrád.
- REDFIELD, R.
1961 *The Little Community. Peasant Society and Culture.* Chicago.

- RÖHRICH, L.
1966 *Sage*. Stuttgart.
- SÁNDOR István
1953 *Világos és Arad a magyar nép hagyományai*ban. MTA II. Oszt. Közl., 105—186.
1972 *Dózsa György a néphagyományban*. Ethn. LXXXIII.
- S. SÁNDOR Pál (szerk.)
1951 *Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában. 1849—1867*. Bp.
- SCHMIDT, L.
1963 *Die Volkserzählung. Märchen, Sage, Legende, Schwank*. Berlin.
- SIMON Péter
1953 *A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmai. 1891—1907*. Bp.
- SOLYMOSSY Sándor
1921 *Toldi-mondáink*. Ethn. XXXII. 125—126.
1925 *A Toldi-monda keletkezése*. Irod. tört. Közl., 9—11.
1943 *Monda. A Magyarság Néprajza*, III. 160—209. 3. kiad. Bp.
- SZABÓ István
1965 *Jobbágyság—parasztág. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet*. Ethn. LXVI. 10—31.
- SZENDREY Zsigmond
1920, 1921 *Történelmi népmondák*. Ethn. XXXI. 45—49; uo. XXXII. 130—133.
1923—1927 *Történelmi népmondáink*. Ethn. XXXIV—XXXV. 143—149; XXXVI. 48—53; XXXVII. 29—35; 78—86, 132—138, 183—187; XXXVIII. 193—198.
- TAKÁCS József
1926 *A földmunkásmozgalom története*. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1958 *Históriások, históriák*. Bp.
- I. TÓTH Zoltán
1951 *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig*. Bp.
- VARGA Imre
1961 *A kuruc költészet kérdésének története*. Irod. tört. Közl. 19—31.
- VOIGT Vilmos
1965 *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez*. Ethn. LXXXVI. 200—217.
1972 *A folklór esztétikájához*. Bp.
- WELLMANN Imre
1952 *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés*. In: Tanulmányok a parasztág történetéhez Magyarországon. 1711—1790. Szerk. SPIRA György. Bp.
- ZOLNAI Béla
1921 *Mátyás mondáink eredete és fejlődése*. Irod. tört. Közl. 126—137.
- ЖИРМУНСКИЙ, В. М.
1962 *Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки*. Москва—Ленинград.

HUNFALVY PÁL ÚTJA AZ EMBERTUDOMÁNYTÓL AZ ETNOGRÁFIÁIG

1847—1856: AZ EMBERTUDOMÁNY KÖRVONALAI

HUNFALVY Pál 1844-ben írott levelei tesznek először említéseket arról, hogy korábbi állambölcseleti, filozófiatörténeti, statisztikai és közgazdaságtani írásaitól és főiskolai előadásaitól eltérő tudományos diszciplína megszerkesztésén fáradozik. 1844 szeptemberi levelében¹ fogalmazódik meg először a keresett út: az „állami országászat” műveléséről való áttérés az elhanyagolt „társadalmi országászat” kutatására. Egy év múlva, 1845 októberében, már világos elképzelést közöl TOLDY Ferencsel: megtalálja „társadalmi országászatának” elméletét és módszerét.² Ennek lényege így összegezhető: *a)* az ember munka által válik emberré, ezáltal saját maga teremtménye; *b)* a munka a munkaelosztást teszi szükségessé, így létrejönnek az egyes munkavégzési folyamatok szerinti osztályok (anyagi, szellemi, közvetítő munka); *c)* a munkamegosztás létrehozza a társadalmat; *d)* a társadalom kerete az állam.

Felismerései meggyorsítják munkáját, 1846-ban megírja az első tanulmányát a társadalmi tudományról, vagy ahogyan másképpen hívja: embertudományról. A három fő tényező szerint osztja fel tudományos kutatásait is: munka (gazdasági országászat), társadalom (társadalmi országászat), végül az állam (állami országászat). Felsorolása okozati sorrendet is jelöl, a munka törvényszerűségeire épül a társadalom, a társadalom fejlődése szerint alakul az állam.

Tanulmányát *Országászati tájékozás*³ címen adja ki. Tanulmányának az 1847-ben közös programot elfogadó magyar politikai ellenzék első kiadványa, a cenzúra miatt Németországban megjelenő „Ellenőr” ad helyet.⁴

A tanulmány három részből áll: az elsőben ismerteti elméletét a társadalom keletkezéséről, statikájáról, dinamikájáról, irányításáról; a második-

¹ HUNFALVY Pál, 1844.

² HUNFALVY Pál, 1845.

³ HUNFALVY Pál, 1847.

⁴ Ellenőr, 1847.

ban a közvetlen gyakorlati politika számára követendő gazdasági orszá-
gászat nemzetközi irodalmával foglalkozik; a harmadikban a magyar gaz-
daságpolitikára tér ki.

A társadalom keletkezése. A társadalmat az ember hozza létre. Az ember a természettel vívott harcában és létfenntartási szükségletei megteremtésé-
ben rá van utalva az együttműködésre más emberekkel. Egy mondatban:
„Az ember nem születik kész embernek, hanem munkája által a társada-
lomban meg államban lesz azzá.”⁵ Az ember gyengesége így módon erejévé
válík, kénytelen létrehozni a társadalmat, és az együttműködés által képes
felülkerekedni minden más élőlényen és magán a természetén is. Az emberek
munkamegosztásából jelentkezik tehát a társadalom, és a társadalom létre-
jötte határkövet jelent az emberiség történetében:

„A munkaelosztás az emberiség fejlődésének feltétele, ez azon vonal,
melyen innen az *országultság* (civilisatio), túl a *természeti állapot*; az az
vadság van. Mert az által, hogy az emberek a munkamegosztást megtették,
társadalmat alkottak, melyben minden egyes rész mint munkálkodó rész,
az egésznek léteges tagja lesz, mely tehát nemcsak együttlét, hanem léte-
ges (organikus) összemunkálkodás. A társadalomban tehát minden egyes-
nek léte a többiek által közvetítettik; mi már a mindenestüli (abszolút)
függetlenséget számúzi. Sőt minél fejlettebb a társadalom, annál érezhe-
tőbb azon közvetítés, mert annál parányibb része az egész nagy munkából
jut neki, tehát teljes létéhez annál sűrűbben szorul másokra. Még egyszer
ismétlem: minden országlát, minden társadalmi és állami tudomány fel-
adata innen származik.”⁶

Társadalom és állam. A munka megosztása a társadalom keletkezésének
feltétele, és további fejlődésének biztosítója is. A munka megosztása, az
egyes munkafolyamatok tökéletesedése eltávolítja egymástól a korábban
egymáshoz közelebb eső munkákat végző embereket, sőt bizonyos fokig
egymással ellentétes gazdasági érdekek kialakulásával szembe is állítja
őket. Éppen ezért a társadalmi munkamegosztás minden fokán létre kell
jönnie egy megfelelő keretnek is, amely az egyes munkafolyamatokat
koordinálja, ellentéteik dacára is határozott formát ad a társadalom-
nak. Ez a keret az állam. Az állam tehát mindig a társadalom terméke és
fejlődési állapotának kifejezője. Az állam továbbá fontos szerepet kap az
egyes társadalmak közötti viszony meghatározásában, egy adott társadalom
integritásának megőrzésében. A társadalom fejlődését szakaszokba szorító
keret szükséges az egyes embereknek is, akik a társadalmi munkamegosztás

⁵ HUNFALVY Pál, 1847, 152.

⁶ HUNFALVY Pál, 1847, 158.

során egyre inkább szorulnak rá a társadalomra, ezért helyzetük mindig fokozottabb mértékben kíván stabilitást:

„A társadalmi láncolatban az egyes ember elveszti függetlenségét, mert ő résszé lesz . . . Hol találhat pedig az ember tárgyilagosságot, mely a társadalomban eredt magávali ellenkezését megszüntesse? Az államban . . . A társadalom és állam nem térileg, hanem hatályilag (dynamice) különböznek egymástól. Amaz tartalma ennek, azért az alakítja amazt, s adja neki a szükséges egyedséget. Ugyanazok az emberek, kik a társadalomban munkájuk által magoknak küllétet szereznek, s külön érdekeik által egymástól eltaszítatnak, teszik az államot is, melyben a legfőbb teljességet elérik. Társadalomban egyedisége, államban egyetemisége él az embernek. De a társadalom mint tartalom örökké mozog, fejlődik, mivel az egyediség nem megállapodottság; az állam mint forma vagy alak, melyben állapodottságnak kell lennie. Innen már foly az államnak élete és korlátja, melynél fogva a társadalomban kiforrt eszmék után indul cselekvésiben, nem parancsolva, hanem eltanulva.”⁷

A társadalom és állam viszonya mindig csak egy ideig lehet harmonikus, a társadalom osztályainak összetételének változása, egyes osztályok letűnése, mások kiemelkedése, változtatást követel a társadalom külső keretében is: az államban.

A társadalom statikája. A társadalom által elvégzendő munka megosztása folytán jönnek létre a társadalom egyes osztályai. A társadalom két elemet foglal magában: a munkát és az embert. A munka határozza meg az egyes ember helyét a társadalomban, és egyúttal azt a függést is, amelybe munkavégzése során szükségszerűen jut. A munka nemei szerint jönnek létre az egyes osztályok: így anyagi, szellemi és ún. közvetítő munka szerint. Anyagi, szellemi és közvetítő munkát végző három nagy osztály alkotja tehát a társadalmat, a társadalom tehát: „. . . az összes munkát megosztott s munkarészekben egyesülő emberek azon létegzete, hogy az egyes mint rész, az egész láncolatban szükséges szem, s ezáltal fejlődő élete biztosítva legyen.”⁸

A történelem fejlődése során HUNFALVY szerint az a tendencia bontakozik ki, hogy a munka szolgálja az embert és ne az ember a munkát. Ez csak úgy valósulhat meg, ha minden ember képességeinek, „capacité”-jének megfelelő munkát kaphat a munkamegosztásban. Az ember és a munka viszonya határozza meg tehát minden társadalom jellegét, és eszerint az emberiség története három lehetséges viszonyt mutat: a kasztrendszer,

⁷ HUNFALVY Pál, 1847, 163–165.

⁸ HUNFALVY Pál, 1847, 162.

testületi rendszert és a társulati rendszert. A kasztban az ember rabja saját munkájának. A testületi rendszerben az ember saját osztályának rabja, azon belül mozoghat, bizonyos választási lehetőségei vannak, de osztályának kereteit nem lépheti át. A társulati rendszer, ez a legjobb, nem munkája, hanem emberi mivolta-értéke szerint osztályozza az embereket.

A társadalom dinamikája. A társadalom statikáját az állam adja, dinamikáját a munkamegosztás. A munkamegosztás jellege, vagyis a társadalom egyes munkavégző osztályainak összetétele határozza meg a társadalom jellegét. A munkamegosztás fejlődése a munka fejlődésének függvénye, ezért a társadalom fejlődésének végső oka a *munka fejlődése*. A munka nem önmagáért fejlődik és csupán a társadalmon belül fejlődhet. Fejlődésének oka az egyes társadalmi osztályok közötti küzdés:

„Mindenik osztály előmozdítván érdekeit, a többi osztályoktól mind messzibbre esik; a részinti egyesülés valóban még növeli az oszaltságot. Érdekek harca foly így a társadalom kebelében, nincs ott kiengesztelő békeszerző. De midőn a külön érdekek egyoldalúan fejleni akarnak, tehetetlenek egyszersmind, s a természet és a körülményekből támadt akadályokon nem győzhetnek. Végre a munka lévén a társadalomnak elve, abban nincs megnyugvás, mert a munka eszköz, nem cél.”⁹

A társadalom irányítása. A társadalom és állam viszonyának elemzésekor HUNFALVY már rámutatott, hogy a társadalom fejlődése alakítja az államot, a társadalom mindig előre-, az állam mindig hátranez. A társadalom irányítása ezért nem az állami irányítást jelenti. A társadalom azonban irányítható, törvényszerűségeinek felismerése által. A társadalom mozgásának törvényszerűségei képessé teszik az embert, hogy mesterségesen beavatkozzon a társadalom fejlődésébe. Ez a feladata a társadalmi tudománynak, az embertudománynak. HUNFALVY szerint a felfedett törvényszerűségek közül a legfontosabb az, amely kimondja, hogy a társadalom alapját mindig az anyagi munka adja:

„Az anyagi munka létegzése a társadalomban is a legfontosabb, s a belőle származó rendek legszámosabbak. Azért ha jól vannak a különös rendek (azaz az anyagi munkát végző rendek — Zs. G.), mintegy magoktól készülnek az egyetemi és közvetítő osztályok. Az egyetemet úgy is a szellemi munka keletkezteti, mely magát semmi külső rendszabályok alá nem adja, azért nagyon is válogatja embereit. A közvetítő osztályra pedig az államnak legtöbb befolyása van, tehát mintegy kezében tartja. De az anyagi munkában részesülők száma minden társadalomban több milliókra terjed: ha itt a munka általában nem sikerül, vagy rossz létegzése miatt sokaknak

⁹ HUNFALVY Pál, 1847, 164.

nem fizet, a baj iszonyú, *a társadalom beteg, s az állam tehetetlen.*” (Kiemelés tőlem — Zs. G.)¹⁰

A különös (anyagi munkát végző) osztály jelentőségéből következik, hogy vizsgálatot igényel az egész osztály rétegződésének problémája is, ezek: „... a *termesztő, átalakító és közlő* osztályok, vagyis *földművelők* avagy *mezei guzdák* legszélesebb jelentésben, *kézmívesek* és *gyáriparosok* s *kereskedők.*”¹¹

Az elmondottakból vonja le HUNFALVY a társadalmi országaszlat elméletéből következő első gyakorlati teendőket: meg kell ismerni a társadalom többsége által végzett anyagi munka törvényszerűségeit:

„Az anyagi munkának létegzése s az ebből támadó rendek vagy osztályokról elmélet *országgazdászattal* neveztetik. Ha e tudomány megfelelő feladatának s a társadalmi fejlődésnek elveit igazán mint megannyi szálait a létegzetnek az országot kezébe adhatja, ez nem fog többé setétben tapogatódnia...”¹²

HUNFALVY-nak a társadalomról vallott nézeteinek jelentősége nem csak tudományos jellegű, és nem is elégedett volna meg azzal, hogy elképzelései csupán a magyar társadalombölcsészet ügyén lendítsenek. Gyakorlati fontosságot és hasznót vár a társadalom statikájának és dinamikájának ismeretéből. 1847 Magyarországot tekintve HUNFALVY elmélete azt mondja, hogy a társadalom kinőtte a korábbi korban rászabott államgépezetet és annak politikáját. Véleménye szerint emellett nemcsak a magyar nemzeti függetlenség elnyomásának tűrhetetlensége szól, hanem megállíthatatlan, a társadalom fejlődéséből következő követelmények. Az állam mint a társadalmi munkamegosztásnak elavult, túlhaladott kerete válik a társadalom fejlődésének gátjává, így a munkamegosztás természetes haladásának gátjává, végül a társadalom túlnyomó többsége nyomorának okává. A túlhaladott társadalmi munkamegosztás a feudalizmus, és annak állama:

„Az egész középkorban le egész az újabb időkig az ingatlan birtok volt az állam fő tényezője, minden rendelkezései azt illették; a munka maga, mint milliók természetadta öröksége, vagy félszegen, vagy nem is tekintetett. Csak midőn az állam be nem érhetvén többé a védelemmel, melyet a földbirtokosok tehetének, sem általában benne minden teendőit nem láthatván, amazt elválttatni s ezekre alattvalóitól adót szedni kényszerült, akkor kezdi a munkát becsülni, melynek gyümölcsét aratni kívánta, s a társa-

¹⁰ HUNFALVY Pál, 1847, 168.

¹¹ HUNFALVY Pál, 1847, 169.

¹² HUNFALVY Pál, 1847, 169.

dalmat elismeri, melyet addig nem látott. Fájdalom, hogy az inség tud csak tanítani, s hogy az állam a végről nem előlről tanul.”¹³

Az 1848-as európai forradalmak bukása, majd utolsóként a magyar forradalom és szabadságharcnak 1849 nyarán bekövetkező leverése után, a csalódottság és kiábrándultság, a nemzeti gyász és elkeseredettség napjaiban még sürgetőbb feladattá lesz tudományos igényű választ adni a társadalom, még inkább a magyar társadalom előtt álló lehetőségekre. Számptalan kérdés hangzott el: Indokolt volt-e Magyarország nemzeti függetlenségi harcát összekötni a radikális társadalmi reformmal? Létezik-e egyetemes társadalomfejlődési tendenciák, vagy minden népnek a maga útját kell járni? Lehetséges-e a társadalom fejlődését külső, mesterséges erőkkel irányítani? Játshatnak-e a tömegek közvetlen szerepet a politikai vezetésben?

A nyílt politikai megtorlás megbénította a magyar közéletet. Nagy feladat és felelősség hárult a művészekre és tudósokra.

A tevékenységében teljesen meggátolt Magyar Tudományos Akadémia egykori tagjai új kiadványban tervezik összefogni az önkény és megtorlás által szétszórt erőket. Az új kiadvány az „Új Magyar Múzeum”, amelynek első száma 1850. október 1-én lát napvilágot, nyitó tanulmányát HUNFALVY Pál írta *Igaz arany bulla* címen. HUNFALVY tanulmánya bátor és őszinte számvetés.

A megtorlás véres napjaiban szokatlanul merész szavak állnak a tanulmány első lapján:

„Mintha az 1848. év harmad havától kezdve mostanig aludtunk s nehéz álmot álmodtunk volna, mintha azon édes gondolat, hogy ezentúl széles Magyarországon testvériség, boldogság és szabadság lakozandanak s béke ide lenn s öröm oda fenn leend, álomba ringatott volna, melyből most ébredünk! S mire ébredünk? Arra-e, hogy mindenestül meghaljunk? Azt lehetne gondolnia, ki a megrémült emberek suttogásaira hallgat s nézi a körülötte történő dolgokat is, melyek bizony sokunk előtt inkább temetésre, mint keresztelésre látszanak mutatni. Mégis élünk. Sok történt velünk álmunk alatt, miért nem is bírunk első pillanatra helyzetünk felől eligazodni, s ami velünk történt, azt jog és erkölcsösség elleninek kell tartanunk, mert iszonyú az álomra emlékeznünk, s iszonyú a behatás, melyet helyzetünk reánk tesz. Minden új előttünk és szokatlan.”¹⁴

A továbbiakban HUNFALVY rámutat, hogy a „történelem haladása ke-

¹³ HUNFALVY Pál, 1847, 171.

¹⁴ HUNFALVY Pál, 1850, 1.

resztül megy a csatamezőkön”,¹⁵ és minden nemzet sorsa anyagi és szellemi eredményeitől függ. A magyarság helyét a többi nemzet között társadalmának fejlettsége fogja mindig is meghatározni, éppen ezért a legfontosabb a magyar közvélemény felvilágosítása a társadalom fejlődésének kérdéséről:

„A tudatlanság az emberi nemnek legnagyobb ellensége. Az önzés maga is tudatlanságból ered: annál pedig ártóbb ördög nincsen. Ahol a körülmények előmozdítják az emberek igyekezeteit, ott mintegy magától is indul és fejlődik az országulás és mivelődés (civilisatio és cultura): mert a teremtet az ember keblébe az életösztön mellé a cselekvési ösztönt is oltotta, melynél fogva ő mindig dolgozik, s mely minduntalan újuló szükségei által ébren tartatik. Tehát tiszta s meggondolt ismeret nélkül is sokra mehetnek ott, hol a viszonyok kedvezők. De hol ezek inkább gátak mintsem mozdítók, ott a tudás, mely az eredményben az okot és okozatot világosan látja, elkerülhetetlen szükséges avégett, hogy kedvezőtlen viszonyok ellenére az okokat, mint a leendő eredmények csíráit, elhintsük s az okozatot érlelve a viszonyokat is mintegy magunk felé hajlítsuk. Azon tényezők felől, melyek a társadalmi és állami életben működnek, kell tehát legelőbb népünket felvilágosítani.”¹⁶

HUNFALVY szerint a felvilágosításnak elsőként azt kell kimondani, hogy a társadalom se nem külső erő, se nem a természet, se nem az emberi ösztön műve, hanem az emberek által létrehozott, a kölcsönös munkamegosztásra épülő mű. Mindebből következik az, szögezi le a továbbiakban, hogy nincs ún. „természeti társadalom”, az ember természetes állapota az általa létrehozott civilizációban van. Ezért a társadalomban minőségileg más törvények hatnak mint a természetben.

„Az ember elhagyja természeti állapotját, melyben függetlensége legnagyobb függés, urasága legnagyobb rabság volt, s a munkamegosztás és egyesítés által tagjává lévén nagy egésznek, a természeti függetlenség árán a földbirodalom részét szerzi meg magának.”¹⁷

Az elmondottakból következik:

„Az országult állapot mindazon viszonyok eredménye, melyek az ember társas természetének alapján a munkaosztás és munkaegyesítés által fejlődnek, s melyek *részint a társadalomban* az emberek különbségeit — mint dolgozó és munkájuk után különféle osztályokra és rendekre szakadó emberekeit — *részint az államban* azok egyetemességét — mint a társada-

¹⁵ HUNFALVY Pál, 1850, 2.

¹⁶ HUNFALVY Pál, 1850, 13–14.

¹⁷ HUNFALVY Pál, 1850, 16.

lom fölébe és körül rendelt önálló értelmes és közvetítő egyetem által a magok kiegészítését okvetlenül megkívánó embereket — valósítják. A társadalom és állam helyes szerkezetétől függ tehát minden közboldogság; mely maga ismét az anyagi és szellemi munkának folyton növekedő sikerét, vagyis az emberek a természetén való uralkodását teszi fel.”¹⁸

Abból a tényből, hogy az ember természetes állapota a társadalomban való lét, következik, hogy csupán a társadalom biztosíthatja az új egyedek nevelését is. Ez a *nevelés* a társadalmi fejlődés fontos biztosítója, a munkáról való szellemi tudás, a tudás felhalmozása és továbbfejlesztése nélkül az emberiség örökösen visszaesne az első tapasztalatok és munkaegyeztetések korába. Amíg tehát a nevelést csupán a társadalom (illetve annak erre hivatott intézményei: család, iskola, egyház stb.) valósítja meg, a nevelés feltétele addig: a *nyelv*.

A nyelv és nyelvben felhalmozott tudás már nem csupán mint társadalmi jelenség hat, hanem mint egy — a társadalmi fejlődés menetében önállósult — külön egység tulajdonaként: ez a *nemzet*. Mi a különbség a társadalom és nemzet között? Ezzel a kérdéssel nem foglalkozott HUNFALVY-nak a forradalom előtti tanulmánya, a forradalom után azonban ez vált központi kérdéssé — mind tudományos, mind politikai vonatkozásban. Hunfalvy szerint a társadalom, mint állandó fejlődési folyamatban lévő emberi kapcsolatrendszer, univerzális. A társadalom azonban mindig nemzeti formában realizálódik, a nemzeti nyelv, gondolkodás, tudomány adja meg folytonosságának lehetőségét. Társadalom és nemzet — két egymástól soha el nem választható jelenség. A munka mint a természet legyőzésének eszköze egyetemes, és egyetemes a társadalmi munkamegosztás szükségyszerűsége is mint a munka legyőzése. A munkát végző emberek együttműködésének feltétele a *nyelv*, továbbá az etnogenezis körülményeinek természetadta különbözősége; az *őstörténet*, a társadalmak individuumait hozza létre, a *nemzeteket*. Mi köti össze a társadalmat és a nemzetet? Nemcsak elválaszthatatlan a társadalom a nemzettől, hanem a nemzeti fejlődés célja is egy olyan társadalom, amelyben a „társulati rendszer” valósul meg, azaz az egyes ember „képességeit” egyenlően kibontakoztató „harmonikus” társadalom. Ez a társadalom egyúttal a nemzeti kibontakozást is hozza magával, a társadalmat létrehozó valamennyi embert teljes kiteljesedésének megvalósításával:

„Mi teszi már a nemzetnek egyediségét? Mi az, amit leginkább és legelőbb nemzetnek kell ápolnia és idomítania, hogy mint nemzeti egyediség jó erőben tetszőleg és saját személyiség gyanánt ott állhasson a többi nem-

¹⁸ HUNFALVY Pál, 1850, 17.

zetek között? Az a nemzetnek *nyelve, története, művészete, és bölcselme*. Tartozik hozzá a nemzetnek állami szerkezete is. Itt, hol az a nemzet saját intézkedései után fejlődik . . . az emberi természethez alkalmazkodó nevelés *ép* egyedet; a társadalomban a helyesen dolgozó szellemi munka *ép teljes nemzetiséget* ápol és nevel; az *ép teljes nemzetiség* azután az *emberiség színvonalára* emelkedik, hogy ne magát, hanem az emberi nem boldogságát tekintse legfőbb célnak. Ezzel megtalálta az egyes munkálkodó a hozzá méltó s az emberi természet megkívánta helyzetet, mondhatnám lakot, mely nélkül valódi haladás nincsen. Mert csak e helyzetben bír az ember inghatlan erős *alapot*, s biztos soha nem téveszthető *irányt*. A nemzetiség az alap, mintegy induló s megszálló hely, melyen az egyed tud csak dolgozni . . . Az emberiség pedig az irány, melyben útját veszi az induló . . .”¹⁹ A társadalom és nemzet kapcsolatából következik, hogy külön tudományt kell létrehozni a társadalom kutatására és az etnikum vizsgálatára. E kettő alapján állítható össze a nemzeti társadalom történetének szintézise.

Még ez évben, 1850-ben hozzálát mindkét tudományos irányzat továbbfejlesztésének. Megírja első összehasonlító nyelvtörténeti tanulmányait, és nekilát a forradalmak után született társadalombölcészeti irodalom áttekintésének. Munkáját döntő mértékben befolyásolja és gyorsítja egy – az „Új Magyar Múzeum” hasábjain kirobbanó – vita.

A vita a forradalom eseményeit értékelő politikai nézeteltérések tudományos vetülete. A forradalom előzményeinek, kitörésének, lefolyásának, bukása okainak egyik egyre hangosabb magyarázója az az irányzat lesz, amely a kérdésnek csupán nemzeti oldalát hangsúlyozza. A forradalomnak nem látja társadalmi okait, azt csupán az egyes népek közötti ellentétekre kívánja visszavezetni. A társadalmi kérdés így csupán okozattá válik, a feszültségek okává pedig a nemzeti „szellem” kibontakoztatásának akadályozása. Ez az irányzat abban keres megnyugvást, hogy a magyarság kezdettől fogva, és így a Kárpát-medencében is, uralkodásra termett nép, eredete predesztinálja erre: a világhódító hun néptől való származása. A vitát SZONTÁGH Gusztávnak még egy 1850 őszi megjelenő cikke váltja ki: *A magyarok eredete*.²⁰ SZONTÁGH igen tárgyilagosan fogalmazva azt vonja kétségbe, hogy lehetséges-e a honfoglalás előtti magyarság kutatása csupán annak állítólagos műveltségének rekonstrukciója alapján.

„Barbár volt minden nemzet eredetileg, a műveltség akármely fokán álljon most; mert ez a primitív állapot (mármint a honfoglaló magyarok

¹⁹ HUNFALVY Pál, 1850, 100–101, 110.

²⁰ SZONTÁGH Gusztáv, 1850.

állapota is — Zs. G.). Szégyen barbárnak maradni, ha magát kiművelhetné, s e szégyent nem vallotta nemzetünk. Önmaga az minden Ázsiából kikölt népek közül, mely polgáriasodott életre fejlődven ki, karöltve haladt a korszellemmel. *Ez dicsőségünk.*”²¹

Azok, akik tagadják a magyarság történeti múltjának korábbi fejlődési stádiumait, és azt vallják, hogy a magyar „kultúra” teljes virágzásban volt már akkor, amikor az első népekkel érintkezett vándorlása során (nem is szólva a Kárpát-medencében talált szlávokról), az állítólagos magyar „magaskultúra” létét a hun—magyar rokonsággal kívánják bizonyítani. SZONTÁGH rámutat, hogy ez, a közvéleményben annyira elterjedt és kedvelt nézet, a kora középkori krónikák ellentmondásos és forrásaikban ellenőrizhetetlen anyagára hivatkozik. SZONTÁGH szerint valóban létezik egyfajta rokonság a nomád magyarság és a hunok között, az hogy mindkettő vándorló, nomadizáló, barbár nép volt.

SZONTÁGH finom eszmefuttatását támadásnak minősítették azok, akik ezekben a hónapokban a magyar etnikum kutatásának „kulturális”, a hun—magyar rokonságra épülő irányzatát újítták fel, ezúttal a korábbinál sokkal nagyobb intenzitással és apparátussal, az ügynek nemzeti szempontból létfontosságú szerepet tulajdonítva. WENCZEL Gusztáv ír hosszú választ SZONTÁGH írására, ebben WENCZEL végleg elhatárolja magát azoktól, akik a magyar etnikum fejlődését az általános eurázsiai társadalomfejlődés keretei között helyezték el. A támadás így SZONTÁGH személyén túl HUNFALVY Pál, sőt a természettudományokban jelentkező elméleti irányzatok ellen is szól, erre világít rá a vita további sorsa.²²

WENCZEL terjedelmes eszmefuttatását igen könnyen le lehet egyszerűsíteni egy tételre: a nemzetek osztályozására. Eszerint az osztályozás szerint vannak kultúrnépek (Kulturvölker) és kultúrát befogadó népek. Leszögezi, hogy a kultúra nem függvénye a társadalmi és gazdasági fejlettségnek, sőt nomád népek is lehetnek kultúraterjesztő népek. Szerinte ilyen volt a hun és ilyen a hunokból származó magyarság is. Megfogalmazása szerint: „... nem gondolom, hogy tévedek, midőn a magyarokat már első fellépésöknél fogva az ún. műveltségi népek (Culturvölker) sorába teszem”.²³

Bármilyen egyszerű formában is megfogalmazható a WENCZEL által megírt hosszú dolgozat lényege, éppen ebben a sommásságában rejlik veszélyessége. Nem kisebb dolgot kíván bizonyítani, mint azt, hogy a hon-

²¹ SZONTÁGH Gusztáv, 1850, 88.

²² Különösen NENDTVICH Károly hozzászólása (l. NENDTVICH Károly, 1852.) mutat rá a vita általános elméleti, így a természettudományokra is vonatkozó összefüggéseire.

²³ WENCZEL Gusztáv, 1851, 318.

foglaló magyarság kizárólag lovas nomádokból állott, de ez a nomád népesség „magaskultúrával” rendelkezett. Ez a magaskultúra olyan dinamizmust képviselt, amely predestinálta a magyarságot a Kárpát-medence népei feletti szupremáciára. Bizonyításához WENCZEL elválasztotta a kultúra fogalmát a társadalom, gazdaság fogalmaitól, és ezt a kultúrát nemcsak autochtonnak, hanem más hatások által soha nem érintett egységnek állította be. De mi is ez a kultúra? Nem határolja körül, ez egyfajta *képesség* a más népek *asszimilálására*. A magyar etnikum történetének WENCZEL Gusztáv, TOLDY Ferenc és mások által (a későbbiekben kitérünk ennek nyelvtudományi megfelelőjére) képviselt iskolája visszhangot talált a nemzeti méltóságában mélyen sértett magyar közvélemény nagyobb részében, két évvel a forradalom leverése után.

Ez az okoskodás a forradalom eseményeit, azok szociális és nemzetiségi robbanásait egy okra kívánja visszavezetni. Ennek lényege, hogy a magyarok kultúrfölénye állandó támadásoknak van kitéve a szlávok részéről. Feladatuknak éppen ezért az egykori magyarság genetikus kapcsolatát kívánták bizonyítani egy olyan néppel, amely bár ázsiai és nomád volt, mégis világtörténelmi jelentőséggel bírt. Ez a genetikus kapcsolat predestinálná a magyarságot a Kárpát-medencében „kivívott” szupremáciájának megvédésére. SZONTÁGH következő cikke éppen ezért (*Tudomány, magyar tudós*²⁴) már egyértelműen a kérdés lényegét tárja fel: a harcot a kultúra-centrikus (önmaga mércéjéhez igazodó) és az egyetemes (univerzális értékrendű, természettudományos módszerű) tudományok között. SZONTÁGH az egész magyar tudományosság arányainak felülvizsgálatát sürgeti, a nemzeti és társadalmi „kasztszellemtől” mentes tudomány megteremtését.

Vitapartnerei azonban nem látják meg SZONTÁGH bírálatainak és szándékainak tulajdonképpeni célját, csupán azt veszélyesnek találják a magyarság nemzeti fennmaradása szempontjából.²⁵ Ezzel kényszerítik ki SZONTÁGH még egy állásfoglalását a magyar társadalomtudományok helyzetének ügyében, amelyben immár kíméletlenül tisztázza álláspontját, és többé nem is ad lehetőséget a két álláspont közelítésére sem.²⁶ Kimondja, hogy a két tábor álláspontja nem csupán a magyarok eredetének kérdésében tér el, hanem a tudomány egészéről vallott nézeteik terén is.²⁷ Ez nem más, írja, mint eltérő világszemlélet.²⁸ A konkrét vitát érintve, a

²⁴ SZONTÁGH Gusztáv, 1851a.

²⁵ TOLDY Ferenc, 1851.

²⁶ SZONTÁGH Gusztáv, 1851b.

²⁷ SZONTÁGH Gusztáv, 1851b, 665.

²⁸ SZONTÁGH Gusztáv, 1851b, 666.

magyarok eredetének kutatásához tudománytörténeti jelentőségű észrevételt tesz. Ezt az észrevételt részletesen idézzük, mert tulajdonképpen HUNFALVY „etnikus” kutatásainak kiindulópontja is:

„... minden ismereteink tárgyilagosan a szemlélettel kezdődnek, anélkül nincs való (reális) ismeret. Aki tehát az ősmagyarokról való képet akar nyerni, vizsgálja meg azon népeket, melyek középnugoti Ázsia végtelen fátlan homokpusztáin pásztorkodnak, azokat, akik maiglan függetlenek, s a világ polgáriasodásától meg nem érintvők. Ilyenek a turkománok és kirgizek a szabad Turkesztánban. Hogy nyelvre nem egyeznek a magyarokkal, az lényegben különbséget nem tesz; mert az ember mindenütt — főleg eredeti állapotjában, mint halászó, vadászó, pásztorkodó népek — a természet műve. A pusztá, a nomád élet nyelvkülönbség nélkül egyaránt süti reá bélyegét s a középnugoti Ázsia pusztalakóinak társadalmi szerkezete, életmódja, erkölceik, s dalaik, nemcsak hasonlók egymáshoz, hanem lényegben szint azok, és pedig úgyszólván a világ teremtésétől fogva... Akartok tehát élethű, való képet nyerni ősapáinkról? ... Igen, de a bökkenő az, hogy ez tárgy a természetben, a valóságban; ettől a könyvekbe merült szobatudós irtózik, neki a képzelődés arra való, hogy a nélkülöző szemléletet kipótolhassa. Íme hogy jutottak Wenczel és Toldy tisztelt társaim azon fölfedezésben, hogy az ősmagyarok műveltek voltak. Wenczel őket már eredetileg a műveltségi népek (Culturvölker) sorába számítja, s Toldy nagy ihletettséggel nemcsak egy egész értekezést írt „műveltségi állapotjaikról a kereszténység felvétele előtt”, hanem azt a bécsi tud. akadémiában fel is olvasta. Ha a szavaknak más értelmet nem akarunk adni, mint amilyen-nel bírnak: úgy műveltséget csak földművelő népnek tulajdoníthatunk, a halászó és vadászó nép *vad*, a nomád *barbár*, mi nem azt mondja hogy minden művelés nélküli, hanem hogy félművelt. — Lehet-e nomád népből idővel művelt nemzet? (Culturvolk? ezzel Wenczel sokat bíbelődik) ez európaira nézve furcsa kérdés, minekutána úgy tartjuk, hogy minden nép általában a halászat, vadászat és pásztorság stádiumain át fejlődött ki földművelésre, habár a történet, kútfők hiánya miatt ezt minden népnél nem bírja is bebizonyítani.”²⁹

SZONTÁGH érvelése elhatározó jelentőségű volt HUNFALVY számára is. Arról volt ugyanis szó, hogy el lehet-e vetni az egyetemes társadalmi evolúció elvét? Lehet-e a társadalmi fejlődést helyettesíteni az autochton nemzeti kultúra fejlődésének elvével?

Ez a kultúra-szemlélet nem ismer el történetiséget, sem az egyetemes fejlődés által állított értékrendet. Nem ismer társadalmi osztályokat,

²⁹ SZONTÁGH Gusztáv, 1851b, 668—669.

csupán az etnikus kultúrához való viszonyt. Ez a viszony határozza meg az egyes ember helyét a nemzetében is.

Az ún. ősnép rögtön teljes fejlettségében birtokolja kultúráját (a későbbiek csak rontanak tisztaságán), és az ebben a kultúrában való részesedés asszimilál más kultúrát és valamennyi társadalmi osztályt egyaránt. HUNFALVY ezzel szemben abból indult ki, hogy a honfoglaló magyarok társadalma nem volt se társadalmilag, se etnikailag egységes. A társadalom sohase állhat – véleménye szerint – egy társadalmi osztályból, mivel a társadalom léte a társadalmi munkamegosztásra épül. Ezért a honfoglaló magyarok társadalma szükségszerűen nemcsak nomád harcosokból, hanem vadászokból, halászokból, földművelőkből kellett hogy álljon, jóllehet a társadalom helyváltoztatásra volt kényszerítve más nomád törzsek által. Még nagyobb összetettséget tételez fel HUNFALVY etnikus vonatkozásban. Szerinte a magyar nép folytonosan keveredett más népekkel, anélkül, hogy nyelvét és önállóságra való képességét elvesztette volna.

Az előzőkből következik, hogy HUNFALVY-nak el kellett határolódnia a tudományos közvélemény nagyobb hányadától, és hamarosan szembe kellett néznie a nyílt támadásokkal, gyakran becsületbe vágó sértegetésekkel. A kultúracentrikus irányzattal szemben ki kellett dolgoznia egy olyan elméleti és módszertani koncepciót, amely lehetővé teszi a magyar társadalom történetének megírását.

A koncepció a következő tényekre épült. Az alapvető kérdés a társadalom fejlődése. A társadalom fejlődésének egyetemes törvényszerűségei mellett ki kell mutatni a magyar társadalom egyediségét biztosító társadalmi, gazdálkodási, művelődési tényezőket. A kutatást a történeti kezdeteknél kell kezdeni. A kezdetek vizsgálata az írásbeliség koráig döntően a nyelvtörténetre tud csak épülni. Az első lépés tehát a magyar társadalom történeti szintéziséhez a magyar nyelvtörténet létrehozása. Tisztázni kell a magyarság egykori etnikus közösségét, abból való kibontakozását, vándorlásainak történetét, a honfoglalás körülményeit. Csupán a kora középkortól kezdve lehet igénybe venni az írásos forrásokat.

Ez az új etnikumkutató koncepció nem csupán a nemzeti kultúrát abszolutizáló magyar irányzatokkal áll szemben. Kidolgozásához, és ez HUNFALVY szerint a munka alapfeltétele, tisztában kell lenni az egyetemes társadalomfejlődés kérdéseivel, vagy legalábbis látni kell a korábbi koncepciók korlátait, időszerűségét.

A forradalom által megismert (korábban elhanyagolt vagy lebecsült) társadalmi és nemzeti feszültségek, azok elementáris, széles tömegekre kiható jellege, a forradalom utáni kutatásokban három fő reakciót, követke-

zéseképpen irányzatot váltanak ki. A magyar tudomány szempontjából igen lényeges a korabeli német irányzatok állásfoglalása.

Az *első* elismeri a forradalom társadalmi okait, azonban elválasztva egymástól a társadalom és állam fogalmát, azokat két külön — örökös harcban álló — organizmusnak állítva be, kétségbe vonja az ember szerepét a társadalom fejlődésében. Az embertől elidegenedett, két külön életre kelő emberi teremtmény: a társadalom és állam permanens konfrontációja az emberiség fejlődése. A *második* az erkölcsöt helyezi a társadalom fejlődésének középpontjába. Az ember ismét eljátszotta hitelét, ezúttal a forradalomban, nincsen más kiút számára, mint visszatérés a kötelesség dogmájához, a keresztényi morál alázatához. Ez az alázat megszünteti majd a társadalmi ellentéteket is. A *harmadik* irányzat a nép (Volk) kulturális, rendi egységébe adszorbeálja az embert, a fejlődést pedig a múlt etnikusabb, tisztább kereteinek újjáélesztésében látja.

A *társadalom* című tanulmány³⁰ három művet elemez: L. STEIN *Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich vom 1789 bis auf unsere Tage*. Leipzig, 1850; A. WIDMAN *Die Gesetze der socialen Bewegung*. Jena, 1851; és W. H. RIEHL *Die bürgerliche Gesellschaft*. Stuttgart und Tübingen, 1851. HUNFALVY bevezetése így hangzik:

„Nem egy német író lép föl az olvasó előtt komolyan írt munkájával, melynek előszavában azt olvassuk, hogy szerzője 1848 óta jutott világos ismeretéhez a társadalomnak és államnak. Mintha nevezett év előtt más emberek más eszmékben hittek volna, kik vagy ezekkel együtt el vannak söpörve, vagy az újabb bölcsesség előtt mint szégyent vallottak félre állanak. (Kiemelés tőlem — Zs. G.)³¹

Ez a beállítás HUNFALVY szerint azt a benyomást kelthetné, mintha a társadalomról és államról való gondolkodás szükségessége csupán a forradalomban élesen felszínre kerülő társadalmi feszültségek nyomán válna nyilvánvalóvá. Ebben az érvelésben ki nem mondottan az is benne van, hogy a forradalom mesterségesen helyezte annyira előtérbe a társadalmi kérdést. Ezért is szükséges arról beszélni, mennyire igaz ez, akár európai, akár magyar vonatkozásban.

Ezután HUNFALVY arról ír, hogy a negyvenes évek sűrű politikai elfoglaltságai, ülésezései, programadásai között egyre inkább el kellett gondolkozni azon,³² milyen kapcsolatban van egymással egyén - család - vallás - jog - állam stb. Ezekről a kérdésekről ő maga is írt 1846-ban,³³ az abban

³⁰ HUNFALVY Pál, 1852.

³¹ HUNFALVY Pál, 1852, 663.

³² HUNFALVY Pál, 1852, 637—638.

³³ HUNFALVY Pál, 1847.

rögzített nézeteit most még tisztábban megfogalmazva adja közzé. Csakugyan HUNFALVY ezúttal korábbi elméleti írásainak nagyon jól megfogalmazott és áttekinthető összegezését írja le,³⁴ hozzáfűzve, hogy az szolgáljon „tájékozásul és bevezetésül, melyhez a netaláni észrevételeket azután fűzni lehessen; szolgáljon egyszersmind ösztönül és alkalmul másoknak, hogy ezen nagy tárgyról gondolkodjanak, mert az, mi a társadalom, s melyek a benne uralkodó törvények, csakugyan legnyomatékosabb kérdése korunknak.”³⁵

A következőkben tér rá az egyes nézetek, elsőként STEIN nézeteinek bemutatására. STEIN elmélete elválasztja egymástól a társadalom és az állam fogalmát. Szerinte a társadalom a természet szülötte, és ezért nem is hathatnak benne más törvények sem, mint a természetben. Ezek a törvények az állandó harcot határozzák meg, és a harcból eredő társadalmi függést. A társadalom fejlődésétől külön, de azzal egy időben fejlődik az állam is. Az állam fejlődése nem természetes, mint a társadalomé, hanem szellemi. Az állam fejlődése az eszményi felé halad. Amikor a társadalom átalakul a szabad választáson alapuló demokráciává, és az állam pedig tökéletessé, akkor találkozhat a kettő harmonikusan, és jöhet létre az ún. „szociális demokrácia”. Ami az 1848-as forradalmakat illeti, STEIN rámutat, hogy még nem érkezett el az összhang feltétele. A társadalomban még nincs általános választójog, az állam megkaparintása így csakis diktatúrához vezet.

HUNFALVY észrevételeiben tagadja, hogy a társadalom és állam két egymástól elválasztható jelenség, továbbá hogy a társadalom természeti jelenség (ezért kíméletlen) az állam pedig szellemi (ezért törekszik harmóniára). Nem fogadja el a permanens harc doktrínáját sem, hanem rámutat, hogy az ember cselekvéseit a társadalomban pozitív tulajdonságok irányítják (rokonszenv, segítség), különben nem haladna tovább a társadalom. HUNFALVY nem fogadja el tehát STEIN antropológiáját, amelyben az emberek elpusztítanak egymást saját közösségükben, és ebben csupán egy rajtuk kívülálló, velük állandó harcban álló szellemi hatalom, az állam, akadályozza meg őket.

Számunkra lényeges az a tény, hogy a tudós HUNFALVY nem fogadja el a fejlődés végecéljául az államot, amely állam mint a társadalom ellentéte a harmóniát testesíti meg minden történeti korban. HUNFALVY a társadalomban keresi az ember „otthonát”, nem az államban. És bár a társadalom szerepének abszolutizálása eltereli figyelmét arról a tényről, hogy a társadalom önmagában még nem válhat „otthonná”, tudományos szem-

³⁴ HUNFALVY Pál 1852, 639–643.

³⁵ HUNFALVY Pál, 1852, 643.

pontból meghatározó jelentőségű az a követelménye, hogy a vizsgálódások középpontjába a társadalmat tegye, a forradalom bukása után is.

WIDMAN elméletének elemzése³⁶ sokkal egyértelműbb feladatot ró HUNFALVYra, aki ezúttal — nem először — azzal a nézettel száll szembe, hogy a társadalmi kérdés nem más, mint erkölcsi kérdés. WIDMAN okoskodásának lényege egy mondatából kiderül: a hiányos személyiségből ered a társadalmi egyenlőtlenség és a függési rendszer. Ebből természetesen következik a megoldás erkölcsi jellege is, a tökéletes személyiségek kinevelése — ez WIDMAN szerint többnyire az egyház feladata — megszünteti a társadalmi kérdést is.

Amíg tehát STEIN az állam kiteljesedésében keresi a megoldást, addig WIDMAN a személyiség erkölcsi kiteljesedésében. Ezt követi a harmadik irányzat ismertetése, amely a nép (Volk) kiteljesedésében látja a megoldást, ez W. H. RIEHL.

HUNFALVYnak RIEHLre vonatkozó észrevételeinek rendkívül nagy *fontossága* van. Ennek oka az, hogy a magyar etnográfia központi alakjának és a német „Volkskunde” legismertebb képviselőjének első „találkozásáról” van itt szó, és így kiderül az is, milyen hatást gyakorolt — pozitív vagy negatív irányban — HUNFALVY gondolkodására RIEHL nép-koncepciója.

HUNFALVY rámutat, hogy RIEHL abból indul ki, hogy az 1848-as forradalom feltárta Németország társadalmi tagoltságát. Ebből következik a feladat: az alkotmányos hazafiság és a társadalmi rendiség tendenciáinak összehangolása.³⁷ Ehhez meg kell vizsgálni a német népet (Volk) széttagoló erőket, a megismerést követheti a széttagolás megszüntetése: a társadalmi javítás.

RIEHL két részre osztja a társadalomban ható erőket: a társadalmat megtartó erőkre, és a társadalmat mozgató erőkre. A megtartó erőkhöz számítja a föld népét és a birtokos nemességet, a mozgatókhoz a városiakat és a proletariátust. A megtartók a múlt őrzői, a mozgatók a jelenben élnek (fő céljuk a szerezni-tudás).

Mindkét erőn belül meg kell különböztetni ún. „jófajút” és ún. „elfajzottat”.³⁸ A parasztságon belül a jófajú a földművelő, a rosszfajú a kapitalizálódó (pl. szőlőtermelő). A nemességen belül csak egymás melletti (rangbeli) különbségek vannak, és a nemesség szerepe igen nagy, mivel 1848 után már csak az ún. „történelmi társadalom” és a „szocializmus” között

³⁶ HUNFALVY Pál, 1852, 704—717.

³⁷ HUNFALVY Pál, 1852, 742.

³⁸ HUNFALVY Pál, 1852, 744.

lehet választani,³⁹ és a nemességre nagy jelentőségű feladat hárul a „történelmi társadalom” létrehozásában.

A „jófajúság” és az „elfajzottság” kritériumaival jellemzi RIEHL a társadalom mozgató erőit is. A „jófajú” városi polgár a német középkor szorgalmas, becsületes, mértéktartó, nem nyereszkes utódja. Velük szemben állnak a „cívus filiszteusok” és a nyárspolgárok. A városi élet romlásának hasadékaiból „idegen élet csírázik ki”;⁴⁰ a proletariátus, akik nem akarnak sem parasztok, sem kézművesek, sem urak lenni. Ezért szembefordulnak az egész társadalommal. Ennek hatására létrejön a művészeti proletariátus, amely főként hírlapírókból és zsidókból áll.⁴¹

Az elmondottak alapján HUNFALVY így összegezi RIEHL elméletét a társadalmi kérdésről:

„Általában, úgy ítél R., a társadalmi kérdések baja nem azon viszonyban rejlik csak, mely a tőke és munka között van, hanem azon viszonyban is, melyben az erkölcs és szokalom a társadalom fejlődéséhez áll. A társadalmi kérdés minden előtt *erkölcsi*, azután *gazdaságbeli*.”⁴²

Mindebből következik RIEHL megoldása is, mutat rá HUNFALVY. Az ipari tökéletesedés RIEHL szerint egyre több „szabadidőt” teremt a dolgozó osztálynak. Ezt a szabadidőt kell kitölteni a *neveléssel*. Mi e nevelés célja? A múlt értékrendjének visszaállítása, a „boldog rendiség” visszaállítása:

„Általános gyógyszer pedig a proletáriusság ellen az, hogy a birtokos nemességnél, a városbelieknél és a parasztnál újra föléledjen a testületiség szelleme, s az lassankint a negyedik rendre is hashasson. Mihelyt ez is *rendi korlátokat fog érezni, azonnal megszűnend a társadalom ellensége lenni*.”⁴³

HUNFALVYNak korábban, 1847-ben és 1850-ben kifejtett nézetei, majd azok még letisztultabb megfogalmazása a STEIN, WIDMAN és RIEHL munkáit elemző tanulmány első részében, világosan mutatják, hogy HUNFALVY semmiféle kapcsolatot sem tart a német „Volkskunde” irányzatával. HUNFALVY a társadalom dinamizmusában látja a fejlődést és az utat a „harmonikus társadalomhoz”. A társadalmat a munkamegosztás szerint elemzi és osztja fel osztályokra és rétegekre. HUNFALVY a jövő társadalmának tendenciáit keresi a múlt és a korabeli társadalmi formációkban. Ezzel szemben RIEHL egy genetikusan folytonos, és folytonosságban az „ősi” kultúrát hordozó népről beszél. Ez a népfogalom (Volk) nem szociológiai kategória, hanem a múlthoz való hűség kritériumai szerint áll össze. RIEHL

³⁹ HUNFALVY Pál, 1852, 749.

⁴⁰ HUNFALVY Pál, 1852, 754.

⁴¹ HUNFALVY Pál, 1852, 756.

⁴² HUNFALVY Pál, 1852, 757.

⁴³ HUNFALVY Pál, 1852, 757.

a múltba néz, és korlátokat keres. Primitív kapitalizmus-ellenessége is a múlt megszépítéséből fakad. RIEHL nép és kultúra-fogalmait falat emelnek nemcsak egyes osztályok, hanem egyes nemzetek közé is. Az egyes nemzetek boldogulása nem a társadalmi munkamegosztás fejlődésétől halad, hanem az egymástól elkülönülő „rendek” belső tisztaságától.

Mindhárom elmélet közös abban, hogy a társadalom mozgástörvényei helyett a társadalom fejlődésének egy-egy tényezőjének (állam, erkölcs, nép) kiragadott abszolutizálására helyezi a hangsúlyt, illetve ezeknek nem gazdasági, hanem szellemi (Geist) fejlődésére. Ez az út nemcsak politikai, hanem tudományos zsákutatót jelent. Az adott magyarországi helyzet politikai „csendje” csupán a tudományos haladásra bízhatta a progresszió híveit, nem pedig a nemzeti bezárkózásra, a nemzeti fölény tanának hirdetésére, a társadalmi kérdések mellőzésére.

1852-ben HUNFALVY úgy látja, hogy a nemzeti önismeret az elsődleges feltétele a megalapozott tudományos és politikai útkereséshez nem a romantikus légvárakra épített kibontakozás. Kidolgozza új etnikumkutató *konceptióját*, amelynek lényege, hogy a magyarságot nem mint genetikailag folytonos kultúra hordozóját mutatja be, hanem egy etnikus vegyülésben lévő társadalmat, amely sokoldalú kapcsolatai révén képes előbbre lépni saját nemzeti jellegének fejlesztésében, ezáltal még közelebb viszi az emberiséghez saját művelődésének eredményeit is. 1852 és 1856 között tíz nyelvtörténeti tanulmányt ír. Elhatározza, hogy az új irányzat számára folyóiratot hoz létre. Célját idegenkedés fogadja, a legtöbben elutasítják a vele való közreműködést. Ellenfelei egy része munkásságát úgy tekinti, mint a magyarság történeti presztízisének tudatos lerombolását.

1856–1864: ETNIKUMTÖRTÉNET ÉS NYELVTÖRTÉNET

Az 1856-ban meginduló „Magyar Nyelvészet” nyitócikkét HUNFALVY írja, *Mit akar a Magyar Nyelvészet?* címen.⁴⁴ HUNFALVY cikke nagyrészt polemikus, sok vonatkozásban csalódott és főként tőle szokatlan, gunyoros hangnemben íródott. Ez a hangnem a HUNFALVY-t szinte megszokítás nélkül érő igazságtalan támadásoknak tulajdonítható, ezek a támadások, más-más oldalról, egészen élete végéig elkísérik.

A „Mit akar a Magyar Nyelvészet?” abból indul ki, hogy mind Magyarország belső viszonyai, mind az európai nemzetek által támasztott igények szükségessé teszik, hogy:

⁴⁴ HUNFALVY Pál, 1856.

„... a nyelv- és történelmi tudományunk ezen országnak és azt lakó népeknek nemcsak jelenét, hanem múltját is lehető teljesen bírja. Ennélfogva nyelvtudományunk köteles nemcsak a magyar nyelvről, hanem az oláhok, a kárpáti és déli szlávok nyelvéről is tudományosan kimerítő munkákat bírni; a német nyelvnek Magyarországon és Erdélyben divatozó szándékait nem is említjük...; de nyelvtudományunk köteles az apróbb nemzeti hulladékok, p. o. az örmények, cigányok stb. nyelveit is fölvilágosítani. Ilyen és ekkora nyelvtudományt meg irodalmat követelnek meg országunk és az azt jelenben lakó népek viszonyai.”⁴⁵

A továbbiakban rámutat, hogy a nyelvtudomány kibontakozását nemcsak az a tény sürgeti, hogy számot adjon a Magyarországot lakó *valamennyi* nép történetének egyes lényeges kérdéseiről, hanem lehetővé teszi az a körülmény, hogy 1850 után a természettudományok mellett leginkább a nyelvtudomány fejlődik.

„Általában jelenleg Európában a természettudományon kívül a nyelvtudomány virágzik leginkább; mely kettő hasonlít egymáshoz. Mert amaz a külső természet önkéntelen alkotásait, ez meg az emberi szellem, úgy szólván, önkéntelen alkotásait vizsgálja.”⁴⁶

Amíg tehát a nyelvtudomány egyetemes és természettudományi módszere biztosíték a kutatás „antropológiai” jellegének biztosítására, addig az összehasonlító módszer képessé teszi a magyar etnogenezis és a Kárpát-medencei együttélés bonyolult etnikus folyamatainak vizsgálatára.

Az összehasonlító módszerről a következőket írja:

„S az ésszerű összehasonlítással nyomozó nyelvvizsgálódás egész újjá teremtette a nyelvtudományt, mely most nemcsak terjedelemre, hanem bizonyosságra, és az emberiség őstörténeteit felvilágosító eredményeire nézve oly tekintetes, hogy méltán lehet büszke rá az emberi szorgalom.”⁴⁷

HUNFALVY elméleti és módszertani koncepcióját, továbbá személyét sem kímélő támadások ún. „puristák” részéről érik. A nyelvész puristák tábora nem csupán az őstörténeti vita során említett TOLDY Ferenc személyén kapcsolódik a kultúracentrikus őstörténeti irányzathoz. A purista nyelvészek kívánják bizonyítani nyelvileg azt, amit WENCZEL a két kultúra (adó – befogadó) létéről mondott. Minden 19. századi magyar szónak keresik nagy igyekezettel az ősi magyar gyökét, ezzel bizonyítva a magyar kultúra integritását. A magyar ősnyelv keresése támogatást érez az újabb nemzetközi irodalomnak az ún. „újgrammatikusok iskolája” által képviselt irányzatában, akik (LAZARUS, STEINTHAL stb.) a nyelvi különbségekben a

⁴⁵ HUNFALVY Pál, 1856, 1–2.

⁴⁶ HUNFALVY Pál, 1856, 12.

⁴⁷ HUNFALVY Pál, 1856, 12.

népek közötti „örökletes kulturális egyenlőtlenséget” vélték felfedezni. Ilyen értelemben értelmezhetők a kor nyelvtudományának első személyiségének, Max MÜLLERnek, hasonló nézeteit.

A „Magyar Nyelvészet” első évei az összehasonlító módszer körüli viták jegyében állnak. A kérdésnek egyáltalán nem tudományos, hanem politikai háttere egyre inkább nyilvánvalóbbá válik, bár HUNFALVY bírálóinak egy része igyekszik a vita tudományos jellegét hangsúlyozni.

A vita minőségileg magasabb szakaszát hozza LUGOSSY József bírálata HUNFALVYRÓL,⁴⁸ aki nem tagadja az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségét egyes esetekben, de az összehasonlító módszer előfeltételeként „népies nyelvérzékre alapított nemzeti nyelvészet” létrehozását szabja meg. Két kulcsfontosságú fogalmat használ: a nyelvérzék és a szóalkotó szellemet. LUGOSSY szerint mindkét képességgel születésénél fogva minden a magyar néphez tartozó ember rendelkezik. HUNFALVY válaszában rámutat, hogy LUGOSSY nézetei nem a magyar nyelvérzék védelmének támogatásából születtek, hanem abból a tudományos koncepcióból, amelyet leginkább HUMBOLDT képvisel.⁴⁹ Ennek a koncepciónak lényege az, hogy egyes nyelveket önmagukban, ún. kulturális integritásuk színvonalának megfelelően, izoláltan lehet és kell vizsgálni, és csak ezután a vizsgálat után képzelhető el más nyelvekkel (következésképpen kultúrákkal) való összevetése. Egy mondatban összegezve: ha van is rokon nyelve a magyarnak, testvérnyelve nem lehet.⁵⁰

Bár nem lenne tanulság nélküli valamennyi vita bemutatása, mégis úgy tetszik, hogy a legtöbb „variáció egy témára”, ahol a nemzeti önállóságot a tudományos ferdtésekkel is védelmezni hajlandó irányzat szembekerül a tudományos igazságot is fontosnak tartó szemponttal. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy HUNFALVY nyelv- és etnikumtörténeti tanulmányai nem szolgáltak volna egy határozott politikai koncepciót. E ponton röviden emlékeztetni kell az 1850-es évek végének politikai, főleg külpolitikai eseményeire.

Az osztrák birodalom veresége 1859-ben a francia—olasz szövetségtől új reményeket ébresztett Magyarországon is a nemzeti önállóságért vívott harcban. Az emigráció, főleg Kossuth, bízott a fegyveres megoldásban, de csakhamar kiderült, hogy az otthoniak kevésbé vérmes reményei voltak realistábbak. Tudomásul kellett venni nemcsak a magyar—osztrák erőviszonyt, hanem az európai hatalmi konstellációt is, amely nem akarta Ausztria helyzetének teljes meggyengítésével az erőviszonyokat felborítani.

⁴⁸ LUGOSSY József, 1857.

⁴⁹ HUNFALVY Pál, 1857, 201.

⁵⁰ HUNFALVY Pál, 1857, 209.

A magyar ellenzék vezetői ekkor már többnyire a kompromisszum lehetőségein és formáján gondolkoztak. A politikai kérdéseket a korábbiaknál sokkal szélesebb perspektívában kívánták elemezni. Ami pedig a belpolitikai kérdéseket illeti, előtérbe került az a koncepció, amely a gyors gazdasági fellendüléstől a legnehezebb társadalmi kérdések megoldását várta, az „ipari társadalom” megteremtődésétől pedig a nemzetiségi feszültségek fokozatos elsimulását. A gazdasági helyzet előtérbe helyezését indokolta az is, hogy a forradalom leverése óta eltelt tíz év még növelte a Magyarország és a fejlett nyugat-európai országok közötti távolságot. Úgy tűnt, hogy agresszív vonalának megtörése Ausztriát is arra kényszeríti, hogy a megbékélést keresse a magyarsággal. Egy ilyen Ausztria által nyújtott politikai és gazdasági kooperáció lehetőségei ismét megcsillantották Magyarország gyors társadalmi, gazdasági és kulturális kibontakozásának lehetőségét. A társadalomtudományokban erőre kapott a fejlődés automatizmusába vetett hit, amely szerint bizonyos gazdasági, társadalmi és kulturális zsilipek megnyitása önmagában vezet majd az ún. „harmonikus társadalom” megszületéséhez.

Miközben a gazdasági és társadalmi kérdések gyors megoldása ismét úgy tűnt, mintha elérhető távolságba ért volna, nem kínálkozott hasonló biztos kulcs a magyarság és a nemzetiségek viszonyának megoldásához. Ebben a helyzetben fontosságot nyert minden olyan tudományos elképzelés, amely a nemzetek közötti együttműködésben és nem a konfliktusokban látta a fejlődés fő vonalát. Mindez oda vezetett, hogy egyre aktuálisabb lett a HUNFALVY Pál által képviselt „etnikus” irányvonal, egyre gyengültek azok a hangok, amelyek HUNFALVY ténykedésében politikai zsákutcát láttak.

HUNFALVY maga is érezte, hogy állást kell foglalnia, indul a képviselőválasztáson, beszédet mond Deák Ferenc kompromisszumos javaslata mellett.⁵¹ Nem elégszik meg azonban politikai nyilatkozattal, tudósként is állást foglal.

Tanulmánya, „A ‚Magyar Nyelvészet’ politikája 1861-re” nem vállalja azt a gyakori alakoskodást, hogy a tudomány ne szóljon bele a politika ügyébe.⁵² HUNFALVY szerint a tudomány falakba ütközik ott, ahol nem váltja át eredményeit gyakorlati politikára. A nyelvtudományi és etnikumtörténeti kutatások pedig hasznos tanácsadói lehetnek a gyakorlati politikának, elsőként a nemzetiségi politika terén. HUNFALVY így ír a nemzetiségi kérdés európai állásáról:

⁵¹ HUNFALVY Pál, 1861a.

⁵² HUNFALVY Pál, 1861b.

„Európában sokat fecsegnek a nemzetiségek egyenlőségéről, de nem gyakorolják sehol, nem is tudják mi az. Nem tudja az angol, aki eltaposta Irlandiát, s elfulusztotta a skót nemzetiséget; aki Ausztrália ős népeit irtogatja, és Indiának 180 millióit fojtogatja. Nem tudja azt Franciaország, melynek tartományai vagy régen már, vagy most franciásodnak, de melynek alkalma van Algírban mutatni nekünk példát, ha azt követni lehetne. Nem tudja Németország, melynek volt szláv tartományai az Elba mentiben rég megszűntek szlávnak lenni. Tudta-e azt Bach rendszere? Megmondják a 24 vagy 26 milliók, kik nem voltak Bach nyelvén. Látjuk tehát, bármit is fecsegjenek is Európában a nemzetiségek egyenlőségéről: azt sehol nemcsak nem gyakorolják, de nem is tudják mi az. *Mi e tekintetben nem akarunk lenni s nem lehetünk csak fecsegők, mint egyebütt Európában, nekünk a nemzetiségek egyenlőségét gyakorlatba kell hozni úgy, amint valóban meg is állhat.*”⁵³ (Kiemelés tőlem — Zs. G.)

Az ellenzék vezetői tisztában vannak azzal, hogy a gyakorlati megoldások nem nélkülözhetik a társadalmi tudományok, és különösen az etnikus tudományok eredményeit, az azokból következő megfontolásokat. A tudomány eredményeinek elfogadása többek között azért is valóra válhat, mivel a politikai ellenzék vezetésében fontos tényezőt játszanak olyan tudósok, akik nemcsak politikai és tudományos mentalitásukban, hanem munkásságukban is közel állnak HUNFALVYhoz, így különösen CSENGERY Antal, Eötvös József. A különböző fejlettségű és kultúrájú népek egymáshoz fűződő viszonya egyébként is ekkor kerül ismét az egyetemes szociológia, etnológia és antropológia homlokterébe (H. SPENCER, H. S. MAINE stb.). Igen fontosak tehát a magyar kutatások eredményei, illetve azok viszonya az uralkodó nemzetközi áramlatokhoz.

Ilyen értelemben válik különösen fontossá HUNFALVY elemzése két ismert tudósról, MÜLLERRŐL és BUNSENŐRŐL.

Max MÜLLER és Ch. J. BUNSEN munkásságának ismertetése⁵⁴ MÜLLERnek Európa-szerte nagy hatást kiváltó „Lectures on the Science of Language (1861)” indul ki, amelyben MÜLLER a nyelvek morfológiai jellemzéséből a népek közötti fejlődésbeli különbségekre következtetett. HUNFALVY igen célravezetően MÜLLER eme okoskodását a társadalmi evolúciónak az árja népekre is kötelező érvényével cáfolja meg:

„Müller emez okoskodásai, úgy látszik legalább nekem, olyan előzményeket feltételeznek, melyeket a történelem nem igazol. Hogy a költözködő és az állami vagy politikai népek nyelvei közt felállított különbséget elfogad-

⁵³ HUNFALVY Pál, 1861b, 10.

⁵⁴ HUNFALVY Pál, 1863a és 1863b.

hassuk, mindenek előtt tudnunk kellene, hogy az árja népeknek, mikor oszolni kezdtek, már állami, rendes társadalmi és irodalmi életök vala; minthogy Müller föltevése szerint, hangbeli fogyatkozásnak induló nyelvet csak ilyen nép fogadhat el. Úgyde nem azt, sőt ellenkezőt tudjuk. Az ind-árja nép, míg az Indus mellékein tartózkodott, még nyájörző nép, mint Müller és más véda-tudósok bizonyítanak; akkor az állami és társadalmi életnek alig eső kezdetei látszanak. Csak később, a Ganga mellékein, abban a korban, melyet a Mahabharata ismertet velünk, alakul állam és társadalom... Az árja nyelvek azon szerkezetökre, melyet mindenki árja származék máig megőrzött, már nomád állapotban tettek vala szert.”⁵⁵

MÜLLERnek BUNSENre való hivatkozása teszi szükségessé, hogy HUNFALVY BUNSEN elméletével is foglalkozzon. BUNSEN az, aki HEGELnek a szellem fejlődéséről való tanát a nyelvtudományra, illetőleg annak kulturális osztályozására alkalmazta.⁵⁶ BUNSEN eme feltevését MÜLLERnek egy hozzá intézett levele támasztotta alá, mely levelet BUNSEN idézett munkájában közölte. Ez a levél fogalmazza meg legelőször azt a gondolatot, amelyet MÜLLER „Lectures”-iben részletesen megtalálhatunk. HUNFALVY azonban BUNSEN ürügyén még egyszer visszatér a kérdésre, ahol ismét tudományos és logikai ellentmondásnak és tévedésnek minősíti az egyes nemzetek nyelvi-kulturális rangsorolását. Kifejti, hogy a *nyelv* minden nemzetnél *ugyanazon a társadalmi fejlettségi szinten* jön létre, így lehetetlen egyes népeknek örökös alacsony fejlettségi szintet reprezentáló nyelvet, másoknak magas társadalmi fejlettséget reprezentáló nyelvet tulajdonítani.⁵⁷

Mind a magyar, mind a nemzetközi irodalom által képviselt kultúra-centrikus irányzatot elutasítva kezd hozzá HUNFALVY a magyar etnogenezis első megfogalmazásának. Ennek a munkának előzménye a *Vogul föld és nép*, amely tulajdonképpen HUNFALVY első „etnográfiai” jellegű munkája.⁵⁸

A vogul kötet tapasztalatainak felhasználásával írja meg *A magyarok eredete* című tanulmányát,⁵⁹ amely egyúttal kezdetét jelenti munkássága következő szakaszának.

HUNFALVY nyelvtörténeti korszaka (1856—1864) jelentős eredményeket hoz tudományos munkásságában, sőt megteremti azok gyakorlati politikai alkalmazásának lehetőségét is. Sikerül olyan összehasonlító nyelvtörténeti diszciplinát kialakítani, amely nemcsak a magyar etnikum eredetének meghatározását segítette elő, de utat mutatott a különböző fejlettségű népek

⁵⁵ HUNFALVY Pál, 1863a, 85—86.

⁵⁶ HUNFALVY Pál, 1863b, 385.

⁵⁷ HUNFALVY Pál, 1863b, 458.

⁵⁸ HUNFALVY Pál, 1864a.

⁵⁹ HUNFALVY Pál, 1864b.

történeti kapcsolatainak objektívebb vizsgálatához. Ehhez ki kellett mondan, hogy nincs kizárólag genetikus kapcsolat az egykori magyarság és a 19. századi magyarság között. HUNFALVY kimutatja, hogy a magyar nép ázsiai vándorlása során nemcsak számos etnikus jellemzőit hagyta el, hanem más népektől számosat átvett. Ez a folyamat nem állt meg a Kárpát-medencében való megtelepedés után sem, hanem a helyhezkööttség és a társadalmi munkamegosztás fejlődése során még intenzívebbé vált: a magyarság és az itt talált, valamint a később ideköltöző más etnikumú népek között. Olyan etnikus tudomány ez, ahol az etnikum kutatása a társadalom fejlődésének pontosabb, konkrétabb (nemzeti) megismerését célozza, nem pedig az izolációt. HUNFALVY koncepciója éppen ezért sokat jelent módszertani vonatkozásaiban is. Az adatok többoldali ellenőrzése, a szomszéd népek történetének tanulmányozása, a közös eredmények felismerése: ezek önmagukért beszélő eredmények. Biztató ez a korszak abból a szempontból is, mivel HUNFALVY tartja eredeti célkitűzését, és a nyelvtörténeti kutatásokat nem tekinti végső céljának. Azok elégséges művelése után, és ezt segíti, hogy kitűnő gárda alakul ki mellette, rátér az etnikumtörténet kutatására.

Politikai tekintetben is sikeres korszakot zár HUNFALVY 1864-ben. Eléri, hogy a tudomány hasson a politikára, és a politika elfogadja a tudomány eredményeit. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszik az a körülmény, hogy HUNFALVYval együtt nemzedékének java is hasonló úton jár, előkészíti a politikai kiegyezést. Olyan kiegyezést képzelnek el, amely Magyarország valamennyi osztálya és népe számára „otthont” teremt. HUNFALVY ezúttal nem a társadalom kérdéseivel foglalkozik, csupán annak nemzeti vonatkozásaival. Szemléletében ezért bizonyos fokig előbbre lépnek azok az elképzelések, melyek gyakorlati szempontból a korábbinál nagyobb fontosságot tulajdonítanak a nemzeti-nemzetiségi feszültségek felszámolásának. Amíg korábban abban hisz, hogy a nemzeti kérdés megoldást nyerhet a társadalmi kérdések rendezése során, ezúttal már tudományos bizonyosságot is szerez a nemzeti kérdés valódi történeti szerepéről és súlyáról.

Amikor megírja első összegezését a magyarok eredetéről, koncepciójának kedvez a politikai légkör. Úgy tűnik, az események igazolni fogják, egykori támadói is elismerik.

1864—1876: A MAGYAROK EREDETE

A magyarok eredete. Hosszú türelem és példás mértéktartás jele, ha egy tudományos kérdés legjobb ismerője sokévi kutatás és előkészület után érzi tudását annyira letisztultnak, hogy a széles nagyközönség elé léphessen.

Ehhez HUNFALVY az összes korabeli kutató közül utolsóként találja saját koncepcióját eléggé pontosnak és világosnak. A „Budapesti Szemle” hasábjain megjelenő tanulmány nemcsak a tudósokhoz, hanem a közvéleményhez kíván szólni.

A tanulmány bevezetésében HUNFALVY kutatásának módszerével foglalkozik, amelynek lényege a nyelvtörténeti anyagra épülő koncepció összevetése a történelmi bizonyítékokkal.⁶⁰

Az első lépés tehát a nyelvi források kutatása, amely az egyes történeti források, az egyes tájnyelvek és az élő nyelv nyelvi tényeinek összevetése, majd ezekből a törvényszerűnek tűnő hangváltozások kiemelése. Eszerint veti össze a finn csoport (lapp, finn, észt, liv), az ugor csoport (votják, mordvin, magyar, vogul, osztják) és végül a török csoport (török, csuvas, jakut, kojbal, karagas) egyes szófajait. Ezek a szófajok bizonyos alapvető kérdések szerint vannak kiválasztva: számnevek, emberi testre vonatkozó névszók, ún. első szükségű igék, természeti tárgyak nevei, nemre és rokonságra vonatkozó szók, foglalatosságra (műveltségre) és hitre vonatkozó szók. Ezek után veti össze a grammatikai egyezéseket: így igeragozás stb. Befejezésül a nyelvtörténeti anyagból vonható következtetés, mely szerint a magyarság nyelvileg az urál-altaji nyelvcsaládba tartozik, annak is ugor ágába.

Milyen általános következtetés vonható le a magyar nyelvtörténet alapján? Először is az, hogy a nemzet keletkezésére vérségi származás és összetartozás jellemző, sőt az első külső csatlakozások is közeli vérségi kötelékbe tartozó népességekből tevődnek össze. Ezt nevezi HUNFALVY az *első rokonság korának*, amelyben domináns a vérségi kapcsolat. Ezt követi az ún. *első együttlakás kora*, amikor az eredeti rokonság nemzetségekre bomlik. A harmadik stádium az ún. *második együttlakás kora*, amikor az egyes nemzetségek külön jellegűvé fejlődnek. Mindezek igen hosszú időtartamot igénybevevő folyamatok, és közös jellemzőjük, hogy csupán nyelvi emlékek utalnak rájuk. Az ún. második együttlakásban önállósodott nemzetség válik aztán önálló nemzetté, és ekkor érhető el immár történelmi bizonyítékokkal.

Második lépés: történelmi bizonyítékok. Az első történelmi bizonyítékot az egykori földrajzi elhelyezkedés rekonstruálása szolgáltatja. A második a magyarsághoz legközelebb eső népre vonatkozó történeti források, így a vogulokkal kapcsolatos orosz források értékelése. A harmadik csoportot a magyar írásos történelmi bizonyítékok alkotják.

⁶⁰ HUNFALVY Pál, 1864b, 5.

Véggövetkeztetések: HUNFALVY igen egyszerű és közérthető érvekkel, kerülve a korábbi viták bármelyikére való célzást, bebizonyítja, hogy a magyarság nem a hunoktól vagy árjaktól, hanem az urál-altaji népcsaládból származik. Másik fontos következtetése az, hogy a magyarság csupán történeti fejlődése kezdetekor képezett vérségi egységet, a fejlődés során egyre inkább átalakult összetételében. Mindezek nem változtattak az etnikum egyediségét biztosító legfontosabb tényezőn: a *nyelven*.

HUNFALVY etnikumtörténeti koncepciójából a különböző fejlettségű és kultúrájú népek viszonyára nem a harc, hanem az *együttműködés* jellemző mint a társadalmi fejlődéssel együttjáró tendencia. HUNFALVY koncepciója feltétlenül tükrözi az 1867-es kiegyezést megtervező és kivitelező nemzedék *optimizmusát*, amely a nemzeti határokat túllépő „ipari társadalom” kialakulása nyomán a nemzeti ellentétek elsimulását remélte, mind osztrák — magyar, mind a magyarság és a nemzetiségek viszonyában. Az 1870-es évek elejének nemzetközi eseményei, a gazdasági válságok és társadalmi feszültségek kieleződése azonban árnyékot vetettek az optimizmusra, nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte.

A családottság egyrészt az 1860-as évek Európájára annyira jellemző *optimizmus* ellenhatásaként is értelmezhető. Az olasz és német egység megteremtődése; az amerikai polgárháborúban a haladás ügyének győzelme és ennek európai visszhangja; a két önkényuralmi rendszerben (Franciaországban és Oroszországban) végrehajtott társadalmi reformok; az említett folyamatokat szinte természetsszerűleg követő gazdasági fellendülés; a külföldi tőkebefektetések sűrűsödése Közép- és Kelet-Európában mind megannyian a *bizalom* légkörét árasztották. A tudományban is magabiztosságra tettek szert azok az eszmerendszerek, amelyek a társadalomfejlődés terén lassú és állandó törvényszerűségek nyomán járó evolúciót hirdettek. Jellemzője ennek a magabiztosságnak H. SPENCER fejlődésmélete, amelynek értelmében elutasít minden mesterséges, külső beavatkozást a társadalom életébe.

Az 1860-as évek utolsó harmadának „idilli” képét csakhamar megzavarja a hirtelen fellendülés miatt kevésbé látható, de saját útjukat továbbjáró társadalmi, gazdasági és nemzeti feszültségek váratlan kirobbanása. Európai *konfrontáció*, amely a kontinens két vezető nemzetének összeépítésében más nemzetek háborúba való keveredésének veszélyét is magában hordozza. A francia „szociális” császárság bukása megmutatja a francia társadalmi viszonyok igazi arculatát is, egy aránytalanul fejlődött, ipari és agrárproletárok millióit kisemmiző Franciaországot, amely még néhány évvel korábban az európai szabadság-védelmezőjének szerepében tetszelgett. A párizsi *kommün* létrejötte és brutális, kegyetlen eltiprása a korábbi-

aknál még nyíltabban tárta fel a társadalmi ellentéteket. Az újonnan kreált német császárság és a cári Oroszország Európát érintő hatalmi *igényei*, és az azokkal rövidebb-hosszabb időre szövetkező *nemzeti mozgalmak*, 1870 elejére egy olyan szociális és társadalmi ellentétektől szétszabdalt Európát vetíthettek előre szemlélőinek, amely még szinte hónapokkal azelőtt is csupán néhány „fantasztá” látomásaiban volt elképzelhető. Az a magyar nemzedék, amely HUNFALVY Pálhoz hasonlóan nemcsak az 1840-es évek reformmozgalmát, az 1848-as forradalmat, a nyílt önkény idején hosszú börtönt (így HUNFALVY Pál testvére: János, a neves statisztikus és földrajztudós), az 1850-es években a megoldás keserű és nehéz vizsgálódásait, majd a megoldásnak tűnő kompromisszum felelősségét élték át, többnyire teljes apátiába esnek. Kérdéseik visszatérően így hangzanak: Az elképzelés volt teljesen irreális és megalapozatlan? Vagy a társadalmi és gazdasági fejlődés ért egy minőségileg új szakaszba? A nemzeti kérdés képes alárendelni a társadalom és gazdaság erőit? A tudományos igényű választ nehéz volt megadni. A válaszok egy része túlonként teoretikusnak tűnt: létezik univerzális társadalomfejlődési modell, az események csupán epizódot jelentenek; a fejlődés válságokon át megy előre, így érvényesül a természetes kiválasztás elve stb. A válaszok másik része gyakorlatias volt: a fejlődés nem más mint az adott pillanatok ésszerű értelmezésének és megoldásának sorozata; a társadalmi és nemzeti kérdés csupán szervezési és igazgatási kérdés stb.

A problémákat még csak fokozta az a körülmény, hogy az a politikai párt, amely HUNFALVY Pálnak és nemzedékének terveit volt hivatva végrehajtani, és amely 1867-ben többségi pártként kerül hatalomra, egyre inkább zsugorodik és kényszerül más erők szövetségére számítani. Ez a folyamat azt eredményezi, hogy a párt (amely főként liberálisként jellemezhető) egyre inkább vesz szellemi és tudományos tartalékaiból, és egyre inkább egy határozott társadalmi-hatalmi szövetkezés végrehajtójává lesz. Ez a társadalmi bázis összetett: a nagyszámú vidéki dzsentri adja zömét, elitje nagybirtokosokból, vezető ipari, kereskedelmi és pénzügyi érdekeltiségek képviselőiből áll. Eszmei téren mindez azt eredményezi, hogy a társadalom és gazdaság alapvető folyamatainak megértését elméletileg egyfajta leegyszerűsített fejlődélmélet szolgáltatja, fő szempontja pedig a gyakorlatiasság. Rövid távú terveket készítő politika ez, amely visszajára fordítja a liberalizmus által megteremtett parlamentáris játékszabályokat, és az örökös többségi kabinet létrehozása lesz közvetlen politikai célja.

Mindez a fiatal tudósnemzedékben dühöt,⁶¹ az idősebben kiábrándult-

⁶¹ A néprajz, szociológia és közgazdaságtan kérdéseiben jelentős az evolucionista irányzat (BEÖTHY Leó, PULSZKY Ágost, LÁNCZY Gyula) állásfoglalása.

ságot és a visszavonulásra való hajlamot váltja ki. HUNFALVY Pál munkásságát is a visszafogottság jellemzi az egész évtized (1870–1880) alatt, pontosabban a biztosnak látszó tudományos igazságok elmélyítése és állhatatos véde. Nem elméletellenesség ez, hanem a csalódás az addigi elméletekben.

Mindez azt jelenti, hogy HUNFALVY történeti kutatásaiból nem válhat az 1870–80-as évek *embertudománya*. Történeti módszerének megbízhatósága azonban lehetővé teszi, most már nem mint a későbbi szintézis első fejezeteként, önálló mű szülessen a magyar nép *etnogenezisének* kérdéséről.

Ez a felfogás annak felismerését jelentette, hogy HUNFALVY *etnográfiaját* nem kívánja a magyar társadalom történetének *szintézisévé* tenni, annak azonban részévé. HUNFALVY nagyságának egyik lényeges bizonyítéka, hogy elsőként ismeri fel *etnográfiajának* csupán mint *komponensnek* helyét, és ezzel elejét veszi az *etnográfia abszolutizálásának* a magyar *etnográfiai, folklorisztikai és antropológiai irodalmának egészében*.

Etnográfiaja éppen ezért nem csupán tényleges tudományos eredményei, hanem szerzőjének az embertudomány egészéről vallott nézete miatt is szerves részévé válhatott a későbbi kutatásoknak. HUNFALVYt ez a felismerés: *etnográfiajának* elhelyezése egy nagyobb tudományos keretben és tervben, teszi képessé arra, hogy jól körülhatárolhassa *etnográfiajának* elméleti és módszertani határait.

Ezt az elméleti és módszertani körülhatárolást célozzák az 1870-es évek első felében írott tanulmányai, amikor HUNFALVY politikai „bénultságát” tudományos kutatásainak elmélyítésében oldja fel, illetve azok eredményei képesek feloldani a csalódás okozta görcsöt. Ezek a tanulmányai az 1876-ban megjelentetett „Magyarország Ethnographiájá”-nak előmunkálatai.

Ehelyütt lehetetlen kitérni HUNFALVY említett előtanulmányainak behatóbb elemzésére, már csak azért is, mivel azok, a magyarság etnikus kialakulásának pontosabb megvilágításai, továbbá, változatlanul, viták a magyar–finnugor rokonság tagadóival. Ezeknél ezúttal érdekesebb HUNFALVY szereplése Londonban, az orientalisták 1874 szeptemberében tartott nemzetközi kongresszusán.

HUNFALVY előadása az ún. turáni nyelvcsaládról⁶² az ún. kulturális nyelvtörténet leghatározottabb cáfolata, közvetve minden pánkulturális társadalomtudomány elutasítása. A pánkulturális eszme elutasításával a kongresszuson HUNFALVY egyedül áll, nemcsak nyugati, de többnyire közép- és kelet-európai kollégáival szemben is. Ilyenformán előadásában a magyar etnikus tudományok egyik jelentős állomását láthatjuk. Nézetei

⁶² HUNFALVY Pál, 1876a.

fogadtatásáról maga így számol be akadémiai jelentésében⁶³ a következőket írván:

„Én kezdém meg a sort, „On the study of the Turanian languages’ a turán nyelvek tanulmányának módszerével értékezem, mert úgy hittem, ez illik legjobban oda, ahol a turánság illetően fogalma uralkodik, milyen az elnök beszédében is nyilatkozott. Minthogy e fogalom többnyire negatív ismeretökből áll, én a magyar, vogul, osztják és finn nyelvekből vett szókat több kategóriában adám elő, s a nyelvtan főbb vonásait hozám fel, amelyekből kitetszik, hogy *az ezen nyelvekből vont tanulság ellenkezik az elfogadott teóriával, mely a nomád élet viszonyaiból fejt ki némely jellemeket, s amely különösen hangsúlyozza, hogy a turán nyelvekben nincs traditio, nincs örökség: hogy minden ember nyom más-más nyelvet csinál magának.* Ezt azon nyelvek megcáfolják, amelyekről szólok, megcáfolják a dravida nyelvek, amelyekről az elnök szólt, megcáfolják a török stb. nyelvek. Más felől mind a finn-ugor nyelvek, mind a dravidák stb. *azt követelik, hogy azokat is ugyanazon szoros módszerrel tanulmányozzuk, amellyel az árja és sémi nyelvek tudományát sikerült kiteremteni.*” (Kiemelés tőlem — Zs. G.)

A továbbiakban tér rá HUNFALVY az egyes nemzetek fejlődésbeli egyenlőtlenségét alátámasztó „osztályozó nyelvészet” két bizonyítékának bírálatára. Az egyik nyelvi jelenség, a másik társadalmi. Az utóbbi szerint nem létezik a társadalomfejlődésnek olyan útja, amely minden nép számára létező és kötelező. Ezzel szemben az adott nemzet jellegéből, habitusából különböző fejlődési utak következnek, amelyek determinálják az adott nemzet jövőjét is. Erről így ír:

„Némi forrásait is felmutatnám az elfogadott teóriának. Az első az agglutináció, amelyet az elnök is megemlített volt. Előhozván példákat a klasszikus nyelvekből, de különösen az *angol nyelvből is*, s melléje állítván a mi nyelveinkből vett agglutinationak, kérdém, mi különbség van a kettő között? — A másik forrása az elfogadott teóriának a nomád élet. Ha meggondoljuk, hogy minden, úgynevezett eredeti nyelv olyan korban képződött, amelyben az *illető nemzet a társadalmi fejlődés legalsóbb fokán áll vala*; ha meggondoljuk továbbá, hogy máig is nomádok vannak nyelvbeli különbség nélkül, példának okáért Arábiában a sémiekek között, némileg a hindu cigányok egész Európában; a *nomád életből* semmiféle különös *nyelvjellemet* kimagyarázni nem lehet.”⁶⁵ (Kiemelés tőlem — Zs. G.)

HUNFALVY tanulmányainak elejtett megjegyzései percig sem hagynak kétséget afelől, hogy nézetei nem sokat változtattak az általános koncepción,

⁶³ HUNFALVY Pál, 1875.

⁶⁴ HUNFALVY Pál, 1875, 11.

⁶⁵ HUNFALVY Pál, 1875, 11–12.

amely nyilvánvalóan (ezt HUNFALVY Max MÜLLERnek, néhány, az árja „nagyságra” vonatkozó szavával, sarkítja ki) egy nagyobb külpolitikai koncepció egésze. Erről a koncepcióról szól HUNFALVY egy későbbi tanulmánya,⁶⁶ amely 1878-ban jelent ugyan meg, de mindenképpen a londoni személyes benyomások hatására fogalmazódott meg elsőként. Erre a tanulmányra a későbbiekben még részletesen visszatérünk.

BEÖTHY Leó nagy visszhangot kiváltó könyvével, a *Nemzetléttel*⁶⁷ egy évben, 1876-ban, jelenik meg HUNFALVY etnográfiai összegezése: a *Magyarország Ethnographiája*. A két munka csupán futó összevetése is mutatja a célok különbségét, BEÖTHY Leó a magyar társadalom gazdasági, társadalmi, kulturális válságának szenvedélyes és bátor analizisét adja közre, HUNFALVY pedig olyan munkát, amely a magyar társadalom fejlődésének kezdeteit fejtegeti, a BEÖTHY-hez egyébként igen közelálló elmélet alapján. Mégis van hasonlóság, az, hogy mindketten hisznek a népek és nemzetek egyenlőségében az evolúció menetében.

„Magyarország ethnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, melyek területén laknak; s minthogy a jelen állapot a múlt idő eredménye, azon népek általános történeteit is elő tartozék adni. Ebben mégis határt vonni kénytelen magának szabni. Németek, szlávok, zsidók stb. másutt is nemcsak nálunk laknak: nem ide valók tehát azoknak ős és általános történetei, hanem csak az itt lakók különös, azaz magyarországbeli viszonyosságai, melyek társadalmi szerepléseket jellemzik. Más tekintet alá veendő a magyar nemzet, mert annak eredetét, alakulását, viszonyosságait kutatni Magyarország ethnographiájának első feladata. — De az oláh nép is nyomós előttünk; sőt mint a szemünk láttára keletkező és alakuló nép az általános ethnographiában is tanulságosabb sok más népnél, amelyek eredetét és fejlődését úgy fokul fokra nem lehet követni, mint az oláhét.

Amint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, hanem a nyelv és a társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle alakban mutatja be a természet az embert: annál több jut annak, hogy milyennek mutatja őt a történelem, vagyis, milyennek mutatja maga magát.”⁶⁸

Könyvének bevezetésében HUNFALVY áttekinti a nemzetek addigi osztályozási irodalmát.

⁶⁶ HUNFALVY Pál, 1878.

⁶⁷ ZSIGMOND Gábor, 1974.

⁶⁸ HUNFALVY Pál, 1876b, V–VI.

Az első csoport a fizikai antropológiai osztályozás. BLUMENBACH, RETZIUS, A. WELCKER, WEISSBACH, Fr. MÜLLER szerepel itt. A második csoport a nyelvek szerint osztályoz, itt HUNFALVY részletesen kitér a HUMBOLDT-ra hivatkozó kulturális osztályozás kérdésére (W. HUMBOLDT, Fr. SCHLEGEL, A. F. POTT, Max MÜLLER). A végső rendszer kiépítése H. STEINTHAL műve. A harmadik csoport a fizikai antropológiai és kulturológiai szempont összeházasításából ered, ezt képviseli Fr. MÜLLER és O. PESCHEL. A rövid áttekintés után HUNFALVY mindannyira vonatkozó megjegyzését teszi meg:

„Az ember születik, úgy mint az állat, azután nyelvet tanul, mit az állat nem tehet; s a nyelv által nemcsak tagjává lesz bizonyos társadalomnak és nemzetnek, hanem részesévé is: mind annak, mit ez a társadalom és nemzet századok oltá élt, tapasztalt, tett, szenvedett sőt reménylett is, aminek hagyományos nyomai a nyelvben vannak meg, amelyet a gyermek beszélni fog; a mesékben és mondákban, amelyeket mint fiú hallgatni szeret; a hitben, melyben nevelkedik, az irodalomban, amelyben mint férfi gyönyörködik, vagy az iparban, melyből mint szántóvető, mesterember, kereskedő stb. él és házanépét tartja. A születés tehát az életnek csak kezdete, de nem tartalma, s az ember méltósága nem abban áll, hogy született, hanem, hogy nevelődik s azután maga is nevel; hogy tanulni és dolgozni szokik, s azután maga is tanít és dolgoztat; hogy fejlődik, s azután maga is fejleszt; szóval befogadja, amivel a társadalom és nemzet megkínálja, s azután maga is szaporítja társadalmának és nemzetének örökségét. S annyira nem határozatátik megszületése által az ember, hogy úgynevezett anya-nyelvén kívül, amelyet gyermek korában megtanult, más nyelvet, sőt nyelveket tanulhat meg, s azáltal más társadalomba léphet által és más nemzetnek lehet tagjává, ami ezer- meg ezerszer történik meg az Egyesült Államokban, ahol idővel, és talán már most is, a fekete színű ember, akinek mind emlékezete mind munkás élete mind reménysége azonos fejr színű társaival, nem tartoznék az amerikai angol nemzethez? A míveltség sőt az emberiség történelme mást mond.”⁶⁹

Mit kutat tehát az etnográfia? HUNFALVY válasza: a népek leírását és népek kialakulását.⁷⁰ Milyen kapcsolatban áll egymással a nép (nation) és a nemzet (ethnos)?

HUNFALVY szerint a nemzetet (ethnos) történetileg lehet egyértelműen meghatározni. A nyelv, az őstörténet, a gondolkodás és hit rendszere, ezek azok a tényezők, amelyek már a fejlődés kezdetén elválasztják egymástól a nemzeteket. Ezzel szemben a nép (nation) a történeti fejlődés eredménye,

⁶⁹ HUNFALVY Pál, 1876b, 46–47.

⁷⁰ HUNFALVY Pál, 1876b, 47.

azaz több nemzet (ethnos) együttélése egy politikai, földrajzi, gazdasági keretben.

Milyen viszonyban áll HUNFALVY etnográfiaja az 1870-es évek közepének politikai és tudományos irányzataival? .

Mindehhez szükséges először tisztázni HUNFALVY etnográfiajának jelentőségét, annak megjelenésekor, az 1870-es évek második felében. Az az állandóan nyitott, bővülő *társadalom*, amely történetében nem ismer nemzeti megkülönböztetést, amely a nyelvi egységet sohasem azonosította a faji egységgel, és amely a középkor (főleg a török hódoltság megszűnése után) számtalan nemzetiséget fogadott be önálló tömbök gyanánt, és végül amely eltérően sok más európai néptől elvétve hajtott végre „pogromokat” más nemzetiségek ellen: az erről a társadalomról adott kép bár sok igazságot tárhat fel a magyarság történeti múltjából, azonban *nem válik* szemmel láthatóan az 1870-es évek *tendenciájává*. A balkáni helyzet kiéleződése, végül a balkáni rendezésben Magyarország fegyveres részvétele Ausztria oldalán, arra utalt, hogy a nemzetek (ethnosok) nem válnak éppen önszántukból nagyobb egységek (nation) részévé. Mindez azt is jelenti, hogy a múlt fejlődésének tendenciái nem szükségszerűen határozzák meg a jövő társadalmát, jelen esetben az 1870-es évek Magyarországnak állapotát. Az az illúzió, amelyet leghatározottabban az 1864-ben megjelent *A magyarok eredetéről* szóló cikk táplált, nem vált valóra.

Az 1877-ben kirobbanó balkáni konfrontáció, Oroszország gyors katonai sikerei, az orosz előretörések hatása a pánszláv mozgalmakra, és azok ellenhatásai a magyar közvéleményben (az ún. törökbarátság) veszélyes folyamatokat indítottak meg. Csupán egy tudományos párhuzam: BOGISIČ zadrugakutatásai az egyetemes szociológia és antropológia szenzációivá válnak. MAINE és TYLOR egyaránt lelkesedéssel nyilatkozik, BEÖTHY Leó miatta tanul meg szerb-horvátul. BOGISIČ eredményei fontos határköveivé válhatnak a társadalmi fejlődés egyenlőségét hirdető elméletnek (l. BEÖTHY), ugyanakkor és ugyanott politikailag a népek kulturális egyenlőtlenségét elfogadó nézetek támogatója. BOGISIČ egyetemi székfoglalója Ogyesszában a tudományos pánszlávizmust hirdeti meg. A balkáni fejlemények hatására felajánlja szolgálatait az orosz diplomáciának, és Konstantinápolyba utazik. Ezt követően a montenegrói alkotmány tervezője, amelyet az „ősi szláv jogrendszer” alapján kíván összeállítani.⁷¹ Nyilvánvaló ellentmondás: BOGISIČ eredményei egyik oldalon az egyetemes szociológia és társadalomtervezés felfedezései, másik oldalon az öntörvényű, nemzeti fejlődés hitvallása.

⁷¹ ZIMMERMANN, W. G., 1961.

A valódi veszélyt azonban nem az egyes tudományos eredmények kettős felhasználása okozza, ez a történeti helyzet bonyolultságából következett. Bár a pánkulturális szemlélet sem vett tudomást a társadalmi kérdésről, sőt a pánkultúrán belüli konfrontációk felett is szemet hunyt (porosz—osztrák összecsapás, lengyel felkelés leverése), mégsem rejtett akkora veszélyt magában, mint az ún. „konfliktus elmélet”, a szociáldarwinizmus nemzetközi áramlatának közép- és kelet-európai változata, amely a fejlődés motorját a népek közötti harcban látja.

Semmi sem mutatja meg HUNFALVY Pál etnográfiajának jelentőségét, társadalmias látásmódját, antropológiai koncepcióját jobban, mint összevetése Ludwig GUMPLOVICZ 1879-ben megjelenő könyvével, a *Das Recht der Sprachen und Nationalitäten in Österreich-Ungarn* cíművel.⁷² Ebből kiderül, hogy bár HUNFALVY etnográfiaja elméletileg, módszertanilag és forrásaiban *lezártnak* tűnik a nemzetközi szociológia és antropológia irodalmához mérve, a további tudományos fejlődéshez azonban *alternatívát*. Mentessége a merev dedukciótól lehetőséget ad új elméletbe való beillesztéshez, történetisége pedig ennek az újabb elméletnek nélkülözhetetlen támaszává lehet.

HUNFALVY munkássága tehát nem válik politikai alternatívává, de elemévé válik egy későbbi politikai alternatíva tudományos megalapozásának. *Ez a tudományos megalapozás nem más, mint a történeti kapcsolatban élő nemzetek együttélésének tudományos analízise.* A szomszéd népek viszonyának kutatása lesz a fő tényezője HUNFALVY Pál munkássága utolsó szakaszának (1876—1891). Amennyiben HUNFALVY érdeme a magyar tudományosságban az, hogy a magyar etnikum kutatását az egyetemes társadalomfejlődés mércéje szerint kezdte meg, úgy az is igaz, hogy az egyetemes kutatást gazdagította a különböző etnikumú és fejlettségű népek egymáshoz fűződő viszonyának előítéletektől mentes, a tényekből kiinduló, tudományos vizsgálatával.

1876—1891: A SZOMSZÉD NÉPEK KAPCSOLATAINAK VIZSGÁLATA

Az 1870-es évek végének egyik leghatásosabb teóriája a konfliktus-elmélet. Közép- és Kelet-Európában ez nem egyszerűen a „survival of the fittest” tanának átvétele, vagy H. SPENCER elméletének követése, hanem a nemzeti ellentétek kiéleződésének visszhangja. 1863: lengyel felkelés, 1866: porosz—osztrák háború, 1877: balkáni háború. Magyar vonatkozás-

⁷² GUMPLOVICZ L., 1879.

ban: 1877-ben esedékes az 1867-es kiegyezés megújítása, a közvélemény jelentős része az Ausztriától való nagyobb függetlenedés híve, gyakorlatilag a névleges perszonáluniót sürgeti. A világ gyarmati felosztása meggyorsul, létrejönnek az első európai hatalmi csoportosulások (1879. kettős szövetség: Osztrák – Magyar Monarchia és Németország; 1881. három császár szerződésének megújítása: Németország, Oroszország, Osztrák – Magyar Monarchia). A konfliktus-elmélet azonban nem csupán a történeti eseményekre kíván választ keresni: társadalmi doktrínává kíván átalakulni: magyarázatot keres a társadalom törvényszerűségeire éppúgy, mint a társadalmak közötti viszonyokra.

Minden nemzeti tudományban jelentkeznek a „népek közötti élet-halálharcból kikerülő győztes ősi nép”-et kutató teóriák. HUNFALVY életművének utolsó korszaka az ezekkel a nézetekkel vívott sikeres küzdelem, ezek adják meg ennek a korszakának gerincét is.

Új törekvésének első átfogó tanulmánya az *Új tudományok, új előítéletek* című írás 1878-ban.⁷³ Írásában különösen két tudóssal foglalkozik: MOMMSEN-nel és BAGEHOT-tal. Szerinte mindketten új tudományokra való hivatkozással új előítéletek egész sorát teremtették meg: így az antropológiára, etnológiára, archeológiára és a nyelvtudományra való hivatkozással.

Az első előítélet a fizikai antropológia és az etnológia keveredéséből keletkezik, mutat rá HUNFALVY. A következőket írja:

„De az előítéletet — mely előbb ítél, hogysem ismerné a tényeket, amelyekre támaszkodik — az előítéletet, ha kedvez a hiúságnak, nem lehet egyhamar kiirtani. Bagehot csak előítéletből, tehát ellenkezőleg a kiáltó tényekkel írhatta: „Amióta a hosszú agyú népek a rövid agyúakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbé jól készülteken nyertek és nyernek.” A tények azt kiáltják, hogy Közép-Európában a rövid vagy gömbölyű agyú népek győztek a hosszú agyúakon, mint viszontag Kelet-Indiában a hosszú agyú angol győzött a hosszú agyú szanszkrit és más népeken. Sajnálatos dolog, hogy ilyen ilyen tanítást, milyen Bagehoté, az új európai evangéliumba vesznek be!”⁷⁴

A továbbiakban a leghatározottabban szögezi le:

„Az agy idomának semmi köze a nemzettel, az agytan tehát nem része az etnológiának, hanem csak az antropológiának; ez továbbá természet-

⁷³ HUNFALVY Pál, 1878.

⁷⁴ HUNFALVY Pál, 1878, 11.

tudomány, de az etnológia nem lehet az. A természettudománynak egyedül az a tárgya, ami magától a természettől, az embernek hozzájárulása nélkül lett. Az emberfajok, akár hogyan keletkeztek is, az ember akaratján kívül lettek; valamint az agynak idoma is, s minden, amit a physiologia fejteget, az emberi akaraton kívül áll.”⁷⁵

Ezért sem igaz az sem, amit BAGEHOT a nemzetek eredetéről állít, és amelyben az öröklés és a természetes kiválasztásra helyezi a fejlődés alapját. HUNFALVY így ír:

„Bagehot értelmében a nemzetek támadása a természetes kiválasztásnak (natürliche Zuchtwahl) és átöröklésnek volna tulajdonítható. Ha ez áll, az etnológia is a természettudományba való, s az ethnographia nem egyéb csak természetrajz; s hogy még tovább menjünk egy lépéssel a ‚historia gentium’ csak ‚historia naturalis’. Érdemes a dolog, hogy közelebbről megvizsgáljuk. Legelőbb is azon akadunk fel, hogy egynek van odaállítva *nemzet* és *politikai község*. Méltán csodálkozhatni azon, hogy brit ember, ámár Kelet-Indiát nem látta volna is, Írországot, vagy inkább az ír népet el bírja felejtetni. Ha t. i. arról nem feledkezik meg, lehetetlen neki bármennyire is a nemzetet a politikai községgel azonosítania. A roppant brit birodalom Kelet-Indiában nem egy, de tíz és több nemzetet foglal magában; pedig az az indiai birodalom még nem is magában áll, hanem az európai brit birodalom egy része . . . Az európai tapasztalás mutatja, hogy *egy* nemzet is *több* politikai községet tehet, s viszontag *egy* politikai községbe több nemzet tartozhatik. Nemzet és politikai község nagyon különböző két dolog.”⁷⁶

A továbbiakban HUNFALVY azt vizsgálja, vonatkozhat-e az öröklés és a természeti kiválasztás természeti törvénye akár a nemzet, akár a politikai egység fejlődésére? HUNFALVY rámutat, hogy a nemzetek születése az újkor által többször is megfigyelhető folyamat, de nem az a példa jellemző rá, amelyben a fejlettebb társadalomból kiszakadt rész kolóniát hoz létre, mint a BAGEHOT által említett Egyesült Államok esetében. Az Egyesült Államokban valóban együtt jött létre nemzet és politikai közösség, de nem autochton fejlődés útján, hanem egy fejlődésben elmaradott terület meghódítása során. BAGEHOT természeti erőszakban látja a nemzetek létrejöttének okát, és a természeti erőszak által elvégzendő munkára bízta a nemzeti és politikai homogenitás létrejöttét.

A második előítéletet az archeológia és az etnológia keverése okozza. Ez az előítélet szintén abból a nézetből táplálkozik, hogy a társadalmi és politikai

⁷⁵ HUNFALVY Pál, 1878, 11.

⁷⁶ HUNFALVY Pál, 1878, 12.

fejlődésben örökös egyenlőtlenség van az egyes népek között, és ez a létért való harchoz és az életképtelenek elhullásához vezet. Ebből következik egyes népek „előregedése”, mások „fiatalos dinamizmusa”. Fr. RÜCKERT, majd egykori tanítványai P. de LAGARDE és Max MÜLLER, majd MÜLLER nyomán R. CALDWELL a nyelvek morfológiai osztályozásával teremtenek bizonyítékot ahhoz, hogy a finnugor népek lennének a germánok és a szlávok által Európából kiszorított ősnép. Ezt archeológiai, antropológiai, nyelvtörténeti anyaggal támasztják alá, és ez egyben bizonyítaná a magyarok, finnek, észtek stb. előregedésének tanát. HUNFALVY rámutat, hogyha ez igaz, úgy a finnugorokra éppen a túllontúli fiatalság jellemző, hiszen jóval a szlávok és germánok európai elterjedése után léptek európai területre.

Mintha GUMPLOVICZ 1879-ben megjelenő könyve, amely mind elméletileg, mind tényekben a közvéleményben sokszor emlegetett közhelyekkel gyakori egyezéseket mutat, zsilipet nyitott volna; egymás után jelennek meg konfliktus elméletébe vágó írások. Az ok természetesen nem GUMPLOVICZ könyve, amely egyébként a magyar nacionalizmus szempontjából igen hatásos volt. Egyrészt a már korábban is említett nemzeti és nemzetközi konfrontációk és polarizációk inspirálták. Másrészt a társadalmi feszültségek okának és megszüntetésének igen kézzelfogható magyarázatának tűnt. Az értelmiség haladó részében pedig az állam keletkezéséről vallott nézete, az államnak, mint az erőszak szülöttjének bemutatása miatt vált ismertté, néha elismertté.

A konfliktus-elmélet vonzásában több irányzat is jelentkezett. HUNFALVY vitáiból emeljünk ki kettőt. Az egyik J. PIČ könyve,⁷⁷ a másik VÁMBÉRY Ármin által kirobbantott ún. ugor—török háború.

J. L. PIČ írása abból a feltételezésből indul ki, hogy a magyarok bejövétele előtt (kb. 9—10. századig) a Kárpát-medence nagyobb részét egy egységes szláv birodalom töltötte be, amelynek a magyarok általi széttörése vetett véget. Az egyes szláv népek nemzeti történetét teljesen ignoráló interpretálás következtetése: a Kárpát-medence története a magyarok bejövétele óta a nemzeti harcok története. HUNFALVY PIČ bizonyítékainak részletes cáfolata mellett kitér az írás elméleti problematikájára is. Ezek: mikor alakult ki a modern értelemben vett nemzetiségi törekvés Közép-Európában? A harc lett volna-e a közel ezredév történetének fő tényezője? Rámutat arra, hogy a nemzeti különállásért folytatott harc első kifejezett formája az adott térségben a cseh huszitizmus, azelőtt nem lehet beszélni más nemzeti mozgalomról. Ez azt jelenti, hogy a cseh nép által folytatott első nemzeti jellegű küzdelem a német-római császár-

⁷⁷ HUNFALVY Pál, 1883a.

sággal folyt, illetve az arra támaszkodó németiséggel. Mindez már önmagában is cáfolja Piř elméletét.

A konfliktus-elmélet magyarországi jelentkezésének még nagyobb figyelmet szentel HUNFALVY, feladata ugyanaz: az egymással szembenálló nacionalista tudományos irányzatok elméleti felkészültsége nagyjából ugyanazon a szinten áll. 1882-ben jelenik meg VÁMBÉRYnek *A magyarok eredete* című műve,⁷⁸ amely HUNFALVY Pál és BUDENZ József több évtizedes munkásságát vonja kétségbe. VÁMBÉRYnek a magyar kultúrfölényt új kutatási alapokra helyező könyve a közvélemény nagyobb részének szemében úgy tűnik, mint csattanós válasz a pángermán és pánszláv elméletek súlyos vádjaira. HUNFALVY közeli barátja, az egykori tanítvány MUNKÁCSI Bernát így ír ezekről a napokról:

„Úgy tetszett, mintha a finnugor rokonság megcáfolásával a nemzet hosszú idő óta tartó lidércnyomástól szabadult volna meg. A hírlapok vezér- és tárcacikkekben ünnepelték a nagy nemzeti eseményt s történetíróink között többen mondogatták boldogan, hogy ‚végre leverték a finn bandát!’ . . . Maga az Akadémia is mintha tüntetett volna a török elmélet mellett, midőn Vámbéryt bízta meg azzal, hogy az 1882-iki ünnepi díszülésen a magyarok eredetével kapcsolatos tárgyról tartson előadást. Lehangoztan és meglepetve szemlélték e tomboló mámort Hunfalvynak néhány tudós híve s Budenz tanítványai s közülük mindazok, kik a törökség tanulmányával is foglalkoztak, minden közös megállapodás nélkül kötelességüknek tekintették, hogy nyíltan síkra szálljanak tudományos törekvésük becsületének s megtámadott mestereik elhomályosított igazainak védelmében.”⁷⁹

HUNFALVYt főleg nem a támadások gyakorlati, mondhatni tudományos oldala ábrándította ki. Mikor korábban a nemzetközi irodalom hasonló irányzataival vitázott, némi elégtétellel gondolt arra, hogy a magyar tudomány törekvései következtében halványultak a magyar közvéleményben a nemzeti önmagasztalás veszélyes tendenciái. VÁMBÉRY írásának fogadtatása volt fájó, mert meglepetésként hatott a rá válaszoló nemzeti visszhang örömmámora. Ez a tanulság még elszántabbá teszi HUNFALVYban a nacionalizmus elleni küzdőszellemet.

A Magyar Tudományos Akadémia 1883. január 8-án olvassa fel a 73 esztendő tudós szenvedélyes hangú választát.⁸⁰ Válasza intő szózat minden sovíniszta elmélet ellen.

⁷⁸ VÁMBÉRY Ármin, 1882.

⁷⁹ MUNKÁCSI Bernát, 1911, 76.

⁸⁰ HUNFALVY Pál, 1883b.

Beszéde VÁMBÉRY egyik hírlapnak adott válaszából indul ki, amelyben VÁMBÉRY azt mondja, hogy a finnugor rokonság eszméje nem tud átmenni a magyarság „vérébe”. Erről így vélekedik HUNFALVY:

„A kétely és kedvetlen fogadás még hazafisági szint is hazudik magára, hogy annál kevésbé érezze annak szükségét, csak gondolkozni is arról, amivel az „alapos készöltség” megkínálja. Minap is hallottunk egy akadémiai felolvasásban a *„hazafias történetírást”* ajánlani, amivel, nem éppen nagyon lefátyolozva, az én *hazafiatlan* eljárásom bélyegeztetik meg. Én régen vallom és írom, hogy a hunok nemzetségi mivoltát nincs módunkban megismerni, hogy tehát nem tudomány, hanem esztelenség a magyarságot azzal azonosítani, *amit nem ismerünk, sőt teljes lehetetlenség is megismernünk*. Ha mégis a hun-magyar rokonsági eszme átment a vérünkbe: tehát egy esztelenséggel, azaz szellemi betegséggel, terheltük meg vérünket; ami aztán mi okos eredményt szülhet, azt én nem tudom. Ellenben azt tudom, hogy betegség egészséget nem szülhet. Sok egyéb ellen is írok, ami úgy látszik, átment a magyar vérbe, de amit én, mint betegséget, ki szeretnék abból hajtani. Régóta állok tehát a *hazafiatlanság* hírében.”⁸¹

Itt HUNFALVY utal azokra a híresztelésekre, amelyek őt már 1850 körül is, az új etnikumkutató koncepció meghirdetésekor, osztrák titkos ügynöknek nevezték. Kifejti, hogy mindezt nem saját maga miatt mondja el, hanem egy olyan nézetet tagadva, amely a születésben keresi az érdemeket, nem az elért eredményekben, legyen az akár egy ember, akár egy egész nemzet.

HUNFALVY három csoportra osztja VÁMBÉRY érveit: nyelvi, etnikai-társadalmi, végül kulturális. A nyelvi anyag elemzésével ezúttal nem foglalkozhatunk, annak rendszerezésének elvi kérdései ugyanúgy jelentkeznek az etnikai-társadalmi és kulturális bizonyítékok tárgyalásánál.

VÁMBÉRY etnikai-társadalmi bizonyítéka az, hogy a honfoglaló magyarság államalkotó és harcias szellemmel rendelkezett, ezért nem lehet holmi halászáttal és „menyétvadászattal” foglalkozó nép rokonának megtenni. VÁMBÉRY szerint minden nép megőrzi az „anyaországában” szerzett intézményeinek, erkölceinek, szokásainak alakító erőit, már pedig egy halászó-vadászó, patriarchális elzárttságban élő nép leszármazottjai nem tudták volna a szlávoktól elragadni a Kárpát-medencét.

Ezzel szemben HUNFALVY rámutat, hogy ha a magyarság tényleg csupán nomád harcosok népe lett volna, és ebből az életmódból semmit se adott volna le a honfoglalás után, úgy a magyarság szívódott volna fel az ott élő számtalan nép között. Egyébként is: *nincs nemzeti fizikum*, de van életmódbeli átalakulás, a társadalmi munkamegosztás új formáinak átvétele — akár más népektől. HUNFALVY leszögezi: „A nemzetek etnikai eredetét,

⁸¹ HUNFALVY Pál, 1883b, 3–4.

nem mai physikai összeolvadottságát, csak az illető nyelv határozhatja meg; a nemzetek etnikai eredetét az illető nyelv eredetével kell egynek tartani.”⁸² Az ún. kultúrát bizonyító szavakkal kapcsolatban HUNFALVY a következő nagy jelentőségű kijelentést teszi:

„Azért a nevezett kultúrszók, bármi számosak legyenek is, *nem a nemzet eredetét*, hanem a már eredetnek viszontagságait bizonyítják. A kultúrszók közé tartoznak a tulajdonnevek is, amelyeket *a magyar nemzet az élete pályáján felszedett, s most is felszed.* Ezek mint a kultúrszók is, vendégszók; de vendégszó általában minden szó a magyar nyelvben, melyek a török, perzsa, német, szláv stb. nyelvekből kerültek abba — Mind ezek csak külső viszontagságait tükrözik vissza a magyar nemzetnek, de nem *tanús-kodhatnak eredetéről*, nem legelső ifjúságáról.”⁸³ (Kiemelés tőlem — Zs. G.)

A tanulság keserves: rá kellett döbbedni, hogy bármilyen képtelenségeket ír a magyarelles nacionalizmus, a magyar tudós számára a legfontosabb a magyar tudományos és közgondolkodásban meglévő előítéletek megszüntetése. Ezért HUNFALVY még nagyobb figyelmet szán a honfoglaló magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyainak kutatásának, és igen bátorítja az ott jelentkező új irányzatokat.

A honfoglalás korát megelőző és azt követő Kárpát-medence-történet és ezáltal a magyarság ottani fogadtatásának és helyének kérdését megérteni nem lehet a szomszéd népek történetének ismerete nélkül. HUNFALVY amikor cáfolja a hun-magyarok létét az 5–6. századi Erdélyben, akkor foglalkoznia kellett a román történetírás nagyobb részében uralkodó dákoromán elmélet kérdéseivel.⁸⁴ Pártatlanságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egy időben válik a magyar nacionalizmus és a román nacionalizmus kritikusává.

A román történetírásban szerzett érdemeinek bemutatása túlnőne e tanulmány keretein és lehetőségein. Inkább legyen szó a honfoglaló magyar nép állapotának kutatásában való állásfoglalásairól. 1887-ban jelent meg HERMAN Ottó könyve a magyar halászatról.⁸⁵ HERMAN e művét elemzi HUNFALVY a nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetekből.⁸⁶

HERMAN könyvének legnagyobb eredményét HUNFALVY a honfoglaló magyarság ősfoglalkozásainak felderítésében látja: amit ő feltételezett, azt HERMAN tényekkel bizonyítja. Amit HUNFALVY tudott, az: hogy „a munkafelosztás minden keletkező társadalomnak legelső törvénye.”⁸⁷ és ebből

⁸² HUNFALVY Pál, 1883b, 35.

⁸³ HUNFALVY Pál, 1883b, 36.

⁸⁴ HUNFALVY Pál, 1880, 1888a.

⁸⁵ HERMAN Ottó, 1887.

⁸⁶ HUNFALVY Pál, 1888b.

⁸⁷ HUNFALVY Pál, 1888b, 226.

következik, hogy a magyar nép nemcsak harcosokból, hanem halászokból, vadászokból, földművelőkből, nomád állattartókból stb. állott. HERMAN ezt a hipotézist bizonyítja be, nemcsak a halászat, hanem a vadászat és földművelés számos jelenségével kapcsolatban. Mindez érhetővé teszi azt is, hogy miért tudott a magyarság gyorsan beilleszkedni az itt talált népek közé, illetve miért tudott asszimiláló erőt képezni. Ennek magyarázata tehát nem az erőszak, hanem a társadalmi munkamegosztásnak etnikus korlátot nem ismerő törvénye.

1889-ben megalakul a Magyarországi Néprajzi Társaság, amely első elnökéül HUNFALVY Pált választja meg. Az elismerés nem csupán HUNFALVY félévszázados tudományos munkásságának szólt, és nem is elsősorban azok támogatása hozta meg, akik HUNFALVY nemzedékének tudományos és politikai mentalitását támogatták. HUNFALVY személyét tartják legmegfelelőbbnek a fiatal tudósnemzedék képviselői is, HERMANN Antal, MUNKÁCSI Bernát, KATONA Lajos, VIKÁR Béla és mások.

Ez a fiatal nemzedék valósítja meg HUNFALVY etnográfiajának beillesztését egy nagyobb keretbe, egy új megfogalmazású etnológiába és fejleszti tovább eredményeit immár tudományágak szerint (folklorisztika, etnolingvisztika stb.). Tulajdonképpen csak ez a nemzedék valósítja meg HUNFALVY etnikumtörténeti koncepciójának kibontakoztatását, HUNFALVYNak az egyetemes társadalomfejlődés törvényszerűségeire és az összehasonlító nyelvtudományra épített hipotéziseinek szembesítését a mélyebb megismeréssel. Elfogadják HUNFALVY társadalmias látásmódját, történetiségét és induktivitását, ezekkel azonban immár a valóságot akarják kutatni. A társadalom, gazdasági élet és műveltség hordozóját keresik, ezért kutatják a parasztságot és rokonszenveznek a munkásmozgalommal. Az a kép, amelyet HUNFALVY a soknemzetiségű társadalom történetéről, a bonyolult kapcsolatokról adott, konkrét kutatások kapcsán igazolódik. A hagyományos gazdálkodás kutatásában, a halászat, vadászat, gyűjtögetés kutatásában leli meg HERMAN Ottó a finnugor eredetű szavakat, felfedezésének jelentőségét már korábban érintettük.

A terepgyűjtés során felhalmozódó folklór anyag is igazolja HUNFALVY kutatásait. Az összehasonlító folklorisztika nem csak a szomszéd népek, hanem az egész európai kultúra bonyolult összetettségére világít rá, és bizonyos ősinек tekinthető tényezők mellett a folklór elemeinek nemzetek közötti mozgására helyezi a hangsúlyt. KATONA Lajos összehasonlító folklorisztikai írásaiban a magyar műveltségnek korábban nem sejtett, de a nemzeti izolációtól igen távol eső képe rajzolódik ki.⁸⁸

⁸⁸ KATONA Lajos, 1912.

VIKÁR Béla fonográfós népzene kutatásai nyomán, és az ő útját követő BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán vizsgálatainak fényében meghatározást nyer a magyar népzene ún. ősi rétege és a magyar népzene bonyolult kapcsolatrendszere a szomszédos népek zenéjével. A népzene kutatás teszi közzismertté a magyar „etnikus” tudományokat a nemzetközi irodalomban, BARTÓK egyik írása pedig világosan utal a népzene kutatásra ható magyar tudományágra is: „Az összehasonlító népzenei kutatás az egyes népek népzenejének egymásra gyakorolt hatását vizsgálja. Ez az eljárás rokon az összehasonlító nyelvtudománynál követett eljárással.”⁸⁹

HUNFALVY nyelvi bizonyítékait nemcsak kiegészítik számára ismeretlen zenei, folklór, gazdálkodási stb. kutatások eredményeivel, hanem újjáteremtik a nyelvtörténeti iskolát is. A nyelv kutatása átalakul etnolingvisztikává, MUNKÁCSI Bernát és KUNOS Ignác megalapítja a „Keleti Szemlé”-t, a nemzetközi urál-altaji kutatások egyik legelső fórumát.

Nemcsak tényeiben duzzasztja óriásira a kutatást az új nemzedék. Létrehozza az etnográfia is magába ölelő új társadalmi tudomány kereteit, azét az embertudományét, amelyet HUNFALVY munkássága már önmagában nem tudott volna létrehozni.

KATONA Lajos az „Ethnographia” második számában adja közzé elképzelését,⁹⁰ amely többé-kevésbé az új nemzedék egészének véleményét is tükrözi. KATONA „etnológiának” nevezi az egy népre vonatkoztatott társadalomtudományt. Felosztása a következő: első a geográfia; második a fizikai antropológia és a demográfia; harmadik az etnográfia (lakás, ruházat, táplálkozás, gazdálkodás, szokás-erkölcs, az emberi élet ciklikus jelenségei, népművészet); etnológia (folklore, mítosz-kutatás, néphit); nép-pszichológia (néplélek, népjellem); szociológia (etnogenezis, a társadalmi fejlődésben elfoglalt hely stb.). Ebben a felosztásban HUNFALVY etnográfiaja egy olyan társadalmi tudományon belül nyer helyet, amely besorolás nem is áll olyan távol HUNFALVY kezdeti célkitűzéseinek szellemétől.

Ebben az összetételben megváltozik az etnográfia tudományos és politikai hatósugara is, az új nemzedék politikai, filozófiai, esztétikai, tudományelméleti koncepciói az agrárszocializmussal, a szociáldemokráciával, néhol az anarchizmussal tartanak kapcsolatot. Ez a nemzedék eljut — ha nem is a néprajztudomány szervezeti kereteiben — nemcsak az 1900-as évek első évtizedében kibontakozó progresszív tudományos, művészeti és politikai erőkhöz, hanem az 1918—1919-es forradalmakig.

⁸⁹ BARTÓK Béla, 1934, 7.

⁹⁰ KATONA Lajos, 1890.

PÁL HUNFALVY'S WAY FROM THE
'SCIENCE OF MAN' TO ETHNOGRAPHY

Pál Hunfalvy (1810—1891) was one of the significant representatives of the Hungarian scientific and political life and movements in the 19th century. His name is associated with — among others — the first synthesis of the early history of the Hungarian society; generally speaking, with the establishment of the Hungarian comparative sociology.

In the first period of his researching activity he worked out a theoretical conception (*On the National Economics*, 1847) that was suited for providing a social and political program for the country being just before a radical transformation. He used the term 'science of man' and touched upon the main laws of universal development and on the practical political measures deriving from them.

When after the defeat of the 1848—1849 revolution and war of independence he received political amnesty, he was among the first to start regenerating the Hungarian Academy of Sciences, which had been paralysed in its activity. At this time two trends were struggling with each other in the fields of sciences, publication and even politics. One of them may be called the culture-oriented trend, while the other the society-oriented one. The former—as primarily searching for an explanation of the tragic events of the near past—spoke about the uniqueness of the development of the Hungarian people. The cause of the uniqueness was to be found in the cultural autochthony and superiority of the Hungarian people. This trend looked back to the view of history of the 1830s, in the international literature to the theories of the brothers Grimm, and among the newer ones to the ones of W. H. Riehl, Max Müller and others. It was opposed by the scientific school which carried out researches into the laws of the Hungarian social evolution, and which also searched for an exact answer to the events of the past, and even tried to plan the future by scientific methods. Pál Hunfalvy became one of the leading personalities of the latter trend.

The second period of his activity started at the beginning of the 1850s, when he became engaged not in working out a general science of man but in pointing out the laws of the universal social development in the history of the Hungarian people. He worked out the new ethnic-group-researching conception, the essence of which is that all topics of science interested in the people-nation-culture-society question sphere should be based on the general interrelationships of social evolution. It was in this way that he found the early Hungarians not in the circle of the world-conquering Huns but among the Ural-Altaic, i.e. Finno-Ugrian peoples; not as a people of nomadic warriors, but as a gathering, hunting, fishing and animal-keeping community. Hunfalvy published *'The Ethnography of Hungary'* in 1876.

While he became a prominent scholar of the Hungarian comparative linguistics and ethnic-group research (and of the Romanian history), he did not leave the topic of universal research into social evolution.

His comparative conception, which was worked out as early as the 1850s, was completed in the 1870s with the results of other trends such as the evolutionistic anthropology, the evolutionistic research into material culture, ethnolinguistics and the research into the Hungarian peasantry's history and institutions.

The Hungarian Ethnographical Society was founded in 1889, and Pál Hunfalvy was elected as first chairman.

The significance of his activity for his contemporaries and for the posterity is represented not simply by the fact that he found the place of the Hungarians among the peoples of the world, but that he found it in its homeland proper, in the Carpathian basin, too. When he argued with the Hungarian nomadic theory, he also argued with the Romanian culturological school and with the Czech representatives of the conflict-theory. In London he proved to Max Müller the inadequacy of the theorem about the cultural inequality of peoples, just by the Hungarian example.

His activity has contributed a great deal to the fact that at the century-turn a generation of new conception could appear in the Hungarian scientific, artistic and political fields, with Béla Bartók and Zoltán Kodály among its representatives.

- BARTÓK Béla
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Bp.
- BECKER, H. — BARNES, H.
1961 *Hungary.* In: *Social Thought from Lore to Science.* I—III. k., III. k. 1078—1081. New York.
- BEÖTHY Leó
1876 *Nemzetlét.* Budapest.
1882 *A társadalmi fejlődés kezdetei.* I—II. k. Bp.
- GUMPLOVICZ, L.
1879 *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn.* Innsbruck.
- HUNFALVY Pál
1844 *Levél T o l d y Ferenchez.* 1844. 9. 17. MTA Kézirattár: Mlrl. 40. r. 70/60.
1845 *Levél T o l d y Ferenchez.* 1845. 10. 26. MTA Kézirattár: Mlrl. 40. r. 70/62.
1847 *Országgazdászati tájékozás.* Ellenőr. 149—216.
1850 *Igaz arany bulla.* Intő és buzditó szöveg. Új Magyar Múzeum, 1850—51. 1—35; 93—120.
1852 *A társadalom, vagy Stein, Widman és Riehl.* Új Magyar Múzeum, 1851—52. 635—663; 704—719; 741—758.
1856 *Mit akar a Magyar Nyelvészet?* Magyar Nyelvészet (I.), 1—19.
1857 *Válasz a szócsaládrendszerre.* Magyar Nyelv (II.), 190—220.
1861a *De á k Ferenct elirati javaslata mellett.* Pest.
1861b *A 'Magyar Nyelvészet' politikája 1861-re.* Magyar Nyelv (VI.), 1—13.
1863a *A nyelvtudományról.* Nyelvtudományi Közlemények (II.), 69—94.
1863b *B u n s e n : Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion.* London, 1954. Nyelvtudományi Közlemények (II.), 381—460.
1864a *A vogul föld és nép. R e g u l y Antal hagyományaiból kidolgozta — —.* Pest.
1864b *A magyarok eredete.* Budapesti Szemle. (XIX.) 2—97.
1875 *Jelentés az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről.* Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, VI. k. 6. sz.
1876a *On the Study of Turanian Language.* London.
1876b *Magyarország Ethnographiája.* Bp. Németül: *Ethnographie von Ungarn.* Bp., 1877.
1878 *Új tudományok, új előítéletek.* Nyelvtudományi Közlemények (XIV.), 1—59.
1880 *Le peuple Roumain ou Valaque. Etude sur son origine et celle de la langue qu'il parle.* (Extrait des comptes rendus du Congrès tenu á Vienne par la société française d'archéologie en Septembre 1879) Tours.
1883a *Jos. Lad. Pic's „Der nationale Kampf gegen das Ungarische Staatsrecht, besprochen von Paul Hunfalvy.* Wien und Teschen.
1883b *Ugor vagy török eredetű-e a magyar nemzet?* Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XI. k. I. sz. Németül: *V á m b é r y's Ursprung der Magyaren.* Wien und Teschen, 1883.
1888a *Der Ursprung der Rumänen.* Wien und Teschen.

- 1888b *Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben.* Századok (XXII.), 216—241.
- HERMAN Ottó
1887—88 *A magyar halászat könyve.* I—II. k. Bp.
- KATONA Lajos
1890 *Ethnographia. Ethnologia. Folklore.* Ethn. 69—87.
1912 — — *irodalmi tanulmányai.* I—II. k. Bp.
- LUGOSSY József
1857 *Szó-családrendszer.* Nyelvészeti egymásután. Magyar Nyelv (II.) 138—159, 161—189.
- MUNKÁCSI Bernát
1911 *Hunfalvy Pál emlékezete.* In: MTA Emlékbeszéddek, XV. k. 11. sz.
- NENDTVICH Károly
1852 *Még egyszer: tudomány és magyar tudós.* Új Magyar Múzeum, 1851—52, 37—51.
- ORTUTAY Gyula
1972 *Portraits.* In: Hungarian Folklore Essays (Part 3.), Bp.
- SZONTÁGH Gusztáv
1850 *A magyarok eredete.* Új Magyar Múzeum, 1850—1851, 67—93.
- 1851a *Tudomány, magyar tudós.* Új Magyar Múzeum, 1851—52, 377—390.
- 1851b *Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenczel Gusztáv társaimmal.* Új Magyar Múzeum, 1851—52, 663—695.
- TOLDY FERENC
1851 *Ismét: Tudomány, magyar tudós.* Értekező levél Szontágh Gusztávhoz. Új Magyar Múzeum, 1851—52, 469—486.
- VÁMBÉRY Ármin
1882 *A magyarok eredete.* Bp.
- WENCZEL Gusztáv
1851 *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről.* Új Magyar Múzeum, 1850—51. 303—329; 432—457; 486—499.
- ZIMMERMANN, W. G.
1962 *Valtazar Bogisič. Ein Betrag zur südslawischen Gesttes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert.* Wiesbaden.
- ZSIGMOND Gábor
1974 *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839—1886)* Bp.

A LEGÚJABB SZOVJET KUTATÁSOK
ETNIKUM-ELMÉLETE

A marxista néprajztudomány az utóbbi időben nagy lépést tett előre az etnikai közösségek történeti és recens vizsgálatában. Ennek eredményeképpen jelent meg mindenekelőtt a szocialista országokban, főleg pedig a Szovjetunióban az etnikum kérdéskörével foglalkozó publikációk egész sora.¹

Az etnikai csoportok problematikája a szociálintropológiának mindmáig elhanyagolt témája. A nyugati kutatók — saját bevallásuk szerint — általában nem vizsgálták ezt a kérdést.²

A szovjet kutatás figyelme viszont már régebben kiterjedt az etnikai folyamatok vizsgálatára. Ezzel párhuzamosan került fokozatosan előtérbe a néprajz egyik központi fogalmának, az etnikai közösségnek elmélyültebb elméleti tanulmányozása. Ezt a kérdést újabban Sz. A. TOKAREV, a Lomonoszov Egyetem Néprajzi Tanszékének vezetője, valamint N. N. CSEBOKSZAROV professzor vetette fel a Moszkvában megrendezett VII. Nemzetközi Ethnológiai és Antropológiai Kongresszuson.³

Folytatva a régebbi kezdeményezéseket, az etnikum különböző aspektusú elméleti vizsgálatával egyre többen és behatóbban foglalkoztak. Tanúsítja ezt a különböző szovjet szakfolyóiratokban a közelmúltban lezajlott — a régészeti műveltség és etnikum viszonyáról, az etnikai közösségek tipológiájáról, valamint a nemzetről, mint etnoszociális szervezetről szóló — eredményekben gazdag vitasorozat.⁴

Az eddig megjelent munkák közül különösképpen kiemelkedik Ju. V. BROMLEJ-nek, a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete igazgatójának monográfiája, amely a maga nemében az eddigi legteljesebb, modern összefoglalása ennek a bonyolult kérdéskörnek.⁵

¹ Tanulmányomban a *nép* fogalmát széles értelemben az *etnikum* ekvivalenseként használom.

² BARTH, F., 1970, 4–10.

³ Токарев, С. А., 1964, 40–58; Чебоксаров, Н. Н., 1964, 3–10.

⁴ Монгайт, А. Л., 1967, 105; Козлов, В. И., 1967, 80.

⁵ Бромлей, Ю. В., 1973, 1969; 1970; 1972.

1. ETNIKUM, NYELV, KULTÚRA

A szovjet kutatók általános véleménye szerint a néprajztudomány egyik fő feladata az etnikum, pontosabban az etnikai közösségek hierarchiájának tanulmányozása a mikroegységektől (a kisebb-nagyobb néprajzi és etnikai csoportoktól) kezdve, az etnikumon keresztül az olyan makroetnikus egységekig bezárólag, mint amilyenek az etnolingvisztikai közösségek.⁶

Az emberiség etnikai osztályozásának legfontosabb alapegysége az etnikum. E latin szónak ugyanúgy, mint görög eredetijének, az *ethnos*znak a jelentése: tömeg, csoport, nép. N. N. CSEBOKSZAROV úgy véli, hogy „etnikum tudatosult kulturális-nyelvi közösség, amely meghatározott területen adott társadalmi-gazdasági viszonyok között élő emberek között alakul ki. Minden etnikai közösség „konszolidációjához”, azaz létrejöttéhez, történelmi megszilárdulásához szükséges e közösség bizonyos fokú elhatárolódása más hasonló közösségektől, amit az endogámia meghatározott foka juttat kifejezésre.”⁷

Ju. V. BROMLEJ rámutat arra, hogy az etnikum fogalmának meghatározása körüli jelentős nézeteltérések egyik forrása, hogy az etnikum fogalmát egyes kutatók túl széles értelemben használják. Az etnikai közösségen kívül a tudatosan létrehozott, nagy szociális-politikai egyesüléseket is befoglalják. Az ilyen esetekben a tágabb értelemben vett etnikum megjelölés helyett helyesebb inkább „etnoszociális organizmusról” (ESZO) beszélni. Az etnoszociális szervezet az etnikum és a társadalmi szervezet kölcsönösen egymásba fonódó, különleges szintetikus képződménye, amely optimális feltételeket biztosít az etnikai újratermelődés számára. Akkor jön létre, ha az etnikum — részben, vagy teljes egészében — összekapcsolódik, egybeesik makrostrukturális gazdasági, területi és politikai közösségekkel.

Tehát az etnoszociális organizmus fő összetevőit egyrészt az etnikai, másrészt a társadalmi és gazdasági tényezők adják. Az etnoszociális szervezetek (ESZO) meghatározását a társadalmi-gazdasági alakulatok történelmileg változó típusainak megfelelően végezhetjük el. Tulajdonképpen ez szolgál alapul az etnikum vertikális, történeti osztályozásához is.

Eszerint az ősközösség korában a hasonló nyelvjárásokat beszélő *törzsek*, illetve a törzsszövetség, majd a rabszolgatársadalomban az „antik nemzetiiség” — народность — Sz. A. TOKAREV szerint *demosz* — az etnikum megjelenési formája. A hűbéri korban a feudális *nemzetiség* szolgáltatja az etnoszociális szervezetet. Csak később, a kapitalizmus hozza létre a *nemzetet*,

⁶ Чебоксаров, Н. Н., 1967, 50—58.

⁷ Чебоксаров, Н. Н. — Чебоксарова, Н. А., 1971, 34—35.

amelynek polgári és szocialista típusát különböztetjük meg az eltérő társadalmi viszonyoknak megfelelően.⁸

Az említett szerző, BROMLEJ az etnikumot mint dinamikus rendszert az emberek történelmileg spontán kialakult közösségeinek egyik specifikus formájaként határozza meg. Eszerint „az etnikum mint csoport: meghatározott, viszonylag állandó közös műveltségi és pszichológiai sajátossággal rendelkezik, tagjaiban pedig tudatosul e csoport egysége és ezzel együtt más, ilyen jellegű közösségektől való különállás.”⁹ Ezenkívül saját neve van és ami igen fontos, „endogám” jellegű, azaz a csoporton belüli házassodás szokása dominál, így az etnikum egyben populáció-jelleget is ölt. Az etnikumot jellemző közös stabil kulturális komplexumba beletartozik a nyelv, úgyszintén az érték- és magatartásrendszer is. Az etnikumnak mint sajátos, dinamikus, zárt rendszernek objektív alapja, belső struktúrája a kultúra.

A kultúra fogalmának több meghatározását ismerjük. Témánkkal kapcsolatosan most csupán a LOTMAN-féle szemiotikai jellegű megközelítésre hívjuk fel a figyelmet. Szerinte a kultúra az emberek szellemi életének és különféle jelenségeinek olyan hierarchikus rendszere, amely az információk tárolására, felhalmozására és cseréjére szolgál. Általában az emberiség, konkrétan egy szűkebb kollektíva közösségi emlékezete, s mint ilyen egyúttal társadalmi viselkedési programja is. A kultúra tehát nem biológiailag öröklődik, hanem a hagyományok útján, különböző jelrendszerek, de főleg a nyelv révén kialakított viselkedési típusok útján, amelyeket a közösség tagjai a szocializáció és a tanulás folyamata során sajátítanak el.¹⁰

„A kultúra állandósult típusait tekinthetjük nemzeti kultúrának. Ez a kulturális tapasztalat szerveződésének olyan típusa, amely az adott közösség története folyamán alakult ki. Alkalmazkodik ugyan a különböző korok feladataihoz, de ugyanakkor nagy állandóságot is mutathat, jellegét rendkívül hosszú ideig megőrizheti.” — „Más szóval — folytatja LOTMAN — a kultúra különleges típusú jelképződmény: az *entrópiát* információra átalakító egyik legtokéletesebb mechanizmus, amelynek törvénye önmagának mind összetettebbé, gazdagabbá tétele. Ezért a kultúrának egyidejűleg stabilnak is, dinamikusnak is kell lennie, a rugalmasság és állandóság egyaránt elidegeníthetetlen jellemzői. A kultúra állandóságát az önfeltöltés, a regeneráció erős képessége biztosítja.”¹¹

⁸ Бромлей, Ю. В., 1970, 48—54; 1973, 35—46; Токарев С. А., 1964, 53; Чебоксаров Н. Н., 1964, 5—10.

⁹ Бромлей, Ю. В., 1973, 37—38.

¹⁰ Лотман, Ю. М., 1970, 45—48.

¹¹ Лотман Ю. М., 1970, 45—46.

Amikor az ember saját csoportjának kultúráját vizsgálja, rendkívül hajlamos arra, hogy mint egyedüli helyeset értékelje, szemben más népek rendezetlennel, nem igazinak, furcsának tűnő műveltségével. Ennek magyarázata a kultúra modelljének egyik egyetemes jellemzője s egyúttal az *etnocentrizmus* felidézője, hogy benne bizonyos határvonal található, amely lényegében két részre tagolja, alapot ad az ismert — ismeretlen, rendezett — rendezetlen, saját — idegen jelenségek szembeállítására.

Az etnikum újratermelése nem lehetséges kultúra nélkül. Mindenfajta oktatás funkciója a társadalom önreprodukciós mechanizmusának biztosítása. A kultúra nemcsak valamilyen rendszerbe zárt potenciális információ, hanem a történelmileg adott közösség részéről, belőle kivont reális információ is egyúttal.¹²

Az etnikum fenntartása, a múlt által hagyományozott kulturális örökség megőrzése a tanulás útján valósul meg. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kulturális örökség általában idealizált: megszentelt érték, emocionális reakciókat kiváltó szimbólumok halmazává válik, ennél fogva a csoportok integrálódásának, koherenciájának, valamint folytonosságának és válságok közepette való fennmaradásának tényezője.

A fentiekkel párhuzamos gondolatok jellemzik N. N. CSEBOKSZAROV és JU. A. ARUTJUNOV állásfoglalását. Megállapításuk szerint az etnikai közösségek összes fajtái — beleértve a nemzetet is — lényegében a különböző információs kapcsolatokra épülnek.

A kultúra kommunikációs funkciója az etnokulturális információ átadásának nélkülözhetetlen feltétele. Az etnikum újratermelésében a nemzedékek közötti diachronikus etnokulturális információ játssza a főszerepet. Ez biztosítja az etnikum folytonosságát és állandóságát. A szinkron jellegű információ a nép térbeli stabilitását, kulturális egyneműségét segíti elő. „Az etnikumot ezért úgy is meg lehet határozni, hogy annak lényege a térbelileg elhatárolt sajátos kulturális információ-koncentráció; az etnikumok közötti úgynevezett interetnikus kapcsolat pedig az ilyen jellegű információk áramlását, cseréjét jelenti. Az etnikai közösségek történelmi típusai — az információcsere erőssége tekintetében — lényegesen különböznek egymástól.”¹³ N. N. CSEBOKSZAROV és JU. A. ARUTJUNOV véleménye szerint az etnikumok létezésének egyik oka az, hogy az információ sűrűségének és erősségének van bizonyos határa, amelynél magasabbra nem emelkedhetik. Ez a szint azonban történelmi koronként változik és ez teszi lehetővé az etnikumok bizonyos osztályozását az információk gyakorisága alapján.

¹² Лотман, Ю. М., 1970, 47.

¹³ Арутюнов, Ю. А. — Чебоксаров, Н. Н., 1972, 20—21, Бромлей, Ю. В., 1973, 53.

Az inetnikus és interetnikus információk kapcsolatok az ősközösségi társadalomban viszonylag kis intenzitásúak voltak és alig tértek el egymástól. Később, a kapitalizmus előtti társadalmi-gazdasági alakulatokban az etnikumok egyre nagyobb törekvést mutatnak a belső „konszolidációra”. Közepes sűrűségű információs hálózattal rendelkeztek. A korábbi viszonyokhoz képest — kifelé és befelé — egyre lényegesebb eltérést mutattak az információk erőssége tekintetében. A kapitalizmus kialakulásakor, az egy vagy néhány rokon etnikum „konszolidálásával” létrejövő nemzeteknél az inetnikus információk kapcsolatok sűrűsége rendkívüli módon megnövekedett. ugyanakkor csak kisebb mértékben erősödött az interetnikus kapcsolatok intenzitása. Napjainkban ennek a nagy jelentőségű folyamatnak az üteme tovább növekszik, elsősorban a tömegkommunikációs eszközök fejlődése következtében.¹⁴

Információelméleti szempontból Földünk etnikai képének modelljét úgy is el lehet képzelni, hogy az különféle — széles értelemben vett — információhálózatok rendszere, ezeknek sűrűsége és erőssége az etnikumok, illetve az államok „konszolidációs fészkében” a legerősebb. A ritkább információk kapcsolatok sávjai viszont törvénytörően az etnikai és államhatárok mentén húzódnak.

„Az etnikum szempontjából inkább a diachronikus információ a fontos, az etnoszociális szervezet számára pedig a szinkron jellegű információk kapcsolatok alapvető jelentőségűek. A hangsúly az utóbbi esetben nem a közösség területességére vagy szétagoltságra, hanem az etnokulturális információ megőrzésére vagy annak csökkenésére esik. Pl. attól, hogy a dánok egy része Grönland szigetén található, még nem szűnnek meg a dán nemzet tagjai lenni.”¹⁵

A kultúra — sokféle szerepe mellett — etnikus funkcióit is teljesíti, ez pedig egyrészt az etnikus, azaz megkülönböztető, másrészt a közösséget összetartó sajátosságában nyilvánul meg.

Sz. A. TOKAREV megállapítja, hogy „a kultúra bármely jelensége a vele kapcsolatban levő embereket egyesíti, ugyanakkor azonban szembeállítja az adott csoportot a többivel. Ez a kultúra integráló és differenciáló funkciójából ered. Ennek alapján jön létre a „mi”-csoporttudat, amely más közösséggel való szembeállítás nélkül elképzelhetetlen.

Az adott csoporthoz tartozás érzése más csoportokkal való opozíció — elkülönülés — érzésével jár.”¹⁶ Különösen jól szemlélteti ezt a kultúra jel- és kommunikációs funkciója, amely fontos szerepet játszik az etnikum

¹⁴ Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н., 1972, 24—30.

¹⁵ Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н., 1972, 20—21.

¹⁶ Токарев, С. А., 1973, 2—3.

tagjainak egyesítésében és ezzel párhuzamosan — más etnikumoktól való megkülönböztetésében és elkülönülésében.

JU. V. БРОМЛЕЙ gondolatmenete szerint a kultúra összetevői közül általában a nyelv rendelkezik legkifejezettebb etnikus jelleggel. A nyelv szimbolizálja az egész kultúrát, gondoskodik a megfelelő információk rögzítéséről, tárolásáról és átadásáról. Ezért a közös nyelv az etnikai közösségen belül a kulturális egységesülés legfontosabb tényezője annál is inkább, mivel zárt rendszert alkot és így éles elhatárolódásra ad lehetőséget.¹⁷ A nyelvi különbség legtöbbször szinte áthatolhatatlan határ a népek között. Más etnodifferenciáló tényezőtől eltérően, a nyelvi határ az ember akaratától függetlenül létezik; nem lehet könnyen és gyorsan megváltoztatni. Az interetnikus érintkezésben a nyelv objektív akadályt jelent, amelyet tovább mélyítenek bizonyos szociálpszichológiai tényezők, például a különböző nyelvű szomszédos népeken belül uralkodó házasságkapcsolatok endogám jellege. Az idegen nyelv nemcsak a normális kapcsolatteremtést nehezíti meg, hanem érthetlensége folytán sokszor ellenérzést is kelt. A nyelvi akadály eltűnésével megszűnik a nyelv izoláló, etnikai megkülönböztető szerepe. Ezért, ha egy személy vagy csoport nyelvet változtat, akkor idővel — rendszerint néhány nemzedék során — lehetővé válik etnikai hovatartozásának megváltoztatása is. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a kétnyelvűség sokszor lényeges etnikai változásokkal is járhat. A nyelvcsera egymagában azonban egyáltalán nem jelenti az adott etnikum eltűnését.

A nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem fontos jelfunkciója van. Általában szimbolizálja a beszélők meghatározott csoporthoz való tartozását. Az etnikum nyelvének elnevezése gyakran egybeesik etnonimjével. Ha a nyelv etnikai szimbólum minőségében lép fel, akkor kapcsolatban áll az etnikai tudattal.¹⁸

Az etnikai közösségnek a közös nyelv kétségtelen az egyik legfontosabb jellemzője, de nem minden esetben az. Figyelembe kell venni, hogy egyrészt különböző okok következtében ugyanazon nyelven több nép is beszélhet, mivel nem minden népnek van saját, csak általa beszélt, rá nézve jellemző nyelve; például: angolok, írek, skótok. Másrészt az is előfordul, hogy valamely népnek nem közös a nyelve, több — nyelvileg különálló — csoportra oszlik anélkül, hogy mint etnikum megszűnne létezni; így a kínaiak, írek stb. JU. V. БРОМЛЕЙ szerint — „jóllehet az esetek többségében minden etnikumra jellemző a közös nyelv, kialakulásakor kétségtelenül egy nyelven beszéltek, de — főleg stabilizálódott etnikumok esetében — a nyelvi

¹⁷ Бромлей, Ю. В., 1973, 51.

¹⁸ Бромлей, Ю. В., 1975, 54.

kritérium nem feltétlenül kötelező”.¹⁹ Ezt többek között jól szemlélteti, hogy népszámláláskor az anyanyelvi mutató és az etnikai hovatartozás megjelölése között sokszor lényeges különbség mutatkozik. A szóban forgó jelenség még ott is kimutatható, ahol a nemzetiségi politika optimálisnak mondható és nincs különösebb jelentősége az etnikai hovatartozás eltitkolásának.

Az etnikum szempontjából rendkívül fontos szerepet játszik a kultúra közössége. Ennek szimbolikus, jelszerű összetevői — elsősorban a nyelv — gondoskodnak a kölcsönös megértésről, az etnikum egyes tagjai közötti információcseréről, ami nélkül nincs hatékony együttes tevékenység. Egy népen belül, az úgynevezett első és másodlagos jelrendszer meglétének eredménye az idő- és térbeli, nyelvi és kulturális folytonosság.²⁰

Ami pedig a nyelven kívüli kultúra területének etnikai sajátosságát illeti, sokkal bonyolultabb kérdésekkel állunk szemben. A kultúra különböző, nem nyelvi komplexumai ugyanis — habár bizonyos önállósággal rendelkeznek — nem alkotnak zárt rendszert, alkotó elemeik nincsenek egymással szoros és állandó kapcsolatban. Az etnikum fennállása elképzelhetetlen kultúrája egyes jegyeinek a hasonló csoportokkal szembeni megkülönböztető, úgynevezett etnodifferenciáló funkciója nélkül. Az etnikum külső és belső aspektusa bonyolult dialektikus összefüggésben áll egymással.

A félreértések elkerülése végett ki kell emelni, hogy az etnikum kulturális egységének kérdésében nem elég, sőt helytelen csupán csak a jellemző, megkülönböztető jegyekre hivatkozni. Ebben az esetben nem szabad az etnikum kulturális egységéből kizárni az egész emberiségre, illetve a nagyobb területekre, valamint a kulturális-gazdasági típusokra szintén jellemző kulturális javakat.²¹

A megkülönböztető (vagyis etnikus) jegyek azonban nem jelentik azt, hogy ezek kizárólagosan csak az adott néphez tartozhatnak. Egyes jellemzők más etnikumoknál is kimutathatók. Az etnikus sajátosságok ezért viszonylagos értékűek. Gyakorlatilag megkülönböztető vonásként szerepelhet bármi, ami az adott népet elkülöníti azoktól az etnikumoktól, akikkel állandó kontaktusban van, főleg szomszédaitól. Az abszolút etnikus specifikumok aránya minden közösség kultúrájában általában rendkívül elenyésző.

„Az idegen népek eltérő vonásainak tudatosulása mindig a saját közösséggel való összehasonlítás útján megy végbe. Bármennyire is paradoxonnak

¹⁹ Бромлей, Ю. В., 1973, 57.

²⁰ Лотман, Ю. М., 1970, 50.

²¹ Бромлей, Ю. В., 1973, 63–64.

látszik, de igaz, hogy a vizsgált etnikum tipikus jellegéről való elképzelés nagymértékben függ azoknak a népeknek a sajátosságaitól, akikkel az adott közösség leggyakrabban érintkezik.”²²

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az esetek többségében a kultúra egyes jegyeinek etnodifferenciáló sajátossága csak az etnikai közösség külső megkülönböztető szimbóluma és nem az etnikai határ szerepét játssza. Azonban általában a nyelv, vagy néha a vallás stb. egyben a jel- és határ-funkciót is betölti. A kultúrának ugyanazon eleme — a szituációtól függően — egyes esetekben kifejezhet etnikus sajátosságot, máskor viszont jelentősége nincsen.

Minthogy egy nép szellemi és anyagi kultúrájának csak néhány eleme megkülönböztető jellegű, a köznapi gondolkodás ezt sokszor kisajátítja, kizárólag az adott népre tartja jellemzőnek. Mivel a mindennapi tudat határozatlanul és sokszor elmosódottan emeli ki saját etnikuma jellegzetesnek mondható kulturális jegyeit, ezért csak speciális kutatás tudja megállapítani, hogy objektíve miben tér el egymástól a különböző népek műveltsége. A köznapi tudat rendszerint ezeknek a valóságos — J. V. BROMLEY új terminusa szerint — „etnográfiai jelenségek”-nek nem tulajdonít fontosságot. Ezért van szükség az adott nép kulturális sajátosságainak aktív (tudatosult) és passzív, vagyis etnikai, illetve néprajzi komponensekre való felosztására.

Számolni kell továbbá azzal is, hogy az etnikum szempontjából különbség van a kultúra egyes elemeinek „külső” kifejezésében és „belső” tartalmában. Sokszor csak egyes kulturális jelenségek külső megjelenési formája különbözteti meg az egyik népet a másiktól, ugyanakkor lényeges különbség közöttük alig van, vagy egyáltalán nincsen.

A kultúra különböző elemei — BROMLEY szerint — eltérő mértékben töltenek be etnikus funkciót. Különösen az állandó és változó elemek között van lényeges különbség. Az etnikai funkció szempontjából főleg a hagyományos, állandó összetevőknek van nagy jelentőségük. Mivel az állandósággal bíró kulturális jelenségek etnikailag különösen fontosak, a *tradíció* vizsgálata ilyen tekintetben rendkívül szükséges. Annál is inkább, mert az etnikum lényeges és másodrendű kulturális jellemvonásai egységes rendszerben integrálódnak és ezért az alapvető jellemzők elkülönítése nehéz.

A tradíció a társadalmi élet minden területén adva van: az anyagi termelés-től kezdve a politikai életen keresztül a tudományig és művészetig bezárólag. Nem más az, mint az emberek történelmileg kialakult viselkedési mód-

²² Бромлей, Ю. В., 1973, 100.

ja. A társadalmi tudattal kapcsolatos, állandósult kulturális jelenségek az etnikum szempontjából a leglényegesebbek. Jellemük szerint lehetnek negatívok, pozitívek és semlegesek. Nem szabad elfelejteni, hogy minden társadalom kultúrájának legfontosabb funkcionális összetevői közé tartozik a múltból megőrzött hagyomány. A tradíció fogalmához kapcsolódik a *szokás*, azaz meghatározott állandó minta, a társadalmi viselkedés elfogadott normája. Ezzel szemben a tradíció — szélesebb értelemben — a szokások mellett magában foglalja még a történetileg kialakult, a társadalmi tudatban állandósult eszméket, tudást, nézeteket, elképzeléseket, ízlést stb. A tradíció legspecifikusabb összetevője történeti jellegű: az etnikai közösség emlékezete múltjának legfontosabb eseményeiről, a forradalmakról, háborúkról stb. A kultúra legerősebben etnikus jellegű rétege személyek feletti, kollektív, tömegjellegű jelenségeket foglal magában, amelyek állandóak és ismétlődőek.²³

BROMLEJ hívta fel a figyelmet arra is, hogy téves az az elég gyakran hangoztatott felfogás, hogy az etnikai közösség egységes kultúrájáról csak a régi korokra vonatkozóan beszélhetünk, s az főleg az ősközösségre volna jellemző, később az osztálytársadalmak korában az etnikai közösség kulturális egységéről nem beszélhetnénk. Ezzel kapcsolatban ugyan gyakran hivatkoznak Lenin szavaira, aki szerint „két nemzeti kultúra van minden nemzeti kultúrában”. Ezt a megállapítását azonban sokan helytelenül értelmezik, s nem veszik figyelembe, hogy amikor Lenin az egy nemzeten belüli polgári és proletárkultúra létezését hangsúlyozta, egyáltalán nem vonta kétségbe magának a nemzeti kultúrának a létezését Lenin tételében nem másról van szó, mint a burzsoá nemzeten belül megmutatkozó szociális és művelődési ellentmondás dialektikus egységéről. Nagyon sematikus eljárás volna, ha megállapításából azt a következtetést vonnánk le, mintha az osztályjellegű társadalmi-gazdasági alakulatokban a kultúra kibékíthetetlen összetevői az etnikai egységen belül minden kulturális közösséget megsemmisítettek volna. Nem szabad szem elől téveszteni azt a rendkívül fontos körülményt sem, hogy az osztálykülönbség a kultúra különböző szféráiban eltérő mértékben jelentkezett.²⁴

Az osztálykultúra főleg abban mutatkozott meg az antagonisztikus társadalmakban, hogy az ideológiai formák jelentős része meghatározott osztály érdekében jött létre és ennek célkitűzéseit szolgálta. „Jóllehet egy népen belül a társadalmi csoportok közötti kulturális és életmódbeli különbségek az osztálytársadalmak története folyamán állandóan növekvő tendenciákat mutatnak, ám sohasem bontották meg a kultúra teljes egységét.

²³ Бромлей, Ю. В., 1973, 68—72.

²⁴ Бромлей, Ю. В., 1973, 60—61.

Egy sor jelenség: a nyelvtől kezdve a valláson át a különböző szokásokig továbbra is közös maradt. A társadalmi csoportok közötti kölcsönös kulturális átvételek azt mutatják, hogy megalapozatlan az a feltételezés, mintha egy adott etnikumon belül az antagonisztikus osztályok megléte a népen belüli kulturális közösséget teljes mértékben megsemmisítette volna. Sőt mi több, az ilyen, az etnikumon belül minden szociális csoportra kiterjedő kulturális közösség, a műveltségnek éppen abban a szférájában marad meg legerősebbnek, amely az etnikus specifikum leggyakoribb hordozója: a szellemi kultúrában. A kultúra és egyes elemeinek lokális variációja egyáltalán nem zárja ki az etnikai egységet. Ebben a tekintetben az anyagi és szellemi kultúra eltérően viselkedik, főleg az utóbbi szolgáltat több példát a népen belüli közös vonásokra.”²⁵

Bár minden közösségben van bizonyos lehetőség az egyéni eltérésre és eredetiségre, de ezek csak kivételes esetekben válhatnak általánosan elfogadottá. Ezért maga az individuum nem lehet jellemzője az etnikai közösségnek. A csoport-kultúra az, amely az etnikus funkciót betölti. Az etnikus szimbólum nem azonos az etnikum egyes tagjainak sajátosságai-val.

Ám nem minden, közös kulturális jegyekkel rendelkező csoport etnikai közösség. A nem tudatosult kulturális egységeket БРОМЛЕЙ néprajzi, *etnográfiai csoportoknak* (этнографическая группа) nevezi. Ide tartoznak egyrészt az egy népen belüli kisebb regionális kulturális egységek, másrészt a több, különböző etnikumot magába foglaló úgynevezett történeti-néprajzi körzetek vagy kulturális areák is.

Az *etnikai csoport* az etnikum alkategóriája, a népen belül tudatosult, kisebb lokális közösség.²⁶

2. ETNIKAI TUDAT

Az etnikum másik fontos kritériuma, hogy egységként jelentkezik az adott etnikumhoz tartozó személyek tudatában. Ez az elmaradhatatlan jellemző mindenekelőtt az egyetemes jellegű szociálpszichológiai csoporttudatban, vagyis a nép hovatartozásának s egyúttal együvértartozásának eszméjében fejeződik ki, amely a mi - ők szembeállításán alapul. Ez a sajátos „mi”-tudat nem független az etnikum tagjainak közös történelmi sorsától és idők folyamán kialakult *eredet-közösségük* elképzelésétől sem. A közös eredet

²⁵ Токарев, С. А., 1973, 2—10, 32—33, Бромлей, Ю. М., 125—153, 142—143; Поршнев, В. Ф., 1966, 5—10.

²⁶ Бромлей, Ю. В., 1973, 31—33.

fikciójának kialakulását egykor a mitológia, valamint a közös történelmi sors segítette elő, jelenleg főleg az iskolai történelemtanítás biztosítja. A közös történelmi múlt, illetve az eredetközösség elképzelése, továbbá a nép egységének, összetartozásának eszméje, s ennek szembeállítását más, hasonló jellegű csoportokkal adja az etnikai tudatot.²⁷ E tudat legszembe-tűnőbben a közös *önelnevezésben*, az etnonimben nyilvánul meg.

A legtöbb népnél az etnonim kialakulása rendszerint az etnocentrizmus-sal összefüggő „dichotomikus oppozícióra” vezethető vissza, amely a „saját—idegen” megkülönböztetést fejezi ki és a „mi-” csoporttudatra épül. Ennek viszont velejárója a másokkal, az „ők”-kel való elmaradhatatlan szembe-állítás.²⁸

Lényegében három fő etnikai tudat-típust lehet megkülönböztetni: az osztálytársadalmak előtti, az antagonisztikus osztálytársadalmakét és a homogén osztályviszonyú szocialista társadalmakét. A kapitalizmus és szocializmus esetében arról az etnikai tudatról van szó, amelyet másképpen nemzeti öntudatnak nevezünk.²⁹

„Az etnikai öntudat az etnikum legfontosabb ismérve, ugyanannyira, hogy az adott közösség földrajzi vagy gazdasági egységének felbomlását, akár politikai összetartozásának megszakadását is rendszerint túléli” — állapítja meg BROMLEJ. Jelentőségét mutatja, hogy „az etnikum addig áll fenn gyakorlatilag, amíg egyes emberekben vagy csoportokban él a hozzá-való tartozás meggyőződése.”³⁰

Jelenleg az egész világon rohamosan végbemenő kulturális egységesülési folyamattal párhuzamosan, bizonyos mértékben ennek ellenhatásaképpen az etnikai (nemzeti) öntudat növekvő intenzivitása figyelhető meg.

„Az etnikai öntudat mindenekelőtt az emberek meghatározott néphez, csoporthoz való tartozását rögzíti, de ez nem meríti ki teljesen e fogalom tartalmát. Az etnikai öntudat tartozékai az etnikus sztereotípiák is: saját csoportunk jellegzetességének, tevékenységének és eredményeinek megítélései, valamint más etnikumokról való elképzeléseinek. Az ilyen jellegű sztereotípiák sajátos produktumai az interetnikus attitűdök amelyek más népek képviselőihez való viszonyunk jellegzetességét tükrözi. A nemzeti tudat tartozéka az önértékelésen kívül még a csoport érdekeiről, eszményeiről és ezek megvalósítási módjáról való elképzelések, valamint a büszkeség kérdése is.”³¹

²⁷ Козлов, В. И., 40—56, Бромлей, Ю. В., 1973, 105—107.

²⁸ Чеснов, Я. Н., 1970, 5—10.

²⁹ Бромлей, Ю. В., 1970, 54. 1973, 111;

³⁰ Бромлей, Ю. В., 1970, 25—97.

³¹ Бромлей, Ю. В., 1973, 97.

Minden népre jellemző saját magának pozitív értékelése; bár ilyen szempontból legtöbbször differenciált értékelési rendszerről van szó, azaz az etnikum egyes tulajdonságait pozitívan, másokat viszont negatívan értékelünk. Értékelésünkben azonban mégis az előbbi a domináló.

Az összehasonlító szociológiai kutatások bizonyossága szerint a tévesen „etnikai” jegyként interpretált jellemzők a legkülönbözőbb népeknél feltűnő módon hasonlítanak egymáshoz. (Mi: okosak, szépek, vendégszeretők, bátrak, jobbak stb. vagyunk; viszont ők: mindezek ellenkezői.)³²

Az etnikai tudat tehát sokszor hajlandó lényegtelen, illuzorikus vonásokat, quasi-etnikus vonásokat sajátjának vallani, kiemelni. A mindennapi tudat modelljei nemcsak lényegesen egyszerűsítene, de az objektív sajátosságokat is eltorzítják. Ennek az a magyarázata, hogy az etnikai tudat szelektív; abszolútnak ítéli a viszonylagos etnikai jelleget, tendenciózusan értékelhet olyan jelenségeket, amelyek az etnikumra nem általánosan jellemzőek. Ez a tény adhat lehetőséget a nacionalista beállítódásra; ez a lehetőség azonban egyáltalán nem automatikusan következik be, hanem az etnikai öntudattól független külső erők, ingerek hatására alakulhat ki.³³ A hétköznapi gondolkodás ezen — említett, végső soron az etnocentrizmusból eredő — hibás etnikai modelljével, mint adottsággal ugyanis manipulálni lehet.

Az osztályérdekeknek különösen bonyolult és sokféle hatása az etnikai tudatra. Az osztálytársadalmakban az etnikumok közötti kapcsolatok nem függetlenek a társadalmi viszonyoktól. Ennek következtében a nemzeti öntudat erősen szociális színezetet nyerhet. Sőt mi több, a különböző osztályoknál a nemzeti feladatokról való elképzelés, beállítottság sokszor nemcsak hogy nem esik egybe, hanem gyakran ellentétes. Ennek ellenére azonban figyelembe kell venni, hogy a nemzeti (etnikai) öntudatra a legkülönbözőbb osztályok és társadalmi csoportok hatása érvényesül. Ha a nemzeti öntudatra való hatásában az uralkodó osztály szerepét vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy elsősorban éppen ennek hatására keveredik az etnikai tudat a nacionalizmussal. A kapitalista társadalmakban a burzsoázia igyekszik kihasználni saját érdekében a nemzeti érzést, ezért partikuláris osztályérdekeit leplezi és azokat össznemzeti érdekeknek tünteti fel, amelyekben az etnikum minden tagja egyaránt érdekelt.³⁴

Az előbbiekből látható, hogy az etnikai-nemzeti öntudatot és etnocentrikus beállítódást módszertanilag nem lehet, sőt helytelen a nacionalizmussal azonosítani.

³² Бромлей, Ю. В., 1973, 101.

³³ Бромлей, Ю. В., 1973, 102.

³⁴ Бромлей, Ю. В., 1973, 108—109.

3. AZ ENDOGÁMIA

A kulturális közösség és sajátosságok, az etnikai öntudat, valamint az önelnevezés mellett az etnikum további elmaradhatatlan jellemzője a tágabb értelemben vett endogámia, vagyis a közösségen belüli házassági kapcsolatok dominálása. Az etnikum tagjai közötti házassodási gyakorlat uralkodó jellege az adott csoport sajátos védőmechanizmusa, amely a család intézményének segítségével nemcsak a népesség újratermelését teszi lehetővé, hanem az etnokulturális információk nemzedékek közötti folyamatos vertikális átadását is.³⁵ Ez részben tudatos, részben tudat alatti folyamat, amely az egyén szocializálódásának, társadalomba-nevelődésének idején, a gyermekkorban a legjelentősebb. Tulajdonképpen ez a magyarázata annak, hogy a felnőtt korban sokkal kisebb az etnikai beolvadás eshetősége.

Az endogámia hozzájárul az etnikum állandóságának biztosításához és ezzel együtt más etnikumoktól való elkülönüléséhez. Az etnikai közösségen belül, normális körülmények között 85—90% körül koncentrálódó házassági kapcsolatok az etnikum köré genetikai határt alakítanak ki. Ennek következtében az etnikum egyben hierarchikus jellegű populációvá válik. „A populáció olyan viszonylag zárt rendszer, amelyen belül az egyedek kereszteződése gyakoribb, mint határain kívül.”³⁶ Amennyiben az etnikum megfelelően hosszú ideig áll fenn, a szociális, ideologikus, vallási vagy földrajzi okok következtében létrejött endogámia gyakran nemcsak az adott csoporton belüli nyelvi nivellálódáshoz vezethet, hanem kedvező körülmények között az adott csoport bizonyos antropológiai sajátosságának kialakulását is elősegítheti.³⁷

4. A PSZICHOLÓGIAI JELLEMZŐK

Az etnikum tipikus pszichológiai jellemvonásait és ezek újratermelési mechanizmusát illetően, elsősorban a tapasztalati rendszer nemzedékek közötti átvételére utalnak a szovjet kutatók.

Az etnikai jelleggel és jellemmel elszakíthatatlan kapcsolatban van az etnikum tagjaiban közösen élő *ösztönző rendszer*: elvárások, értékorientáció, attitűdök, meggyőződések, érdekeltségek. Az adott etnikum pszichikus összetevői konkrét történelmi, társadalmi és természeti feltételektől meghatározottak. A szóban forgó feltételek megváltozása előbb-utóbb az ösz-

³⁵ Бромлей, Ю. В., 1973, 114—135.

³⁶ Бромлей, Ю. В., 1969, 84—92; Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н., 1972, 14—126.

³⁷ Бромлей, Ю. В., 1969, 1973, 122; Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н., 1972, 8—30.

tönző rendszer megváltozásával jár, ennek nyomán pedig változáson megy keresztül az etnikum pszichológiája. „Az etnikum pszichológiai sajátosságai minden kívülről jövő hatás megszürésének, a védőmechanizmusnak a szerepét töltik be. Ez az úgynevezett *alienatio* (эйленизация). Az ilyen szelekálás azonban egyáltalán nem jelenti az ismeretlen kultúra abszolút tagadását. Inkább cenzúra, hálózat, amelynek feladata az idegen jelenségek megszürése és kiemelése azzal a céllal, hogy vagy átvegyék és feldolgozzák az adott nép kialakult kulturális normáinak megfelelően, vagy pedig visszatartásítsák.”³⁸ Az etnopszichológia egyik fő feladata, hogy az adott nép történeti fejlődésében tanulmányozza ennek a pszichológiai védelmi mechanizmusnak a szerepét, működését az etnikai sajátosságok és sztereotípiák megőrzésének szempontjából. „Sztereotípiának nevezzük valamely jelenség tipizált, egyszerűsített képét, amely a társadalmi tudatban van jelen s amelyet az egyén, mint kész formát sajátít el. Ez a séma nemcsak valamely jelenség sajátosságait rögzíti, hanem emocionális értékelésüket is tartalmazza.”³⁹

Ide tartozik az a kérdés is, „hogyan melyik társadalmi réteg őrzi leginkább elmúlt korok tapasztalatait, melyik segíti elő az etnikai közösség nyitottságát, hogyan változik meg az etnikai folyamatok szellemi és pszichológiai alapja az etnikum belső struktúrájában végbemenő átalakulások során”.⁴⁰ A különböző társadalmi csoportok életében fontos szerepet játszik az általános emberi és osztálytényezők mellett a nemzeti jelleg problémája is. A kulturális értékek kialakításának, felhasználásának és továbbadásának sematikus modellje Sz. I. KOROLJOV szerint a következő: osztályviszonyokban jönnek létre, ezután meghatározott nép közkincsévé válnak, amely végül közvetíti azt az egész emberiség felé. KOROLJOV úgy gondolja, hogy az etnikai közösség pszichológiai állapota két fő alkotóelemből tevődik össze:

1. a természeti-biológiai tényezők összességéből, amelyek szembetűnőek, viszonylag stabilok, jól elemezhetők, de nem domináló jelentőségűek és sokszor szélesebb körben, az egész földrajzi övezetre is jellemzők, mint például a temperamentum;

2. a nép társadalmi fejlődésének sajátosságaiból, amelyek történelme során halmozódtak fel és a szóban forgó helyen kontinuusak.⁴¹ „Egy nép pszichikai jellemzőjének változása nem mechanikusan megy végbe, hanem főleg az emocionális tapasztalat fokozatos újraértékeléseként. A múlt érté-

³⁸ Королев, С. И., 1970, 98.

³⁹ Королев, С. И., 1970, 98—99.

⁴⁰ Королев, С. И., 1970, 98.

⁴¹ Королев, С. И., 1970, 98.

keinek konzerválása lényegében abban áll, hogy azokat társadalmi tapasztalat formájában a jövő nemzedékei veszik át az adott értékekkel kapcsolatban kialakított emocionális viszonyokkal együtt. Voltaképpen az egy időben élő népeket az eltérő történeti tapasztalat különbözteti meg egymástól. Elméletileg lehetséges, hogy objektíve értékeljük bármely nemzet történetét, mégis a múlt emocionális felfogása országonként más és más. Magától értetődik, hogy a történeti eseményeket más népekkel kapcsolatban helyesen értelmezhetjük, ilyenkor azonban ez a megértés pusztán logikai jellegű.”⁴²

Sz. I. KOROLJOV szerint a más népektől kölcsönzött, „idegen” kulturális jelenségek befogadásának intenzitása, illetve a népek között ebben a viszonylatban kimutatható különbség nem csupán szociális-gazdasági feltételekkel függ össze. „Általában azt veszik át, ami érthető, vagyis ami közel áll az adott nép kultúrájához és szellemi beállítottságához. A befogadás milyensége függ az egymásra ható etnikai közösségek anyagi és szellemi kultúrájától is, de végső soron az átvevő nép tradíciói, gondolkodási sajátosságai, attitűdjei, elképzelései, azaz pszichológiájuk jellege határozza meg. Az adott etnikum az átvett új kulturális jelenségnek mindig bizonyos helyi sajátosságot és emocionális színezetet ad.”⁴³ Az egyik nép kulturális eredményei — bizonyos körülmények között — a másik etnikum kultúrkincsévé is válhatnak, mégpedig átértékelés és az etnikumba való áthasonulás során.

Európai kultúra is csak lokális, etnikus variánsok formájában létezik.

„A nemzeti kultúra megváltozásának gyorsaságára és irányára nemcsak az adott pillanatban létező szociális, gazdasági, politikai körülmények hatnak, hanem a történelmileg kialakult elképzelések, nézetek, esztétikai ízlések, azaz az etnopszichológia egy sor eleme is erősen befolyásolja.”⁴⁴

Az etnikai sajátosságok főleg a szellemi kultúrában, ennek is mindenekelőtt a pszichológiai szférájában érvényesülnek legerősebben: elképzelésekben, értékrendszerekben, viselkedésmódokban.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban hívja fel a figyelmet JU. V. ARUTJUNJAN arra, hogy a kulturális hatás és az inter-etnikus viszonyok kölcsönkapcsolatának magyarázata általában sematikus. Sokan magától értetődőnek tartják, hogy a kultúra internacionalizálódása, vagyis a nemzetek kulturális értékének kölcsönös cseréje szinte automatikusan az interetnikus viszonyok javulásához vezet és önmagában is elősegíti a nemzetek egymáshoz való közeledését.⁴⁶ Ezt a hibás nézetet

⁴² Королев, С. И., 1970, 30—31.

⁴³ Королев, С. И., 1970, 36.

⁴⁴ Королев, С. И., 1970, 44.

⁴⁵ Арутюнян, Ю. В., 1973, 9.

⁴⁶ Арутюнян, Ю. В., 1973, 11.

a konkrét szociológiai kutatások teljes mértékben megcáfolták. A vizsgálat, amelyet a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének etno-szociológiai osztálya végzett, inkább azt a korábbi feltevést támasztja alá, hogy a kulturális szint és az etnopszichológiai beállítottság között nincs egyértelmű közvetlen kapcsolat.⁴⁷ Ez a kutatás azt tanúsította, hogy a kulturális változások előidézésére, valamint az úgynevezett nemzeti attitűd megváltoztatására egymástól eltérő jellegű intézkedések hatása érvényesül. Sikerült bebizonyítani: tévesen gondolják egyes kutatók, hogy a kulturális látókört kiszélesítő olyan jelenségek, mint idegen nyelvű művek fordításai, rádió- és televízió-programcsere, kulturális hónapok és más hasonló rendezvények, automatikusan növelik a népek internacionalizmusát.⁴⁸ A felmérések adatai azt mutatják, hogy az interetnikus pszichológiai beállítottságok nem változtak meg mechanikusan ezekre a kulturális hatásokra. Ennek az a magyarázata JU. V. ARUTJUNJAN szerint, hogy két eltérő beállítottsági rendszer működésével kell számolnunk. Így például a más nemzetiségűekkel kötött házassághoz, idegen népekkel való kapcsolathoz, valamint a munkahely vezetőjének nemzetiségéhez való viszonyt vizsgálva, a különböző népcsoportok képviselőinek válaszai lényegében egyöntetűen magas internacionális szintet mutatnak.⁴⁹ Azonban paradox módon szinte semmilyen kimutatható kapcsolatban nem álltak a kérdezettek szociális helyzetével, társadalmi mobilitásával, fizetésével, szociális aktivitásával, iskolai végzettségével és nyelvtudásával.⁵⁰ Jól kidomborodik az a tendencia, hogy amíg a kulturális mutatók, a társadalmilag kevésbé fejlett csoportoktól állandóan növekvő tendenciát mutattak az ilyen tekintetben előrehaladott csoportok irányában, addig a nemzetek közötti viszonyhoz kapcsolódó beállítódások a különböző etnikai csoportoknál változatlanok maradtak.⁵¹ Ugyancsak az etnikai attitűdök és a társadalmi helyzet közötti pozitív kapcsolat hiányát mutatja különböző nemzetiségek sztereotípiáinak vizsgálata is. Az itt nyert eredmények szerint mindegyik etnikai közösség — várható módon — a saját nemzetiségű csoportját értékelte pozitívabban.⁵²

Szociológiai felmérések értékelésével kapcsolatban fontos módszertani megállapítás továbbá, hogy az egyén viselkedése sok esetben egyáltalán nincs összhangban interetnikus beállítottságával. A népek közötti személyes kapcsolatokban teljes mértékben internacionalista módon viselkedhetnek

⁴⁷ Арутюнян, Ю. В., 1973, 12.

⁴⁸ Арутюнян, Ю. В., 1973, 12.

⁴⁹ Арутюнян, Ю. В., 1968, 11.

⁵⁰ Арутюнян, Ю. В., 1968, 12.

⁵¹ Арутюнян, Ю. В., 1968, 13.

⁵² Арутюнян, Ю. В., 1968, 14.

olyan személyek is, akiknek nem egyértelműen pozitív a véleményük más nemzetekhez való különböző kontaktusukról.⁵³ Ezzel összefüggésben nem szabad szem elől téveszteni, hogy „a tudatos elképzelés, vagy a tudat alatti sztereotípiák sokszor reflexszerűen jelentkeznek. Ez az úgynevezett első reakció. Ebből következőleg egyáltalán nem biztos, hogy mindenki úgy viselkedik, amint azt a verbálisan kifejtett véleménye alapján elvárnánk. Nyilvánvaló, hogy a szóbelileg kifejezett beállítódásban, amely az emberek különféle elképzeléseit tükrözi, dominálhat a hangulat, vagy a sztereotípiák is, ennek ellenére a közvetlen cselekvésben mégis a racionális hozzáállásé a döntő szó. A tudás és tapasztalat azonban nagymértékben ellenállhat sematikus elképzeléseknek.”⁵⁴

Az interetnikus személyes kapcsolatokban nagyjából azonos szerepet játszik a kulturális orientáció és az etnikai pszichológiai beállítottság. E két rendszer azonban egymással csak gyengén vagy egyáltalán nem áll kapcsolatban.⁵⁵

A nemzetek közötti kulturális személyes kapcsolatokban az értelmiségiek viselkednek legnagyobb mértékben nemzetközien, a kevésbé művelt társadalmi rétegek e tekintetben konzervatívabbak.⁵⁶ Ugyanakkor „az értelmiséget magas szakképzettsége, valamint a nemzeti szellemi értékek alkotásában való érdekelttsége a nemzeti öntudat fő hordozójává teszi. Ez a csoport a legérzékenyebb a nemzeti történeti múltjának és kultúrájának kérdésében.”⁵⁷ Az említett vizsgálat szerint a lakosság műveltebb rétegeinek interetnikus beállítódottságát mindenekelőtt szociális-szakmai érdekeit közvetve érintő társadalmi-gazdasági tényezők határozzák meg. Mind a művelődés-, mind a nemzetiségi politikában csak differenciált módszerekkel lehet eredményesen hatni a lakosság különböző csoportjaira.⁵⁸

5. ETNIKAI FOLYAMATOK

Nemcsak a folytonosság jellemző az etnikumra, hanem az időbeli változás is, amit etnikai folyamatnak nevezünk. Ide tartozik, de nem meríti ki teljes mértékben e fogalmat az etnikai hovatartozás megváltoztatása is. Ebbe a kategóriába azonban nem sorolunk bele minden, az etnikumon belül lezajló jelenséget. A tulajdonképpeni etnikai folyamatoktól meg kell külön-

⁵³ *Социальное и национальное*, 1973, 294. Москва.

⁵⁴ *Социальное и национальное*, 1973, 294–295. Москва.

⁵⁵ Арутюнян, Ю. В., 1973, 12.

⁵⁶ Арутюнян, Ю. В., 1973, 11–12.

⁵⁷ *Социальное и национальное*, 1973, 298. Москва.

⁵⁸ Арутюнян, Ю. В., 1973, 13.

böztetni az úgynevezett etnoszociális folyamatokat. E két fogalom közötti különbség alapja a tulajdonképpeni etnikai, illetve a szociális-gazdasági szférában végbemenő változások minőségileg eltérő jellege.⁵⁹

Ebből a szempontból felettébb figyelemre méltó a szovjet kutatás azon megállapítása, hogy az etnikum fennállásához tulajdonképpen nem szükséges a politikai-gazdasági értelemben vett közös ökönmia, sem az etnikum külön nyelve vagy területi egysége. Tudvalevően vannak több részre szakított, vagy éppenséggel szétszórtnak élő népek is anélkül, hogy mint etnikumok létezni megszűnnének.⁶⁰

Tiszta formában az etnikai közösség sohasem létezik, mivel mindig meghatározott szociális és természeti keretben funkcionál. Habár létrejötte nek — az etnogenezisnek — a társadalmi szféra és a természeti környezet elmaradhatatlan feltétele, ez azonban a későbbiek során másodlagos jelentőségűvé válik. Ilyen értelemben az etnikai és társadalmi folyamatok nem, vagy csak részben fedik egymást, és érthető módon csak közvetett viszonyban állanak.⁶¹

A mozgékonyabb szociális-gazdasági jellemzőkhöz képest ugyanis az etnikai közösség jóval lassabban változik; következésképpen igen hosszú időn keresztül, akár több társadalmi-gazdasági formáció folyamán is fennmaradhat, megőrizve bizonyos sajátosságait, az ezekkel jellemzett csoport stabilitását és kontinuitását annak ellenére, hogy az adott népcsoport tagja időben, térben állandó mozgásban vannak. Magyarán az etnikum — a nyelvhez hasonlóan — nem tartozik sem az alaphoz, sem a felépítményhez, velük csak közvetett kapcsolatban áll.⁶²

A szovjet irodalomban az etnikai folyamatok több típusát szokás megkülönböztetni. Ilyenek: a konszolidáció, asszimiláció és integráció, amelyeket egységesítő tendencia jellemez, szemben más, differenciáló jellegű etnikai folyamatokkal. A konszolidáció és asszimiláció viszonylag teljes etnikai homogenitáshoz vezethet, az *integráció* csupán néhány közös kulturális vonás kialakulását segíti elő. Az etnikai *konszolidáció* néhány nyelvrokon és kultúrájában hasonló etnikai egység összeolvadása. Ez jellemezte például a középkor folyamán a mai nagy, nyugat-európai népek — a franciák, angolok, németek — kialakulásához vezető etnikai folyamatokat.⁶³

Az etnikumok egymás közötti érintkezésének, az interetnikus kapcsolatoknak fontos formája az etnikai asszimiláció. Erről akkor beszélhetünk, amikor egyes személyek vagy csoportok, általában több nemzedékre ter-

⁵⁹ Бромлей, Ю. В., 1973, 153—178.

⁶⁰ Козлов, В. И., 1969, Гумилев, Л. Н., 1970, 50.

⁶¹ Королев, В. И., 1970, 33.

⁶² Гумилев, Л. Н., 1970, 46—56.

⁶³ Козлов, В. И., 1969, 145, 162—194, 224.

jedő idegen hatás következtében elvesztik saját kulturális specifikumukat, majd előző etnikai hovatartozás-tudatukat is, és egy másik etnikum tagjaivá válnak. Ez a jelenség együttjár addigi endogám gyakorlatuk, zártságuk feloldódásával is. Az etnikai asszimiláció általában kulturális adaptációval kezdődik, majd a kulturális beolvadás után, a kétnyelvűségen keresztül nyelvi asszimilációval folytatódik, de csak az etnikai öntudat ugrásszerűen bekövetkező változásával fejeződik be véglegesen. Néha azonban az egyes hagyományok, régebbi kulturális sajátosságok továbbélése, még inkább az új etnikumhoz való tartozás érzésének, vagyis az új etnikumtudatnak kialakulatlansága, valamint a közös történelmi múlt és „közös származás” tudatosulásának hiánya, még ezután is hosszú ideig etnikai különállásra adhat alapot és hátráltatja az etnikai beolvadás sok konfliktussal járó folyamatának befejezését.⁶⁴

Mint V. I. KOZLOV megjegyzi, „az asszimilációt, mint etnikai folyamatot nem lehet befejezettnek tekinteni még abban az esetben sem, ha az egyén az új etnikai közegben nyelvi és kulturális téren teljesen asszimilálódott, megkérdése alkalmával az új etnikai környezethez tartozónak vallja magát, sőt állampolgárságot is szerzett. Az asszimiláció csak akkor fejeződik be teljesen, ha az illető már saját öntudatában sem különíti el magát környezetétől, és ugyanakkor környezete sem határolja el magát tőle. Az ilyen változás pszichológiailag annyira megterhelő, hogy még kedvező körülmények között is rendszerint több nemzedéken át tart.”⁶⁵ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg M. N. GUBOGLO, hogy amikor a nyelvi és etnikai hovatartozás egybeesik, az idegen hatásokkal való szembenállás általában erősebben nyilvánul meg, mint amikor hiányzik ez az összefüggés. E két etnikai meghatározónak, az anyanyelvnek és az etnikai tudatnak az egyes személyeknél vagy csoportoknál tapasztalható eltérése sokszor bizonyos etnikai közömbösséget eredményezhet; azaz etnocentrikus beállítottságuknak viszonylag gyengüléséről lehet szó. Ilyenkor jelentősen kevesebb figyelmet szentelnek az etnikai hovatartozás kérdésének, mint azok, akiknél a nyelvi és tudati szféra nem tér el egymástól

6. A NEMZET MINT ETNOSZOCIÁLIS SZERVEZET

A különböző nézeteket összegezve: a szovjet szakemberek arra a megállapításra jutottak, hogy az etnikum az emberek olyan közössége, amelynek tagjai viszonylagos stabil kulturális jegyekkel és ebből kifolyólag közös

⁶⁴ Бромлей, Ю. В., 1970, 107, 158.

⁶⁵ Козлов, В. И., 1969, 309.

pszichológiai habitussal is rendelkeznek; eleven egységtudatuk van, továbbá közösségük endogám jellegű. Az etnikai közösség lényege nem az ismertető jegyek összessége, hanem az a tény, hogy — zárt, tudatosult kulturális egységet alkot. „A néphez (etnikumhoz) tartozás tudata az egységes önnevezésben, eredettudatban és az endogámiában jelenik meg. A nemzetek korában az etnikus specifikum a nyelvben, hovatartozás-tudatban és a szellemi kultúrában koncentrálódik, de alámerülhet a csoportpszichológia mélyebb rétegeiben is.”⁶⁶

Mint említettük, minden nemzet etnoszociális szervezet (ESZO), amelynek magvát az etnikum adja, de politikai közösségé, azaz makroszociális szervezetté az etnikum nem mindig tud átalakulni. Az európai nemzetek nagy része több, kisebb, főleg rokon etnikumú csoport konszolidálódásából jött létre a 18–19. század folyamán. Más nemzetek — ide tartozik a magyar is — a feudális „nemzetiség” (народность) polgári nemzetté való közvetlen átalakulása útján keletkezett. Mind a két típus a kapitalista áru-termeléssel járó kereskedelmi, közlekedési, hírközlési és iskolahálózat kibontakozása által, valamint az egységes irodalmi nyelv kialakulásával párhuzamosan jött létre, amikor az etnikus kommunikációs kapcsolatok sűrűsége — az előző korhoz képest — ugrásszerűen megnőtt. Voltaképpen a nemzet a belső, szinkron jellegű kulturális információs hálózat sűrűsége és erőssége tekintetében különbözik a középkori „nemzetiségtől”, amelynek etnikai alapján született.⁶⁷

A nemzetre jellemző, hogy benne fokozatosan eltűnik az etnikai öntudat hierarchizált, többlépcsős volta, amely a feudalizmus nemzetiségeinek volt sajátossága. Nem véletlen, hogy az etnikai tudat legmagasabb fokú homogenitása csak a nemzetre jellemző. Ezt a nemzet magasfokú etnikai konszolidációja tette lehetővé. A szovjet kutatók többsége a nemzetet meghatározott történeti korszak a fejlődő kapitalizmus és a szocializmus etnikai kategóriájának tartja.⁶⁸

A nemzeti fejlődés elmaradhatatlan feltétele — amelyre már Lenin is rámutatott — a gazdasági kapcsolatok növekedése az ország népességének korábban egymástól elszigetelt területi csoportjai között.⁶⁹ Ezt a folyamatot azonban szintén nem szabad sematikusán felfogni. Téves azt képzelni, hogy minden nemzetnek van saját, önálló gazdasági piaca. V. I. Kozlov szerint „a gazdasági határ rendszerint nem az etnikai, hanem a politikai határokkal esik egybe, azaz a nagy gazdasági piacok nem az etnikumon,

⁶⁶ Бромлей, Ю. В., 1970, 51–56.

⁶⁷ Бромлей, Ю. В., 1973, 35–47, 145.

⁶⁸ Решетов, А. М.—Честов, Я. Н.—Чебоксаров, Н. Н., 1973, 250–260.

⁶⁹ Ленин, В. И., 1968, 153–154.

hanem az adott politikai egységen, vagyis az állam határain belül alakultak ki”.⁷⁰ A politikai gazdaságtani értelemben vett ökonómia nem az etnikum, hanem az állam jellemzője. A kutatókat az tévesztette meg, hogy az egy-nemzetiségű országokban az etnikai terület és a gazdasági keret valóban fedik egymást. Köztudomású viszont, hogy a több nemzetiségű államokban egy közös gazdasági alapon rendszerint több nemzet alakult ki. Ebből következik, hogy a gazdasági közösség nem a nemzet, hanem az állam jellemzője; a gazdasági közösség a nemzettel csak közvetett kapcsolatban áll, amelyet az állam létesít.⁷¹

Közös gazdasági életre a nemzetnek inkább csak formálódásakor, a kapitalizmus kialakulásakor volt nagyobb mértékben szüksége. Ennek fontossága később fokozatosan elhalványult, csökkenésével párhuzamosan az állam szerepének megnövekedése figyelhető meg.

Az osztálytársadalom feltételei között az etnikum és állami, politikai alakulatként megjelenő makroszociális szervezete területileg gyakran nem teljes egészében esik egybe. Ennek különféle változatai lehetségesek.⁷²

Kedvező esetben a soknemzetiségű államban egyazon egységes gazdasági alapon több önálló nemzet állhat fenn egymás mellett anélkül, hogy az adott népek saját etnoszociális szervezete — politikai autonómiája — megszűnnék. Ilyen több, egyenjogú nemzetből és nemzeti kisebbségből álló politikai egység például a Szovjetunió, illetve a szovjet „nép”, amely azonban nem etnikai értelemben alkot közösséget, hanem önálló nemzetek és népek egyenjogú politikai szövetségén alapul.⁷³ Ezt mutatja a neve is: Szovjet Szocialista Köztársaságok *Szövetsége*. Nyugat-Európában, de másutt is a többnemzetiségű államokban az állampolgárságot (nationality) tévesen nemzetiségként értékelik. A felsorolt kutatók állásfoglalásából nyilvánvalóan kitűnik, hogy a marxista kutatás elutasítja és módszertanilag helytelennek tartja a „politikai nemzet” koncepciót. A szovjet tudósok bírálják és összeegyeztethetetlennek tartják az „állam-nemzet” felfogást a lenini nemzetiségi politikával.⁷⁴ Nemcsak azért, mert az adott fogalom nem fér bele az etnikai közösségek tipológiájába, hanem mivel gyakorlatilag is tarthatatlan. Mint ismeretes, elméleti alapul szolgál a nemzeti kisebbségek jogainak megtagadására, a kizárólagos államnyelv bevezetésére, az erőszakos beolvasztás politikájának érvényesítésére, vagyis a nemzetiségek önrendelkezési jogának megtagadására. Ez az államnemzet koncepció

⁷⁰ Козлов, В. И., 1970, 47.

⁷¹ Козлов, В. И., 1970, 49.

⁷² Бромлей, Ю. В., 1970, 48—54.

⁷³ Решетов, А. М.—Чеснов, Я. Н.—Чебоксаров, Н. Н., 1974, 286—318, 310—313.

⁷⁴ Решетов, А. М.—Чеснов, Я. Н.—Чебоксаров, Н. Н., 1974, 286—313.

ugyanis a 18. század vége óta éppen az állampolgári jogegyenlőségre hivatkozva tagadja meg különböző kisebb etnikai csoportok sajátos helyzetéből fakadó nemzetiségi problémáknak a rendezését. Ez pedig diszkriminációhoz, erőszakos asszimilációhoz, nacionalizmushoz vezet. A nemzeti-ségi politika kidolgozásánál és alkalmazásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nemzet az etnikai közösség különleges típusa, az etnikai konszolidáció legmagasabb formája.⁷⁵

A társadalmi-gazdasági formáció változásával a nemzeteknek csak az osztálystruktúrája módosul, az etnikai sajátosságok jelentős mértékben továbbra is fennmaradnak. A nemzeten belüli osztályok megléte gyöngíti az etnokulturális egységet. Ezért csak a kibékíthetetlen osztályellentét eltűnése után jön létre a nemzet teljes kulturális konszolidációja, amely nagyfokú etnikai homogenitással jár. Ily módon a szocialista nemzet nem egyszerűen folytatója az addigi nemzeti közösségeknek, hanem azok minőségileg új formája. A szovjet kutatók általános véleménye szerint a nemzeti jelleg megőrződik, sőt mi több, továbbfejlődik, felvirágzik a szocializmus körülményei között. Ennek fő feltétele az internacionalista jellegű lenini nemzetiségpolitika elvének fenntartás nélküli alkalmazása.⁷⁶

⁷⁵ Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н., 1972, 27.

⁷⁶ Бромлей, Ю. В., 1973, 146.

Péter Veres

THE ETHNIC-GROUP THEORY OF THE LATEST SOVIET ETHNOLOGICAL RESEARCHES

In the past decades the ethnogenetic researches of the multi-national Soviet Union increased with extreme intensivity. Attention has recently turned more towards the investigations into the present ethnic processes. The increased theoretical study of one of the central concepts of ethnology, namely *ethnos* (ethnic group, *ethnie*, etc.) has come to the foreground. In 1964, S.A. Tokarev and N. N. Čeboksarov, while continuing their former studies, began a more detailed elaboration of the typology of ethnic communities. Since then comprehensive theoretical investigations into ethnic groups have been carried on by several researchers, e.g. Yu. V. Bromlei, K. V. Chistov, V. F. Kozlov, A. A. Kon, A. K. Porshnev, and others. The first extensive monograph of a theoretical character on ethnic groups was written by Academician Yu. V. Bromlei. In the opinion of the great majority of the Soviet researchers, an ethnic group is a dynamic system, a specific form of the historically developed communities of people. It is such a group that has a relatively permanent, common cultural specificity and psychological character originating in the former. Its members become conscious of its unity and separation from other communities of this kind. The common historical past, the idea of a fictitious common origin, the development of the 'we-they' dichotomy in the group consciousness, together with the ethnonym constitute the ethnic consciousness. The ethnic and socio-economic processes only partly correspond with each other; the ethnic group forms a relatively independent system. Consequently, there could survive several socio-economic formations. The nation as an ethno-social organism (organization) came into being at the end of feudalism and during the development of capitalism. In this period the frequency and intensity of the ethnic relations greatly increased. Soviet researchers make a sharp distinction between citizenship and the state of belonging to a national (ethnic) community, since mixing the two provides an opportunity to neglect the specific problems of the national minorities.

- Арутюнов, С. А.—Чебоксаров, Н. Н.
1972 *Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества*. Сб. «Расы народы». т. 2. Москва.
- Арутюнян, Ю. В., ред.
1968 *Опыт социально-этнического исследования*. Советская этнография № 4.
1969 *Конкретно-социологические исследования национальных отношений в СССР*. Вопросы философии. № 12.
1972 *Социально-культурные аспекты развития и сближения наций в СССР*. Советская этнография. № 3.
1974 *Социальное и национальное*. Опыт этносоциологических исследований. Москва.
- ВАРН, F.
1970 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen—Oslo—London.
- Бромлей, Ю. В.
1969 *Этнос и эндогамия*. Советская этнография. № 6.
1970 *Этносоциальный организм*. Известник АН СССР. 1 № 8.
1973 *Этнос и этнография*. Москва.
1976 *Etnosz és néprajz*. Вр.
- Верещагин, Е. М.—Костомаров, В. Г.
1973 *Язык и культура*. Москва.
- Генинг, В. Ф.
1970 *Этнический процесс в первобытности*. Свердловск.
- Гонионский, С. А., ред.
1973 *Национальные процессы в США*. Москва.
- Губогло, М. Н.
1972 *Социально-этнические послед-*
ствия двуязычия Советская этнография. 1972. № 2.
- Гумилев, Л. Б.
1967 *О термине этнос как явление*. Доклады отделений и комиссий ГО СССР.
1970 *Этногенез и этносфера*. Природа № 1—2.
- Корелев, С. И.
1970 *Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов*. Москва.
- Козлов, В. И.
1969 *Динамика численности народов*. Методология исследования и осмовые факторы. Москва.
1970 *Этнос и экономика*. Советская этнография № 1.
- Кушнер, П. И.
1949 *Национальное сознание как этнический определитель*. Краткие сообщения Института Этнографии.
1951 *Этнические территории и этнические границы*. Москва.
- Лашук, Л. П.
1967 *О формах донациональных этнических связей*. Вопросы ист № 4.
- Лотман, Ю. М.—Успенский, Б. А.
1971 *О семиотическом механизме культуры*. Труды по знаковым системам. V. том. Тарту.
- Левин, В. И.
1968 *Полное собрание сочинений*. Москва.
- Монгайт, А. Л.
1967 *Археологическая культура и этнос*. Народы Африки и Азии. № 1.
- Лотман, Ю. М.
1970 *Статьи по типологии культуры*. Тарту.
- Решетов, А. М.—Чебоксаров, Н. Н.—Чеснов, Я. В.
1974 *Этнические процессы в странах юго-восточной Азии*. Москва.

- Поршнев, В. Ф.
 1966 *Социальная психология и история*. Москва.
 1973 *Сопоставление как компонент этнического самосознания*. Москва.
 1973 *Сопоставление как компонент этнического самосознания*. Москва.
- Токарев, С. А.
 1964 *Проблематика этнических общностей*. Вопросы философии № 11.
 1973 *Разграничительные и объединительные функции культуры*. Москва.
- Социальное и национальное*
 1973 *Социальное и национальное*. Опыт этносоциального исследования по материалам Татарской АССР. Отв. редактор. Арутюнян Ю. В.
- Холмогоров, А. И.
 1970 *Интернациональные черты советских наций*. Москва.
- Чебоксаров, Н. Н.
 1964 *Проблема происхождения древних и современных народов*. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва.
 1967 *Проблема типологии этнических общностей в трудах советских ученых*. Советская этнография. № 5.
- Чебоксаров, Н.Н. — Чебоксарова, Н. А.
 1971 *Народы, культуры, расы*. Москва.
- Чеснов, Я. Н.
 1970 *Происхождение этнонимов*. В кн.: *Этнография имен*. Москва.

A KULTÚRA-FOGALOM ÉRTELMEZÉSEI A POLGÁRI TÁRSADALOMKUTATÁSBAN

1. BEVEZETÉS

1.1. Köznyelvi szóhasználatok

A „kultúra” fogalmának társadalomtudományi értelmezéseit egy paradox megállapítással kell kezdenünk: a társadalomtudományoknak nincs sajátos, csak reájuk jellemző kultúra-fogalmuk. E fogalom tartalma a társadalomtudományokban éppúgy változó, mint a köznyelvben. Megközelítőleg a következő értelmezések a leggyakoribbak.¹

a) *A kultúra mint „műveltség”*, mégpedig jellegzetesen az ún. „humán műveltség”. E műveltség körébe főként az irodalomról és más művészetekről szerzett ismeretek tartoznak. Hasonló jelentéssel használjuk a kultúra szót az ilyen kifejezésekben: „kulturális rendezvény”, „ünnepi kulturális hetek” stb.

b) *A kultúra mint egy-egy kor, egy-egy társadalom szellemi teljesítményeinek teljes köre*. Ez az értelmezés leggyakrabban a néprajzban és a történelemtudományban használatos; pl. „évezredek emberi kultúrája”, „a primitív népek kultúrája”, „görög-római kultúra”. (Ez utóbbiba például rendszerint beleértendő az épületek csakúgy, mint a hidak, utak, vízvezetékek, városrendezés stb.)

c) *A kultúra mint termelési (mezőgazdasági) szakkifejezés*. A kultúra ebben a szóhasználatban nem a szellemi munkát jelenti, hanem a termelőerők világába kalauzol. A különféle „szántóföldi kultúrákon” például bizonyos növényfajták együttesét értik együttélésüknek, termelhetőségüknek föltételeivel együtt.

Természetesen többféle további jelentése, jelentésárnyalata is van a kultúra szónak. Talán ennyi is elég azonban annak bemutatására, hogy a különböző jelentések miként illeszkednek egybe, illetve mely pontokon térnek el egymástól. Jelen dolgozatunkban nem kívánunk „igazságot osztani” e lehetséges értelmezések között; ehelyett inkább a leírás eszközéhez

¹ SZCZEPANSKI, J., 1968, 40—44; FERGE Zsuzsa, 1968, 199—200.

folyamodunk. Azt próbáljuk bemutatni, hogy miként alakult ki a kultúra szó e számos értelmezése, mert a jelen helyzetben bizonyára ezzel könnyítjük meg leginkább a mindenkori szövegösszefüggésnek megfelelő szóhasználatot.

1.2. A földolgozás anyaga és szempontjai

Kiindulásként néhány nálunk is, más országokban is gyakran forgatott kézikönyv, összefoglalás kultúraértelmezését vizsgáltuk meg: így LUNDBERG, valamint O'BRIEN, SCHRAG és MARTIN összefoglalásait, illetőleg SZCZEPANSKI és BAUMAN szociológiai bevezetéseit.² Nélkülözhetetlennek tűnt emellett SELIGMAN és JOHNSON, GOULD és KOLB, illetve VIERKANDT, marxista vonatkozásban pedig EICHORN és munkatársai, valamint KLAUS és BUHR lexikonjai.³ A kultúra értelmezéseiről szóló szakirodalomban egyik legtöbbet hivatkozott összeállítás KROEBER és KLUCKHOHN összehasonlító tanulmánya, amelyben a szerzők mintegy másfél száz „kultúra-meghatározás” tipologizálására vállalkoztak elsősorban az amerikai szakirodalom alapján.⁴ Ami a társadalomtudományi — és sajátosan a marxista szociológiai — megközelítést illeti, jelen dolgozat legtöbbet KLOSKOWSKA alapos tanulmányából profitált.⁵

Tanulmányunk határait jelezve szeretnénk földolgozásunk szempontját is kiemelni. Ez pedig — szemben az említett összeállításokkal — bizonyos tudománytörténeti nézőpont. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a „kultúra” fogalom egy-egy értelmezési típusa nem választható el attól a tudománytörténeti — sajátosan: társadalomtudomány-történeti — háttértől, amelyben keletkezett, meggyökeresedett, sajátos színekkel megtelt. Az alábbiakban ezért a szójelentés történeti kialakulásának rövid ismertetése után az etnológiai, a filozófiai, a szociológiai és a strukturális-rendszerelméleti értelmezésről fogunk beszélni az amerikai, a német (nyugatnémet), az angol, illetve a francia társadalomtudományi hagyományoknak megfelelően. Emellett jelezzük természetesen a marxista értelmezési lehetőségeket is.

² LAUNDBERG, G. A., 1968, 171—196; O'BRIEN, SCHRAG, C. C.—MARTIN, W. T., 1964, 161—165, 166—178; SZCZEPANSKI, J., 1968, 40—61; BAUMAN, Z., 1967, 11—24.

³ SELIGMAN, E. R. A., HOHNSON, A., 1963; GOULD, J., KOLB, W.-L., 1964; VIERKANDT, A., 1959; EICHORN, W., és mtsai 1969; KLAUS, G., BUHR, M., 1964.

⁴ KROEBER, A. L., KLUCKHOHN, C., 1952.

⁵ KLOSKOWSKA, A., 1971. Jegyzetben közöljük azt az irodalmat, amelyet földolgozásunk során közvetlenül fölhasználtunk; ezek könyvészeti adatai a bibliográfiában találhatók. Nem adatoljuk viszont külön — sem jegyzetben, sem bibliográfiában — azokat a munkákat, amelyekre említett földolgozások nyomán utalunk. E műveket a szövegben zárójelben adjuk meg.

2. A „KULTÚRA” SZÓ TARTALMÁNAK TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI

2.1. A fogalom kialakulása a humanistáknál

A klasszika-filológia mai ismeretei szerint a *kultúra-fogalom kialakulása a humanista irodalomban — főként a német humanizmus irodalmában — keresendő*.⁶ Műelemzéseik tárják föl a latin „cultura” szó történetét az antik irodalomban. Eszerint kezdetben a „cultura” szó földművelést jelentett; körülbelül CICERO nevéhez fűzhető azonban a szó átvitt értelmezésének irodalmi megjelenése (*Tuszkulánumi értekezések*). CICERO ugyanis párhuzamot vonva a föld megművelése és a lélek megnevelése között, a filozófiát a lélek kultúrájának nevezte; azaz a „cultura” kifejezés tartalmába a szellemi tevékenységeket is bevonta.

PUFENDORF (*A természetjogról és a népjogról*, 1688) a természet ellentétéként használja a kultúra fogalmát. A vadember, akit a szerző természeti érintetlenségében jellemez, nélkülözi az emberi-társadalmi alkotások eredményeit: az intézményeket, a ruházatot, a nyelvet, a tudományt, az erkölcsöt stb. E negatív megfogalmazás szolgálhat alapul arra, hogy a „kultúra” szó tartalmát körülrajzoljuk (maga a szerző ugyanis teljesen kifejtett meghatározást nem ad). Eszerint PUFENDORF az emberi-társadalmi alkotások teljes körét jelöli a „kultúra” kifejezéssel, amit legjobban a természeti érintetlenség szembeállításával rajzolhatunk körül.

2.2. A fölvilágosodás kultúra-fogalma

A fölvilágosodás nagy és kis írói a „kultúra” *főnti fogalmából a természettel való szembenállást emelték ki*, mégpedig értékítélet formájában. Jellemző ebből a szempontból a fogalom tartalmának változása a latin nyelvterületen (főként Franciaországban), bár nem annyira a kultúra, mint inkább a civilizáció szót használták. Ezen — főként melléknévi igenév formájában (civilizált) — „simát”, „csiszoltat”, „udvariast” értettek; azaz a városlakót a természet barbár fiával szemben. (Hozzáteesszük: az értékítélet ingadozó volt; a megszokott használatban a civilizált jelentett pozitívat, a barbár, a természeti pedig negatívát. De a romantika nagy előfutára, ROUSSEAU — s nyomában többen — eredeti módon ellenkező előjellel állították szembe a két fogalmat.)

Ennek a szóértelmezésnek továbbfejlesztésével találkozunk ADELUNG német nyelvszótárában (1. kiadás: 1774), aki szerint a kultúra (Cultur)

⁶ PFLAUM, G. M., 1961.

„az ember vagy egy egész nép összes lelki és fizikai erejének megnevesítése vagy finomítása oly módon, hogy ez a szó egyaránt jelenti az értelem felvilágosulását és megnevesítését az előítéletektől való szabadulás útján, valamint az erkölcsök csiszolását és finomítását.”⁷

A fölvilágosodás korában kialakult fogalomértelmezéssel ma is nap nap után találkozunk szakirodalmi szövegekben csakúgy, mint a népszerűsítő irodalomban és a hétköznapi nyelvhasználatban. Ennek megfelelően szoktunk „kulturált viselkedésről” vagy „kulturálatlan megnyilatkozásokról”, esetleg „kultúremberről” beszélni. Mint látni fogjuk, ez az értékelő mozzanat vonul végig a szellemtörténeti ihletettséggű filozófiai-szociológiai kultúra-fogalmon a 30-as évek német szociológiájában.

2.3. *A romantika kultúra-fogalma*

A Pufendorfnál írásos formát öltő kultúra-fogalom másik mozzanatát fejlesztette tovább az előromantika és a romantika számos írója: az *emberi-társadalmi alkotások teljes körét magában foglaló kultúrát*, amely távoli földrészek, egzotikus világok leírása során egyenlő rangot kapott az ismert európai kultúrával. E kultúra-fogalom további változata „az egyszerű nép” fölfedezése során a „népi kultúra”, amely deklarálása volt a népi alkotások egyenrangúságának, sőt nemegyszer (a ROUSSEAU-i motívum!) a pozitívan értékelt népi kultúrának, szemben a „magas kultúrával”. A fogalomfejlődés e vonalát LEIBNITZ „Cultur”-értelmezésénél figyelhetjük meg, majd pedig — a 18. század végén — HERDER „Kultur”-szóhasználatában követhetjük nyomon (*Eszmék az emberiség történetbölcseletéhez*, 1784—1791).

A kultúra-fogalom tág értelemben vett leíró definícióját KLEMM (*Az általános kultúra mint tudomány*, 1854—1855) azzal egészítette ki, hogy leltárt készített ezekről a társadalmi tevékenységekről, amelyeket az egyetemes művelődéstörténet írójának a különböző történeti korok föltételei között vizsgálnia kell. KLEMM és WAITZ történeti-néprajzi kultúrfogalma került át az angolszász szakirodalomba TYLOR közvetítésével.

Míg tehát a fölvilágosodás — elsősorban a francia fölvilágosodás — értelmezésében a kultúra értékelő mozzanattal gazdagodott, addig a romantika — főként a német, részben az angolszász romantika — szóhasználatában a *kultúra tág, leíró definíciója alakult ki*. Ez a szóhasználat követhető nyomon az ún. kultúrantropológiai (szociálintropológiai) szakirodalomban.

⁷ KŁOSKOWSKA, A., 1971, 10.

3. AZ ETNOLÓGIAI TÍPUSÚ ÉRTELMEZÉS: A KULTÚRA FOGALMA AZ AMERIKAI SZAKIRODALOMBAN

3.1. Az etnológiai típusú fogalomértelmezés kialakulása

A következőkban „etnológiai típusú” fogalomértelmezésről beszélünk, jóllehet tisztában vagyunk vele, hogy szóhasználatunk — szakmai értelemben — nem pontos. További bevezető megjegyzésünk még, hogy az „etnológiai típusú” meghatározások illusztrálására elsősorban amerikai szakirodalmat vettünk figyelembe. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, mintha hasonló fogalomértelmezés más szakirodalomban nem fordulna elő (6.1, 6.4). Mégis úgy találtuk, hogy a fogalomértelmezésre igen nagy hatással van egy-egy nyelvterület szakirodalma és tudományos hagyománya; s ennek alapján meglehetősen egyértelműen sikerül tipizálni, mondjuk, a 30-as évek német kultúrszociológiáját, illetve a vele egykorú amerikai kultúrantropológiát. Így hát meghatározási mintáink nem számítnak teljes gyűjteményeknek, inkább példaanyagnak egy fogalomértelmezési tendenciához.

E fogalomértelmezés atyja, mint már a 2.3 pontban jeleztük, a német romantika történet- és néprajzszemléletén tanult E. B. TYLOR, aki az ősi társadalmak kutatása közben, értelmezési keretül dolgozta ki kultúraértelmezését. Eközben a kultúra tartalmába beleértette az emberi élet mindazon elemét, amelyeket nem tudott megmagyarázni az emberek fiziológiai mechanizmusaival, sem pedig visszavezetni az ember és környezete biológiai kölcsönhatására. Ezért *a kultúra jelentette nála mindazt az emberi tulajdonságot, amelyet az ember nem mint a természet fia, hanem mint a társadalom tagja szerez.*

A modern etnológiai (kultúr- vagy szociálantropológiai és erre hivatkozó szociológiai) irodalom számára e meghatározás továbbfejlesztései, variációi, árnyalatai a mérvadók. A már említett KROEBER és KLUCKHOHN nyomán a definíciókísérletek a következőképpen csoportosíthatók.⁸

3.2. Leíró meghatározások

A definíciótípus a TYLOR-féle kultúrafogalom kialakulásával születik meg, és jellemzi a klasszikus kultúrantropológia meghatározásait. TYLOR (*Primitive Culture*, 1871) a következő meghatározást adja: „A kultúra vagy civilizáció összetett egész: felöleli a tudást, a hiedelmeket, a művészetet,

⁸KROEBER, A. L.—KLUCKHOHN, C., 1952.

az erkölcsöt, a jogot, a szokásokat, valamint azokat a képességeket, amelyeket az emberek a társadalom tagjaiként szereztek”.⁹

A meghatározás fő problémája a felsorolás: hogy ti. mely elemeket vesz be, és még inkább, mely elemeket hagy ki a kultúra szó tartalmából. Kétségtelenül egyszerűbb lerövidíteni a definíciót, és csupán a kereteket hagyni meg a kellő elemek számára. Így tesz például BENEDICT (*The Science of Custom*, 1922), aki szerint a kultúra bonyolult egész, amely az embernek a társadalom tagjaként szerzett szokásait foglalja magában.

E meghatározás problémája azonban továbbra is az, hogy csupán tudati elemeket hangsúlyoz. Ahogyan RADCLIFFE-BROWN is, amikor kultúrán érti „a belső és külső viselkedésmódok bizonyos szabványosítását”.¹⁰ MANDELBAUM szerint „kultúra minden, amit az ember — mint társadalomának tagja — tenni megtanul. Magában foglalja mindazt a tudást, közismeretet és elvárást, amelyben egy csoport tagjai osztoznak, és amelyet gyermekeik megtanulnak.”¹¹ Ugyanide sorolható MARGARET MEAD fölfogása a kultúráról: „A megtanult viselkedés egészének az a kiválasztott része, amelyet az azonos hagyományokkal rendelkező embercsoport teljes egészében átad gyermekeinek, részben pedig a felnőtt bevándorlóknak, akik az adott társadalom tagjaivá válnak. A kultúra fogalma nemcsak a művészetet és a tudományt, a vallást és a filozófiát öleli föl, amelyekre a — kultúra — szó történetileg vonatkozott, hanem a technológia rendszerét, a politikai gyakorlatot, a mindennapi élet apró intim szokásait, mint pl. az ételek elkészítésének és elfogyasztásának módját vagy a gyermekek álomba ringatásának módját, akárcsak a miniszterelnök megválasztásának vagy az alkotmány módosításának módját.”¹²

Ennél tágabb leíró definíció BOAS meghatározása, amely szerint: „A kultúra magában foglalja egy közösség társadalmi magatartásának összes megnyilvánulásait; az egyén reakcióit annak a csoportnak a magatartására, amelyben él; valamint e közösségi magatartás által meghatározott emberi tevékenység produktumait.”¹³ E meghatározás többlete az eddigiekkel szemben, hogy a tárgyi, anyagi környezetet is magában foglalja.

Hadd mutassunk rá kissé részletesebben is MALINOWSKI kultúra-fogalmára, minthogy ez példája a leíró meghatározásnak. MALINOWSKI szintén elemek összességéről szól, de ezeket szervezett egészként fogja föl.¹⁴ 1931-ben a kultúráról így ír: „A kultúra öröklött készítményeket, javakat,

⁹ KLUCKHOHN, C., 1964, 166.

¹⁰ RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1957, 95.

¹¹ MANDELBAUM, D. G., 1968, 373.

¹² MEAD, M., 1961, 12–13.

¹³ BOAS, F., 1930.

¹⁴ Vö: BODROGI Tibor, 1972, 453–461.

technikai eljárásokat, eszméket, szokásokat és értékeket foglal magában.” Egy 1941-ben megfogalmazott meghatározás szerint: „A kultúra olyan egész, amely részben autonóm, részben koordinált intézményekből áll.” Végül hadd idézzük teljes terjedelmében 1944-ben publikált summázó definícióját a kultúráról:

„a) A kultúra lényegében olyan eszközként szolgáló berendezés, amely az embert képessé teszi, hogy a szükségleteinek kielégítése során környezetében fölmerülő, konkrét, sajátos problémákkal jobban megbirkózhasson.

b) Olyan tárgyak, tevékenységek és beállítottságok rendszere, amelyben minden rész egy célra irányuló eszközként helyezkedik el.

c) Olyan egész, amelynek különféle elemei kölcsönösen összefüggnek egymással.

d) Ezek a tevékenységek, beállítottságok és tárgyak lényeges és életbe vágó föladatak szolgálatában intézményekké szerveződnek, amilyen a család, a nemzetség, az azonos területen együttélő közösség, a törzs, valamint a gazdasági együttműködés, a politikai, jogi és nevelési tevékenység szervezett csoportjai.

e) Dinamikus szempontból, tehát a tevékenység típusát tekintve, a kultúrát számos oldalról lehet elemezni, amilyen a nevelés, a társadalmi kontroll, a gazdasági élet, a tudás, hit és erkölcs rendszerei, továbbá az alkotó és művészi kifejezés módjai.”¹⁵

MALINOWSKI leíró típusú definíciójához közel mozog LYND, amikor a kultúrát úgy határozza meg, hogy „mindaz, amit a közös területen lakó emberek tesznek; e cselekvésük módjai, s mindaz, amit éreznek és gondolnak arról, amit tesznek; anyagi szerszámaik, értékeik és szimbólumaik.”¹⁶ *E meghatározások legfejlettebb változatai tehát annyiban járnak közel egy marxista szempontú kultúra-fogalomhoz, amennyiben a kultúra jelentéstartalmát kiterjesztik a termelés szférájára is.*

3.3. Történeti meghatározások

A történeti meghatározástípus sajátossága, hogy *egy-egy domináló jellemvonást emel ki*, és ennek a fontosságára mutat rá abban a folyamatban, amelyet a kultúra kialakulásának és továbbélésének nevezünk. A leggyakoribb ilyen elem — *pars pro toto* — a hagyomány. Így például LINTON definíciójában, aki szerint: „Kultúrának nevezzük a társadalmi örökséget.

¹⁵ MALINOWSKI, B., 1972, 405.

¹⁶ LYND, R. S., 1948, 19.

A kultúra általánosságban az emberiség egész társadalmi örökségét jelenti, míg szűkebb értelemben e társadalmi örökség egy részleges vonulatát.”¹⁷

Hasonlóképp hangsúlyozza a hagyomány, a „társadalmi örökség” fontosságát a kultúra értelmezése során LOWIE is: „Kultúrán mindannak összességét értjük, amit az egyén a maga társadalmától kap: a hiedelmeket, a szokásokat, a művészi normákat, a táplálkozási szokásokat, az olyan képességeket, amelyeket az ember nem saját alkotótevékenységének eredményeként szerez meg, hanem a múlt örökségeképp nyer el a formális vagy nem formális nevelés közvetítésével.”¹⁸ ZNANIECKI viszont a humaniorák vonását emeli ki. Szerinte a kultúra olyan adatok összességéből áll, amelyek vizsgálatával a társadalomtudományok és más humán tudományok szakemberei foglalkoznak; de amelyeket figyelmen kívül hagynak a természettudósok: a csillagászok, a fizikusok, a kémikusok, a biológusok, a geológusok.¹⁹

3.4. Normatív meghatározások

E meghatározások a kultúra jellemzőjeként azt említik, hogy *mindig egy-egy norma vagy normarendszer rendezi egységes egészebe*. Ez a normarendszer dinamikusan ható ideák és következményei (magatartások, viselkedések, cselekvések és produktumok) formájában érhető tetten, és bizonyos „életstílust”, „életvitelt” eredményez, amely a különböző kultúrákban jellegzetesen más és más. KLINEBERG (*Race Differences*, 1935) például a kultúráról szólva azt írja, hogy nem más, mint „az az életstílus, amelyet a társadalmi környezet határoz meg”.²⁰ SOROKIN definíciója pedig ezt mondja: „A magasan szervezett természeti világ kulturális aspektusa jelentéseket, értékeket, normákat tartalmaz, valamint ezek kölcsönhatásait és összefüggéseit, teljesen vagy részlegesen integrált csoportjait . . . Mindezek külső cselekvésekben és más mozgatóerőkben nyilatkoznak meg a társadalmi-kulturális környezet föltételei között.”²¹

3.5. Strukturális meghatározások

E meghatározástípus rendszerint a kultúra fogalmáról szólva *egy-egy kultúra integráns jellegére mutat rá*. A kultúrát rendszerint általánosított modellnek fogja föl, amely a magatartásra alapozódik ugyan, mégsem azonos a társadalmat alkotó emberek magatartásával.

¹⁷ LINTON, R., 1936, 78.

¹⁸ LOWIE, R. H., 1937, 3.

¹⁹ ZNANIECKI, F., 1952, 9.

²⁰ KLUCKHOHN, C., 1964, 167.

²¹ SOROKIN, P., 1947, 313.

Bár az ilyen vonásokat kereső-kitapintó meghatározásokat már az eddigiekben ismertettük (különösen MALINOWSKI definícióját találjuk ilyenek), kifejezetten strukturális definíció — amely tehát nem is tart egyebet jellemzőnek a kultúrára, mint integráló jellegét, modell formáját — meglehetősen ritka. Példaképp közöljük azt a meghatározást, amelyet KLUCKHOHN és KELLY (*The Concept of Culture*, 1945) ad a kultúráról: „Valamely kultúra nem más, mint az életvitel történetileg kialakult, nyilvánvaló és rejtett rendszere, amelyet egy csoport minden tagja vagy különösen kitüntetett egyedei tendenciaszerűen megvalósítanak.”²²

3.6. Pszichológiai meghatározások

A pszichológiai ihletettséggű meghatározások a kultúra fogalmát egy-egy pszichológiai iskola fogalomrendszerében értelmezik. Ezért bizonyos pszichológiai kategóriákat — pl. tanulás, viselkedés, alkalmazkodás — állítanak a meghatározás középpontjába. Ebből következik, hogy a pszichológiai meghatározástípusok esetében a kultúra rendszerint bizonyos technikák sorozatává válik, amely vagy szükségletet elégít ki, vagy problémákat old meg, vagy alkalmazkodásra képesít stb.; mindig a kiindulópontul használt pszichológiai iskola, irányzat gondolatkörének megfelelően. E meghatározások fő előnye, hogy sikerült rámutatniuk a kultúra átadásának módszereire, mechanizmusára; gyöngéjük az adott, alapul vett pszichológiai tanítás gyöngéiben rejlik.

ROHEIM (*The Riddle of the Sphinx*, 1934) a kultúrát a pszichoanalízis fogalmi rendszerében kísérli meg értelmezni: „Kultúrán fogjuk érteni a szublimációk, az elfojtások vagy más reakcióformák összességét; röviden: a társadalomban mindazt, ami indításokat közvetít vagy megakadályozza ezeknek az indíttatásoknak a kielégítését.”²³ FORD (*Culture and Human Behavior*, 1942) ezzel szemben a kultúra fogalmát a problémamegoldás szempontjából rajzolja körül: „A kultúra a problémamegoldások hagyományos útjait jelenti . . . Valamely kultúra azokból tevődik össze, amelyek megfelelőknek bizonyultak, mert sikerre vezettek; röviden: a kultúra tanult problémamegoldásokból áll.”²⁴

Míg ROHEIM a pszichoanalízis fogalmi rendszerében értelmezte a kultúrát, FORD pedig a kulturális problémamegoldások fontosságára mutatott rá, COHEN meghatározási kísérlete az alkalmazkodással kapcsolatos gondolat-

²² KLUCKHOHN, C., 1964, 167.

²³ KLUCKHOHN, C., 1964, 167.

²⁴ KLUCKHOHN, C., 1964, 168.

menetre ad példát.²⁵ A szerző a különböző spontán csoportokban érvényesülő összetartó erőre keresve választ a csoportkialakulás szociálpszichológiai elméletéből indul ki. Ebben az összefüggésben egy-egy csoport kultúrája nem más, mint az a viszonyítási bázis, vonatkoztatási keret vagy rendszer, amelynek értékei és normái alapján minden csoporttag megközelítően hasonlóan látja problémáit, s amelyhez a csoportba tartozás végett alkalmazkodni igyekszik vagy kényszerül.

3.7. Genetikai meghatározások

Genetikai meghatározásnak lehet nevezni minden olyan kultúra-definíciót, amely a következő döntő kérdésekre próbál válaszolni: *hogyan jön létre a kultúra (vagy egy-egy kultúra)?* Milyen tényezők tették lehetővé a létrejöttét? Milyen hatások alatt vált szükségessé a kultúra (illetve valamely vizsgált kultúra) megjelenése, létrejötte? Az effajta meghatározás áll legközelebb azokhoz a definíciókhoz, amelyeket a marxista kindulópontú történelemből vagy szociológiából ismerünk (a kérdésre visszatérünk a 6.1—6.5 pontokban). De nemcsak a szorosabb értelemben vett kultúratörténeti jellegű értelmezésekre gondolhatunk itt, hanem valamennyi olyan meghatározási kísérletre, amely a kultúra tartalmát létrejöttének mechanizmusát leírva kívánja föltárni. Példaképpen idézzük CARR (*Situational Psychology*, 1945) meghatározását: a kultúra nem más, mint „a múltban tanúsított közösségi viselkedések összegeződött, továbbadható eredményei.”²⁶

3.8. Egy komplex meghatározási kísérlet

KROEBER és KLUCKHOHN (1952) összeállítása nemcsak regisztrálta a forgalomban lévő meghatározásokat (elsősorban az Egyesült Államokra, illetve az angol nyelvterületre kiható érvénnyel). Egyúttal katalizátornak is bizonyult — legalábbis a jelzett körben —, minthogy a kultúra-fogalom néhány fontos vonását emelte ki (vö. 3.2—3.7 pontok). Katalizátorként működött annyiban is, hogy további meghatározási kísérletek rendszerint nem születtek és nem születnek anélkül, hogy ennek az összefoglalásnak a tanulságait figyelembe ne vennék. (Vö. pl. LINTON meghatározási kísérleteit.²⁷) Alábbiakban a szerzőpáros egyik tagjának, CLYDE KLUCKHOHN antropológusnak a meghatározási kísérleteit ismertetjük.

²⁵ COHEN, A. K., 1969.

²⁶ KLUCKHOHN, C., 1964, 168.

²⁷ LINTON, R., 1955.

KLUCKHOHN nem törekszik arra, hogy egyetlen meghatározásba sűrítse össze a kultúra fogalmának összes lehetséges értelmezését. Ehelyett esszéjében — amelyet párbeszédese formában írt meg, és az „ember-tudományokkal” foglalkozók széles körét szólaltatja meg (közgazdász, jogász, filozófus, történész, biológus, pszichológus, valamint különböző nézetű néprajzosok) — fokozatosan közelítő definíciókat ad aszerint, hogy az illető definíciókat mire fogják fölhasználni, mire szükségesek. A kiinduló meghatározás így hangzik: „Kultúrán azokat a történetileg kialakult szelekciós folyamatokat értjük, amelyek a külső és a belső ingerekre adott emberi reakciók csatornáiként szolgálnak”. Ez a meghatározás eléggé egyértelműen az „inger-válasz” pszichológiai terminológiáit használja. Ha a kultúrát a társadalom tagjainak viselkedését értelmezendő kívánjuk használni, akkor a következő meghatározást ajánlja a szerző: „Kultúrán azokat a történetileg kialakult helyzetmeghatározásokat értjük, amelyeket az egyének a csoportos — vagy csoporthoz kapcsolódó — részvétel révén ismernek meg; olyan csoporthoz kapcsolódva, amely bizonyos értelemben vagy a maga egészében sajátos életvitelt valósít meg.”²⁸

A kultúra fogalma azonban leggyakrabban nem a magatartás értelmezéséhez szükséges, hanem — különösen a kultúr- (szociál-) antropológiában — annak megállapításához, hogy mi képezi a leírni kívánt társadalmi jelenség körét. Ez esetben a szerző a következő definícióval szolgál: „A kultúra történetileg kialakult változások modelljeit kínálja a magatartás számára, mégpedig nyílt és rejtett modelleket.”²⁹ Végül a legteljesebbnek e definíciót tartja, amely azonban a maga komplexitásában csak nehezen használható föl terepmunkánkban vagy valamely elméleti elemzés során:

„A kultúra nyílt és rejtett mintákat tartalmaz a magatartás számára, amelyeket szimbólumok ismertetnek meg és közvetítenek; szimbólumok, amelyeket embercsoportok kiemelkedő eredményei alkotnak meg, beleértve művészi megformálásukat is. A kultúra lényeges pontját alkotják a hagyományos (azaz történetileg kialakult és kiválasztódott) eszmék és a velük kapcsolatban álló értékek. A kultúra rendszerét egyfelől fölfoghatjuk tevékenységek eredményének, másfelől pedig a további tevékenységek föltételének is.”³⁰

Áttekintésünket összegezve megállapítjuk, hogy az *etnológiai (kultúr-antropológiai, illetve ahhoz kapcsolódó szociológiai) kultúraértelmezések közös vonása a „kultúra” szó leíró jellege*. Abban az értelmezésben, hogy kultúrán valamely társadalmilag determinált jelenséget értenek, amely közös kincse

²⁸ KLUCKHOHN, C., 1962, 31, 52.

²⁹ KLUCKHOHN, C., 1962, 66.

³⁰ KLUCKHOHN, C., 1962, 73.

az emberiségnek. Ebből a meghatározásból tehát hiányzik az értékelő mozzanat. A különféle értelmezési lehetőségek pedig azt mutatják, hogy rendszerint ugyancsak hiányzik — vagy kisebb hangsúlyt kap — az anyagi eszközökben tárgyiasult tevékenység. A hangsúly a legtöbb meghatározási kísérlet esetében az emberi viselkedés valamely rendszerén, mintáján, modelljén van.

4. A FILOZÓFIAI SZOCIOLÓGIA ÉRTELMEZÉSTÍPUSA: A KULTÚRA FOGALMA A SZÁZADFORDULÓ NÉMET SZAKIRODALMÁBAN

4.1. *A német idealizmus kultúra-fogalma*

A német idealizmus kultúra-fogalmát jellemezve az etnológiai típusú meghatározásokkal szemben két fontos megkülönböztető vonást kell kiemelnünk. Az egyik: *a kultúra-fogalom tartalmának leszűkítése* úgy, hogy az anyagi-termelési szféra egészen kimarad belőle. A másik: *a kultúra fogalmába az érték, az értékelés mozzanatának bevétele*. Míg az etnológiai típusú kultúrártelmezések első változata a romantika fölfogásában formálódott ki, addig ennek a kultúra-értelmezésnek az őset kétségtelenül a fölvilágosodás filozófiájában lelhetjük meg.

Ennek ellenére megállapítható, hogy a nagy német idealizmus fő képviselői a „kultúra” fogalmát alig vagy egyáltalán nem használták. Különösen szembeötlő ez HEGEL történetfilozófiai fejtegetései során; minthogy az „abszolút szellem” tételezésében voltaképp előttünk áll a kultúra sajátos megtestesülése, megfogalmazása és funkcióinak antropomorf leírása — anélkül, hogy HEGEL magát a fogalmat alkalmazta volna. Követői azonban — sőt még azok is, akik egy vagy több ponton vitába szálltak vele — a kultúra fogalmát kimondva-kimondatlanul azonosították az abszolút szellem tartományával.

DILTHEY (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883) fogalmi rendszerében találkozunk először következetesen ezzel az azonosítással. DILTHEY alkalmazza a „kulturális rendszerek” fogalmát, és olyan társadalmi képződményeket ért rajta, mint a nyelv, az erkölcs, a művészet, a vallás, a tudomány. E kulturális rendszerek az egyes emberek egymással összefonódó cselekvéseiből állanak; meg lehet, sőt kell különböztetni azonban attól a társadalmi közegtől, amelyben kialakulnak. Kutatásukra sajátos tárggyal rendelkező tudománycsoport létrehozását javasolja: a „szellemtudományok” csoportját. A megkülönböztetésből is, az elnevezésből is jól érzékelhető a kultúra fogalmának konkretizálása és leszűkítése a szellemi tudati szférára.

RICKERT (*Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 1894) meghatározásában ugyanez a mozzanat kiegészül az értékek bevonásával. A „szellem-tudományok” területe nála „művelődéstudományok” elnevezést kapja, és meghatározását a szerző a természettudományokkal szembeállítva végzi el. Ismert meghatározása szerint a természettudományok törvényeket tárnak föl; a „művelődéstudományok” számára azonban csupán a tények adóttak. Ennek megfelelően tulajdonképpen kutatásul e tények leírását tűzhetik ki célul. A kultúra tényei egyrészt szembenállanak a természeti tényekkel, másrészt mindig értéket képviselnek, értéket hordoznak: „vagy úgy, mint annak az embernek az alkotása, aki az elismert értékre támaszkodó célokkal összhangban cselekszik, vagy úgy — amennyiben valamiféle korábban létező dologról van szó —, mint olyasvalami, amit a neki tulajdonított értékre tekintettel művelnek . . . A kulturális jelenségeknek mindegyikében valamilyen, az ember által elismert érték ölt testet.”³¹ A kultúra itt jellemzett értelmezését képviselte és fejlesztette tovább századunk 20-as és 30-as éveiben a német filozófiai szociológia olyan jeles képviselője, mint SPRANGER, SCHELER vagy A. WEBER. Illusztrációul a következőkben Alfred WEBER kultúrszociológiai értelmezését foglaljuk össze.³²

Alfred WEBER kultúra-értelmezésének kiindulópontjaként a társadalmi-történeti valóság két területét különíti el. A civilizáció — amelynek központjában a technikai racionalitás áll — mintegy az ember fiziológiai-biológiai vonatkozásainak, kötöttségeinek meghosszabbítása. Ez az a terület, amelyen az ember biztosítja magának a szükségletkielégítés lehetőségeit, és ezzel az emberi egzisztencia megvalósításának természeti feltételeit. Ezzel szemben a kultúra az a tartomány, amely függetlenül a szükségletektől és az ember fiziológiai-biológiai adottságaitól. A kultúra központjában a „metafizikai érzés” áll: „Amikor az élet kiszabadul a szükség-szerűségek és a szükségletek birodalmából, és átalakul olyan struktúrává, amely mindenekfölött áll — csak akkor keletkezik a kultúra.” Az így értelmezett kultúra fő területei azok, amelyekben minden cselekvéstől megkövetelik az egzisztenciális érdek fölládozását magasabb rendűnek tartott értékek, célok érdekében. Az egyik ilyen terület a művészet (a művész személyisége egyesül a jelenségek mélyebb értelmével, és esztétikai értéket alkot), a másik a gondolkodás, a filozófia (az ember megismeri a jelenségvilág mögött a lényegét alkotó eszméket), a harmadik a vallás (az ember egyesül a világ lényegét alkotó abszolút szellemmel). E területeken — mint-hogy nem a szükségletkielégítés szférájába esnek — nem beszélhetünk haladásról úgy, mint a civilizációt tárgyalva tesszük.

³¹ KLOSKOWSKA, A., 1971, 46—47.

³² WEBER, A., 1931; FREYER, H., 1931.

4.2. Szellemtörténeti kultúra-értelmezések a szociálanropológiában

Bár az ismertetett weberi kultúrakoncepciót eléggé nehéz egybevetni az etnológiában (kultúranropológiában) használatos kultúra-fogalmakkal, mégsem maradt hatástalan ez utóbbiakra. Az érintkezést ott leljük meg, amikor a 3.2—3.6 pontokban ismertetett definíciók pusztán a tudati jelenségek fontosságát hangsúlyozzák. Ezen a vonalon továbbhaladva KROEBER azt tartja, hogy a kultúra „alapvető magva” az értékek történetileg kiválasztott együttese; azaz valamely társadalom nézeteinek együttese arról, mi a jó, mi a szép, mit érdemes életcélul kitűzni stb.³³ Ennek megfelelően KROEBER megkülönbözteti az értékek kultúráját a valóság kultúrájától, hangsúlyozva, hogy míg az előbbi a tárgyalt világ anyagi jelenségeit (termelőtevékenységét stb.) foglalja magában, addig a második terület föltárása szempontjából az említett értékeknek van döntő fontosságuk.

Még következetesebben kifejtett idealista kultúra-értelmezéssel találkozunk MACIVER munkáiban (*Society: A Textbook of Sociology*, 1937). MACIVER civilizációelmélete felöleli az anyagi-technikai létesítményeket, a termelés egész szféráját, valamint a gazdasági és politikai szervezetek együttesét; mindazt tehát, ami a társadalom életfolytatásának célját tekintve eszközjellegű.

A fejlett társadalmakban erre a szférára lassan ráépül egy második: a többé már nem kifejezetten eszközjellegű, hanem önmagában értékes tevékenységek és szervezetek szférája. Ezt a szférát nevezi a szerző „a végső fogyasztás” szférájának, és jellegzetes intézményeiként a színházat, a templomot stb. jelöli meg. Ez a tulajdonképpeni értelemben vett kultúra területe.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az ismertetett idealista filozófiai-szociológiai típusú kultúrelemzések fő jellegzetessége egyfelől a termelőszféra elhatárolása a „szellemi tevékenységek” birodalmától; másfelől ez utóbbi értékekkel való felruházása. Míg a 3.2—3.7 pontokban ismertetett meghatározások elsősorban egy-egy társadalom összetevékenységének teljesebb-töredékesebb leírására adtak lehetőséget, addig ezek a *definíciók minősítésre valók, úgy értelmezik és arra használják a „kultúra” fogalmát.*

5. RENDSZERSZEMLÉLETŰ ÉRTELMEZÉSEK

5.1. Egy rendszerszemléletű kultúra-fogalom: Lévi-Strauss

Már a 3.5 pontban bemutatunk egy olyan kultúra-értelmezést, amely önmagát strukturálisnak nevezte. Ennek a kultúra-értelmezésnek azonban pusztán annyi a köze a rendszerszemléletű megközelítéshez, hogy egy-egy

³³ KROEBER, A. L., 1963, 646—647.

kultúra egységes voltára, vonásainak integráns jellegére mutat rá. LÉVI-STRAUSS kultúra-értelmezései — amelyek közül egyet az alábbiakban idézünk — a munkásságát a 40-es évek végétől meghatározó gondolat jegyében fogantak (ekkor ismerkedett meg Roman JAKOBSON révén a strukturalista nyelvészettel): az etnológia és a nyelvészet tárgya hasonló. Ez a hasonló tárgy a beszédben is, a hétköznapi tevékenységben is, a törzsi mondákban és az élet valamennyi tevékenységterületén azonos struktúrákban kifejezésre jutó sajátos gondolkodásmódja egy-egy primitív népnek.

Az ennek megfelelő kultúrafelfogást LÉVI-STRAUSS a következőképp fogalmazza meg: „Egy kultúra a viselkedés számára szolgáló minták együtteséből áll, amelyek az emberi lények egy csoportja körében egy meghatározott időszakaszban uralkodó jellegűek, és amelyek — a folyamatban lévő kutatás és a vizsgálat alapsokaság szempontjából nézve — más hasonló együttesektől megfigyelhető módon és élesen megkülönböztethetők.”³⁴ A hangsúly e definícióban a „megfigyelhető módon és élesen megkülönböztethetőség” vonásán van (a többi említett jellemzőket más meghatározásokban is megtalálhatjuk). A strukturális vizsgálatok számára ez ad ugyanis lehetőséget arra, hogy valamely társadalmi-kulturális egészen belül a vizsgálat során szinteket s e szinteken vizsgálható és transzponálható modelleket különítsenek el. „Kutatásaink egyetlen célja, hogy olyan modelleket alkossunk, melyeknek formális tulajdonságai — az összehasonlítás és a magyarázat szempontjából — visszavezethetők más, eltérő stratégiai szintekhez tartozó modellek tulajdonságaira.”³⁵

5.2. Szemiotikai kultúraelmélet

A LÉVI-STRAUSSnál megfogalmazott gondolat továbbfejlesztésével találkozunk a különféle szemiotikai jellegű kultúraelméletekben. Közös vonásuk, hogy *a jel és a jelhasználat általános törvényszerűségei felől közelítik meg a kultúra fogalmát*. A kultúra elemeit jeleknek fogják föl; és egyrészt a jelek egymáshoz való viszonyát kutatják, másrészt a kapcsolatrendszert, amely a jel és a jelölt dolog — a kultúra és a mögötte élő társadalmi viszonyrendszer — között fönnáll.

A szemiotikának a társadalomkutatásban való alkalmasságára — elméleti szinten — CH. MORRIS tett először kísérletet (*Foundations of the Theory of Signs*, 1938), aki a különféle jelek eredetére és társadalmi funkcióira muta-

³⁴ LÉVI-STRAUSS, C., 1953, 536.

³⁵ LÉVI-STRAUSS, C., 1971, 271.

tott rá, kidolgozva a jelek rendszerének kapcsolatát az emberi viselkedéssel. M. FOUCAULT tudománytörténeti munkássága tulajdonképpen az első, ahol egy szemiotikai alapon álló kultúraelmélet -- ha nem is kifejtett formában -- tetten érhető, megismerhető (*Les mots et les choses*, 1968). FOUCAULT ugyanis azt kérdezi, miképpen történik a megismerés, az ismeretek megragadása és földolgozása; elméleti megállapításait pedig gazdag történeti anyaggal illusztrálja. Ennek során jut el a megállapításig, hogy a megismerés formái olyan jelzések, amelyek önmagukban koherens rendszerre állanak össze.

A kommunikációelmélet felől közelíti meg a kultúra szemiotikai értelmezését az olasz U. ECO. Szemiotikájában azt fejtegeti, hogy minden közlésben többféle kód épül egymásra: a közlés legegyszerűbb módjai (reflexszerű, vizuális, nyelvi stb.) ún. kulturális kódok (viselkedésminták, társadalmi struktúra, társadalmi ideológiák), valamint tartalmi (esztétikai, tömegtájékoztatói) kódok.³⁶ A kultúrát értelmezve e kódok egymásra épülését kell -- e szerint az elmélet szerint -- analizálnunk.

Ilyen előzmények után érthető P. BOHANNAN kultúra-meghatározása: „A kultúra nem más, mint az információk kódolásának egy módja... A kultúra az ember biológiai ismertetőjegye, amely egyben arra szolgál, hogy növelje biológiai képességeit. A kultúrára való képesség biológiai eredetű, de maga a kultúra nem biológiai. A kultúra egy kétszeres kódolás formájában létezik, jelenik meg előttünk. A „kódolás” első fázisának fogható fel azon emberi képességünk, amelynek révén biológiailag-fiziológiailag alkalmasabbá válunk a kultúra vételére és földolgozására. A „kódolás” második fázisa az, amikor a kultúrát alkotó jelrendszert (magatartások, nyelv, művészetek, írás, eltárgyasult ismeretek stb.) rögzítjük, személyiségünkbe beleépítjük.”³⁷ (A marxista föltevésekkel kidolgozott szemiotikai kultúra-értelmezésre a 6.5. pontban utalunk.)

5.3. A szociologizáló kultúra-értelmezés irányzata az angol társadalomtudományi irodalomban

A strukturalista módszer kidolgozása és alkalmazása LÉVI-STRAUSS elemzéseiben is nyitva hagyja a kérdést: hol fejeződik be „a kultúra” határa, és hol kezdődik „a társadalomé”? Az angol társadalomtudományi szakirodalomban legnagyobb súllyal R. FIRTH, MALINOWSKI legnevesebb tanítványa képviseli azt az álláspontot, hogy a kultúra fogalma elválaszt-

³⁶ ECO, U., 1972, 112–122.

³⁷ BOHANNAN, P., 1972; vö. HOPPÁL Mihály, 1973, 396.

hatatlan a társadalom fogalmától; a két fogalom ugyanannak a jelenségnek két különböző nézőpontjából keletkezett. FIRTH szerint ugyanis: „Ha . . . a társadalmat úgy vesszük, mint az egyének egy szervezett együttesét egy őket jellemző életmóddal, akkor a kultúra ez az életmód. Ha a társadalmat a társadalmi viszonyok összességeként fogjuk föl, akkor a kultúra e társadalmi viszonyok tartalma. A társadalom az emberi összetevőt hangsúlyozza: az emberek együttesét, valamint a köztük létrejövő viszonyokat. A kultúra az összegyűlt erőforrásoknak azt az összetevőjét hangsúlyozza — a nem-anyagit csakúgy, mint az anyagit —, amelyet az emberek megörökölnek, fölhasználnak, átalakítanak, amelyhez hozzátesznek és amelyet továbbadnak. Minthogy tényleges létezése van, jöllehet részben csupán szellemi jellegű, ez az összetevő a szabályozó szerepét játssza a cselekvésben. Viselkedéstudományi szempontból a kultúra azoknak a tanult viselkedéseknek az együttese, amelyeket társadalmi úton sajátítottunk el. Tartalmazza a társadalmi cselekvés tartós hatását is. Egyúttal szükségképp motiváció is a további cselekvés számára.”³⁸

A szerző — igen jellemző módon — fölfogását a társadalom szervezetéről írt könyvében fejti ki. Ha a hosszúra nyúlt körülírást itt most summázni akarnánk, azt mondhatnók, hogy szerinte *a kultúra a kvalitatív, a minőségi aspektus, míg a társadalmi struktúra a kvantitatív, a mennyiségi aspektus* ugyanannak a jelenségnek a megközelítése során.

Mielőtt ebben a kérdésben állást foglalnánk, vázlatosan és a teljesség igénye nélkül utalunk azokra az értelmezési irányokra is, amelyek a mai hazai — részben pedig külföldi — marxista szociológiai szakirodalomban a kultúra fogalmával kapcsolatban forgalomban vannak.

6. SZEMPONTOK A KULTÚRA ÉRTELMEZÉSÉRŐL A MARXISTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI IRODALOMBAN

6.1. *A marxi fogalomhasználat*

MARX írásaiban — ha másféle szóhasználattal is — döntő megállapításokat tett a társadalmi valóságnak azokról a területeiről, amelyek — különféle kultúra-értelmezések szerint — a kultúra fogalmába tartoznak. Ezek közül az alábbiakban két területet emelünk ki.

a) MARX „*Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához*” című ismert tanulmányában azt fejtegeti, hogy: „A . . . forradalmi átalakulások vizsgálatánál a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természet-

³⁸ FIRTH, R., 1951, 271.

tudományos pontossággal megállapítható átalakulást mindig meg kell különböztetni a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formáktól, amelyekben az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak és azt végigharcolják.”³⁹ Ebből a gondolatsorból alakult ki azután a termelési viszonyokra ráépülő tudatformák fogalma. *Ha a kultúrát szűkebb értelemben használjuk, ezekre a tudatformákra utalhatunk vele.*

b) Az *Értéktöbblet-elméletek* című munkában ezt olvashatjuk: „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem meghatározott történelmi formában fogjuk föl . . . Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalom meghatározott tagozódása, másodsor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez. Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is.”⁴⁰ Ebből az idézetből kiemelendő az a (másutt is visszatérő) marxi szóhasználat, amely anyagi termelés mellett szellemi termelésről beszél; azaz a társadalmi-gazdasági formáció egészének egy dinamikus, az emberek cselekedetében megjelenő, realizálódó oldaláról tesz említést. Ekképp közelítve meg a dolgot, a tág értelemben használt leíró kultúra-fogalom is — amely a 20. századi kultúrantropológia szülötte — megtalálható a marxi életműben.

6.2. A kultúra mint tudatforma

A hazai marxista társadalomkutatás szóhasználatában a kultúrának szintén többféle értelmezése van forgalomban. (Fölhozott példáink nem jelentik természetesen a teljességet; inkább egy-egy értelmezési lehetőség illusztrációinak tekintendők.)

Az egyik szóhasználati lehetőség, amelyben a „kultúra” kifejezést használja a hazai szociológiai irodalom, arra az értelmezésre utal, amely a „*kultúra*” jelentéstartalmát tudatformákkal azonosítja. Ez a szóhasználat rendszerint az ún. művelődésszociológiai irányú tanulmányokban, publikációkban jelentkezik leggyakrabban. H. SAS Judit falusiak körében végzett irodalomszociológiai vizsgálódásai bevezetéseképp rákérdez a művészet-szociológia szerepére, és eljut a tömegkultúra problematikájáig.⁴¹ Meghatározása szerint: „A tömegkultúra fogalmán az anyagi és szellemi kultúra minden olyan eredményét érteni kell, amely az adott kor szükségleteit kielégítve a tömegek kultúrájává válik. Így a tömegkultúra — a szellemi

³⁹ MARX—ENGELS, 1963, I. 367.

⁴⁰ MARX, K., 1958, I. 249.

⁴¹ H. SAS Judit, 1968, 24.

kultúra terén — egyaránt tartalmazhat művészileg értékes és értéktelen alkotásokat, illetve a tömegek kultúrája ezekből egyaránt formálódik.” A meghatározás különbséget tesz ugyan „anyagi” és „szellemi” kultúra között; amikor azonban „a tömegek kultúrájáról” beszél, valamint elemzéseinek egész gondolatmenete — hogy ti. az irodalom a kultúra része — azt sugallja: a szerző a „kultúra” fogalmát szűken, a társadalmi tudatformákra érti.

Hasonlóképp kezeli a kérdést SZÁNTÓ Miklós művelődésszociológiai vizsgálatában is. Bevezetesképp megállapítja ugyan, hogy „az életmód a társadalom életének sajátos metszete . . . olyan általános és komplex szociológiai kategória tehát, amely az anyagi és a szellemi oldal szétválaszthatatlan egysége.”⁴² Ennek ellenére könyvében több helyütt fölváltva használja az életmód, a kultúrszint, a kulturális javak, szükségletek fogalmát,⁴³ mint pl. a következőkben: „Idő és anyagi-kulturális javak: ezek a föltételei a munka utáni pihenésnek, művelődésnek, szórakozásnak . . . Társadalmi helyzetük ellentétes voltának megfelelően más a tőkésosztály és más a munkásosztály rendelkezésére álló anyagi-kulturális eszközök mennyisége, jellege, fényűző vagy kevésbé luxus voltak . . .”⁴⁴ És bár könyvében végig „életmódról”, „életmód-vizsgálatról”, „tevékenységjellegéről” stb. beszél, hogy mennyire szűkíti ezeket, kiderül akkor, amikor az életmód ún. tartalmi-minőségi oldaláról szól. Akkor ugyanis a sajtó- és könyv olvasást, a színház- és operalátogatást, a tanulást, a rádió- és tévéhasználatot stb. vizsgálja.⁴⁵ Mindebből kiderül, hogy a kultúrát lényegében ő is a hagyományos értelemben vett társadalmi tudatformák területére korlátozza.

Megjegyezzük még, hogy a külföldi marxista szociológiai irodalomban is meglehetősen nagy az irodalma ennek a fölfogásnak. Példaként az NDK szociológiai kisszótárát idézzük, amely pontosan így határozza meg és teszi pontossá a kultúra-fogalom tartalmát, terjedelmét.⁴⁶

6.3. *A kultúra mint emberi környezet*

Némileg más értelmezése a kultúra-fogalomnak a társadalomkutatási szakirodalomban az, amelyet elsősorban a lengyel szociológia némely kézikönyveiben olvashatunk. Eszerint a kultúra nem más, mint *az az övezet,*

⁴² SZÁNTÓ Miklós, 1967, 17.

⁴³ SZÁNTÓ Miklós, 1967, 11, 19 stb.

⁴⁴ SZÁNTÓ Miklós, 1967, 11.

⁴⁵ SZÁNTÓ Miklós, 1967, 112–126.

⁴⁶ EICHORN, W. és mtsai, 1969, 261–263.

amelyet az ember — képletesen szólva — elhódított a természettől, önmaga és a természet közé felépített. SZCZEPANSKI szociológiai bevezetőjében például ezt olvassuk: „... a kultúra az ember által a munkafolyamatban, a szükségletkielégítési eszközök megszerzése folyamán alkotott termékek összessége, a társadalom kollektív alkotása, azokkal a feltételekkel függ össze és azokból a feltételekből ered, amelyek között az emberek a szükségletkielégítés eszközeit előállítják.”⁴⁷ Még világosabban fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot BAUMAN: „... az ember által alkotott tárgyak és magatartási normák alkotják együtt az ember mesterséges környezetét; ez azért mesterséges, mert ... nem az embert megelőző természetnek a terméke, hanem éppen az egymást követő emberi nemzedékek hozták létre. Ezt a mesterséges környezetet, amelyben az emberi élet folyik, nevezzük kultúrának.”⁴⁸ Ebben a gondolatkörben mozog C. G. ARZANKANJAN szovjet-örmény filozófus is, aki az emberi tevékenység alapján három kultúraformát különböztet meg: anyagit, szellemi és művészi; és hangsúlyozza a civilizáció szoros összefüggését mindhárommal.⁴⁹

Ennek a kultúra-értelmezésnek nemigen találjuk megfelelőjét a hazai szociológiai szakirodalomban. Úgy látszik azonban, hogy KULCSÁR Kálmán ismert szociológiai bevezetője (*Az ember és társadalmi környezete*, 1969) már a címevel is ezt vagy ehhez közelálló fölfogást sejtet.

6.4. A kultúra mint tevékenységrendszer

A kultúra egy lehetséges harmadik értelmezésével annál többször találkozunk az újabb magyar nyelvű publikációkban. A vizsgáldások egy újabb köre ugyanis *különböző társadalmi osztályok, rétegek és csoportok „életmódjára”* összpontosít; s ezt a fogalmat a következőképp határozza meg: „... a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendbe szervezett tevékenységstruktúra ... az életmód lényegét az egyéni tevékenység-szférák jellemző szerveződésében a hétköznapi lét folyamán kialakuló tevékenységek spontán vagy többé-kevésbé tudatos, hierarchikus rendbe illeszkedésében véljük fölfedezni.”⁵⁰ A szerzők ezek után kifejtik, hogy az életmód mint a tevékenység rendszere miként függ szociológiai meghatározóitól, és miképpen írható le a megfigyelhető tevékenységek rendszerelmzésével.

⁴⁷ SZCZEPANSKI, J., 1968, 46—47.

⁴⁸ BAUMAN, Z., 1967, 11.

⁴⁹ KŁOSKOWSKA, A., 1971, 55—56.

⁵⁰ GAZSÓ Ferenc és mtsai, 1971, 12.

Hogy itt kétségtelenül a kultúrának a 3.2–3.7 pontokban leírt értelmezésével van dolgunk (anélkül, hogy ezt a szerzők kifejténék), megvilágítja FERGE Zsuzsa szóhasználati bizonytalansága. Miután kifejti, hogy a „kultúra” szónak négy értelmezése lehetséges (egy tárgy, leíró jellegű, egy felépítmény jellegű, egy normatív és egy negyedik, amelyik az elsőt a harmadikkal kombinálja), így ír: „A továbbiakban a kultúráról szóló fejezetben alapvetően a második értelmezéshez kapcsolódunk: a kulturális magatartások e különböző elemek (különböző szintű) elsajátítását és fölhasználását, a hozzájuk való különböző viszonyt stb. jelentik, de már az életmóddal kapcsolatos fejtegetésekben valamivel tágabb (az első értelmezéshez közelebb álló) értelemben fogjuk használni a kultúra fogalmát.”⁵¹

Hasonló álláspontot nem egy marxista kutató képvisel a külföldi szociológiai és filozófiai szakirodalomban. KŁOSKOWSKA például ekképp foglal állást a kultúra-értelmezések vitájában: „a kultúra viszonylag integrált egész, amely az embereknek a társadalmi közösség általános, az interakció folyamán kialakított és elsajátított mintái szerint bekövetkező viselkedéseit, továbbá ezek termékeit foglalja magában.”⁵²

6.5 A kultúra mint jelrendszer

A kultúra szemiotikai értelmezése marxista összefüggésben a szovjet szemiotikusok nevéhez fűződik. Egy 1962-ben tartott moszkvai szimpóziumon azt a gondolatot fogalmazták meg, hogy a nyelvre — mint a valóság jeleinek egyik (közismert) rendszerére — a valóság jeleinek további rendszerei épülnek rá. A másodlagos jelek e rendszerei kulturálisan meghatározottak, anyaguk összességében lényegében azonos mindazzal, amit a kultúra fogalmába beleszámítunk.⁵³ A szovjet szemiotikusok munkásságából szemléltetésül a jereváni MARKARJAN és a tartui LOTMAN kultúra-értelmezéseit emeljük ki.

E. MARKARJAN szerint „az emberi társadalomnak viselkedési programja van. A sajátos emberi viselkedést nem az átöröklés programozza, hanem a hagyományok útján (a megfelelő jelrendszerek és főleg a nyelv révén) megszilárdított viselkedési típusok, amelyeket a társadalom tagjai a tanulás (szocializáció) sokrétű folyamata során sajátítanak el.”⁵⁴ Ennek a „viselkedési programnak” a foglalata MARKARJAN szerint a kultúra.

⁵¹ FERGE Zsuzsa, 1969, 199–200.

⁵² KŁOSKOWSKA, A., 1971, 30.

⁵³ MARKARJAN, E., 1971.

⁵⁴ VOIGT Vilmos, 1974.

Hasonlóan fogalmazza meg J. LOTMAN is a kultúra tartalmát. „A kultúra tehát — állapítja meg — meghatározott módon szervezett jelrendszer . . . Ebből következik, hogy jogos azoknak a kategóriáknak a kiterjesztése a kultúra elemzésére, melyek gyümölcsöző volta már az általános jelelméletben is bebizonyosodott (pl. kód és közlemény, szöveg és struktúra, nyelv és beszéd kategóriái, a leírás paradigmatis és szintagmatikus elvei).”

Mindebből LOTMAN két következtetést von le a kultúra fogalmát illetően. Az egyik, hogy a kultúra „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége.” A másik pedig e nem örökletes információkra utal: A kultúra „a nem öröklött információk olyan összessége, amelyet az emberi társadalom különböző közösségei felhalmoznak, megőriznek és átadnak.” A kultúrát ilyen értelmezés alapján bontja ki — és illusztrálja — sok társadalom-, irodalom-, és művészettörténeti példával a szerző.⁵⁵

A szemiotikai kultúraelemzés újszerűsége nem abban rejlik, hogy rámutatott a kultúrát áthagyományozó közösségekre. Új vonása az eddig társadalomkutatási téren kialakított és fölhasznált definíciókkal szemben az, hogy (információelméleti érveléssel) rámutat a kultúra kialakulásának és továbbvitelének (megtanításának és áthagyományozásának) rendkívüli jelentőségére a társadalom és az egyes ember életében.

7. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KULTÚRAELEMZÉS NYITOTT KÉRDÉSEI

7.1. Szűkebb vagy tágabb értelmezések

Terminológiai jellegű áttekintésünk nem vállalkozhat arra, hogy kidolgozzon egy kultúra-értelmezést a marxista társadalomtudományi kutatások kontextusán belül. Meg kell elégednünk tehát azzal, ha az eddigiek nyomán megfogalmazzuk a legfontosabbnak tűnő nyitott kérdéseket.

A kultúra fogalmának többfajta értelmezési iránya adott a szófejlődés történetében is, de a marxista szövegösszefüggésekben is. Egyiket sem volna helyes pontosnak vagy érvényesnek megjelölni a másik ellenében, *kérdés azonban, hogyan illeszthetők egybe*. Valószínű, hogy a jelenlegi fejlődési szakaszban a társadalomkutatás más-más irányai számára vagy az egyik — a kultúrát a tudatformákkal azonosító —, vagy a másik — a kultúra tág, leíró meghatározását sürgető — értelmezés megfelelőbb.

⁵⁵ LOTMAN, J., 1973, 269—278.

Ha és ahol a kultúra tágabb értelmezését fogadjuk el, ez másfajta megvilágításba helyez számos olyan — eddig partikulárisnak kezelt — kérdést, mint amilyen például a mindennapi élet, a hagyomány stb. összefüggése annak a rendszernek az egészével, amelyet az egyes kulturális elemek alkotnak. Valószínű tehát, hogy újra végiggondolásra szorul mindaz, amit a kultúra szűkebb értelmezése során állapítottunk meg. (Pl. az általános műveltség, az alapműveltség, a nemzeti műveltség stb. összefüggése egyes társadalmi együttesek, valamint az egész társadalom kultúrájával — ebben a tágabb értelemben használva a kifejezést.)

7.2. A tevékenységrendszer és a produktumok összetartozása

Az életmódnak tevékenységek rendszereként való fölfogása megnyugtató megoldást hozhat magának az életmód fogalmának az értelmezésében. Nincs azonban egyelőre megnyugtató megoldás a tekintetben, hogy az *életmód miképp integrálódik a kultúra értelmezésébe*. Mert ha a kultúrát egyszerűen tevékenységek rendszereként fogjuk föl — amint ez gyakorlatilag sok szociológiai elemzésben megtörténik —, akkor nincs fogódzónk a való világ tárgyaira, a produktumokban kikristályosodó emberi tapasztalatra és hagyományra stb.

7.3. A kulturális „tartalmak” és a társadalmi „formák” viszonya

Végül a kultúra értelmezéseinek problémái közt fölvetődik a kérdés: mi jellemzi a különböző kultúra-fogalmak használatát a társadalomkutatásban? A társadalomkutatás különböző irányainak önmeghatározási kísérletei jelentős részben épp ehhez a sarkkérdéshez — a kultúra problematikájához — kapcsolódnak. Ha a „kultúra” fogalmába a társadalmi élet jelenségei a maguk teljességében beletartoznak, s viszont ennek a kultúrának a kutatása a kultúrantropológia feladata — mi marad a szociológiának? Mivel foglalkozik az egyik, és mivel a másik?

a) Az egyik közkeletű álláspont szerint a „kultúrának” ez az átfogó és leíró értelmezése nem használható kutatási fogalomként (nem „operacionalizálható”) az olyan összetett, bonyolult, komplex társadalmak vizsgálata során, mint amilyenek korunk modern ipari civilizációi. Ezért a kultúrantropológia kutatása elsősorban a természeti népekre, másodsorban a hozzájuk közelálló, tradicionális társadalmi jelenségeket áthagyományozó, továbbvivő csoportokra és rétegekre (pl. kelet-európai parasztság) korláto-

zódik. Az effajta kutatások során használható az a kultúra-értelmezés, amely átfogja az emberi élet egészét, valamennyi jelenségét; mert ezen a szinten ezek még áttekinthetők. A modern ipari civilizáció jelenségei sokkal bonyolultabbak annál, mintsem hogy egyetlen aspektusból, egy vizsgálati szempont és metodika szerint áttekinthetők lennének. Ezért ezeknek a belső viszonyait más tudomány vizsgálja: a szociológia. Ha ez így van, akkor tárgyunk szempontjából jelenti azt is, hogy a „*kultúra*” *főnti értelmezései elsősorban a primitív népek kutatása során alkalmazhatók sikerrel.* Korunk civilizációjának jelenségei azonban már nem rendelhetők alá egyetlen terminusnak. Ez a fölfogás nagyon gyakorlatias, és tükrözi a tudományfejlődés sajátosságait is. Elméletileg ugyanakkor meglehetősen megalapozatlan. Főleg arra nem kapunk feleletet itt, hogy melyik az a társadalmi együttes, amelyet még így, s melyik, amelyet már úgy kellene vizsgálnunk, értelmeznünk, fölfognunk.

b) A másik válasz a kérdésre az, hogy megkísérljük — legalább analitikusan, tehát az elméleti elemzés szintjén — elhatárolni egymástól a „tiszta szociológiai” tényeket és problémákat a „tiszta kulturálisaktól”. Ha ez sikerül (vagy sikerülne), akkor bátran beszélhetnénk két külön tudományról: egyről, amely a tisztán kulturális tartalmakat vizsgálja (etnológia, kultúr-, szociálanropológia), és egyről, amely a társadalmi formákat kutatja (szociológia). Az effajta elkülönítést a mai nem marxista szociológiában és szociálpszichológiában sokan fölvetik (PARSONS, LEWIN, SHERIF, MORENO). Az elkülönítés alapgondolata — legalábbis rendszeresen kidolgozott formában — SIMMEL német szociológustól való.⁵⁶ Törekvése arra irányult, hogy azokat a formákat ragadja meg, amelyek — a konkrét társadalmi összefüggésektől mintegy elvonatkoztatva — a törvényszerűen leírható társadalmi kereteket szolgáltatják. A törekvés az említett szociálpszichológusok munkásságában is jól megfigyelhető: olyan törvényszerűségek leírása az emberi interakciók köréből, amelyek változatlanul megismétlődnek más és más történeti és társadalmi föltételek között. A törekvés sikere is, kudarca is jól szemlélhető munkásságukban. Úgy tűnik, valóban van az emberi interakciónak olyan törvényszerűsége, amely bizonyos társadalmi-történeti szituációktól független; de azt nem mondhatjuk, hogy az általuk leírt csoportdinamikai törvényszerűségek minden társadalmi-történeti kötöttségtől függetlennek mutatkoznának. Ilyenformán *a tiszta kulturális tartalmak és a tisztán szociológiai „formák” közötti megkülönböztetésre törekvést okszerűnek tarthatjuk az elméleti elemzés szempontjából, de nagyjából kivihetetlennek gyakorlatilag.*

⁵⁶ SIMMEL, G., 1973, 181—216.

c) A harmadik megoldás, hogy „*kultúra*” és „*társadalom*” *ugyanannak a létezőnek két különböző megfogalmazása*. Ebben az esetben már tulajdonképpen nem is korrekt „kulturális jelenségekről” beszélni, sokkal inkább „társadalmi-kulturális” jelenségekről; mindig hangsúlyozva, hogy egy ugyanazon tény, dolog kétfajta megközelítését öltjük egybe. Sok esetben ez a gyakorlat a legkönnyebben követhető; így azonban már elvész terminusunk használatának értelme. Miért alkalmazzuk a „*kultúra*” szót, ha nincs sajátos jelentéstartalma?

Ez a kérdés mind ez ideig egyszerűen azért nem vetődött fel, mert a tradicionális társadalomkutatás (pl. történelem, néprajz, művelődéstörténet stb.) főként a paraszti hagyományú, történeti dimenziójú valóságot tárta föl; a szociológiai kutatás pedig az új társadalmi fejlemények vizsgálatára specializálta magát (urbanizáció, üzemszervezés, iskolarendszerű oktatás stb.). Nyilvánvaló azonban, hogy bizonyos területeken a kutatások összeérnek (pl. faluszociológia). *A kultúra értelmezésében történő állásfoglalás eligazíthat a hasonló területeken kutató, más szempontú és fogalmi rendszerű tudományágak együttműködése tárgyában is.*

Tamás Kozma

CONCEPT OF CULTURE IN THE INTERPRETATIONS OF BOURGEOIS SOCIOLOGY

The purpose of the essay is to select, group and briefly analyse those definitions of the concept of culture that represent the main trends in the present bourgeois sociology the most comprehensively. It also attempts to present the various definitions of the concept of culture in their science-historical connexions, as well as to work out a concept that can be a common interpretation for the sociological researches carried out in the various fields (ethnology, sociology, etc.).

In the historical chapter, the development of the concept of culture is dealt with.

The broad, descriptive interpretation of the concept of culture based on the definitions of the British and American literatures is used in the ethnological and sociological researches today. The historical definitions, which are different from this, usually emphasise the role of tradition in the development of culture. The structural definitions lay stress on the role of culture that provides models for the behaviour of people living in societies. The psychological definitions consider culture as a means of complying with psychological demand, while the genetical definitions put into the centre the question of the coming into existence and post-existence of culture. These latter definitions grow closest to the Marxist culture-interpretation.

The German idealistic philosophers and sociologists working at the beginning of the 20th century separated the sphere of culture from the spheres of the other activities of production and society, and considered culture the most valuable. This concept-interpretation was further developed by MacIver (of Great Britain; 1937) who distinguished the field of civilization from that of culture, while researching into the various societies. Lévi-Strauss (of France) searched for similarities between the subjects of ethnology and of general linguistics. The thought in a Marxist context was further developed by the semiotic culture concept of Lotman (of the USSR).

The platform of Marxism can be outlined as follows. The philosophers and historians usually identify the concept of culture with the forms of consciousness that have developed in the various socio-economic formations. In ethnology the term culture is interpreted as one including the entirety of the human environment. In the recent sociological researches the concept of way of life is applied as more or less the equivalent of culture.

The essay is of a descriptive-reviewing character. The author suggests that the term 'culture' should mean the social relations, characteristic of the various societies, which have been or are being institutionalized. On this basis, culture may become a category by help of which the results of the Marxist sociological researches having various points of departure could be mutually well interpreted.

- BAUMAN, Z.
1967 *Általános szociológia*. Bp.
- BOAS, F.
1930 *Anthropology*. In: E. R. A. SELIGMAN ed.: *Encyclopedia of Social Sciences* 1930. II. 69.
- BODROGI Tibor
1972 *Bronislaw Malinowski*. In: B. MALINOWSKI, 1972, 441–462.
- BOHANNAN, P.
1972 *Re-thinking culture*. *Current Anthropology* 1972. 4.
- COHEN, A. K.
1969 *A szubkultúrák általános elmélete*. In: HUSZÁR Tibor–SÜKÖSD Mihály szerk., *Ifjúságszociológia*. Bp. 1969, 265–286.
- ECO, U.
1972 *Einführung in die Semiotik*. München.
- EICHHORN, W. és mtsai szerk.
1969 *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin.
- FERGE Zsuzsa
1968 *Társadalmunk rétegződése*. Bp.
- FIRTH, R.
1951 *Elements of Social Organization*. London.
- FÖLDES Éva
1973 *A neveléstörténeti és művelődéstörténeti kutatás szemléleti-módszertani összefüggése*. *Magyar Pedagógia* 1–2. sz., 98–105.
- FREYER, H.
1931 „*Typen und Stufen der Kultur*.” In: Vierkandt 1959, 294–308.
- GAZSÓ Ferenc–PATAKI Ferenc–VÁRHEGYI György
1971 *Diákéletmód Budapestén*. Bp.
- GOULD, J., KELB, W. L. ed. 1964
1964 *A Dictionary of the Social Sciences*. New York.
- HOPPÁL Mihály
1973 *Utószó Lotman Szöveg-modell-típus c. könyvéhez*. In: LOTMAN 1973, 381–406.
- KLAUS, G., BUHR, M. Hg.
1964 *Philosophisches Wörterbuch*. Leipzig.
- KLOSKOWSKA, A.
1971 *Tömegkultúra*. Bp.
- KLUCKHOHN, C.
1962 *The Concept of Culture*. In: C. Kluckhohn: *Culture and Behavior*. New York, 1962, 19–73.
1964 *Culture*. In: Gould, Kolb, 1964, 165–168.
- KÖNIG, R.
1972 *Über einige Fragen der empirischen Kulturanthropologie*. In: König–Schmalfuss, 1972, 7–48.
- KÖNIG, R.—SCHMALFUSS, A. (Hg)
1972 *Kulturanthropologie*. Wien.
- KROEBER, A. L.—KLUCKHOHN, C.
1952 *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. *Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology* Vol. 47, No. 1.
- KROEBER, A. L.
1952 *The Nature of Culture*. Chicago.
1963 *Culture Area*. In: Seligman, Johnson 1963. IV. 646–647.
- KROEBER, A. L. ed.
1953 *Anthropology Today*. Chicago.
- LÉVI-STRAUSS, C.
1953 *Social Structure*. In: Kroeber, 1953, 536–48.
1971 *A struktúra fogalma az etnológiában*. In: FERGE Zsuzsa szerk.: *A francia szociológia*. Bp. 1971. 261–276.
- LINTON, R.
1936 *The Study of Man*. New York.
1955 *The Tree of Culture*. New York.

- LOTMAN, J.
1973 *Szöveg, modell, típus*. Bp.
- LOWIE, R. H.
1937 *The History of Ethnology Theory*. New York.
- LUNDBERG, G. A. (ed)
1968 *Sociology*. New York.
- LYND, R. S.
1948 *Knowledge for What?* Princeton.
- MALINOWSKI, B.
1963 *Culture*. In: Seligman, Johnson, III–IV. 621–645.
1972 *Baloma*. Válogatott írások. Bp.
- MANDELBAUM, D. G.
1968 *Cultural anthropology*. International Encyclopedia of the Social Sciences, New York. 313.
- MARKARJAN, E.
1972 *A marxista kultúraelmélet alapvonalai*. Bp.
- MARX, K.
1958 *Értéktöbblet-elméletek* Bp.
- MARX, K. – ENGELS, F.
1963 *Válogatott művek I–II*. Bp.
- MEAD, M.
1961 *Cultural Patterns and Technical Change*. New York.
- O'BRIEN, R. W., SCHRAG, C. C., MARTIN, W. T. eds.
1964 *Readings in General Sociology*. Boston.
- PFALUM, G. M.
1961 *Geschichte des Wortes „Zivilisation“*. München.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1957 *A Natural Science of Society*. Glencoe.
- H. SAS Judit
1968 *Emberek és könyvek*. Bp.
- SELIGMAN, E. R. A., JOHNSON, A. eds.
1963 *Encyclopaedia of the Social Science I–XV*. New York.
- SIMMEL, G.
1973 *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Bp.
- SOROKIN, P.
1947 *Society, Culture and Personality*. New York.
- SZÁNTÓ Miklós
1967 *Életmód, művelődés, szabad idő*. Bp.
- SZCZEPANSKI, J.
1968 *A szociológia alapjai*. Bp.
- VIERKANDT, A. Hg.
1959 *Handwörterbuch der Soziologie*. (2. Aufl.) Stuttgart.
- VOIGT Vilmos
1974 *A kultúraízlés fogalma körül*. In: SZERDAHELYI István szerk.: *Ízlés és kultúra*, Bp. 1974, 438–467.
- WEBER, A.
1931 *Kultursoziologie*. In: Vierkandt 1959, 284–294.
- ZNANIECKI, F.
1957 *Cultural Sciences*. Urbana.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Sarolta

AK 1160 k 7779 — Terjedelem: 26,95 (A/5) ív

77.4414 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az
Akadémiai Kiadó
gondozásában jelenik meg

NÉPI KULTÚRA—
NÉPI TÁRSADALOM
IX. kötet

Főszerkesztő
Ortutay Gyula

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve tizennégy tanulmányt tartalmaz, melyekből az olvasó elsősorban a magyar folklorisztika legújabb műfajvizsgálati eredményeiről tájékozódhat. A monda, a mese, a szólás, a ballada, a lírai dal, a tánc egy-egy részletkérdése kapcsán bepillanthat a szakterület műhelytitkaiba, meggyőződhet annak módszertani sokoldalúságáról. Egy tanulmány széles kitekintéssel foglalkozik a kaukázusi és nyugat-európai epika motívumainak kapcsolatával, egy másik a parömiológia (szólás- és közmondáskutatás) néhány fő problémáját tárja föl. Olvashatunk a pütkösdi királynéjárás dunántúli változatainak gazdagságáról, a siratóénekek dallam- és szövegfolklorbeli sajátosságairól, az aratóének különleges műfajáról. Egy tanulmány egy kiváló kalotaszegi táncos egyéniségét és alkotó módszerét vizsgálja, egy másik küzdő karakterű páros táncaink világába visz. Érdekes adalékokat sorakoztatnak föl a Mária-legendákról, a ráolvasásokról, a székely balladákról szóló tanulmányok. Számos tanulságot ad Benedek Elek meséinek folklorizációja, amelyet rendszeres szövegösszehasonlítás tár az olvasó elé.

392 oldal • Kötve 76,—Ft



AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 63,— Ft

ISBN 963 05 1245 9

